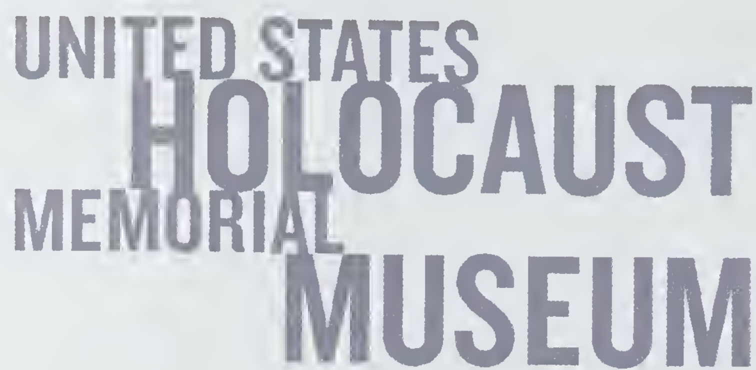

ועידת התביעות
Claims Conference
Conference on Jewish Material Claims Against Germany

Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

להיות בן נאמן לעמי, למשפחתי ולמולדתי, ללחום למען חופש, אחווה וצדק בחברה האנושית (שבתוכה של עם יהודי.)

חיים גלעין

עין לציון צופיה

סיפורו של פרטיזן יהודי

בתוך המשאית המוגפת הנוסעת
ברחובות העיר תלשו הלוחמים
את הטלאי הצהוב מעל בגדיהם
והמפקד אמר:
"כעת אתם פרטיזנים"

חיים גלעין / **עין לציון צופיה** סיפורו של פרטיזן יהודי

חיים גלעין

עין לציון צופיה

סיפורו של פרטיזן יהודי

Haim Galeen

An Eye Looks to Zion

The Story of a Jewish Partisan

"The preparation and publication of this volume was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture".
N.Y. U.S.A

ספר זה ראה אור בסיוע:

קרן יעקב וקלרה עגיט לספרות בנושא השואה וההתנגדות היהודית טורונטו, קנדה,
באמצעות קרן הסיוע של ההסתדרות
•
קרן עמו"ס, קרן בית נשיא המדינה
•
איגוד יוצאי ליטא בישראל
•
קרן יהושע רבינוביץ'
•
איגוד יוצאי ווהלין בישראל
•
ארגון הפרטיזנים בישראל

יד ושם - רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי השואה.
התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריותו של המחבר

בית לוחמי הגטאות, ד.נ. גליל מערבי 25220
ISBN 965-394-062-7 מסת"ב

עריכה לשונית: גילה דגן
עיצוב העטיפה: דוד מאיר
הפקה: חנה גורדון, בית לוחמי הגטאות

ביצוע: "מערכת" קיבוץ דליה

נדפס בישראל, תשס"א, 2001
לוחות והדפסה: סדר־צלם, ת"א

לזכר הוריי
איטה ואבא גכטל
ולזכרן של אחיותיי, הילדות התמימות
מירל, דבורה, ציפורה וחיה,
שנרצחו בדם קר בידי הנאצים הגרמנים
ועוזריהם מבני העם האוקראיני
בימי השואה היהודית בארצות אירופה

תוכן העניינים

הקדמה

אלה הקורות בעשרים וחמש שנות חיי הראשונות, מאז שפקחתי את עיניי לראשונה בעיירה פוצ׳אייב שבפלך ווהלין, אז במדינת פולין, ועד ליום הגעָתי לארץ ישראל - ביום הקמתה של מדינת ישראל.
אדם שחייו עוברים בדרך השגרה, מגיע לבגרות, לומד ומשכיל, רוכש מקצוע ומתמחה בו, וכמקובל מקים משפחה. לא כך קרו הדברים אצלי.
ילדותי ונעוריי, הקצרים יחסית, עברו עליי בבית אבא־אמא אשר הקרינו את חומם מסביבי, והם שמרו והגנו עליי מכל פגע והדריכו אותי באורחות החיים. אך דרכי החיים הוליכו אותי הרחק מהבית, ובעודני צעיר לימים מצאתי עצמי ללא חסות, חייב לעשות את כל הנחוץ על אחריותי בלבד.
בתקופה זו היו לי לעזר החינוך שספגתי בבית הוריי שערכיו הדריכו אותי לאורך כל דרכי בחיים: יושר, כוח־סבל, אומץ להחליט ולעשות, תבונה להתאפק שלא לעשות דברים מסוימים וכיבוד הזולת.

בספר זה - נפרש סיפור חיי, אך לא יכולתי שלא להרחיב ולספר גם על הסביבה שבה גדלתי ועל אנשים שפגשתי ושהסתופפתי במחיצתם הקרובה במקומות שאליהם נקלעתי, מרצון ושלא מרצון, לאחר שעזבתי את עיירת הולדתי פוצ׳אייב ואת בית הוריי ויצאתי אל העולם הרחב. החל מהישיבה בפרוז׳נה, דרך "הריכוז החלוצי" בווילנה, ובערי ליטא: טבריג, קלם, שאבל ויאנובה ועד לגטו שבקובנה, במחתרת, בקולקטיב החלוצי ב"מילדוס 7", בגדוד הפרטיזנים "מוות לכובשים", בקובנה המשוחררת ולבסוף, חידוש המסע שלי לארץ ישראל - דרך פולין, צ׳כוסלובקיה, הונגריה, רומניה, ולאחר מכן סיבוב חוזר לפולין ובחזרה - לשהייה בגרמניה ובאיטליה, ורק אז - לארץ ישראל.
כל המסופר כאן נלקח מהתמונות שהופיעו לנגד עיניי בעת הכתיבה. אני רק "תרגמתי" אותן למילים והשתדלתי לעשות זאת במדויק. בהתרחשויות ובאירועים שנטלתי חלק עשיתי הכל כדי להעביר גם את האווירה ששררה בזמן אמת, את השותפים שלי למעשה ושייכותם לעניין. השתדלתי להזכיר במיוחד את כל אלה שהייתי במחיצתם, והם נִספו בימי המלחמה מידי הקלגסים הנאצים ועוזריהם: בני משפחתי, חבריי ללימודים בבית־הספר, בישיבה ואת אלה שנפגשתי והכרתי בהיותי בליטא, ומעל הכל את חברי התנועה החלוצית, את חבריי מהקולקטיב ב"מילדוס 7" בגטו קובנה, את

חבריי לנשק בגדוד הפרטיזני וידידים נוספים שהיו לי למשענת בעִתות מצוקה.

כשעלתה בי המחשבה לכתוב את תולדות חיי ידעתי שבתוך הסיפור האישי שלי חובה עליי לספר גם על הקהילה היהודית בעיירה ועל אורח חיי היהודים ומנהגיהם. הרי שבלעדי זאת אין טעם לסיפורי. יהודי פוצ׳אייב הומתו ואינם עוד ולאחר המלחמה שוב לא חודשו חיים יהודיים בפוצ׳אייב, כמו גם לא בכל ווהלין.
לו יהיו הדברים שהעליתי בכתב, קצה־קצהו של זיכרון לאותה קהילה קטנה בפוצ׳אייב שחיי הוריי ובני משפחתי האחרים היו שלובים ושזורים בה.
כפי הידוע לי התקיימה הקהילה היהודית בפוצ׳אייב במשך מאתיים שנה, עד שנכחדה. אולם מתולדותיה של פוצ׳אייב לא נשארה כל עדות כתובה על ששת הדורות שחיו בה. כל שכתבתי אודות העיירה מתייחס רק לתקופה שבה אני חייתי בפוצ׳אייב – בתקופה שבין שתי המלחמות העולמיות.
הייתי כבן חמש־עשרה כשיצאתי לראשונה מהבית ומפוצ׳אייב באופן זמני, ולאחר כשנה וחצי כששבתי לעיירה נשארתי שם רק לזמן קצר מאוד. בעקבות פרוץ המלחמה בספטמבר 1939, עזבתי את בית הוריי ואת פוצ׳אייב לצמיתות. אך במשך ילדותי ונעוריי, כשהייתי במקום הכרתי כל איש ואיש בעיירה והייתי מצוי באורחות חיי הקהילה, שכנראה לא היו ייחודיים לפוצ׳אייב והיו מקובלים ברוב העיירות שבווהלין, ואפילו מעבר לווהלין, וביחד עם היהודים עברו גם הם מן העולם.
אף על פי שלא מיציתי את הסיפור המלא של חיי היהודים בפוצ׳אייב, כמו גם לא את שלי־האישי, אני משוכנע שהקורא ימצא עניין בהכרת אורח החיים של יהודי העיירה המובא כאן: המנהגים, האנשים ומערך היחסים הבין־אישי בין תושבי העיירה שאודותם מסופר כאן, והם נמחקו בצורה טראגית כל כך.

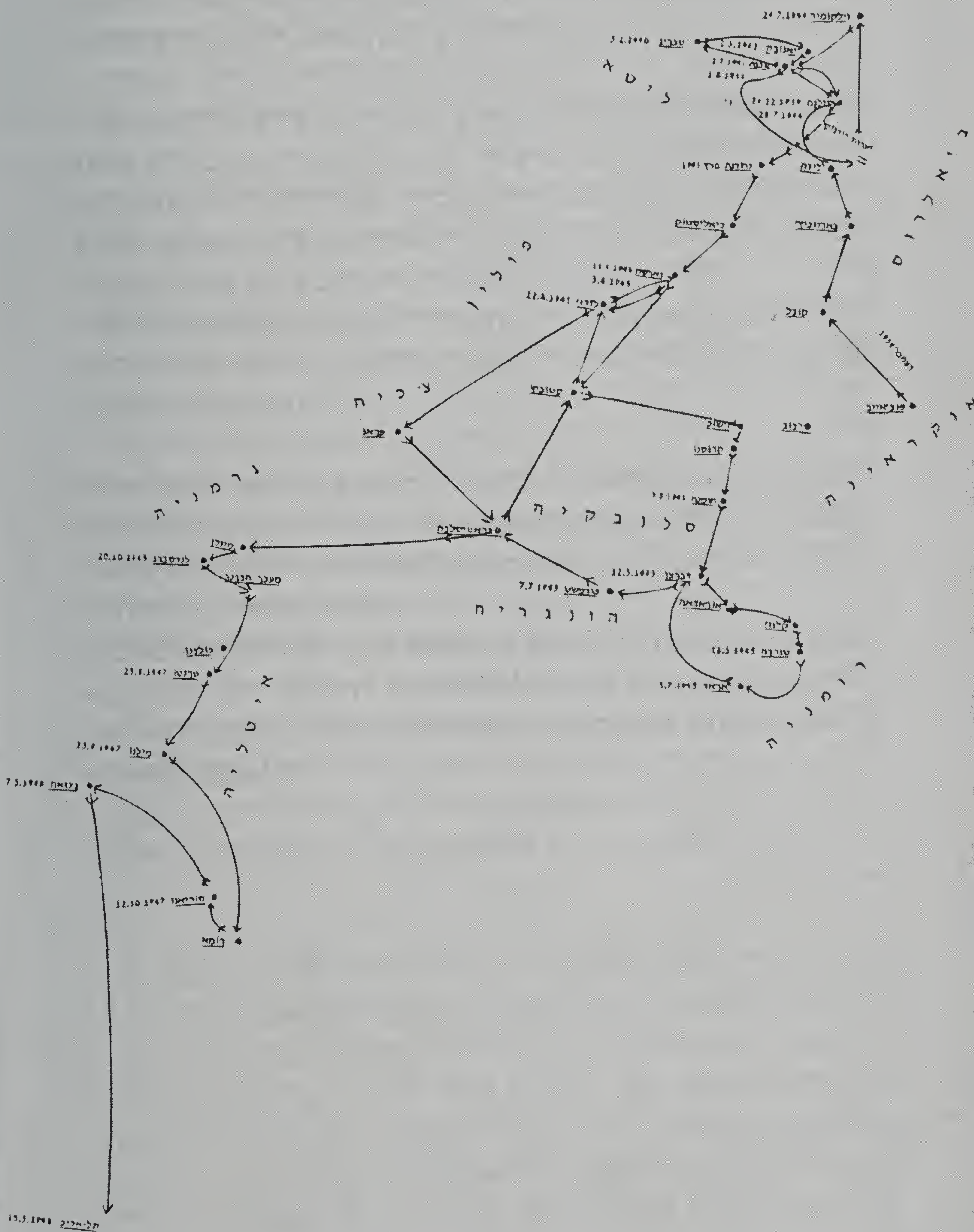
בכתיבת הספר עסקתי במשך זמן רב, מתוך רצון להביא את סיפורי בהרחבה. את העידוד להתחיל ולהמשיך בעבודה זו קיבלתי מדינה רעייתי, ומילדינו עדה ואשר וגם מנכדתי ליהי, אשר גילתה וממשיכה לגלות התעניינות, בעבר המשפחתי שלי ושל דינה, ואף כתבה את עבודת ה״שורשים״ שלה בהסתמכה על הסיפור שלי. אני בטוח שנכדותיי רקפת, נטע, דפנה וענב, הקטנות מליהי, גם הן תמצאנה עניין בסיפורי בבוא העת.
תודות אני חייב גם לעצמונה כלתי, אשתו של אשר ואמן של נכדותיי:

רקפת, נטע, דפנה וענב, על עזרתה בהגהה של כתב היד ועל הערותיה העניניות שסייעו לי לשפר את כתב היד. כאן גם המקום להביע תודתי לחברי, יוסף רוזין, על העצות שהשיא לי בעת כתיבת הדברים, על ההערות וההארות המועילות, על חלקו בהגהה ובעריכה הראשונית של כתב היד. כן, אני מודה לחברי, פרופ׳ דב לוין, על ההדרכה.

דינה ואני שרדנו מהתופת, והתחלנו בחיים חדשים בארצנו החופשית. שנה לאחר עלייתנו ארצה נולדה לנו עדה, שנקראה על שמה של אמי (איטה). עדה נישאה לאורי מורגנלנדר, ולהם בת, ליהי. בשנת 1960 נולד בננו אשר, הנושא את שם אביה המנוח של דינה. אשר שלנו, התחתן עם עצמונה לבית כץ, ולהם ארבע בנות: רקפת, נטע דפנה וענב.
לאחר עלייתנו ארצה היינו חברים בקיבוץ יגור, ועבדתי מספר שנים כרפתן; סיימתי סמינר למרכזי משק וכיהנתי במשך שנתיים כמרכז עבודה ושנתיים נוספות עבדתי בפרדס.

לאחר שעזבנו את הקיבוץ למדתי והתמחיתי בייעוץ בנושאי תעסוקה לנוער ולמבוגרים. במקצוע זה עבדתי עשרים ושמונה שנים, שמתוכן הייתי במשך עשרים וארבע שנים ראש המחלקה הארצית לגיוס והכוונה של מועמדים דירוגיים לצי הסוחר הישראלי.
היום אני עובד במוזיאון לוחמי הגטאות ע״ש יצחק כצנלסון ועוסק בהנצחת הפרטיזנים, חברי המחתרות ומורדי הגטאות היהודים, בימי מלחמת העולם השנייה - במסגרת ״פרויקט הביוגרפיות של פרטיזנים ולוחמים בנאצים ע״ש משה קלכהיים״.

מפת מסעותיי

פולין
צ'כיה
סלובקיה
הונגריה
רומניה
אוקראינה
גרמניה
איטליה
קובל
מינכן
לנדסברג
מילנו
גנואה
סורנטו
רומא
תל-אביב

שער ראשון

בטרם שובשו סדרי עולם

משפחה ונעורים בעיירה

בית הוריי בפוצ'אייב

מלחמת העולם השנייה שיבשה את סדרי העולם כולו וגם את זה שבעולמי שלי. בגלל מלחמה זו נותקתי ממשפחתי ומהבית בגיל צעיר, נדדתי למרחקים, והגעתי עד ליטא.

מטבע הדברים שמבוגרים מתייחסים אל הצעירים, ובכלל זה לבניהם בגיל מסוים, כאל מי שאינם בשלים דיים ללמוד ולהפנים את תולדות המשפחה, בצורה מקיפה ושלמה. רק "בהתבגר" הצעיר - ולפי מה שזיכרוני משיג, קרה הדבר רק לאחר שהבן או הבת נישאו והפכו להיות עצמאיים בקיומם, מסודרים מבחינת "פרנסה" - כפי שזה נקרא - רק אז מסרו ההורים לצאצאיהם את מה שהיה ידוע להם אודות אבות המשפחה שקדמו להם, על קרובי המשפחה, על מערך היחסים עם קרובים אלה ועל היחסים הפנימיים ששררו בין קרובי המשפחה - בינם לבין עצמם. אני הייתי צעיר מידי, מכדי שהוריי ינחילו לי פרטים ממידע זה, על כן נעלמו ממני דברים רבים מעברהּ של משפחתנו הרחבה. לכן, הכרתי רק את מה ומי שהיה לנגד עיניי. ובכל הנוגע למשפחתי, מעבר לסבים והסבתות שלי - ידיעותיי לוקות בחסר.

הספקתי להכיר בחייהם את סבי יצחק, אביה של אמי, ואת סבתא דבורה־סוניה, אמו של אבי. על סבתא מירל (מרים) - אמה של אמי, כמו על סבי חיים־לֵייב, אביו של אבי, ידיעותיי קלושות ביותר. הם כבר לא היו בחיים כשנולדתי, ואִזכורם, לפחות בנוכחותי, היה מועט וחסר פרטים. גם פרטים נוספים על הקרובים, ואפילו על עברם של הוריי לא נודעו לי בשלמותם. המעט ששמעתי בהזדמנויות שונות ובעיקר ההתבוננות העצמית שלי - הם שנתנו לי נקודות אחיזה, ולפיהן בניתי לי תמונה משלי על המשפחה, הרכבה והסתעפויותיה.

ביוני 1947, זמן מה לפני שעזבנו, דינה רעייתי ואני, את גרמניה בדרכנו לעלייה לארץ ישראל קיבלתי ידיעה ששניים מבני עירי - (אהרון) אורקֶה קיפֶּרמַן ושוֹילִיק (שאול) קוֹלטוֹן נמצאים במחנה העקורים בּרגֶן בֶּלזֶן שבגרמניה באזור השליטה האנגלי. הם היו היחידים מבני פוצ'אייב שנודע לי אז על קיומם, זמן קצר לאחר סיום מלחמת העולם השנייה. החלטתי להיפגש עמם ולשמוע מפיהם מה התרחש בפוצ'אייב בימי הכיבוש הנאצי. כשנפגשתי אתם הסתבר, שכאשר הכריזה גרמניה מלחמה ב־22 ביוני 1941 גם על ברית המועצות, שויליק קולטון הספיק לברוח מזרחה עמוק לתוככי ברית המועצות, הוא התגייס לצבא הפולני ולחם בשורותיו כמפקד מחלקת

טנקים והיה בין משחררי פולין וכובשי גרמניה.
אורקה קיפֶּרמן נשאר בפוצ'אייב, נכלא בתוך הגטו שהוקם שם, ברח והסתתר בסביבה עד שהעיירה שוחררה בידי הצבא הסובייטי ב־19 במרץ 1944. כששוחחתי עם אורקה ועם שוויליק סיפר לי אורקה על כל מה שקרה בפוצ'אייב מהיום שפרצה המלחמה ועד לשחרורה מידי הנאצים.
לפני שפגשתי באורקה יצר עמו קשר מכתבים חנא (צ'ארלס) זֶלץ, יוצא פוצ'אייב שהיגר לארצות הברית של אמריקה בתחילת המאה הזאת והוא ביקש ממנו לתאר לו בכתב את ההתרחשויות בעיירה שהוא היה עד להן בימי המלחמה.

כשנפגשנו בברגן בלזן אורקה הראה לי את פנייתו של חנא זלץ אליו, והחלטתי בו במקום לרשום מפיו את הסיפור בקווים כלליים. הקפדתי לרשום נכון את השמות ואת התאריכים שהוא ציין וכששבתי ללנדסברג *[מחנה העקורים בלנדסברג אַם לֶך]* התיישבתי וכתבתי בהרחבה את אשר סיפר לי אורקה, הוספתי לו את "הצבע" הנדרש, כדי ליצור תמונה שלמה של האירועים ושלחתי את החומר לחנא זלץ בארצות הברית. *[הסיפור נכתב על ידי באידיש ונכלל יחד עם הסיפור האישי שלי, מימי המלחמה, בספר "פִּיטשַׁאֶיעֶווער יִזכּוֹר בּוּך" (ספר יזכור לפוצ'אייב), שהופיע בארצות הברית ב־1960].*
במכתב הלוואי לחומר ששלחתי לו הוספתי גם שורות ספורות עליי ועל משפחתי.
ביולי 1947, בעודי בלנדסברג בגרמניה, קיבלתי מכתב תודה מחנא זלץ על החומר ששלחתי לו, כשהוא מציין שהסיפור נכתב בכישרון רב, "ממש כאילו כתב זאת עיתונאי". זה היה החלק הראשון של הסיפור, ואת ההמשך הייתי צריך להשלים. בשולי מכתבו נוזף בי, חנא זלץ על כך שלא כתבתי לו מכתב פרטי, אליו כקרוב משפחה... כי עליי לדעת שאביו של סבי יצחק זלצר ואבא שלו, של חנא זלץ, היו אחים. על כן, אנו בכלל בני־דוד... כלומר, הוא, חנא זלץ ואני, קרובי משפחה אנו.
את המכתב הבא מחנא זלץ קיבלתי באוקטובר של אותה שנה, כבר באיטליה. וכך הוא כותב: "לאחר שכתבת לי ששם סבך מצד אביך היה חיים־לייב העכטל, אני בהחלט יודע במי מדובר". את אבי הוא אמנם לא זכר, כנראה בגלל פער הגילים שהיה ביניהם, אבל את סבי, חיים־לייב, הוא זוכר היטב ושמו מתקשר אצלו לבדיחה הידועה על אותו יהודי שהיה לו סוס והוא החליט לגמול אותו מלאכול, ובהדרגה הפחית ממנת האוכל היומית שלו. כשהגיע כמעט לאפס מזון, הסוס מת... "לסבך חיים־לייב" כתב חנא זלץ,

"הייתה סוסה והוא עבד עמה בהובלת עצים מהיער, אבל הטיל את עול פרנסתה עליה, על הסוסה. וכיצד? הוא היה מתיר אותה מרתמותיה ומשלח אותה לחופשי בכיכר השוק, שם חנו עגלות האיכרים שהיו באים מהכפרים לעסקיהם בעיירה. הסוסה היתה משוטטת בין העגלות ומנסה מידי פעם לנגוס מהשחת שעל עגלות הכפריים, אבל אלה "כיבדו" אותה בשוטים, וכך הייתה סופגת יותר מכות מאשר מצליחה לנגוס חופני שחת, עד שהתפגרה..." חנא זלץ כתב, שביתו של חיים־לייב היה ממול לביתו של אחיו, וחיים־לייב בעצמו היה דלפון גדול, אך שפע הלצות והומור לבבי, והוא הכיר גם את סבתי דבורה סוניה.

חנא זלץ הגה מזמן רעיון לפרסם ספר אודות פוצ'אייב והוא רצה לכלול בו גם את הסיפור מימי מלחמת העולם השנייה, ובעיקר תיאור על הגורל המר שפקד את היהודים בעת ההיא. קיפרמן לא היה מסוגל לכתוב את עדותו, אם כי הדברים היו שמורים בזיכרונו בפרטי פרטים. הוא זכר שמות, אירועים ואת מועד התרחשותם, אך לא השכיל להעלות את הדברים בכתב.
בפוצ'אייב היו שלש משפחות מסועפות, ולכל אחת מהן היה כינוי ואִפיון: הייתה משפחת ה"קוֹרקים" – קוֹרֶק־פקק, אלה כונו כך משום שייחסו להם שתיינות, כלומר "שולפי פקקים" מקבוקי משקה. ה"קורקים" נחשבו בעיירה לבעלי ממון. המשפחה השנייה הייתה ה"מאצקיס", אולם לא שמעתי מעולם מה פירושו של כינוי זה. ה"מאצקיס" התאפיינו – לפחות בפי הבריות – כחוצפנים. המשפחה השלישית הייתה ה"מינדיוקיס". משפחה זו נשאה כינוי זה על שמה של אחת מאמהות המשפחה, מהדורות הקודמים בשם מינדְיָה, שכנראה הייתה אישה דומיננטית בסביבתה, ומכאן "מינדיוקיס". למשפחה זו ייחסו תכונות של רצון לשליטה.
על משפחת ה"מינדיוקיס" נמנו כל אלה ששם משפחתם היה: זַלץ, זַץ, זֶצֶר וֶזלצֶר. לכל אלה היה שורש משפחתי אחד, וההתפצלות חלה בגלל מעשה שהיה: לאחד הזוגות מבני המשפחה נולדו, בזה אחר זה, ארבעה בנים, וכדי להבטיח שבבוא העת אף אחד מהבנים לא יגויס לצבא הצאר, רשמו הוריהם כל אחד ואחד מהם בשם משפחה שונה, אך קרוב לשם המשפחה המקורי. בימי מלוך הצארים הרוסיים, היה נוהל שלא מגייסים לצבא מי שהִנו בן־יחיד במשפחה – ומאחר וכל אחד מארבעת הבנים היה בעל שם משפחה אחר, הרי הוא "בן־יחיד" במשפחה, ועל כן לא יגויס לצבא. האם תחבולה זו באמת מנעה את גיוס הבנים? איני יודע, אולם יש הוכחה לכך שקיימת קִרבה משפחתית ביני ובין חנא זלץ.

היהודים חיפשו בדרך כלל, כל דרך להשתמט משירות בצבא רוסיה הצארית. רבים נימקו זאת ברצון שלא להיכשל במאכלים לא כשרים במהלך השירות הצבאי, כי לחיילים היהודים לא סיפקו אוכל נפרד, כשר.
עד למלחמת העולם הראשונה (1914) שכנה פוצ׳אייב בסמוך לגבול האוסטרי. כדי שלא להתגייס לצבא היו בחורים יהודים מבני העיירה, כמו גם מעיירות אחרות שבסביבה, מבריחים את הגבול לממלכה האוסטרו־הונגרית, ובדרך זו גם נפטרו מחובת השירות הצבאי. לפי הסיפורים ששמעתי מפי המסובים בבית סבי, התבצעו דרך הגבול הזה לא מעט הברחות – משני הכיוונים, מצד אל צד – של סחורות וגם של אנשים, שמסיבות שונות העדיפו להימצא בצד האוסטרי. נתיב הברחה זה שימש גם רבים כפתח להגירה לארצות הברית ולארצות אחרות. אני זוכר את האמירה המפורסמת בעיירה "אבוד כמו בּבְּרוֹד" *[אחרי מלחמת העולם הראשונה היא נכללה במדינת פולין]*. בּרוֹד הייתה אז עיר מהעבר השני של הגבול, בצד האוסטרי, הכוונה באמירה זו הייתה שמי שעבר את הגבול או מה שהועבר לצד השני של הגבול, לברוד – הוא אבוד.
חוסר רצונם של בחורים יהודים לשרת בצבא נמשך גם בימי השלטון הפולני. בעודי נער ראיתי איך ה"אֵיינאוּנצוַֹאנציגֶער" – בני "העשרים ואחת" היהודים (בגיל זה חלה החובה על כל הגברים להתייצב בפני ועדת גיוס לקביעת כשירותם לשירות בצבא), עשו כל מאמץ כדי להיפסל על ידי הוועדה למיון לשירות הצבאי; הם היו מרעיבים את עצמם ומדירים שינה מעיניהם במשך שבועות רבים לפני ההתייצבות, כדי להפחית ממשקלם ולהיחלש בגופם – הכל על מנת להיפסל לשירות. אנשים סיפרו שבזמנים קדומים היו גם מי, שאפילו, הטילו מום בגופם, על ידי גדיעת אצבע וכדומה.

הוריי ומשפחותיהם

הוריה של איטה אמי היו: מירל (מרים), שהייתה בתו של יהודה בּריק אשר נודע בעיירה כ"יהודה הדיין", בגלל תפקיד הדיין שמילא בפוצ׳אייב, ויצחק זֶלצֶר, שהיה בנם של וֶלוול (זאב) וחיה. *[סבתא רבא שלי נפטרה ב־1938]*.
אמי התייתמה מאמהּ בעודה צעירה בשנים, והייתה הבכורה במשפחתה. היו לה שתי אחיות: רֵייזֶה (שושנה) ובֵּיילֶה (בלה), אח, ישראל, ואח־חורג לוי, שנולד לסבי יצחק מאשתו השנייה, פֵייגֶה. לוי היה בן גילי.
את סבי יצחק הכרתי היטב. ביליתי בביתו הרבה ימים וערבים. לסבי היו

שני אחים: אבא ומנדל (מנחם) ושתי אחיות, שם האחת היה רבקה והשנייה פסיה. אחיו אבא זלצר גר בפוצ׳אייב וביתו היה בשכנות לביתנו. האח השני, מנדל, עלה עם משפחתו לארץ־ישראל בשנת 1926, רבקה היגרה לארצות הברית, והאחות פסיה נשארה לגור בפוצ׳אייב. אבא זלצר נפטר בשנת 1938 בפוצ׳אייב ומנחם זלצר נפטר בארץ ב־1975, על האחות שהייתה בארצות הברית אין לי כל מידע ופסיה נספתה עם בני משפחתה בפוצ׳אייב. לפי עדותו של אהרון קיפרמן נורה סבי, יצחק זלצר והומת על ידי האוקראינים הלאומנים, משתפי הפעולה עם הנאצים בשנת 1942 ביחד עם אחותי מירל, שנקראה על שמה של סבתא שלנו, אם־אמי. שניהם הצליחו להתחמק מהגטו ביום שנערכה השחיטה ביהודי פוֹצַ׳אֶיֶב בשלהי שנת 1941. הם הסתתרו בסביבה עד שנלכדו על ידי האוקראינים והומתו.

אמי נישאה בשנת 1922 לאבי, אבא גֶכטֶל – שנקרא בפי אנשי העיירה "אבא־דבורה־סוֹנֶיה׳ס" אבא (הבן) של דבורה־סוניה. היינו חמישה ילדים במשפחה. אני נולדתי בינואר 1923, והייתי הבכור במשפחה. אחריי נולדו: אחותי מירל – הצעירה ממני בשנתיים, דבורה־סוניה, שנקראה על שם סבתה, אם אבי. הצעירה ממירל בארבע שנים, ציפורה, שנקראה על שם אחת האחיות של אבי, נולדה ב־1935 והצעירה ביותר – חיה, שנקראה על שם סבתא רבא, אם סבי יצחק, נולדה בשנת 1938. הבת השנייה של סבי, רייזה, אחותה של אמי, נישאה ליעקב בַּהַרַל ממושבה חקלאית יהודית שעל יד העיירה וִישנִיבִיץ, השוכנת דרומית לפוצ׳אייב, והיא עברה לגור עם בעלה במושבה. במשך הזמן נולדו לרייזה ולבעלה שלוש בנות, שאותן לא הכרתי.
ביילה, אחותה השנייה של אמי, נישאה לזלמן מַנדֶל מוישניביץ. הם הקימו את ביתם בפוצ׳אייב והתגוררו בדירה השנייה שלנו. זלמן, החתן הטרי, הצטרף לעסקי המאפייה של סבא. ב־1937 נולד לביילה וזלמן בן.
אחיה של אמי, ישראל, התחתן בשבת שלאחר חג השבועות תרצ"ט (מאי 1939), עם נערה ממושבה כפרית יהודית שעל יד העיירה דוֹמבּרוֹבִיץ, המשפחה נשארה לגור במושבה, ונולדו להם שתי בנות.
לוי, אחיה החורג של אמי, שהיה בן גילי, למד לפני פרוץ המלחמה בישיבת קְלֶצק. לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין ב־1939, עם כניסת הסובייטים לפוצ׳אייב, עזב כמוני את הבית ונדד עם תלמידי הישיבה שלו מקלצק לעיירה טְרוֹק, שנמסרה בשלהי אותה שנה על ידי הסובייטים לליטא, יחד עם כל אזור וילנה.

מכל בני המשפחה האלה לא נשאר אפילו אחד בחיים אחרי המלחמה, כולם – ההורים, ילדיהם וכל בני־משפחותיהם – הושמדו בשואה על ידי הגויים, תושבי המקום.
אבי היה צעיר הבנים במשפחתו. בפוצ׳אייב היו לאבי שתי אחיות, אסתר וציפורה ואחות נוספת, שרה־חנה שהתגוררה בלונדון, אשר היגרה עם משפחתה לאנגליה בתחילת המאה, שנים ספורות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה והיה לנו קשר מכתבים עמה. נוסף לאחיות הללו היה לאבי גם אח בשם גרשון, בבֶּרדִיצֶ׳ב שבברית המועצות. אך מחמת היעדר יחסים דיפלומטיים בין פולין וברית המועצות לא היה לנו כל קשר אִתו.
אני זוכר שבגיל אחת־עשרה, בערך, עודדה אותי אמי לכתוב מכתב אל דודתי שרה־חנה שחיה בלונדון. כמובן, שלא היה לי כל ניסיון בכגון־דא והתקשיתי בניסוח. נזכרתי ב״מדריך לכתיבת מכתבים״ שהיה לנו בבית, לקחתי אותו, דפדפתי בו ובחרתי משם נוסח של מכתב, כעין תבנית למכתב שלי. העתקתי משם את הפתיח, ולאחר שקבעתי לעצמי שנושא המכתב יהיה פוצ׳אייב, העיירה שהיא הכירה, שמראה אולי נשכח ממנה לאחר שנים רבות שהיא גרה בעיר הגדולה – ההמשך כבר נבע מעצמו.
את מכתבי זה כתבתי באידיש. את אמנות הכתיבה בשפה זו רכשתי בכוחות עצמי, בעזרת קריאה ב״ספרי המעשיות״ – כפי שנקראו אז ספריהם של מנדלי־מוכר־ספרים, שלום־עליכם, י.ל. פרץ ושל סופרים אחרים. אולם עיקר הידע שלי על דרכי השימוש בשפה זו, מקורו היה בעיתונים שהובאו לחנות שלנו לשמש כנייר־אריזה. מאז שהשתלטתי על הקריאה בכלל, ובאידיש בפרט – כל נייר־אריזה שהובא לצורכי החנות שלנו עבר לשימוש המיועד לו, רק לאחר שאני ״בדקתי״ אותו בקפדנות והוצאתי משם כל חומר שנמצא ראוי בעיניי לקריאה.
דודה שרה־חנה התכתבה גם עם האח גרשון בברדיצ׳ב, וממנה שמענו אודותיו ועל מצבו הקשה שם. בביתנו דיברו שהיא גם שולחת לגרשון חבילות שעוזרות לו להתקיים. גם אחרי שפוצ׳אייב, עיירת־הולדתי, סופחה ב־1939 לרפובליקה הסובייטית האוקראינית, בעקבות הסכם מולוטוב־ריבנטרופ – לא נוצר כל קשר עם האח גרשון או משפחתו. מה גם, שמאותה עת ואילך נותק קשר המכתבים שהיה עד אז בין הוריי ומשפחת הדודה שרה־חנה מלונדון. *[לאחר שעברתי לליטא, בסוף שנת 1939, התכתבתי עם הדודה בלונדון משם, אולם הקשר בינינו נותק לאחר שליטא סופחה לברית המועצות בשנת 1940 והתחדש שוב רק בשנת 1947].*

אבי היה הצעיר ביותר בין בני משפחתו. את סבי מצד אבי לא הכרתי. בעצם, אני נקרא על שמו – חיים־לייב. לפי סיפורי אבי הוא נפטר בהיות אבי כבן 12. את סבתי, אֵם אבי, דבורה־סוניה זכיתי להכיר, ואני זוכר אותה: בעלת קומה בינונית, זקופה, עטופה במטפחת־ראש פרחונית כשצעיף רחב עוטף את כתפיה, בשמלה ארוכה המשתפלת עד לקרסוליה – לבושן הרגיל של נשות העיירה. סבתי דבורה־סוניה התגוררה בביתנו והיא נפטרה בסוף שנות העשרים.

בהיות אבי הבן היחיד אשר בבית נפל עליו לאחר מות אביו עול פרנסת המשפחה. מטעם זה לא יכול היה להרחיב את השכלתו, מה גם, שלא היו אז מוסדות חינוך יהודיים אחרים, מאשר ה"חדר". בתחילה הוא הלך ל"חדר הדרדקי" ובהמשך למד אצל "רבי" את התפילות, חומש, קצת גמרא, וקרוא וכתוב באידיש, כפי שנדרש אז מבחור יהודי. את הידיעה בשפת המדינה, רוסית, כמו גם את תורת החשבון היסודי הוא רכש אצל מורה פרטי, בהתאם לנוהג דאז.

בשנת 1910 גויס אבי לצבא הצאר – גיוס חובה – ונשלח למלא חובה זו באזור סיביר. עם גמר שירותו הצבאי, שנמשך אז ארבע שנים, חזר הביתה, אך חיש מהר בשנת 1914 גויס מחדש בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה ונשלח לחזית. הוא נפל בשבי האוסטרים, נלקח למחנה שבויים בהונגריה ושוחרר בתום המלחמה. בדרכו הביתה מהשבי נפגש עם בני משפחתו, אשר הוגלו מפוצ'אייב על ידי הרוסים עם פרוץ המלחמה, ביחד עם התושבים היהודיים האחרים. בפוגשו את המשפחה חזרו כולם הביתה, והתחילו בשיקום משפחתם.

את אחות אבי, ציפורה, לא הכרתי, היא כנראה נפטרה לפני הולדתי, או בהיותי בגיל רך מאוד. לציפורה היו שלוש בנות: חוה, רבקה ורכל. אביהן של שלוש הבנות, שכונה בעיירה "איצי שוֹזֵר החבלים", התאלמן מאשתו ציפורה, ונשא אישה שנייה, הוליד עמה ילדים והתנכר לשלוש בנותיו מאשתו הראשונה, ציפורה. על כן היו שלושתן סמוכות לשולחן משפחתנו, וגם אחרי נישואיהן שימש להן אבי מעין "דוד־אב" – שבפניו הן תינו את צרותיהן וממנו שמעו עצה.

הקמת משפחה – התקשרות של בני זוג – נעשתה בכל מקרה על ידי מחולל השידוכים, השדכן. השדכן היה "מוסד" בקהילה היהודית; הוא עשה את מלאכתו ביוזמה אישית וגם לפי פניות של הורים, אשר רצו לחתן את בניהם. הוא היה, בדרך כל, מעורה בחיי הקהילה המקומית והכיר גם משפחות

מהעיירות האחרות שבסביבה. הוא היה מוכר בעיסוקו, ואנשים פנו אליו בבקשות למצוא "שידוך טוב" לבת, לבן או לקרוב משפחה. "שידוך טוב" נחשב כזה, כשהמשתדך הינו ממשפחה מיוחסת ושהכלה המיועדת תביא עמה נדוניה שמֵנה בכסף במזומן ואפשרות שבן־הזוג ימצא את פרנסתו בעסקי המשפחה. נערות שלא הייתה להן נדוניה, נדונו להתבגר כרווקות או במקרה "הטוב", נישאו לאלמנים וגרושים, בדרך כלל מבוגרים מהן בשנים או לגברים נכים.

חוה, הבכורה, נישאה לזלמן ברנשטיין מהעיר בּרוֹד הסמוכה, שהיה סוחר תבואות, והיו לה שני בנים. *[כנראה, שהכסף לנדוניה עבור חווה נאסף בין בני המשפחה, והיא עשתה "שידוך טוב", אך גורלן של שתי אחיותיה הצעירות היה שונה.]*
רבקה נישאה לאדם בשם מַנדֶיל שעסק בהוראה. הם היו חשוכי בנים. רכל נישאה לאדם בשם מיכאל, המבוגר ממנה בשנים שהיה גיבן, אך היה אדם נעים הליכות, משכיל ובעל חוש הומור. מה הייתה פרנסתו? לא נהיר לי, אך זכור לי שהיה בעל אמצעים. גם לזוג הזה לא נולדו ילדים.
האחות, אסתר הייתה נשואה לאַנשל קלוֹץ והיו להם חמישה ילדים: שֵיינדל, חיים, דבוֹסְיה, יצחק (אִיצִי) וברוך. הדוד אנשל היה סוחר־בָּקָר והיה שותף לעסקי עצי הפרי של אבי. הדודה אסתר נפטרה ב־1934.
שיינדל זכורה לי כבר כעלמה מבוגרת, ולאחר מות אמהּ היא תפסה את מקומה בניהול משק הבית של המשפחה. שיינדל נישאה בשנת 1936 לבן־ציון אקרמן משוּמסק, עברה לגור לשם ונולדו להם ילדים. לאחר נישואיה של שיינדל, ניהלה דבוסיה את משק הבית.
חיים, גם הוא זכור לי כשהיה בגיל בוגר כיד ימינו של הדוד בעסקי הבקר. חיים נשא אישה בשנת 1937 ונולד לו בן.
יצחק גם הוא השתלב בעסקי המשפחה, אך התמסר יותר לענייני גני־עצי־פרי והיה עוזרו הנאמן של אבי. ברוך היה צעיר הבנים במשפחה, ועם פרוץ המלחמה, בשנת 1939, היה עדיין תלמיד בבית־הספר העממי.
למרות היות אבי הצעיר במשפחה הוא נחשב כבר־סמכא בכל; פוסק ביחסים הפנים־משפחתיים ומבין בניהול עסקים. בני המשפחה באו להתייעץ עמו בענייני כספים והיו מבקשים את חוות־דעתו על הדרכים איך לנהל את עסקיהם, ולפעמים הוא גם נטרד להשכנת שלום־בית בין קרובים נִצים, בדרך כלל, על רקע של "פגיעה בכבודו" של מישהו.
אמי הייתה צעירה מאבי בעשר שנים, והיא הייתה בעלת השכלה מסודרת.

אמי סיימה בית־ספר תיכון דאז – עשר שנות לימוד – ידעה לקרוא ולכתוב גרמנית, רוסית, פולנית וכמובן, אידיש וידעה את התפילות בעברית. היא ניהלה באופן עצמאי את חנות המכולת שלנו, משום שאבא היה טרוד הרבה בעסקיו – בענינים שהיו קשורים לחכירת בוסתני הפרי.

ילדות

נולדתי בין שתי מלחמות העולם. שנת 1923, שנת הולדתי, הייתה לא רחוקה מסיום מלחמת העולם הראשונה ובהגיעי לראשית בינתי, בעודי ילד, נמחו כבר מזמן שרידי המלחמה ההיא ונשארו רק הסיפורים מימי המלחמה שחלפה והזיכרונות מהזמנים שמלפני המלחמה, אשר כונו בפי האנשים "ימי השלום".
הייתי הבן הבכור להוריי, אִיטָה ואָבָא גֶכטֶל (הֶכטְל – בפי אחדים מבני העיירה). פרנסת הוריי הייתה על חנות מכולת, וכן מעסקי חכירת גני־עצי־פרי ושיווק פרָים, שאבי ניהל בשותפות עם דודי אנשל קלוץ.
הוריי היו טרודים תמיד בעסקי הפרנסה, וניהול משק הבית נעשה בעזרתה הרבה של נַסטְיָה, בחורה כפרית צעירה, ששימשה בביתנו כעוזרת רבת־תושייה: בישלה, ניקתה וטיפלה בנו, הילדים. צעירה אוקראינית זו, הגיעה לביתנו בשנת 1929, בהיותה בת 17 בערך, ועבדה אצלנו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1939, כעשר שנים. היא למדה אצלנו לדבר אידיש ואף את המנהגים היהודיים של חיי היום־יום כמו, ענייני הכשרות, השבת והחגים.
בגיל שלוש, לפי המסורת מזה דורות בעיירה, לימדו אותי את שלושת האותיות: "**א**" – "**מ**" – "**ת**" שמרכיבות את המילה "אמת" (תורת משה אמת), ונעשיתי לתלמיד מן המניין ב"חדר" של המלמד ר' שיע הלפרין, שכינויו היה "שְיֶע בולגַאטש".
עיירתנו הייתה מן היחידות והאחרונות, שבשנים ההן, התקיימו בהן עדיין "חדרים", במתכונתם הישנה. בזמן ההוא היו כבר, כמעט, בכל העיירות שבסביבה בתי ספר עבריים מתקדמים מרשת "תרבות". אך בפוצ'אייב למדו עדיין ב"חדר".
שנים רבות עמד לצִדו של ה"שול", בית הכנסת הגדול והמרכזי, מבנה בעל קירות מושלמים. משקופי הדלתות נקבעו במקומותיהם, החלונות הולבשו על ציריהם, אמנם בלתי מזוגגים עדיין. בתוך המבנה עמדו שלדי הקירות

שחצו אותו וחילקוהו לחדרים ולפרוזדור שנמשך לאורך – ממערב למזרח – והמפריד בין החדרים מימין ומשמאל. שלד התקרה הושלם וגם שלד הגג הזדקר אל על, אך נשאר לא מקורה. בתוך המבנה מולאו בחול כל החללים שבין הקורות התחתונות המהוות את הבסיס, כדי להניח מעליהן את לוחות רצפת העץ, אך מעבר לזה לא קרה דבר.
בעיירה דיברו, שהנה־הנה, מסיימים את הבנייה וייפתח בית־ספר יהודי. אך הדבר נמשך לאורך שנים רבות; בניית הבית לא הושלמה והוא עמד פרוץ לרוחות, לציפורים שקיננו בו ולכל מיני חיות ושרצים שנמצאו בסביבה. כילד, וכן גם כנער צעיר, לקחתי חלק בהרבה משחקים שנערכו "בחורבה" זו, כולל כניסה ויציאה דרך החלונות, טיפוס לגג והתרוצצות ללא מטרה בתוך חדרי מבנה זה שהופקר.

אפילו "גזירת" חינוך החובה הממלכתית מטעם השלטונות הפולניים לא יכלה לו, ל"חדר". ילדי היהודים בעיירה המשיכו לקבל את חינוכם ב"חדרים" המסורתיים, וכמעט מתוך אונס היו נאלצים ללמוד גם בבית־הספר הממלכתי, לפי החוק. זכורני שסבי, יצחק זלצר, ניהל מלחמה עיקשת ל"הציל" אותי ואת לוי בנו, אחיה החורג של אמי ובן־גילי, מגזירת לימוד החובה בבית־הספר הממלכתי. לבסוף הוא זכה, ורק לוי שוחרר מחובת הלימוד בבית־הספר ואילו אני "נאלצתי" להתחיל ללמוד בבית־הספר הממלכתי, ואפילו באיחור של כחודשיים, לאחר תחילת שנת הלימודים.
עד גיל שבע הצטופפנו, ילדי היהודים שבעיירה רק ב"חדרים" – ילדים מכל הגילים ביחד. בכל בוקר הופעתי, כמו הילדים האחרים, ב"חדר", שהיה בביתו של הרבי, וחיכיתי עם כולם שהרבי יחזור מתפילת שחרית בבית הכנסת. בעת ההמתנה היינו מספיקים לסיים מספר "עִסקות" בינינו בכפתורים, בכסף ישן שהיה נפוץ באזור לפני מלחמת העולם הראשונה או בסתם "מציאות". עם שובו של הרבי מבית התפילה התיישבנו מסביב לשולחן והלימוד התחיל. הרבי הסב בראש השולחן וסעד את ארוחת הבוקר שלו, ובמקביל – בין בולבוס לבולבוס שהוא לעס – היה חוזר אתנו על השיעור שלמדנו ביום אתמול. אחר כך מתחילים בשיעור של היום, כשהרבי קורא ואנחנו הילדים, מביטים ב"סידור" או ב"חומש" וחוזרים במקהלה על דבריו מילה־במילה. לאחר מכן הוא היה שוב בוחן כל אחד לחוד, בנוכחות הכל, ומקשה במיוחד על אותם הילדים, אשר החומר הנלמד היה קשה עבורם. כל שגיאה של ילד תוקנה על ידי הרבי בליווי שטף גידופים וכינויי־גנאי לכתובתנו המשותפת ובאופן פרטי לילד ששגה. לרבי היה שוט העשוי

מרצועות עור דקות (קַנצִ'יק), שוֹט זה לא מש מידיו במשך כל היום, והוא יכול היה להפתיעך בכל רגע, אם רק מראה פניך לא מצא חן בעיניו, ובפרט אם נתפסת באי־הקשבה. כלומר, אם נשמטה מאוזניך המילה האחרונה שזה עתה הושמעה על יד השולחן. הפסקות בין השיעורים לא היו, כמו כן אסורים היו המשחקים בדברים שהוגדרו כאלה "שאינם לפי כבודם של ילדים יהודיים". הערה מסוג זה נשמעת הייתה לעתים מזומנות מפי כל מבוגר, כשמעשה כלשהו, שלך, שלא מצא חן בעיניו. "ילד יהודי," כך היו אומרים, "צריך ללמוד תורה ולהישמר מעבירות, ותו לא!" על כל "עבירה" היו מבטיחים לך מלקות ברצועות־ברזל לוהטות בעולם־הבא, בנוסף לאלה שתקבל מהרבי. הרבי היה עבור תלמידיו סמכות שאינה פחותה מזו של ההורים, זאת היו מדגישים הכל, ובהתאם לכך גם נהג הרבי. במציאות הפכה "הרשות" עליך, בפרט במה שנוגע להלקאה, כמעט בלעדית של הרבי. גם איומים והפחדות היו שזורים בסדר היום. הוקעה פומבית הייתה שיטה מקובלת מאוד ב"חדר" שלעתים קרובות הייתה אף מלווה במלקות. די היה בשמץ של שמועה, שתגיע לאוזני הרבי, על התנהגות "לא הולמת", כדי שתאוים ואף תוּכֶּה בשוט. זאת הייתה האווירה ב"חדר". ההיה ה"חדר" כולו שלילה? לא! בעינינו, בעיני היהודים הקטנים, ה"חדר" והחוקים שהיו קיימים בו נחשבו ככליל הצדק, כי אחרי שספגת את המלקות מהרבי הייתה לך הרגשת הקלה, כאילו טוהרת מכל ה"חטאים": על כך, למשל, שצפית יחד עם הגויים בהקמת יריעת האוהל לקרקס שהגיע לעיירה או בשל כך שהיית נוכח בעת ש"עושה הנפלאות" הפגין את להטוטיו בכיכר השוק וגם על כך שנעצרת ברחוב להסתכל בתהלוכת הנוצרים המניפים צלבים ותשמישי קדושה אחרים. עם כל שנה שהתבגרת גדל מספרם של ה"לאווים" – האיסורים שהיית נתון להם.

בן חמש – "חוּמָש־בָּחוּר". אני כבר גדול, כי הגעתי לדרגה שאני לומד חומש. בסידור התפילות אני כבר "רץ כמו המים". טכס התחלת לימוד התורה היה אחד הטכסים המסורתיים בקהילה. ההכנות לו נערכו שבועות רבים, והתכונה גָדְלָה עם כל יום שקירב אותך למועד הצטרפותך ללומדי התורה.

הרבי ב"חדר" הכין אותי מראש למעמד המכובד, לטכס שהתקיים בשבת היעודה בביתנו. במעמד זה נוכחו הוריי, סבי, ובני המשפחה האחרים – דודיי, בְּנֵי דודיי וכן רב העיר, הרבי שלי מ"החדר" וקומץ "בעלי־בתים" ממתפללי בית המדרש של אבא, שהוזמנו להשתתף לציון המאורע ב"קידוש". אחד מחבריך הבוגרים ל"חדר" נבחר ל"שואל־בוחן" והוא זה שהיה המכניס

אותך בברית לומדי התורה.
את הטכס פתח, ה"שואל־בוחן", שנעמד מולי והציג לי, הנבחן, שאלות. תשובותיי היו צריכות להוכיח, שאני בוגר דיי וראוי להימנות על לומדי התורה. הוצבתי על השולחן ("חומש־בחור", אך בכל זאת עדיין לא כל כך... גדול) ופותחים בטכס. והשואל פונה אליי: "ויקרא, מי קרא?" ואני משיב: "אֲדוני". והשואל: "למי אדוני קרא?" אני: "למשה לֵאמֹר..." וכאן נמשכת רפליקה באידיש שתוכנה: אדוני נתן את תורת־אמת למשה, משה העביר אותה ליהושע, יהושע לזקנים, וממשיך למנות את השרשרת עד שהתורה מגיעה לכלל ישראל. בתום הטכס שתו המסובים "לחיים" - יי"ש, וקינחו בעוגת "לֶקַח" שאינה מחייבת נטילת ידיים ו"ברכת המזון", ואני נעשיתי ל"חומש־בחור". לא הסתבר לי הטעם שלמעמד זה נבחרה דווקא פרשת "ויקרא", שעניינה ציוויי אלוהים למשה על סדרי הקרבת קורבנות. שמא בגלל היות ספר ויקרא "ספר ההלכות הרבות"? או אולי, בגלל מסורת אחרת כלשהי?
בגיל עשר בערך, עברתי מהחדר של ר' שיע ללמוד אצל ר' הֶרש הברודאי (דער בראדער) *[הוא הגיע לפוצ'אייב מהעיר ברוד, שהייתה בגליציה והשתייכה לממלכה האוסטרית לפני מלחמת העולם הראשונה, משום כך כונה "הברודאי"]*.
ר' הרש היה תלמיד־חכם ובעל השכלה כללית רחבה, בעל השקפות מתקדמות, אולם שומר מצוות. אצל ר' הרש למדתי תנ"ך ומשניות ובהמשך גמרא־תלמוד. שנת הלימודים ב"חדר", כמו אחר כך בישיבה, התחלקה לשני "זמנים". כל אחד מ"הזמנים" נמשך כחצי שנה. "זמן החורף" התחיל מיד אחרי שמחת־תורה ונמשך עד לערב חג הפסח, ובתום חג הפסח החל "זמן הקיץ". "זמן הקיץ" התנהל קצת בעצלתיים - יפי הטבע, הירק, הפריחה והיום הארוך של הקיץ הסיחו במעט את הדעת מהלימודים. בתקופת הקיץ נמצאנו, אנו הילדים, הרבה שעות באוויר הצח, ובילינו במשחקים שונים. החגים החלים באותה תקופה הם ל"ג בעומר ושבועות, שניהם חגים קצרי־מועד. בל"ג בעומר היינו יוצאים, בשעות שלפני הצהריים, עם הרבי לחורשת יער שבסביבת העיירה, מצוידים בקשתות וחצים ובאוכל שהמרכיב העיקרי שלו היו ביצים קשות ותה מתוק, שהוכן בביתו של כל אחד ונמזג ונשמר בבקבוקים הנסגרים בפקק מיוחד, קפיצי. בחורשה ירינו בקשתות ובקני־רובים עשויים במבוק, כשהתחמושת הם פקקי שעם או פקקים מסיבי פשתן דחוס. כמו כן, נערכה סעודה משותפת על משטח דשא ירוק. בילינו כך בצוותא במשך כשלוש שעות וחזרנו לבתינו. ילדי הנוצרים היו באותה

עת בבית־הספר, לכן לא נתקלנו בהם, ולא נערכו קרבות בינינו לבינם, כפי שזה היה קורה בדרך כלל ב"פגישות" אִתם, בפרט אם זה היה "בשטח שלהם" - בשדות ובחורשות.

המועדים העצובים והחגים השמחים

חג השבועות, שבא לאחר מכן, נחוג לפי שנהגו בכל חגי ישראל, החל בתפילות בבית הכנסת, וכלה בסעודות החגיגיות בבית. אלא שבחג השבועות הִרבו במאכלי חלב. לקראת החג שיננו ב"חדר" את מילות שיר ה"אקדמות", שקדם לו "פתיח" באידיש. כן נתלווה תרגום לאידיש של כל ה"אקדמות", וכל זאת הושר בלחן מיוחד שצליליו שמורים עמי עד היום הזה. וכמובן, חזרנו ולמדנו, כמידי שנה בשנה, את "מגילת רות". בחלוף חג השבועות באו ימי הקיץ. בכל ימות עונה זו נמשכו הלימודים ב"חדר" כרגיל. י"ז בתמוז היה שוב יום של התעוררות - יום צום - והחלה ספירת ימי "שלושת השבועות" עד לתשעה באב. אנחנו, הילדים, לא צמנו עדיין, אך האווירה מסביב הייתה עצובה, כאילו מאורע המצור על ירושלים והבקעת חומותיה מתרחשים בעת זו ממש...
החל מראש חודש אב התגברה התחושה המדכאה וב"תשעת הימים" הראשונים של חודש אב, פרט לשבתות, לא אכלו בשר, וכל ילד ידע את הסיבה לכך. אולם, דווקא לקראת "תשעה באב" מתגברת אצלנו, הילדים, רוח העליצות - הכל מכינים מלאי "בּוּזְ'יקֶס" (דביקיות), אלה הם פירות שיח קוצניים, כדורים ירוקים בגודל הדובדבן, המכוסים קוצנים עוקצניים שנדבקים לבגדים ולשׂער, המבשילים בעונה זו. בבוז'יקס אלה היינו מתקיפים האחד את השני. זו הייתה כעין מלחמה נגד מחריבי בית המקדש... מלחמת הבוז'יקס התנהלה אמנם בינינו, הילדים, אך גם מבוגרים לא נמלטו מידינו, אם נקלעו במקרה ל"זירת הקרב" שלנו.
לאחר תשעה באב שוב השתפרה האווירה, אך לא לזמן רב. חודש אלול הבא אחריו הִשרה מצב רוח נוגה לקראת הימים הנוראים - ראש השנה ויום הכיפורים, ימים של חשבון נפש. יהודים שבמשך כל ימות השנה לא התמידו בימי החול בתפילה בציבור - בשבתות אין יוצאי מן הכלל בכך - מחדשים את ריצתם בבקרים וגם בערבים לבתי הכנסת - לתפילה בציבור. כשבוע לפני ראש השנה גדלה עוד יותר ההתעוררות: שַׁמָשֵׁי בתי הכנסת עברו בחשכת הלילה בין בתי היהודים, וקראו לציבור לבוא ל"סליחות".

בערב ראש השנה הסתיים "זמן הקיץ" ואנחנו, הילדים, קיבלנו חופש מה"חדר", אך נשארנו צמודים להורים בחגים, בעת התפילות בבית הכנסת ובכל הטכסים המתלווים לתפילות. רק מחובת הצום ביום הכיפורים פטרו אותנו, בשל היותנו קטנים. בימי החג של ראש השנה וביום הכיפורים, כמו במועדים האחרים, כשנאמרה תפילת "יזכור", לעילוי נשמות הנפטרים, היו מוציאים אותנו הילדים מבית הכנסת ומשלחים אותנו החוצה, לרחבה הגדולה של בתי הכנסת. בחוץ הייתה "שמחה" גדולה, כי באותו זמן היה מופיע הַדַוָר עם שק כרטיסי "השנה טובה". גוי זה הקל לעצמו את מלאכתו בחלוקת הדואר, שעיקרו בימים אלה הייתה כמות עצומה של כרטיסי הברכה לשנה החדשה, ובמקום לפקוד את בתי התושבים, אחד־אחד, הוא הביא את כל דברי הדואר לחצר בתי הכנסיות וכאן היינו, אנו הילדים, מקיפים אותו ומקבלים ממנו את הכרטיסים שהגיעו למשפחה. הסתבר שמסידור זה היו כל הצדדים מרוצים: הוא, הדוור, התפטר ממשאו הכבד, ואנחנו, הילדים, קיבלנו את כרטיסי הברכה במרוכז, והבאנו אותם להורים. יש לציין, ששיגור כרטיסי ברכה של "שנה טובה" וגם של "גמר חתימה טובה" שנשלחו בין ראש השנה ליום הכיפורים לקרובי המשפחה באמצעות הדואר, בין אם בתוך העיירה ובין אם מחוצה לה, היה נוהג נפוץ וכמעט בגדר חובה. רוב הכרטיסים היו במתכונת קטנה והגיעו במעטפות קטנות התואמות לגודלם. אך היו גם כרטיסי ברכה עם תמונות, ציורים וחרוזים. גם לקרובים בחוץ לארץ שלחנו כרטיסי ברכה לראש השנה, וגם קיבלנו מהם כרטיסים כאלה.

בתום החגים של עונה זו, סוכות ושמחת תורה, התחיל מזג האוויר להיות סגרירי, הגשמים התרבו ובעקבותיהם נוצר הבוץ המסורתי. האנשים החלו מחליפים בהדרגה את הבגדים הקיציים לחמים יותר והתחיל "זמן החורף": הלימודים ב"חדר" מתחדשים, היום הולך ומתקצר, והחשכה יורדת כבר בשעות הערב המוקדמות. "זמן החורף" ב"חדר" מתאפיין בכך שלומדים בערבים. אף, אם יוצאים מהבית ל"חדר" כשבחוץ עדיין מאיר אור היום לוקחים את הפנס, שאפשר יהיה לצעוד לאורו בחזרה מה"חדר" – הביתה, כשבחוץ חושך־מצרים. כי זאת יש לזכור: תאורה ברחובות פוצ'אייב הייתה במידה מצומצמת מאוד, רק ברחובות "קרֶמֶניץ" "וִישנִיבִיץ" ו"לוֹסִיאַטִין", הייתה תאורה קלושה וכל הרחובות האחרים, הנוספים שבעיירה, היו חשוכים לגמרי.

ה"חדר" שלי היה דווקא לא רחוק מביתי, ברחוב שקולנה, אולם הרחוב היה לא סלול וחשוך, כמו מרבית הרחובות בפוצ'אייב, ובעונת הסתיו הבוץ לא

הספיק להתייבש בין גשם לגשם. אופני העגלות חרצו באדמה הבוצית שקעים עמוקים שהתמלאו מים, ואלה הוסיפו בוץ על בוץ. נוסף לזאת לא רציתי לוותר על פנס שהיה כעין "אביזר מחמד", להתפאר בו. כל הפנסים היו בעלי מבנה חיצוני דומה: מסגרת מתכתית בעלת ארבע דפנות שזגוגיות משובצות בתוכן, שלוש מהן היו קבועות והרביעית הייתה נתונה בתוך מסגרת־מסילה שניתן היה להרימה למעלה באמצעות הידית שהייתה צמודה אליה – זה היה הפתח של הפנס. גג הפנס היה גם הוא ממתכת כמו תחתיתו, אלא שבגג היה פתח, וממנו יצאה ארובה מעוצבת בצורת גליל ומעליו כעין חופה, גם היא ממתכת, שנשענה על תמוכות בגובה של כשלושה סנטימטרים. בין התמוכות היו חריצים אנכיים ודרכם זרם החמצן לתוך הפנס שאִפשר לנר שבתוכו לדלוק. את הפנס נשאו בידית העשויה חוט ברזל פשוט שהייתה מחוברת לגוף הפנס. ברצפת הפנס, בתוכו, היה מותקן גליל בקוטר קטן שבו נעצו את הנר, ואת הנר הדליקו כשהסיטו את הזגוגית הנעה, כלפי מעלה. פנסים אלה היו פשוטים להפעלה, ולפני שעזבנו, אנחנו הילדים, את ה"חדר" בדרך הביתה, הכל הדליקו את הפנסים, כשהרבי עוזר לנו במלאכה ולאחר זאת יצאנו לדרכנו.

"זמן החורף" התחיל, אמנם, מיד עם חידוש הלימודים לאחר חג "שמחת התורה", אבל ה"לימודים בערבים" החלו רק כאשר אור היום התקצר והחשכה ירדה בשעה מוקדמת של אחר הצהריים. את תחילת הלימודים בערבים ציינו ב"חדר" ב"סעודה", כלומר ארוחה משותפת שלנו, התלמידים, עם הרבי והרבנית – כך נקראה בפי כל אשתו של הרבי. הרבי בחדר היה "מורה", להבדיל מרב מוסמך, אולם זה היה כינויו בפי הבריות, ועל כן קראו לאשתו – הרבנית.

את "הסעודה" היו עורכים בערב הראשון לתחילת "לימודי הערב". ימים ספורים לפני כן בישר לנו הרבי על מועד תחילת "לימודי הערב", והורה לכל אחד מהתלמידים להביא ל"חדר" ולמסור לידיו דמי השתתפות בהוצאות "הסעודה", שהיו בגובה שבין 10 ל־20 אגורות. בכסף שנאסף מאתנו, התלמידים, קנתה הרבנית מצרכים ל"סעודה" שהייתה על טהרת הפַּרְווה, דהיינו לא חלבי ולא בשרי. על כן אכלנו ב"סעודה" דג מלוח ותפוחי אדמה שבושלו בקליפותיהם. הרבי היה מברך את ברכת ה"שהכל" ושותה כוסית יי"ש "לחיים". אנחנו נהנינו באותה "סעודה" משותפת, והרבי דיבר אתנו על סדרי הלימודים שיהיו לנו בערבים.

ב"חדר" לא היה נהוג לשיר ולא לימדו לשיר, פרט ל"טעמי המקרא". את אלה שיננו פעמים רבות, ותוך כדי לימוד "פרשת השבוע" היה על התלמיד,

הנבחן התורן, לקרוא בשמות "הטעמים" וגם לקרוא את הפרשייה, או כפי שנקראה בחדר "הַסֶדְרָה" ב"טעמי המקרא". לא כך היה בעת לימוד "הסדרה", כי אז המטרה הייתה להבין את הטכסט, וללימוד נתלווה גם תרגום מילולי באידיש.

ב"זמן החורף" חלו חגים "שמחים": חנוכה, "חמישה־עשר", הוא ט"ו בשבט, פורים וגולת הכותרת בסוף "הזמן" חג הפסח. כל החגים הללו גרמו לנו, הילדים, נחת־רוח רבה. ימי החנוכה הצטיינו, בדרך כלל, במזג אוויר קר. בחוץ שרר כפור עז ולעתים ירד שלג. אפילו בימים שבהם זרחה שמש בשמים, היא לא הפחיתה מהקור ומהכפור. כשהיו דורכים על השלג הוא היה משמיע קולות חריקה, אבל בבתים הסיקו תנורים והיה חם.
בערבי חג החנוכה בבתי היהודים היה עליז ושמח. בכל ערב מימי החנוכה היה אבי מדליק את החנוכייה ומברך. החנוכייה שהייתה אצלנו בבית הייתה עשויה מפליז, והיו בה שמונה "אגני שמן" – שקערורויות – וקנה לנר. לכל אחת משמונה השקערוריות שבבסיסה הקדמי של החנוכייה, היה מראה של חצי קליפת אגוז־המלך, אלא שהקצה שלו היה מוגבה במקצת, ומראהו כחרטום של אנייה. בחזיתה של כל שקערורית היה חריץ, שם הושמה הפתילה אשר השתפלה לתוך "אגן" השמן שלה. רק השמָש היה נר ממשי, ולאחר שמילא תפקידו והדליק את נרות החנוכה, אבא תקע אותו בקנה שיועד לו, שהיה צמוד לימין החנוכיה. "הנרות" האחרים היו פתילות שאבא הכין במו ידיו מצמר גפן שגִלגל בין אצבעותיו ושם אותן בשקערוריות מלאות השמן של החנוכייה.
אבא היה מדליק את הפתילות שבחנוכייה הקבועה אשר נועדו לקיים את מצוות הדלקת הנרות בחנוכה, ולנו, הילדים, היה אבא מכין "חנוכייה מתפוחי אדמה". אבא היה בוחר ארבעה תפוחי אדמה בינוניים, חוצה אותם לשניים, מוציא את ה"פנים" ומשאיר שם רק שכבה דקה מ"בשר תפוח האדמה". לאחר מכן, חרץ בקצהו של כל אחד מחצאי התפוח כעין פִּיָּה, מזג שמן לתוך החללים שיצר בתוך החצאים של תפוחי האדמה והכניס בהם פתילים, כך נוצרה החנוכייה שאנחנו הדלקנו. את חצאי תפוחי האדמה קירבנו סמוכים זה לזה, וכבר בערב הראשון של החנוכה הדלקנו את כל שמונת הפתילים. חנוכייה זו לא החזיקה מעמד לאורך כל ימי החנוכה, מפני שהפתיל הדולק היה מייבש את התפוח, וכבר ביום השלישי או הרביעי של החג, יצאה חנוכייה זו מכלל שימוש. *[כנראה, שאבי למד להכין חנוכייה כזו בעת שירותו בצבא הצאר ניקולאי השני, כשליהודים לא ניתנו שירותי דת והחיילים*

היהודיים אִלתרו בדרך זו חנוכייה, כדי לברך על הנרות בחנוכה.] "חנוכיית תפוחי האדמה" שימחה את לבנו, במיוחד משום היותה יצירת כפיו של אבא. אני ניסיתי מידי פעם לחקות את מעשה זה של אבי, ולפעמים אפילו הצלחתי בכך.

לחג החנוכה היו מנהגים רבים: אכילת לביבות, משחק בסביבון ומשחק בקלפים עבריים "ל'א". משחק בקלפים לא נתקבל בעין יפה אצל היהודים, אולם בחנוכה ניתן היתר לשחק בקלפים "היהודיים" - ה"ל'א" שסומנו באותיות עבריות מאוירות. אך על כל זה עלו בערכם ובחשיבותם "דמי החנוכה"; אנחנו, הילדים, נהנינו מאוד מקבלת דמי החנוכה, שהעניקו לנו ההורים, קרובי המשפחה ולפעמים גם סתם ידידים. דמי החנוכה היו מתקבלים בצורות שונות: היו שנתנו כסף מזומן, ואפילו בכל יום מימי החג, אולם הקרובים ביותר - ההורים וסבא יצחק, היו קונים לנו דברי לבוש חורפיים, בנוסף לכסף המזומן שהיו נותנים לנו מידי יום־ביומו, בכל ימות החנוכה.

הערבים של מוצאי השבתות הסמוכים לחג החנוכה היו קודש ליצירת "קוויטלאך", היינוּ קלפים. לקראת חג החנוכה היה סבא יצחק, שהייתה לו תבונת כפיים, מצייר לנו - לי וּלְלֵוִי בנו - את הקלפים למשחק ה"ל'א". על כל קלף צייר סבא אות אחת או שתיים מ"א" עד "ל'א" - בסך הכל 31 קלפים, וערכו של הקלף נקבע לפי הערך המספרי של האות או האותיות שהיו בקלף הזה (א=1; י=10, וכולי). כל אות בקלף עוטרה בציור של חיה, עוף או חפץ, והאות שבקלף - הייתה הראשונה מִשֵם החיה או החפץ, כפי שהם נקראים באידיש, *[כמו ב' =בֶּער (דב) ג' =גַאנז (אווז)]*, וכך הפך כל קלף, לאחר שנצבע בידי סבא יצחק בגוונים המתאימים בעפרונות צבעוניים, ליצירה אמנותית ממש...

בציון יום "החמישה־עשר" - ט"ו בשבט, הייתה משום הזדהות עם ארץ ישראל, כשכלל היהודים בפוצ'אייב קיימו את מצוות אכילת פירות ארץ ישראל. לקראת ט"ו בשבט גברה הפעילות למען "הקרן הקיימת לישראל". פעילי התנועות הציוניות בפוצ'אייב הפיצו בין המשפחות היהודיות שקיות שבתוכן היו חרובים ותאנים, והשקיות בעצמן נשאו על גביהן ציור מנוף הארץ וכתובת: "ט"ו בשבט - מפירות ארץ ישראל, הקרן הקיימת לישראל". שקיות הפרי ניתנו בתמורה לתרומה כספית שהעלו מקבליהן לקרן הקיימת לישראל, ואנחנו, הילדים, כרסמנו את החרובים - בּוֹקסֶר באידיש - במשך כמה ימים לפני ולאחרי ט"ו בשבט בתיאבון ובהתפעלות רבה מטעמם

המיוחד, ומשום היותם מפירות ארץ ישראל שאינם גדלים בארצות הגויים. שמענו שבארץ גדלים גם זיתים, תמרים ותפוחי זהב, אך מראם וטעמם לא היה מוכר לרוב אנשי פוצ'אייב.

חג הפורים היה חג שנחוג בפומבי. הכל התרחש לעיני כל, בפרהסיה, ואף ברחוב. מיד עם כניסת חודש אדר התחלנו ללמוד ב"חדר" את מגילת אסתר במקור, בעברית, וכמו כל דבר ב"חדר" – התפילות, החומש וכל היתר – גם מגילת אסתר נלמדה בהברה אשכנזית ובתרגום, פסוק אחרי פסוק, לאידיש בליווי המנגינה המסורתית. המן ובני ביתו זכו אצלנו ב"חדר", כבר בעת לימוד מגילת אסתר לקראת הפורים, להרעשה בכל פעם ששמותיהם הוזכרו, אבל זו הייתה רק "מקדמה" למה שציפה להם בעת קריאת "המגילה" בבית הכנסת, כי אז עשרות הרעשנים מכל מיני גדלים ובעלי קולות צורמים שונים החרישו באופן מוחלט את קולו של "בעל־הקורא" שקרא במגילה. פעמים רבות היו נכבדי בית הכנסת פונים לציבור המתפללים בבקשה להפחית ברעש ולאפשר את השמעת "המגילה", אך לא תמיד נענה הציבור לתחנוניהם – בפורים הכל מותר, אפילו להשתכר עד כדי אובדן החושים ואף לא להבחין בין "ברוך מרדכי וארור המן."
לקראת פורים הופיעו לממכר בחנויות מסכות־פָּנִים וכובעים מצחיקים, אבל המהדרים בתחפושות היו מכינים את מסכותיהם במו ידיהם ומתאימים אותן, את האיפור ואת הכובעים, לדמויות שהם גילמו – כולן דמויות ממגילת אסתר. לכל המחופשים, ללא יוצאים מן הכלל, היו מיני אקדוחי קפצונים ופקקים בהם ירו ללא הפסק, כדי להרעיש, וכל המרבה ברעש הרי זה משובח...
חבורות־חבורות של ילדים התארגנו ביחד, כשכל אחד מחופש לדמות אחרת מהמגילה, ביקרו בבתי התושבים תוך שירה והצגות. דמותו של המן לא הייתה אהודה, רבים מהילדים לא רצו להתחפש להמן, ורק בלחץ החבורה, בדרך כלל על הילד החלש שבקבוצה באיום שלא ישתפו אותו בכלל בהצגה – הלה נעתר להיות "המן הרשע" ולהתלבש בהתאם, כשסמלו המובהק של המן הרשע הוא כובע בעל חוד ארוך. הכובעים, וכן המסכות נעשו מקרטון, קושטו בניירות צבעוניים ומראם הושלם על ידי צביעה בגוונים שונים, כולל צבעי זהב וכסף.
מאותן חבורות הילדים שסובבו בין בתי היהודים זכורות לי מילות הפתיחה של אחד השירים ששרו אותו, כמובן באידיש, במילים אלו:

"א גוטן פורים, אייך ליבע אידן,
פון אונדזער קומען וועט איר זיין צופרידן.
מיר וועלן זינגען אייך שיינע לידער,
נאכאמאל און נאכאמאל, און וידער..."

בתרגום לעברית, בערך כך:
"פורים שמח לכם היהודים,
מהופעתנו תהיו מרוצים.
נשיר בפניכם שירים נאים,
נשוב ונשיר אותן המילים..."

והיה שיר שסיומו היה כך:
"און איצט איז די ענדע און מיר מאכן שוין אויס,
גיט אונדז א גראשן און ווארפט אונדז ארויס..."

ובתרגום לעברית:
את שלנו עשינו וזהו הסוף,
שלשלו לידינו אגורה וסִלקונו לרחוב."

חג הפורים חל בתקופה שהשלגים, אשר נערמו בעונת החורף החלו להפשיר, ורחובות העיירה הבלתי סלולים היו מכוסים מין דייסה של שלג חום בתוך מים. מכיוון שביום הפורים היינו מדשדשים הרבה ברחובות, התהלכנו כל הזמן בנעליים רטובות ובבגדים רטובים. ולא פעם קרה שמישהו החליק ונפל לתוך אותה דייסה בוצית - נרטב כולו, האיפור התמוסס והתחפושת נרטבה גם היא, או אפילו התפרקה. כמובן, שדבר כזה גרם להרבה עגמת נפש לנפגע בעוד שהסובבים אותו עולצים...
פורים היה גם חג של "משלוח מנות", ואלה ניתנו ביד רחבה - בעיקר דברי מאפה. "אזני המן" הממולאים בפרג ובממתקים מסוגים שונים, שהועברו אל קרובי משפחה ולשכנים על ידינו, הילדים, על גבי טסים מהודרים מכוסים במפיות רקומות.
ל"סעודת פורים" הכינו חלה מתוקה ענקית והסעודה התנהלה בחגיגיות רבה. חג הפורים, החג שמציין את מפלת המן, חורש הרע נגד היהודים, תורגם במחשבת הציבור היהודי שלעולם יתרחש שוב ושוב "נס פורים", גם בעתיד, ובני ישראל יינצלו מכל פורענות.

חג הפורים היה יום של חוויות והתרגשויות, בעיקר לנו הילדים, ובערב הייתי נופל על משכבי מותש, ונרדם תוך שניות.

בניגוד ל"ימים הנוראים", ראש השנה ויום הכיפורים, שלקראת בואם השתררה אווירה כבדה של ימים "רציניים" שהעיבה במעט על החגיגיות מחמת היותם ימים של "חשבון־נפש", חזרה בתשובה והזדככות כללית - אם כי גם אז לא התנזרו היהודים מרכישת בגדים חדשים והכנת מאכלים מיוחדים, הרי הימים שלקראת הפסח היו מבוסמים בריחות חג מיוחדים. מיד אחרי חג הפורים הייתה אמא סרה לחנות הבדים של שמואל זלצמן ועורכת קנייה של בדים לִלְבָנִים בצבע לבן. לכותנות רכשה בד מפוספס או בצבע אחיד, וכן קנתה בד מתאים לחליפה עבורי ובדים לשמלות לאחיותיי הקטנות.
את הלבנים התחתונים, הכותנות והשמלות היו מכינות תופרות־נשים, ואילו את החליפה שלי תפר חייט לפי מידתי, ואף הצטרכתי לבוא אליו למדידות להתאמה פעם או פעמיים תוך כדי תפירתה. התופרות והחייטים נבחרו לעשות את מלאכת התפירה עבורנו בהתאם למוניטין שלהם; אם חייט מסוים הוכתר בעיירה כלא־יוצלח "פַּארטַץ'" - יהודים לא פנו אליו כדי שיתפור את בגדיהם וביניהן גם משפחתנו, וכך הוא נשאר חייט לגויים, בלבד.

לקראת חג הפסח קנו גם נעליים חדשות לילדים וגם למבוגרים. גם כאן לא קנו נעליים מוכנות בחנות, כי אם על פי הזמנה מיוחדת של נעליים אצל הסנדלר. בחנות הנעליים קנו בדרך כלל ערדליים שהיו מיועדים בעיקר לחורף, כדי לשמור מפני רטיבות ברגליים וניקיון הרצפה בבית. לאחר שדשדשנו בחוצות בבוץ וחזרנו הביתה חלצנו את הערדליים בכניסה, ובבית התהלכנו על הרצפה בנעליים שניקיון סוליותיהן נשמר הודות לערדליים. בקיץ היו קונים לפעמים סנדלים, אבל רק לילדים, כי את אלה, הסנדלרים המקומיים לא ייצרו. אבל בסמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה, התרחב הנוהג לקנות בחנות נעליים מוכנות, שהובאו לפוצ'אייב מקרמניץ, שם היו שני מפעלים שייצרו אותן. המפעלים היו מוכרים בעיירה על פי השמות, "גרינברג" ו"פרישברג", ושניהם היו בבעלות יהודית. בעיירה היו מי שהעדיפו את תוצרתו של האחד, ואחרים שצידדו בתוצרתו של האחר. שמות היצרנים היו ידועים גם לנו, הילדים. מתוך "הצגת" הנעליים בפני החברים.
ה"התחדשות" בבגדים ובנעליים חדשות "חורקות" היו מסממני חג הפסח,

ובמפגש הילדים בערב החג בחצר בית הכנסת היה כל ילד משבח את חליפתו, את החייט והסנדלר הפרטי שלו, ולהוכחה שבגדיהם ונעליהם הם מהמשובחים ביותר, היו הילדים נוקבים במחירים הגבוהים שהוריהם שילמו תמורתם, כדי להרשים את הסובבים. אולם, אחרי הכל, ההתיחסות אל הנעליים והבגדים "המוכנים" נשארה מסויגת; יהודי פוצ'אייב האמינו יותר בתוצרתם של החייט והסנדלר הפרטי שלהם, שהכירו אישית, מאשר בזו של בית החרושת.

בהכנות לחג הפסח היה גם צד נוסף, והוא הצד הגסטרונומי - מה יאכלו בחג? קודם כל - המצות. מכיוון שיהודי פוצ'אייב העדיפו תמיד תוצרת עצמית, כך נהגו גם לגבי המצות. האפייה הממוכנת של מצות לא הייתה עוד נפוצה, לכן המשיכו לאפות את המצות באופן עצמי, כפי שעשו זאת בפוצ'אייב במשך דורות. אני זוכר שגם אצלנו בבית ארגנו אפיית מצות. אבל זו לא הייתה אפייה לצורכי המשפחה שלנו בלבד, כי אם גם למשפחות נוספות, וזה היה כשהייתי עדיין ילד צעיר מאוד. בזיכרוני נחרתה התמונה של אפיית המצות בביתנו מאז, אך לפי דברי בני המשפחה המבוגרים אפיית מצות במתכונת דומה התקיימה לאורך שנים רבות. *[בספר "פיטשאיעווער יזכור בוך", בעמוד 231, כותב חנא זלץ, שחיים־לייב גכטל, דהיינו סבי, היה אחד משני אופי המצות לקראת הפסח בפוצ'אייב. יוצא, אם כן, שאפיית מצות בביתנו הייתה מקובלת עוד בדור הקודם, בימי סבי].*

כשבועיים לפני החג רוקנו את המטבח מכל התחולה הקבועה שלו, ולאורך הקיר המזרחי של המטבח הועמד שולחן ארוך. למעשה, הייתה זאת פְּלַטַת־עץ ארוכה עשויה קרשים חדשים מהוקצעים, חלק־חלק, שהונחה על גבי רגליים ממתכת ולשולחן הייתה גישה משני צדדיו.

חומר הגלם לאפיית המצות - הקמח והמים - הובאו למטבח והועמדו כך, שלא יהיה מגע ביניהם. כתריסר אנשים, גברים ונשים, עסקו במלאכת אפיית המצות שנעשתה בשרשרת: אחד שם את הקמח לקערת הלישה, שני יצק את המים ואחר לש את אלה לבצק אותו הוא מסר חופן־חופן לנשים אשר רידדו את הבצק שקיבלו לידיהן, דק־דק. גבר נוסף חוֹרֵר את המצות בגַלְגֶלֶת מיוחדת ומישהו אחריו העלה את המצות על מוט עץ, שמידי פעם קורצף בדקדקנות מכל שארית בצק שנדבקה עליו. איש נוסף הגיש את המוט עם המצות לאבי שעמד על יד התנור הלוהט והכניס אותן לתוכו, אבא השגיח על אפייתן, הוציא את האפויות מתוך התנור והכניסן לתוך סל נצרים.

אפיית המצות נעשתה בסדרות, כל סדרה הייתה של משפחה אחרת שהשתתפה באפייה קולקטיבית זו. לאחר סיום הסדרה, הבעלים של המצות הכניס את מצותיו לתוך סדין לבן, עטף אותן היטב שלא יבואו במגע עם חמץ, קשר את הצרור בעדינות ונשא אותו אליו הביתה.

אפיית המצות הייתה עבודה מאומצת, היא נעשתה בקצב מואץ, כדי למנוע אפשרות כלשהי של החמצת הבצק. כמשגיח לעניין זה נקבע אחד הנוכחים, נאמן על הכל.

כשנתיים לאחר אפיית המצות בביתנו, שאני זוכר, החלו להגיע לפוצ׳אייב מצות מרובעות, ארוזות בקופסאות קרטון - חידוש - שלעת עתה רק חלק מיהודי העיירה היה מוכן לקבלו, אך במרוצת הזמן החלו האנשים להסתגל למראה המצה המרובעת ולא עמדו עוד על כך שהמצה חייבת להיות עגולה, כפי שיהודי פוצ׳אייב הכירו עד אז והיו רגילים לה במשך דורות רבים.

סבא שלי, יצחק זלצר, שהיה מאז ומתמיד יזם, החליט גם הוא לקבל את החידוש ולהתחיל לאפות מצות לכלל היהודים בעיירה בדרך ממוכנת; לאפות מצות מרובעות, דוגמת אלה שהגיעו אז לפוצ׳אייב. הוא נסע לעיר הגדולה לבדוק איך עושים זאת. לאחר שבדק, שאל ובירר את כל הפרטים אודות אפיית המצות במכונות, פנה לבעלים היהודיים של שתי המאפיות האחרות שהיו בפוצ׳אייב - עזרא קיפרמן ואחיו, שגם לו הייתה מאפייה עצמית, והציע להם להצטרף כשותפים למעשה. אלה קיבלו את הצעת סבא וחתמו ביניהם הסכם לאפיית מצות לפסח.

מאפייתו של סבא התאימה ביותר למשימה זו ואצלו, במאפייה שלו, מִקמו את המכונות לאפיית המצות, שחכרו שלושת השותפים. סוכם גם בין שלושת השותפים שלתקופה מסוימת, ובתוך זה בפרק הזמן של אפיית המצות, תתקיים שותפות מלאה בין שלוש המאפיות, כדי שסבא לא יפסיד מהכנסותיו עקב כך שהוא הפסיק לאפות את הלחם והמוצרים האחרים של מאפייתו בתקופה שזו תעסוק באפיית המצות.

הייתי אז בגיל אחד־עשרה, או שתים־עשרה, ואני זוכר את ההמולה ששררה במאפייתו של סבא בעת אפיית המצות. אני ולֵוִי הסתובבנו שם בתוך רעש המכונות והמולת האנשים, ואף עזרנו באריזת המצות לתוך קופסאות הקרטון.

כנראה שניסיון אפיית המצות לא הצליח, מפני שבשנה שלאחר מכן לא חזר סבא לאפות מצות, לא בעצמו ולא עם השותפים, והסיבה לכך לא נודעה לי. אך מאז גדל מספרם של התושבים היהודיים בפוצ׳אייב שרכשו

לחג הפסח מצות מרובעות, שהיו מגיעות לפוצ'אייב מקרמניץ. היוצאים מן הכלל שלא קנו מצות אלה, היו מי שהמשיכו לאפות מצה שמוּרָה.
חג הפסח נחוג בביתנו כהלכתו; בערב הפסח נעשו הסידורים האחרונים לקראת החג: אבא אמר את הברכה המקדימה ל"בדיקת החמץ", כשאני מתלווה אליו, ואסף את פירורי הלחם שפיזר לפני כן במקומות שונים בבית, גורף אותם בנוצה לתוך כף עץ שהחזיק בידו. כשתמה הבדיקה צירף אבא לכף החמץ את הנוצה, עטף הכל בבד, קשר את הצרור, והטילו לתוך האש הבוערת בתנור, כשהוא אומר את הברכה המשלימה לביעור החמץ מהבית. עוד לפני כן, מירקו את ארונות המטבח, רחצו אותם היטב ופרשׂו על מדפיהן נייר לבן חדש. שם העמידו את "כלי האוכל של פסח" שהורדו מעליית הגג וגם אותם רחצו היטב לפני שהשתמשו בהם. רוקנו גם את המים מתוך החבית במחסן, שהוציאוהו לחצר קרצפו ורחצו אותה כראוי מבפנים ומבחוץ, הסירו ממנה כל רבב והכשירו אותה למים שישתמשו בהם בימות הפסח.
בערב חג הפסח נשתנה סדר היום הקבוע, לרבות מועדי הארוחות, כדי שיתאימו לזמן של הפסקת אכילת החמץ. באותו יום נשארה אמא בבית, ובחנות נשאר רק אבא. את החנות סגרו מוקדם מהרגיל, כבר בשעות המוקדמות שלאחר הצהריים, כדי להספיק להשלים את כל הסידורים לחג, כולל הביקור בבית המרחץ.
לפנות ערב היו הכל בדרכם לבתי הכנסת, כשפניהם חגיגיות ואנחנו, הילדים, ערכנו בינינו את "תצוגת המלבושים" - כשכל אחד ואחד מתפאר בבגדיו החדשים.
בשובנו מבית הכנסת הביתה מצאנו את אמא, כשהיא בסיום ההכנות לסדר. השולחן היה כבר ערוך, ואבא פנה לבדוק אם הכל כשורה בקערת הפסח. אני אהבתי לכתוש במכתש העץ הכבד מצה לקמח־מצה, ומיד עם שובי מבית הכנסת הביתה פניתי למלאכה זו. עֲלֵי המכתש, שהיה עשוי עץ היה כבד, אך התלהבתי כל כך ממעשה הכתישה, שמשקלו כלל לא הכביד עליי.
סדר הפסח נערך בביתנו כהלכתו - על כל דקדוקיו, מאלף עד תו - ונמשך כמה שעות. הזכות לשאול את הקושיות הייתה בלעדית לבן במשפחה, בדרך כלל לצעיר שבין הבנים. מאחר והייתי הבן היחיד, בין אחיותיי הבנות, ועל אף היותי הבכור, לא היו לי מתחרים לעניין זה, ומידי שנה בשנה שאלתי את הקושיות. ההסבה לסדר הייתה משפחתית בלבד. כל בית אב ערך את הסדר לעצמו, ולא היו סדרים משותפים של המשפחה המורחבת. קריאת ההגדה על כל תגיה ארכה זמן רב, ועל פי רוב היו הילדים בביתנו,

כולל אותי, מתעייפים ופורשים לישון עוד לפני תום הקריאה בהגדה. סדר שני של פסח נערך גם בערב של יום המחרת, ובאותה מתכונת של הסדר הראשון, כנהוג בגלויות, אך זה לא פגם בחגיגיות הסדר. תמיד רציתי להוכיח את כושר ההתמדה שלי ולהישאר עד סוף הסדר, אבל הצלחתי בכך רק לאחר שבגרתי בשנים.

בשבתות, בימי חג ומועדי ישראל לא למדתי בחדר או בישיבה, ואף לא בבית־הספר הממלכתי, אבל בימי חול המועד של פסח נמשכו הלימודים בבית־הספר, כרגיל.

לא בכדי היו היהודים מברכים אחד את השני לקראת חג הפסח בברכת "חג פסח כשר", כשהכוונה היא שלא להיכשל בפסח ב"חמץ". היהודים דקדקו בדבר ושקלו כל מעשה ממעשיהם בימות הפסח רק לפי היבט זה. רק לקראת סוף החג פגה במקצת האווירה הנוקשה של "כשרות הפסח", ובשבת של חול המועד ובימים האחרונים של פסח היו מבקרים אצל קרובי משפחה וידידים ל"קידוש". לקראת סוף החג היו אפילו נוסעים להתארח אצל קרובים מחוץ לעיר, וקרובי משפחה ממקומות אחרים היו באים להתארח אצלנו.

תלמידי ה"ישיבה הקטנה"

כשהייתי כבן אחת־עשרה נוסדה בפוצ'איב "ישיבה קטנה", ביוזמת רב העיר, הרב אליעזר אורצקי. הוא היה אדם כריזמתי, ובתוקף הסמכות שהייתה לו – כרועה הרוחני של קהילת יהודי העיירה – הצליח לגייס מנכבדי הקהילה היהודית בפוצ'איב לרעיון ייסוד "הישיבה הקטנה", ובעזרת כמה בחורי ישיבה מבני העיר, שחזרו הביתה לפוצ'איב, לאחר שהם בעצמם למדו לפני כן בישיבות ה"ליטאיות": "פינסק", "קלצק", "מיר" ועוד – קם הדבר ונהיה.

לגייס תלמידים לישיבה לא היה קשה כלל. כל הורה שאף שבנו ירכוש לעצמו ידע בלימודים יהודיים מעל לרמה של "החדר", כי בחדר מיצו את הלימוד היהודי עם ספרי המקרא. נ"ך *["נביאים" ו"כתובים"]* לא למדו כלל ב"חדר". ל"מחנכים", נותני הטון בחינוך היהודי – לרב ולאחרים – הייתה רתיעה ממשית מלימוד ה־נ"ך, והם אף ראו בעין לא יפה את פועלו של ר' הרש הברודאי שהשתדל להקנות ידע בנ"ך לקומץ התלמידים שלו, על אף זאת שהיה מלמד את תלמידיו גם גמרא. הרושם היה שר' הרש הברודאי מוחרם חלקית – אמנם לא באופן רשמי – על ידי רב העיירה והמקורבים

לו, מצדדיו האדוקים, שהיו גם מראשי הקהילה בעיירה. אלה פעלו תמיד בהשפעת הרב, ודעתו בנושאי חינוך הנוער – כמו גם בנושאים אחרים – נתקבלה אצלם ללא עוררין. כך, גם אני, בהמרצת סבי יצחק, הגעתי ללמוד "בישיבה הקטנה". בבוקר למדתי בבית־הספר הממלכתי ובשעות של אחר הצהריים והערב – בישיבה.

בישיבה למדו תלמוד בלבד, אך יחד עם זאת הפכה הישיבה ל"ארגון", כעין מסגרת עצמאית עבור הנערים שלמדו שם בגילים אחת־עשרה–ארבע־עשרה. "ארגון" זה נוהל, כאמור, על ידי בוגרי ישיבות בפיקוח רב העיר. יום־יום, בכל ימות השבוע, קיימנו תפילה בציבור במסגרתנו היִחודית, וכן גם בשבתות. במשך כל ימות השבוע התפללנו בבית המדרש או באחד ה"שילכֶלאַך" שם למדנו, אולם בשבתות ובחגים כשכל המקומות הללו היו תפוסים על ידי המתפללים המבוגרים אנחנו ערכנו את התפילה שלנו בביתו של ר' אליקים שַאֶס, שבנו היחידי יוּדֶשקֶא (יהודה) היה בין תלמידי הישיבה, והוריו ראו לעצמם זכות וכבוד רב בכך שהסכמנו לקיים את תפילותינו בשבתות ובחגים אצלם, בביתם. התפילות נערכו על פי המתכונת הרגילה, כולל קריאה בספר התורה, וה"עליות" לתורה חולקו בין הנערים שכבר הגיעו לגיל המצוות, כפי שהיה נהוג בקהיליית המבוגרים.

עליי לציין שהראשונים שארגנו ואף המשיכו לטפל ב"ישיבה הקטנה" היו האחים יהודה ומשה נירנברג ואחד ממשפחת קרסנופיור. הם בעצמם היו יוצאי הישיבות מִיר וקלֶצק. לאחר תקופת מה הגיעו לעיירה שני אחים, בוגרי ישיבות: גֶצל, המבוגר שביניהם נתמנה לראש הישיבה ואחיו היה עוזרו, וגם לימד בישיבה, שניהם באו מהעיירה טרַכטנבּרוֹד. כתלמידי "הישיבה הקטנה" הפכנו ל"מסמר העיירה". לא היה אחד מבני העיירה שלא למד תקופה כלשהי – אם קצרה או ארוכה – בישיבה זו. בני הישיבה התבלטו בהופעותיהם הפומביות ונוכחותם הורגשה במיוחד בחג ה"פורים" וב"שמחת תורה". בימי חג אלה, בתום התפילה בבית המדרש, התארגנה, כרגיל, תהלוכה של מתפללים אשר ליוותה את הרב לביתו ואנו, בני הישיבה, השתלבנו בתהלוכה זו; "הרעשנו עולמות", לאורך קילומטר, בערך – המרחק שהפריד בין בית הרב לבית המדרש – כשאנו שרים, רוקדים ומקפצים. בעקבות זאת התארך זמן התהלוכה ליותר משעה. אחרי זאת נמשכה ההילולה בתוך ביתו של הרב, והיא נמשכה שם עד לצאת החג.

רבים מתלמידי "הישיבה הקטנה" המשיכו לאחר מכן בלימודים בישיבות ה"ליטאיות" במרחקים, בפרוז'נה, קלצק, מיר, נאווהרדוק, פינסק ובמקומות אחרים. גם אני יצאתי ללמוד לישיבת פרוז'נה.

הבית שלנו

ביתנו היה ברחוב שקוֹלְנָה 12. היה זה בית חד־קומתי, כמו מרבית בתי העיירה, והיו בו שתי דירות־מגורים. בכל אחת מהן היו שני חדרים גדולים, מטבח גדול ומחסן.

ביתנו זה עבר לאבי בירושה מהוריו. אבי שיפץ אותו מבפנים – הניח רצפות־עץ, ובמרוצת השנים גם החליף את גג הרעפים בגג מפח מגולוון, דבר שנחשב אז, בנוסף לצד התועלתי שבדבר, גם ליוקרה. גגות הבתים בפוצ'אייב היו משופעים, ומרביתם היו מכוסים ברעפים אדומים מחֵמר שלובנו באש, או ברעפים יצוקים ממלט בגוון אפור, ולבתים מעטים היו גגות מכוסים ברעפי עץ *[בכפרים, וגם אצל רבים מהנוצרים, שגרו בשולי העיירה, לבתי מגוריהם, ובפרט למבנים האחרים שבחצרותיהם – אסמים, גרנות, רפתות, אורוות, דירים ולולים – היו גגות מקש].*

גגות רעפים גרמו לפעמים בקיץ, למי־גשם לדלוף לעליית־הגג, וכתוצאה מכך להצטברות רטיבות בתקרה ובקירות הבית. בימי החורף כשעל הגג נערם שלג כבד, יכול היה משא זה לגרום לכך שייווצרו סדקים ברעפים, והתוצאה הייתה – קריסת גוש רעפים ופעירת חור בגג. לעומת זאת, לגג מפח מגולוון לא יכלו לקרות דברים כאלה, כי השלג גלש ממנו בעצמו, מבלי שיצטרכו לגעת בו, וההלחמות בתפרים של הפחים גרמו לכך שהם היו יציבות לחלוטין ולא דלפו. "המגרעת" היחידה בציפוי גג בפח מגולוון היה המחיר. סכום הכסף שצריך היה לשלם כדי להתקין גג־פח היה פי כמה גדול מזה לגג רעפים.

את הגג שמעל ביתנו החליפו, מרעפים לפח מגולוון, בשנת 1928, או בשנה שלאחריה – ואני משער שהדבר התאפשר הודות להכנסות גבוהות מהרגיל, שהיו להוריי בעת ההיא. בתים עם גגות־פח מגולוון כמו שלנו, לא היו רבים בעיירה. גג כזה משך תשומת לב, בעיקר בחורף, כשהשמש זרחה והשלג שנערם על הגג גלש למטה ונשפך ברעש על הקרקע. לא פעם עמדתי וצפיתי בגושי השלג הזזים למטה, סנטימטר אחר סנטימטר, עד שהם מגיעים לתאוצה מספקת, ונופלים.

בדירה אחת מהבית גרה המשפחה שלנו, והדירה הנוספת הייתה מושכרת, בדרך כלל למישהו מבני המשפחה הקרובים. לפעמים הצטמצמנו וגם מסרנו חדר מדירתנו למגורי קרוב משפחה שנזקק לכך באופן דחוף. כך קרה כשבן־דודי חיים קלוץ התחתן, ועד שהקים בית משלו, הוא התגורר עם אשתו באחד החדרים בדירתנו.

לפעמים, כשאני נזכר בדבר, אני עדיין תוהה, איך יכלה משפחה כמו שלנו לחיות בדירה שכל־כולה הייתה בת שני חדרי מגורים ומטבח? החדרים היו אמנם גדולים, אך רווחה רבה לא הייתה בדירה. אולם לפי אורח־החיים שהיה מקובל אז, המשפחה הסתדרה על הצד הטוב ביותר, גם בתוך דירה כזו, ויש לציין שאחד משני חדרי השינה שהיו בדירה, שימש גם כחדר מגורים שבו התנהלו חיי המשפחה. כאן היה גם חדר האוכל, שבו התקיימו כל התכנסויות בני המשפחה, ובמקום הזה נתקבלו גם האורחים שהיו מבקרים אותנו.

הכניסה לדירה הייתה דרך דלת הזכוכית שבפתח המטבח. המטבח היה במפלס נמוך, של מדרגה אחת, מהחדרים האחרים, והיה רחב־ידיים. כמעט מול דלת־הכניסה למטבח, הייתה דלת בעלת שתי כנפיים שהובילה למחסן. ממחסן זה אפשר היה לעלות לעליית הגג או לצאת דרך דלת המחסן החוצה, לצִדו השני של הבית, לסמטה ברוחב של כשני מטר - זה היה המרחק שהפריד בין ביתנו לבית הסמוך של השכנים. בסמטה זו הייתה גם כניסה לדירה השנייה שלנו, הצפונית, שהייתה מושכרת.

במטבח היה פתח ללא דלת שהוביל לחדרי המגורים. לימינו של הפתח היה תנור הבישול והאפייה ומשמאלו נמצא תנור־ההסקה, שהיה גם הקיר שחצץ בין המטבח לחדר המגורים הסמוך. תנור זה הוסק בימות החורף, כמעט ללא הפסקה, והוא הפיץ את חומו במטבח וגם בחדר המגורים.

תנור הבישול במטבח (פלִיטֶה) נבנה מלבנים וחֵמָר, והיה בו פתח־בעֵרה, שבתחתיתו הונחה רשת לסינון האפר שנוצר מבערת העצים. מתחת לרשת זו היה תא־איסוף לאפר, שאותו היו מרוקנים מידי פעם, כדי לפָנות את המקום לאפר החדש שנוצר. בחלק העליון של תנור הבישול שולבו כיריים מברזל יצוק. בכיריים היו פתחים שכוסו בטבעות ברזל חובקת האחת בשנייה. לפיכך, אפשר היה באמצעות הטבעות להרחיב, או להצר את הפתחים בכיריים, שיתאימו לקוטרו של כלי הבישול הנתון ולכוון את עוצמת החום.

במקביל למשטח הבישול היה פתח לתנור האפייה, ובין שני אלה נותר עוד מקום פנוי קטן למתקן בשם "תלת־רגל", שמתחתיו הבעירו אש להרתיח מים, חלב, לבשל ביצים, או לחמם כמות קטנה של מזון מבושל.

נסטיה, עוזרת הבית שלנו, ביצעה הרבה מהעבודות במשק הבית, היא ניקתה את הבית, כיבסה והשגיחה עלינו הילדים, אך אמי לא סמכה על המשרתת בענייני הבישול והאפייה. את אלה היא עשתה במו ידיה.

פעמיים בשבוע הופעל בביתנו תנור האפייה: אור ליום שלישי בשבוע

אפתה אמא לחם לצורכי המשפחה בכמות שהספיקה למשך כל השבוע, ובליל חמישי בשבוע, אור ליום שישי, היא אפתה חלות ומאפה נוסף, אחר, לצורכי השבת.
בערבו של היום השני בשבוע, היה אבא מביא הביתה מהחנות פוד *[ה"פוּד", ה"פונט" וה"לוֹיט" היו ערכי משקל מקובלים במשך דורות בעיירה, ואף על פי שבימי השלטון הפולני הוכנסה השיטה המטרית, שמותיהם של אלה נשארו, ורק ערכם השתנה: "לויט" נהיה שווה ל"גרם", פונט" ל־500 גרם ו"פוד" – ל־16 ק"ג.]* קמח שיפון מעודן, ואמא החלה בהכנות לאפיית הלחם; היא הסירה את הכיסוי שמעל למשארת *[המשארת נקראה באידיש דֵייזֶ'ה. היא עמדה באופן קבוע במטבח על שרפרף מכוסה במפית לבנה רקומה, וסולקה ממקומה רק פעם בשנה – בערב חג הפסח, למשך הימים שאכילת החמץ אסורה]* והכינה בה את הבצק ללחם. בתוך המשארת נשמר משבוע לשבוע חופן בצק, הוא ה"שׂאור" – היינו ה"שמרים", הגורמים לבצק לתפוח, ואותו ערבבה בתוך הקמח, המים והמלח שהיא שמה לתוך המשארת, וְלָשָׁה אותם יחד – לבצק.
לפנות בוקר, בערך בשעה ארבע, קם אבא ממשכבו והבעיר אש בתנור האפייה, ואמא הוציאה גושי בצק מתוך המשארת, צרה מהם ככרות ושמה אותן על משטח השולחן במטבח, שעליו בזקה לפני כן קמח, כדי שהבצק לא יידבק לשולחן. כשהעצים היו בשיא בְּעֵרתם אמא "הפרישה חלה" – נטלה חופן מהבצק, והשליכה אותו לתוך האש הבוערת בתנור. כשחומו של התנור עלה והגיע לדרגה המתאימה – הדבר לא נבדק במד־חום, כי אם ב"חושים" של בעלת הניסיון – אמי הכניסה את כיכרות הבצק לתוך התנור לאפייה. כשקמתי בבוקר ללכת לבית־הספר, אמא כיבדה אותי ברקיק חם, שמה עליו חמאה, וזו נמסה ונספגה חיש לתוך הרקיק.
כאמור, המועד הנוסף בשבוע, שבו אמי עסקה באפייה, חל בערב יום חמישי. על אף היותה עייפה מ"יום היריד השבועי", שהתקיים בימי חמישי בשבוע לאחר יום עבודה מפרך אמי לא נחה, ומיד עם שובה הביתה מהחנות החלה בהכנות לקראת שבת, והייתה עסוקה בבישול, באפיית החלות ודברי מאפה אחרים, כמעט במשך כל הלילה. בקיץ היא אפתה עוגות שמולאו בפירות העונה – תפוחים, שזיפים, דובדבנים, תותי־בר ואוכמניות, ובחורף אפתה אמא "קְנִישֶׁס" מבצק שרודד דק־דק ומולא בגבינה או בכוסמת, וגם עוגות־פרג, קינמון ועוגיות מתוקות. העוגות ודברי המאפה, נשמרו בתבניות גדולות במעלה התנור *[פיאקליק ברוסית]* ומשם, אנחנו, בני הבית, היינו מוציאים אותם לאכילה. מעלה התנור היה כבר בחדר השני, בחדר המגורים. שטחו

של זה היה גדול וסגור עד לתקרה בלבנים מטויחות שנצבעו בתכלת, כמו הצבע של כל הקירות בפנים הבית, רק פִּתחו, ברוחב של כ־60 סנטימטר, היה מוסתר בווילון. כמות העוגות שאמא הייתה מכינה הספיקה, בדרך כלל, לשבת ולעוד כשלושה ימי השבוע הראשונים שלאחר השבת.

גם בימי השישי בבוקר, לפני לכתי לבית־הספר, כיבדה אותי אמי במיני מאפה טרי שזה עתה הוציאה מתנור האפייה, וגם בלביבות חמות. אמי הייתה חרוצה, זריזה, ובעלת הספק גדול מאוד בכל עבודה שעשתה, והייתה שקועה כל עת בעשייה. היא ניהלה את החנות, ערכה את החשבונות והרישומים מכל הסוגים שנדרשו בחנות. היא גם הייתה מוציאה את ההזמנות לסחורה עבור החנות שלנו, ובמקביל דאגה לצורכי הבית – ללבוש, למזון ולכל מה שנדרש לבני המשפחה. היא הייתה טרודה במשך כל ימות השבוע, במשך שעות רבות של היממה, ורק בשבתות הייתה פנויה סוף סוף, לשיחה סתמית עם בני המשפחה, ואף לקריאה בספר.

המטבח וכל מה שהיה בו, הרהיטים ואבזרי העזר לבישול ולאפייה, יועדו למטרה אחת בלבד – להכנת האוכל עבור בני המשפחה ולאחסנתו. את ארוחותינו אכלנו בחדר המגורים.

על יד הקיר, בניצב לתנור הבישול עמד שולחן עבודה רחב־ידיים, בחלק התחתון שלו היה ארון קטן, שנסגר בשתי דלתות, ובתוכו נשמרו כלי בישול. מעל לשולחן העבודה היו מדפים שעליהם עמדו צנצנות ובהן: מלח, סוכר, תה, אבקת ציקוריה ותבלינים שונים.

לא הרחק משם, בפינה, עמדה במקומה הקבוע קערה שבה נאספו המים הדלוחים משטיפת הירקות, הבשר ומרחיצת הסירים וכלי האוכל שנרחצו, וכשזו התמלאה, סולק מה שהיה בתוכה החוצה. מעט גבוה מקערה זו עמד דלי שממנו שאבו מים לצורכי המטבח. את הדלי הזה היו ממלאים מידי פעם מחדש במים שנלקחו מתוך חבית המים הגדולה שעמדה במחסן.

בפינה אחרת של המטבח, עמד ארון שחלקו העליון היה סגור בדלתות זכוכית שקופה, ועל מדפיו הונחו צלחות, כוסות, קערית וכלי אוכל אחרים, שהיו אצלנו בשימוש יום־יומי. חלקו התחתון של רהיט זה היה בעל דלתות עץ אטומות, ושם הושמו כיכרות הלחם שנאפו על ידי אמא לצורכי המשפחה.

בצדו המערבי של המטבח היה תנור הבנוי מלבנים, שהתנשא עד לתקרה ונהיה לקיר. תנור זה הוסק בימי החורף, ועל ידו עמדה ספה, שעליה ישנה נסטיה, עוזרת הבית שלנו. מצדו השני של התנור, שהיה החיץ בין המטבח לחדר המגורים, עמדה ספה נוספת, ושם אני ישנתי החל מגיל שש, בערך. עד אז ישנתי במיטת אבי, ואחיותיי ישנו במיטה עם אמי, ורק האחות

הקטנה ישנה בנפרד, בעריסה. אגב, הוריי ישנו כל אחד לחוד, במיטות שלא היו צמודות האחת לשנייה.

במרחק מה מהספה שלי עמד שולחן האוכל בצבע אדום, ועליו סעדנו את הארוחות שלנו. שולחן זה שימש גם את בני משפחתנו לפעילויות אחרות שנדרשה להן תמיכת שולחן, בתוך זה גם הכנת השיעורים שלי ושל אחיותיי. לשולחן הייתה צורה מלבנית פשוטה, יציבותו הייתה איתנה והיו לו שתי מֵגרות, ואחת מהן הייתה "שלי" בלבד, לאחיותיי לא אִפשרתי להשתמש בה.

הספה שלי עמדה בסמוך לשולחן והיא שימשה לנו גם כמקום ישיבה ליד השולחן, מצִדיו האחרים של השולחן עמדו כיסאות עם משענות־גב. מקומו של אבא היה בראש השולחן, אמא ישבה משמאלו, ואנחנו, הילדים, ישבנו מסביב.

בחדר זה היו שני חלונות, שניהם פנו דרומה ושניהם היו "כפולים", דהיינו חלון אחד קבוע ושני שנוסף לו לקראת החורף, והסירו אותו משם רק עם תחילת הקיץ. בחורף היו שמים בין שני החלונות כוס ובתוכה חומץ. ההסבר למעשה זה היה שהחומץ מקטין את ה"כפור" מעל זגוגיות החלון. בנוסף לזאת, היו סוגרים את הרווחים שבין החלון והמשקוף בסרטי־דבק, אלה היו אמורים לאטום את החלון מפני חדירת הרוח והקור מהחוץ. בחורף אִווררו את החדר על ידי כך שפתחו, לפרקי זמן קצובים, את האשנב המיוחד שהיה מותקן בחלון.

בחדר זה עמד גם ארון גדול, בעל שלוש דלתות, מעץ אלון מצופה בפוליטורה ולצִדו תלוי שעון־קיר, מהסגנון הקלאסי והספרות על לוח־השעות שלו היו רוֹמיות, והוא השמיע את צלצוליו בכל חצי שעה.

פתחו של תנור האפייה היה במטבח, אבל חלקו האחורי "חָדַר" ובלט לתוך חדר־מגורים זה.

בחלקה העליון של בליטת התנור הייתה נישה עם מדפים ושם עמדו הספרים שהיו לנו בבית: חומשי התורה, חמישה כרכים מהודרים עם פירוש רש"י וביאורים אחרים, שאבי רכש בעת שביקר פעם בעיר הגדולה לבוב, ה"גמָרוֹת" שלי, סידורי התפילה הרגילים, המחזורים לימי מועד וחג, ההגדות של פסח ומקצת ספרי־קריאה באידיש, שהצטברו בדרכים כלשהן בבית. כן היו מונחים על אחד המדפים חוברות "החלוץ הצעיר", שאני הייתי מנוי עליהן.

בהמשך, בכיוון מערב, הייתה דלת דו־כנפית כבדה בצבע חום, שדרכה באו ל"חדר הגדול". מיד עם הכניסה לחדר זה בלט מימין התנור שהתנשא למעלה, כעין מגדל; שצלעותיו היו שוות מכל צדדיו וגובהו הגיע עד לתקרה,

אולם הפתח שלו להבערת העצים היה בחדר המגורים הקטן. החום שתנור זה הפיק בחורף לא הספיק לחמם אותו דיו, וההורים היו עוזבים אותו למשך החודשים הקרים, ועברו לחדר המגורים האחר.

החדר הגדול כּוּנָה בשם זה, משום שהיה גדול במידותיו, והאור הרב שחדר לתוכו דרך ארבעת חלונותיו - שניים בכותל הדרומי ושניים נוספים לצד מערב - "הרחיב" את ממדיו, עוד יותר, בעיני כל מי ששהה בו. הרהיטים בחדר, היו שתי המיטות של ההורים, שולחן וכיסאות.

בין שני החלונות שבצד מערב של החדר הגדול, הייתה דלת הדומה לזו שבכניסה לחדר, ממזרח. דלת זו נסגרה בבריח מבפנים, וכשהותרה הנעילה מבפנים אפשר היה לצאת החוצה, לצד המערבי של הבית. בגלל הבדלי הגובה, בין הצד המזרחי לצד המערבי של השטח שעליו נבנה הבית, היה קצהו המערבי של הבית מוגבה מהקרקע, והיוצא החוצה מהחדר הגדול, מצא את עצמו דורך על משטח שרצפתו לוחות עץ - כעין מרפסת לא מקורה. בצדו הדרומי של משטח זה היו מדרגות לרדת לקרקע.

כאן, בצד זה של הבית הייתה גינה שפאתיה המערביים גבלו ברחוב והיא הייתה מוקפת בגדר עשויה מלוחות־עץ דקים ומחודדים בקצותיהם העליונים. בגינה זו גידלנו ירקות מכמה סוגים: עגבניות, מלפפונים, בצל ירוק ותירס. עבודה רבה לא הייתה לנו מסביב לגידולים הללו; ההשקיה באה מלמעלה, עם הגשמים שירדו מהשמים, ורק לעתים רחוקות היה צורך לעדור מעט מסביב לצמחים ולעקור את העשבים השוטים. הגינה לא הייתה מיועדת לספק למשפחתנו את הירקות שצרכנו, כי את אלה קנינו בשוק. על אף שגדלו בה ירקות למאכל, היא הייתה בשבילנו רק גינת נוי. יהודים לא נהגו לגדל פרחים.

מידי שנה בשנה, בערב חג הסוכות, נוקה שטח הגינה משרידי הצמחים שקמלו והתייבשו בעונה זו של השנה, ולאחר יום־הכיפורים הקים אבא בחלק הדרומי של הגינה את הסוכה שלנו, שבנייתה הושלמה עם הנחת הסכך על גגה, בערב חג הסוכות. בחג הסוכות פתחו לרווחה את הדלת החיצונית של החדר הגדול, ותנועת בני המשפחה מהבית אל הסוכה וממנה בחזרה לתוך הבית, התנהלה בנתיב זה.

בצד הדרומי של הבית, שהוא היה הצד הארוך שלו, נערמו בסמוך לקיר הבית גזעי־עץ שיועדו להסקה בחורף, לאחר שינוסרו ויבוקעו לגודל המתאים לתנור. עצים אלה הונחו, לעת עתה, בחוץ כדי שיתייבשו ויוכלו אחר כך לבעור היטב בתנורים. בצד זה של הבית היה שטח נרחב פנוי, כעין חצר ענקית. גבולות החצר היו: בדרום ביתם של משפחת הדוד אנשל ובצפון -

ביתנו. ביתו של הדוד אנשל עמד בניצב לביתנו ומאחוריו היה מבנה גדול, בלתי מטויח. קירותיו היו עשוים מקורות עץ גולמי, ובין קורה לקורה היו חרכים, שדרכם אפשר היה להציץ פנימה, וגם מבפנים המבנה – החוצה. מבנה זה שימש אורווה לסוס שהיה לדוד וגם רפת להחזקת הבקר והצאן שהדוד רכש והמתינו למכירתם לקצבים. חלק ממבנה זה שימש בעונת הקיץ גם לאחסנת הפרי שנקטף מגני־עצי־הפרי החכורים שלנו, עד למועד אריזתו ומכירתו לסוחרים.

החצר המשותפת

הכניסה לחצר הייתה מצִדה המערבי, בין הבית שלנו וביתו של הדוד אנשל. ההולך בצדה השמאלי של החצר, הצפוני, הגיע בדרך זו לפתח ביתנו, ובהמשך לביתו של שכננו, ר' אבא זלצר ולדירה נוספת שבקצה החצר, שם גרה אחת מבנותיו של ר' אבא עם משפחתה. את הצד המזרחי של החצר סגרה גדר תיל גבוהה ומעבר לגדר זו, מזרחה ממנה, השתרעו שטחים נרחבים של בוסתנים ומטעי פרי, שהיו בבעלותם של הגויים, ואת הצד הדרומי של החצר תחם המבנה "הרב־תכליתי" והבלתי גמור שהיה שייך לדוד אנשל.
חלק מהחצר שבין הבתים, זה שהיה סמוך לביתנו, נוצל בסוף הקיץ לייבוש אגוזי־המלך, תנובת גני־עצי־הפרי החכורים שלנו. אגוזים לא היו קוטפים כמו את שאר הפרי בידיים, כי אם "משירים" אותם מהעצים במכות שהנחיתו עליהם במוטות־עץ ארוכים. זו הייתה שיטת האסיף של פירות עץ האגוז. כמובן שכתוצאה מהמכות שהעץ קיבל נפגעו ונשברו ענפיו, אבל כל המומחים טענו, שככל שהעץ סופג מכות רבות יותר וענפיו ניזוקים, הרי בשנה שלאחר מכן הוא יניב פי כמה יותר אגוזים.
כרגיל, החל איסוף האגוזים בסמוך לחג הסוכות, אך העבודה הרבה ביותר הושקעה בהסרת הקליפה הירוקה שעטפה אותם ועבודה זו נעשתה, בדרך כלל, על ידי נערות כפריות. הקליפה הירוקה, החיצונית, של האגוז מכילה הרבה ברזל וכל נגיעה בה משחירה את כפות הידיים והצבע נספג לתוך העור לזמן ארוך והוא נעלם רק לאחר שבועות רבים שלא נוגעים בקליפות הירוקות. אני זוכר, שמי שהיו לו כפות ידיים "שחורות" לא הורשה לברך על הלולב והאתרוג ואני נזהרתי שלא להשחיר את ידיי. בכל זאת קרה, לא פעם, שהתאווה לאכול אגוזים טריים גברה על הפחד שמא לא יאפשרו לי בימי חג הסוכות לברך על הלולב והאתרוג. יש לדעת שלאחר שמוציאים

את גרעין האגוז מקליפתו הקשה, כשהוא עדיין טרי, ומסירים ממנו את הקליפה הדקה והמרה, עוד לפני שהאגוז התייבש - הוא עסיסי וטעמו עדין ביותר ומתוק. האפשרות ליהנות מטעמם של אגוזים כאלה קיימת רק במשך תקופה קצרה מאוד, כי מיד לאחר שהאגוז הורד מהעץ, והוצא מעטיפתו הירוקה הוא מתחיל בתהליך ההתייבשות.
כדי לשמר את האגוזים לזמן ארוך יש צורך לייבשם, ורצוי שאת הדבר יעשו קרני השמש, כי הן גם מעניקות לקליפת האגוז "שיזוף". לצורך זה היו מפזרים את האגוזים על גבי יריעות בד פשוט, ואפילו על גבי שקים משומשים, שנפרשו על האדמה בחצר שלנו, ומשאירים אותם במשך כל שעות היום, כשהם גלויים לקרני השמש ושהיא תעשה את מלאכת הייבוש.
עם שקיעת השמש, היו אוספים את האגוזים לתוך שקים ואם הם עדיין לא יבשו, כנדרש, היו מוציאים אותם למחרת היום ומפזרים אותם מחדש על מצעיהם הפרושים להמשך הייבוש.
במשך תהליך הייבוש היו בכל פרק זמן מגלגלים־הופכים את האגוזים במגרפה, כדי שהשמש תשזוף את פניהם מכל הצדדים. ולאחר שאבא, שהיה בקיא ומומחה גם בכל הקשור לייבוש האגוזים, בדק ואישר שהייבוש אכן הושלם במלואו, אספו את האגוזים בתוך שקים לאחסון, ולחצר הובאה כמות נוספת של אגוזים - לייבוש.
בפוצ'אייב לא היו באותם ימים מכשירים למדידת שיעורי הלחות, ורק הודות לניסיונו הרב ידע אבא לאבחן ולקבוע במדויק את המועד שהייבוש הסתיים. שכן, אחסנת אגוזים שלא יובשו דיים, גורמת להצטברות עובש מתחת לקליפה ומאידך, ייבוש מעל למידה הנדרשת גורם להצטמקות האגוז בפנים, ובשני המקרים הללו נפסלים האגוזים לשיווק. באותה דרך, ובאותו מקום, היו מייבשים בימות הקיץ פירות. תפוחים ואגסים היו חותכים לפני הייבוש לפרוסות, וחושפים את פלחיהם לקרני השמש, אולם את השזיפים היו מייבשים בשלמותם. הפירות שיובשו הוכנו לצורכי המשפחה בלבד, והשתמשו בהם בבית בימות החורף.

מסתרי עליית־הגג

בביתנו הייתה עליית־גג גדולה שהשתרעה על כל השטח של שתי הדירות, ועלו לשם באמצעות סולם שעמד בכל אחד מהמחסנים שהיו צמודים לדירות.

עלי לציין שעליית־הגג הייתה אפופת מסתורין בגלל העלטה, הכמעט מלאה, ששררה שם. האור המצומצם שחדר מהחוץ דרך החלון הקטן היחידי, שהיה קבוע בצִדה המערבי של עליית־הגג, האיר רק את השטח הקרוב לו בקצה זה של עליית־הגג. מאידך, גם האור שהפיץ פנס־הרוח שהיו לוקחים לעת הביקור בעליית־הגג לא שפע אור רב, ויצר צְלָלים מתנועעים שרק הכבידו על הראייה. בעליית הגג היו אצורים אביזרים עתיקים שלא השתמשו בהם עוד: היה שם ארגז עץ ששימש פעם לאחסנת בגדים, שכדוגמתו ניתן עוד לראות בין הכפריים – והיו בו חפצים ישנים של אבי מימי בחרותו ומשירותו בצבא הצאר: תער *[לאחר נישואיו של אבי התער לא היה יותר בשימוש, כי לפי הנוהג בעיירה היה על הבחור שנשא אישה לגדל זקן]*, חגורות ומכנסים צבאיים, שטרות־כסף מימי הצאר וכאלה ששימשו את המשטרים השונים שהתחלפו בפוצ'אייב בימי מלחמת העולם הראשונה, וחפצים דומים. בעליית־הגג עמדו גם הארגזים עם כלי האוכל לפסח, שאותם היו מורידים בערב חג הפסח וממרקים אותם לקראת החג. יש לציין שאלה היו כלים מפוארים מאוד, אולי היפים ביותר שהיו לנו בבית, והם נועדו לשימוש למשך שמונה ימי החג בלבד – רק שמונה ימים בשנה.
זכורה לי התכונה הרבה וההתרגשות של בני הבית לקראת הורדת כלי הפסח מעליית הגג למטבח: פתיחת הארגזים הוצאת הכלים מעטיפות הנייר הלבן, שבו הם נעטפו בתום החג בשנה שעברה ומעל הכל, הטיפול בכּוֹסיות של פסח, שהיו בעלות גוונים שונים, ואנחנו הילדים, התפעלנו מהן בכל פעם מחדש; היו הצלחות, הצלוחיות וסירי החֵמר המזוגגים למידותיהם בהם אפתה אמא את מאכלי הפסח ממצה, ממחית תפוחי אדמה והרבה שומן אווזים שהוכן מבעוד מועד, בדרך כלל, בימי חג החנוכה. היו סירים ומחבתות, רובם מנחושת ולמרות שלא השתמשו בהם בימים שבין פסח לפסח – הם הוכשרו מחדש לקראת החג, לפי המקובל על ידי הגעלה, דהיינו טבילה במים רותחים. והיה המכתש הרגיל לכתישת תבלינים למאכלי הפסח ועל כל אלה עלה בחשיבותו ותפארתו מכתש העץ הגדול והעלי שלו לכתישת מצות, לקמח מצות, ואני הייתי להוט לעסוק בכתישת המצות. לאחר שהמצות נכתשו, הפרידו באמצעות נפה את הקמח משברי המצה הקטנים שלא נכתשו עד תום ובהם השתמשו לאפיית ה"קוּגלאך" (פשטידות) או כתוספת למרק העוף הצח.
בעליית־הגג הסתעפה מערכת תעלות סגורה שהוליכה את העשן מארבעת התנורים שבדירות אל הארובה שהזדקרה כשני מטר מעל גג הבית. מערכת התעלות נבנתה מלְבֵנִים וטיט והתנשאה לגובה של כחצי מטר. עליית־הגג

הייתה מרוּוחת, ובמרכזה היא הגיעה לגובה כזה, שלכל אחד הייתה שם אפשרות להתהלך זקוף.
בעליית־הגג אוחסנו גם עשרות שקי האגוזים המיובשים, והם נשמרו שם עד למועד מכירתם שחל בחורף, כי אז מחירם היה גבוה. אבי היה מעלה בחורף לעליית־הגג תפוחים מזן מסוים, ומשאיר אותם שם כדי שיקפאו. לאחר זאת היו לוקחים מידי פעם מקצת מהתפוחים הקפואים מעליית־הגג, שמים אותם בתא האפייה של התנור, ולאחר שהם הפשירו ונאפו הגישו אותם למאכל לבני הבית. טעם התפוחים הללו עדיין שמור עמי – מעדן ערב לחיך! בעליית־הגג גם ייבשו את הכביסה בחורף. הכבסים היו קופאים ומתקשים ונשארו תלויים לעתים כשבוע ימים ויותר, עד שיבשו לחלוטין. בקיצור, עליית־הגג הייתה עבורנו, הילדים – מקום שופע תעלומות עוצרות נשימה.

גם המחסנים היו חלק מהדירה. לכל אחד מהם היו שתי כניסות, האחת מהמטבח והשנייה מהחוץ. המחסן (קַמֶר) היה חדר גדול, אפלולי ללא חלונות. כדי לקבל אור במחסן היו פותחים בשעות היום את הדלת המובילה החוצה, ובשעות החושך היו נאלצים להשתמש בפנס או במנורה. במחסן עמדה חבית־עץ גדולה, בקיבולת של כשלושים דליים, שבה נשמרו המים לצורכי הבית, שנקנו מאיכרים שהביאו אותם בקיץ על גבי עגלות ובחורף – במזחלות שלהם. התשלום עבור חבית המים כלל בתוכו גם את התמורה להעברת המים בדליים, מחביתו של הכפרי לחבית בעל הדירה. במחסן הוחזקו גם העצים שנועדו להסקת תנור־האפייה במשך כל ימות השנה, וגם אלה שנשמרו להסקת תנורי־החימום בימות החורף. כאן במחסן היה מלאי העצים שהוכן, גזורים וחטובים, תואמים למידות התנורים השונים לשימוש השוטף היום־יומי. מלאי עצים נוסף, שהיו בדרך כלל באורך של מטר אחד, נערם בסמוך לקיר הבית והמתין לתורו להיות מבוקע ומסודר במחסן – מוכן לשימוש בבוא העת.
באחת הפינות במחסן התקין אבא בית־שימוש פשוט – מושב ומתחתיו דלי. את "תוכנו" היה אוסף איש, שהיה עובר כל בוקר ברחוב עם עגלה וחבית. בפוצ'אייב לא הייתה מערכת ביוב. הפסולת האורגנית הובאה בדרך כלל לאורוות או לרפתות, של בעלי סוסים ופרות, וצורפה לזבל של בעלי החיים, ואת ה"נוזלים" סילקו ישירות לרחוב.

השכן שלנו, ר׳ אבא

הקיר המזרחי של ביתנו, הקיר של המטבח שבהמשכו נמצא המחסן, היה משותף לנו ולביתו של ר׳ אבא זלצר. ר׳ אבא זלצר היה אחיו של סבי יצחק. שָׁהִיתִי הרבה פעמים במחיצתו של ר׳ אבא בזמן שהוא הֵסֵב במוצאי השבתות בבית סבי, בחברתו של אבי ויהודים נוספים שהיו הבאים הקבועים בבית־סבא. הכל הסבו מסביב לשולחן, שתו תה עם גבישי סוכר וניהלו שיחות בענייני דיומא, ור׳ אבא תיבל את השיחה הקולחת בהוסיפו נופך סיפורים מבדחים משלו.

לאחר שבניו נישאו והקימו משפחות משלהם נותרו בדירתם ר׳ אבא ואשתו חנצ׳ה. חנצ׳ה הייתה אישה נמוכת קומה וחברותית מאוד, והייתה מקובלת בציבור כמי שמסוגלת "לגרש עין־רעה" ולעת צורך, בשעת הדחק – לשמש גם מיילדת. בימים ההם, כשמישהו, ובמיוחד ילד, לא הרגיש בטוב, אמרו הבריות שניתנה בו "עין־רעה". היו שהצביעו על פלוני, בעיקר על פלונית, "המדביקה בעין־רעה". כשנתגלה במשפחתנו מישהו שאינו בקו הבריאות התחילו לבדוק מיהו זה האחרון שראה את החולה והדביק אותו ב"עין־רעה", וההשערות היו מגוונות. אמרו שהמדביקים ב"עין–רעה" מתמקדים, בדרך כלל, בבעלי קלסתר פנים יפה, בעלי מבנה פיזי חזק, או באנשים מצליחים. גם אמי האמינה שאנשים מסוימים מזיקים לזולת, במבטם בלבד. כשמישהו מהילדים בביתנו לא הרגיש בטוב, הייתה אמי נותנת בידי ביצה ושולחת אותי אל השכנה חנצ׳ה, אשתו של ר׳ אבא, שתסיר את "העין הרעה". חנצ׳ה הייתה מקבלת את פניי ברצון, נוטלת מידי את הביצה ושואלת במי מהילדים מדובר ופונה הצידה. מתוך סקרנות התעכבתי מעט בביתה של חנצ׳ה לראות מה היא תעשה בביצה שנתתי בידה. נוכחותי לא הפריעה לחנצ׳ה והיא החלה מיד בפעולה: ביקעה את קליפת הביצה, הכניסה את תוכנה לתוך צלוחית, לחשה לחש כלשהו שאת מילותיו לא קלטתי, אך אני, כמו האחרים, האמנתי שהלחש של חנצ׳ה עוזר. חנצ׳ה לא קיבלה כל תמורה כספית, וגם לא אחרת עבור מעשה "הסרת העין־הרעה", לדידה הייתה זו פעולה למען הציבור. לימים הבנתי שפעולתה של חנצ׳ה היא מעין סוגסטיה, ויש לה השפעה פסיכולוגית מרגיעה על הסובבים את החולה – ואם זה לא יעזור, זה גם לא יזיק...

ר׳ אבא היה איש גבה־קומה, בעל זקן־שיבה ארוך, ועל פניו נסוך היה חיוך תמידי, חיוך של איש טוב־לב. פרנסתו של ר׳ אבא הייתה אפיית תופינים ודובשניות, שאותן עיצב בצורת חיות שונות. הוא יצר גם ממתקים צבעוניים ששווקו על ידי הרוכלים בימי השוק בפוצ׳אייב, אבל את עיקר ההכנסה

שלו שאב ממכירת תוצרתו בתקופת ה"אוֹדפּוּסטים" – אלה מועדי העלייה־לרגל של הנוצרים הפּרַאווֹסלַבים ל"לַאווּרַה".

בימות הקיץ, השכם בבוקר, מידי יום ביומו, היה ר' אבא מוציא, מתוך הרפת המאולתרת שלו, את שתי פרותיו, מוליך אותן לאורך החצר עד לתחילת הרחוב ומצרפן לעדר הפרות שנאסף כבר מחצרות אחרות של יהודים. את הפרות הוביל רועה שכיר, גוי, אל שדה המרעה – "קוֹרצֶ'ס" בפי יהודי העיירה, שאדמתו הייתה רכושה של כל הקהילה היהודית בפוצ'אייב. מקום מרעה זה היה במרחק של כקילומטר מהעיירה.

הרועה השגיח במרעה על הפרות במשך כל היום, ולפנות ערב החזיר אותן לבעליהן. בשעה היעודה ובאותו מקום ברחוב, שבו הפקיד את פרותיו בבוקר בידי הרועה, המתין ר' אבא לשובן והחזיר אותן לרפת. אף־על־פי שפרותיו של ר' אבא, כמו כל פרה ופרה מהעדר ידעו את "אֵבוּס בעליהן", ובהגיען ל"חצרן" נכנסו לתוכה ללא כל הכוונה, הוא חיכה במועד הקבוע כדי לקבל את פני פרותיו בשובן מהמרעה.

חנצ'ה, אשתו של ר' אבא, הייתה חולבת את הפרות במו ידיה, ומכרה מחלבן וממוצרי החלב שהייתה מכינה, למשפחות יהודיות שבקרבת מקום מגוריה, שהקפידו מטעמי כשרות שלא לצרוך חלב ומוצריו – חמאה, שמנת, גבינה, ולבן – שנמכרו בשוק על ידי הנוצריות מהעיירה ומסביבתה.

בפוצ'אייב, בתוך העיירה, לא היו בארות־מים, וכמובן שלא הייתה מערכת מרכזית לאספקת מים לבתים. אנשי העיירה קנו את המים שצרכו מהאיכרים אשר הביאו אותם בחביות גדולות, בקיבולת של כשלושים דליים בחבית, מהמעיין שנבע ב"פוצ'אייב הישנה", כשני קילומטרים מהעיירה. חבית מים כזו הספיקה לצורכי משפחה למשך ימים מספר בלבד. בכל עת שאיכר "מוביל מים", הביא לביתו של מישהו מהשכנים חבית מים היה מופיע גם ר' אבא עם חיוך על פניו כשספל בידו. הוא בא ללגום מהמים הקרים וה"טריים" שזה עתה הגיעו מהמעיין, והתמוגג מטעם המשקה.

ר' אבא נמנה בפוצ'אייב על אלה שהריחו טבק באופן קבוע. אני זוכר את תנועת ידו לתוך הכיס, כשהוא שולף מתוכו את קופסת הכסף עם טבק־ההרחה, פותח אותה בזהירות, מכניס לתוכה את האגודל והאצבע, ומוציא משם קמצוץ טבק שאותו היה שואף לנחיריו, אבל גם לא קיפח את הסובבים אותו, ותמיד הציע לכל מי שנזדמן לידו ליהנות מטבק־ההרחה שלו. אפילו לי, כילד, היה מושיט את קופסת הטבק, ומפציר בי בחיוכו הלבבי לקחת ולהריח, וכשעשיתי כך היה נהנה מ"תוצאות" ההרחה שלי – סדרת ההתעטשויות שתקפה אותי בעקבות מעשה זה...

רכוש ופרנסה

בבעלותנו היו גם שתי חנויות ברחוב השוק. בפוצ'אייב היו גם חנויות ברחובות אחרים, אבל הריכוז הגדול ביותר של חנויות היה ברחוב השוק. רחוב זה היה צר יחסית לרחובות האחרים בעיירה, והיה מרוצף באבנים גסות שלא היו בגובה אחיד. משני צידיו, כמעט לכל אורך הרחוב היו שני טורים של חנויות. המבנים שבהם שכנו החנויות היו, בדרך כלל, חד־קומתיים, ומראם החיצוני היה אחיד. כל חנות שכנה במבנה נפרד, רק פה ושם הכיל מבנה אחד צמד חנויות ולא יותר. החנויות שלנו היו מהטיפוס האחרון – שתי חנויות במבנה אחד. כשמבנה זה הוקם היה משותף לנו ולמשפחתה של דודה אסתר. אחת מהחנויות הייתה פעילה לפנים כחנות לַגַלַנטֶרְיָה של משפחתה, אך במרוצת הזמן הם מכרו את תכולתה וסגרו אותה, ומאז, עמדה חנות זו ריקה ושימשה לעתים מקום לאחסנת הפרי הקטוף ממטעי הפרי החכורים שלנו.

בשנת 1935 רכש אבי את החנות מידי בני משפחת דודתי, והיא עברה לרשותנו, אך גם לאחר זאת לא חל שינוי ביעד השימוש של חנות זו – אחסנת פרי.

ייתכן, שלאבי היו תכניות כלשהן לגבי החנות, אבל הן התבטלו עקב התמורות הכלכליות שחלו באותה עת בפולין, כשחלקם של היהודים במסחר – עיסוקם העיקרי – הצטמצם בגלל מדיניות המיסוי הגזלנית שהנהיגה הממשלה. השלטונות הפולניים הטילו מסים כבדים על בתי המסחר, וזה פגע מאוד ביהודים. מאידך, קמה להם, ליהודים, תחרות קשה באזור שלנו, מצד הארגונים הלאומנים של האוקראינים, אשר הקימו חנויות קואופרטיביות עצמאיות. רבים מהכפריים חדלו אז לפקוד את חנויות היהודים וערכו את קניותיהם בקואופרטיבים הללו. אל כל זאת נוסף החרם, הרשמי למחצה, אך המעשי מאוד, שהטילו הארגונים האנטישימיים בכל הערים בפולין על כל לא יהודי, שבא במגע עם יהודים, ובפרט אם סחר עמם. כל אלה נתנו את אותותיהם הקשים בחיי היום־יום של היהודים בכלל ובפרנסתם – בפרט לא רק שנבלמה התפתחותם של העסקים היהודיים, כי אם חלה גם נסיגה משמעותית בהיקף המסחר שלהם. התוצאה הייתה שעסקים יהודיים התחסלו, חנויות יהודיות נסגרו באופן מוחלט או במקרה הטוב הצטמקו. וכך גם קרה אצלנו, בחנות שלנו.

רישיון *[ליצנציה]* החנות שלנו היה על שמה של אמי: איטה זלצר, כשמה לפני הנישואין. בשלט שהתנוסס מעל פתח החנות היה כתוב: בית מסחר

לממכר קמעוני של מזון וסחורות קולוניאליות – איטה זלצר.
זו הייתה "קומבינציה" מטעמים של התחשבנות עם שלטונות מס ההכנסה; היה לנו נוח יותר להפריד בין שני העסקים של המשפחה – את החנות מהעסק של מטעי פרי, שאבא ניהל. אמנם, משני העסקים כאחד גבו מס הכנסה, אבל בשל חישוב ההכנסות מכל עסק בנפרד, הסכום הכללי של המס היו נמוך באופן ניכר לעומת האפשרות השנייה – תשלום המס מהכנסה לשני העסקים גם יחד.
באופן מעשי הייתה זו אמי שניהלה את החנות, מפני שאבא היה טרוד בעסקיו. לכאורה, ענף מטעי הפרי היה עונתי, אבל למעשה הצריך עסק זה טיפול ברוב ימות השנה. חלק נכבד מפירות גני עצי הפרי היה זנים שנקטפו בשלהי הסתיו, ואבא היה מאחסן פרי זה במרתפים ששכר. כידוע, שוררת במרתפים טמפרטורה קבועה לאורך כל ימות השנה, על כן נשמר שם הפרי לאורך זמן רב, ובמצב טוב. את הפרי הזה היה אבא מוכר לסוחרים, שבאו ממרחקים, בעיצומו של החורף, מפני שבחורף היה מחירו גבוה. במשך כל אותו זמן שהפרי היה מאוחסן במרתפים הוא הצריך השגחה וטיפול שוטף. אבא היה מפקח על עבודת הפועלים – בעצם הפועלות, בחורות כפריות – ומדריך אותן כדי שיבצעו את עבודת המיון בצורה טובה ויעילה. הפרי היה מונח בערמות על רצפת המרתף, שרופדה קודם לכן במצע של קש, כל זן לחוד, ותוך כדי בירור הפרי העתיקו גם את כל ערמת הפרי למקום אחר במרתף, וגם מצע הקש הוחלף.
את הפרי האחרון מהמחסנים היו מוכרים סמוך לחג הפורים, ואחרי זאת נשארו עוד האגוזים – אגוזי־המלך היבשים. כאמור, היו אלה מונחים בעשרות שקים בעליית הגג הענקית שלנו, ואותם היו מוכרים במועד הסמוך לחג הפסח, כי אז מחירם היה גבוה. אבי היה עסוק בכל אלה במשך ימים רבים, על כן עיקר העול בניהול החנות נפל על כתפיה של אמא. כמובן, שאבא עזר גם בחנות. הוא ביצע את כל הפעולות שהיו כרוכות במאמץ פיזי, כדי להקל על עבודתה של אמא בחנות; דאג למיקומם הנכון של החביות עם הדגים־המלוחים, הציב את מכלי הסחורות הניגרות במקומם, העביר את הקמח מהשקים לארגזים המתאימים, ועשה כל עבודה אחרת בחנות שלביצועה נדרש מאמץ פיזי. אבא שהה בחנות גם בימי השוק השבועי. *[יום השוק הקבוע התקיים בימי חמישי בשבוע, אולם כשחל ערב חג או חג יהודי באותו יום – הוקדם השוק, ושבוע לפני כן היה כרוז מטעם הרשות המקומית מסובב בחוצות העיירה, מכה בתוף – להעיר את תשומת לב האנשים ומודיע על שינוי מועד קיום השוק בשבוע הבא]* ובכל עת שהיה

פנוי מטיפול בעסקי מטעי הפרי. בהיותו בחנות, היה אבא נוהג להקדים את אמא במתן השירות ללקוחות, כדי לחסוך ממנה מאמץ יתר.
בימי ראשון בשבוע, כמו בימי חג קתוליים אחרים, החנויות היו סגורות, מתוקף חוק ממלכתי. בימים אלה היו השוטרים אורבים לחנוונים היהודים ומי שנתפסו במכירת פריט לקונה חויבו בקנס גבוה. למרות זאת, היו החנוונים מסתובבים בקרבת חנויותיהם בצפייה לקונים. בימים כאלה אבא היה "בתורנות" על יד החנות, עמידה רצופה על יד החנות הייתה מעוררת חשד אצל השוטרים. על כן, היה אבא יושב בחנות של סבא - שהייתה פתוחה בימים אלה ברשות משום היותה גם בית־תה - ויוצא מידי פעם החוצה לבדוק, אולי נזדמן קונה כלשהו. ואם כן, התגנב חיש לתוך החנות לבדו, כשהקונה ממתין לו בחוץ ומביא לו את מבוקשו.
גם אני, מאז שהיה בכוחי לתת יד עוזרת בחנות, עשיתי זאת. ואם היו דברים שלא היה בכוחי לעשות מפאת גילי הצעיר, הייתי לפחות משגיח בעת שהייתה צפיפות בחנות, בגלל הלקוחות הרבים שנכנסו לתוכה בבת אחת. זה היה בימי השוק השבועיים וה"אוֹדפּוּסטִים", ימי "העלייה לרגל" של מאמינים פרבוסלוויים ל"לאוורה" בפוצ'אייב. הייתי "פוקח עיניים" שלא יגנבו, כי בין הלקוחות המזדמנים היו לא מעט "לָקחָנים".
בחורף היה קר בחנות, הדלתות היו פתוחות ואפשר היה להתחמם מעט רק על יד "סיר־הגחלים" הלוהט שאמא החזיקה על ידה בחנות. החום שהפיק הכלי הזה היה מצומצם מאוד; אפשר היה לחמם בו רק את אצבעות הידיים, כדי אפשרות להפעיל אותן. אף על פי שאמא הייתה לבושה בבגדים חמים ונעלה לרוב מגפי לבד שהיו תקועים בערדליים, הם הפיגו רק במעט את הקור שאפף אותה ברוב ימי החורף, והיא הצטרכה לחמם מידי פעם את הידיים מעל ל"סיר הגחלים". "סיר הגחלים" היה עשוי מברזל יצוק וקוטרו היה כשלושים סנטימטרים, וכן היה גם עומקו. הוא להט בחורף במשך כל השעות שהחנות הייתה פתוחה - משבע בבוקר ועד שבע בערב - ללא הפסקה. לעתים היה צורך במשך היום להוסיף לסיר גחלים, במקום אלה שנשרפו כליל לאפר, ואני הייתי הולך למאפייה של סבא, מרחק של כעשרים מטרים מהחנות שלנו, וממלא אותו בגחלים.
במאפייה של סבא גחלים היו תמיד בנמצא - הן לוחשים והן כבויים - ומהם יכולתי לקחת כאוות נפשי.
חנות המכולת שלנו הייתה גדולה, והמדפים בחנות היו גדושי סחורה; לפי הערכתי מידותיה הפנימיים של החנות היו כעשרה מטרים אורכה, וכשלושה - רוחבה, והגובה, מהרצפה עד לתקרה, היה כשניים וחצי מטרים. לחנות

היו שני פתחים – האחד מצד מזרח, שפנה לרחוב וישניביץ *[שמו של רחוב זה הוסב לרחוב פילסודסקי, אבל בפי תושבי העיירה נשאר שמו כפי שהיה]*, והשני שהיה בצד מערב פנה לרחוב השוק – חלונות לא היו במבנה. הכניסה ללקוחות לחנות הייתה מצד רחוב השוק, דרך דלת דו־כנפית שרוחבה היה כמטר וחצי.

את כנפי הדלת, כל אחת מהן לחוד, אפשר היה לסגור מבפנים בבריח, ומבחוץ סגרו את החנות בשני מוטות־ברזל שטוח, קצהו של כל אחד מהמוטות היה צמוד לטבעת מעוגנת בתוך הקיר, מעבר למשקוף הדלת, והקצה השני שלו "התלבש" על טבעת, שגם היא הייתה מעוגנת בקיר מעבר למשקוף השני, כך נחסמו הדלתות ולאחר זאת הוברחו המוטות במנעולים כבדים.

לפני החנות הייתה מדרגה רחבה מבטון, בגובה של כשלושים סנטימטרים, ובגובה מדרגה נוספת, התנשאה רחָבה שהייתה עשויה ממרישי־עץ ברוחב של כמטר וחצי. רחבה זו שימשה מעין שטח־עזר לחנות, בעיקר בימי השוק השבועי. על רחבה זו העמידו, בדרך כלל, חביות דג מלוח שהוצאו מהחנות, כדי להקל על הקונים שבאו לקנות רק פריט זה – והיו כאלה.

שתי דלתות החנות היו בדרך כלל פתוחות בכל השעות, שהחנות הייתה פעילה ורק בחורף היו לפעמים סוגרים כנף אחת שלה, חצי הפתח, כדי להפחית מעט את חדירת הקור לתוך החנות. לא תמיד סגירה זו הועילה, מפני שהרוח וכן הקונים הנכנסים לתוך החנות, דרך מחצית הדלת הפתוחה, היו מביאים במנעליהם מהשלג שירד בחוץ וזה היה נדבק לרצפת העץ, ולפעמים נוצרה אפילו על הרצפה שכבת קרח והיה צורך לגרדו ולהשליכו החוצה.

כדי למנוע את החלקת המבקרים בחנות היו מפזרים עַל הרצפה נסורת־עצים, אשר הייתה סופגת במעט את הרטיבות שנוצרה מהשלג שאותו הכניסו הבאים לחנות ברגליהם שנמס על הרצפה. תערובת זו – הנסורת והשלג – היו יוצרים דייסה בוצית שאותה היו חייבים לסלק מידי פעם החוצה ולפזר נסורת חדשה מעל לרצפת החנות.

מיקום הסחורות בחנות היה כדלקמן: בכניסה לחנות, מצד שמאל, עמדה חבית נפט שממנה היו ממלאים במשאבה את הנפט לתוך מֵכל שהקיבולת שלו הייתה כחמישה־עשר ליטר. פִּתחו של כלי זה היה סגור בחציו במדף, ומעליו הוחזקו משפך וכלי מדידה לנוזלים ממתכת בלתי מחלידה, בתכולה של חצי ליטר וליטר. אלה נשאו עליהם חותמות מוטבעות של הרשות

הממשלתית המוסמכת, כאישור להיותם כלי־מדידה תִקניים.
בסמוך למכל הנפט עמד מכל נוסף ובו עִטרָן. גם העטרן, כמו הנפט, היה במצב ניגר. הכפריים השתמשו בעטרן לריכוך מגפיהם שהיו עשויים מעור גס. על יד העטרן עמדה חבית קטנה שהיה בה חומר סמיך לסיכה, שכּוּנָה משום מה בפי כל "זֶפֶת" ונמכר לאיכרים, לשימון צירי גלגלי העגלות.
לא היה זה כלל מוזר בעינינו, שרק מחיצה דקה מעץ הפרידה בין אלה ובין ארגז העץ הארוך והעמוק, בעל התאים הנפרדים לסוגים השונים של קמח השיפון וקמח החיטה לדרגותיהם השונות בשל טיב הטחינה והניפוי - שהם עברו.
השלטונות פיקחו על החנויות והשגיחו עליהן בשבע עיניים, והחמירו במיוחד עם החנויות לממכר מזון; היו חוקים וכללים איך לאחסן דברי מאכל או חומרים שמהם הכינו מזון כלשהו ואסור היה לסטות מהם. כך, למשל, נאסר לשמור בחנות קמח בתוך שקים פתוחים, ואת הקמח יש לאכסן רק בארגזים שהוכנו מקרשים חלקים ומהוקצעים למשעי. לעומת זאת, לא חלה הגבלה כלשהי על החזקת גריסים למיניהם בשקים, על כן עמדו שקי הגריסים - דוחן, כוסמת, סולת ומיני קטניות: אפונה, שעועית, עדשים ופול - על ספסל והם נסמכו לדפנות החיצוניים של ארגז הקמח *[בעבר הייתה החנות שלנו תפוסה לכל רוחבה ואורכה, בסחורות שגדשו את המדפים שעל הקירות ואת רוב שטחה של הרצפה. כאן מתואר המצב של שנות השלושים האחרונות, שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה ב־1939, כששטח החנות הצטמצם: החנות נחצתה לשניים, ובין שני חלקיה הפרידה מחיצה. לעת זו, נשארה מחצית אחת - החלק המזרחי של החנות - פנויה לגמרי וכל המרכולת התרכזה רק בחלקה המערבי של החנות הגדולה, לשעבר].*
במקביל לקצה ארגז הקמח, ובניצב לו, עמד הדלפק וביניהם היה רווח מספיק כדי לנוע אל מאחורי הדלפק, וממנו החוצה. מעל לדלפק עמדו מאזני־צלחת והמשקולות, ממשקולת של גרם אחד ועד לשני קילוגרמים. משקולות נוספות של חמישה ועשרה קילוגרם נשמרו על הרצפה בתחתית הדלפק, והוצאו משם לעת הצורך.
לשקילת טובין שהיו מוכרים בכמויות שמעל לעשרה קילוגרם היו משתמשים במאזני קפיצים עם משטח - פלטפורמה. במאזניים אלה אפשר היה לשקול משא עד למאתיים קילוגרמים; אלה היו מאזניים שכוילו בקנה מידה של אחד לעשרה, כך, שאם שמו על כף המאזניים מישקולת של קילוגרם אחד כמות הטובין שהושמה על המשטח שקלה פי עשרה (במאזניים אלה הייתי

לפעמים נשקל בעצמי). על הדלפק עמדו תיבת מַרמולַדָה פתוחה, גוש חמאה על טס, גוש חלבה באריזת נייר אלומיניום שהונח על לוח עץ, תיבות דגים מעושנים, אחת של דגים גדולים והשנייה של דגיגים קטנים, ומצרכי מזון אחרים שנמכרו לפי משקל מבוקש.

מאחורי הדלפק היו מדפים ועליהם סחורות נוספות אחרות - תה, קקאו, קוביות מרק ואבקות־אפייה, סרדינים ותבלינים כגון: קינמון, גרגירי פלפל שחור, עלי דפנה ועוד. כן היו שם צימוקים, שזיפים ופירות מיובשים אחרים. מתחת למדפים הללו עמדו בשקים, באריזה המקורית שלהם, סוכר דק וסוכר גביש בקוביות, מלח גס ומלח עדין.

מתחת לדלפק היו סבון לכביסה וסבון לרחצה, גפרורים, נרות, משחות נעליים ופחי שמן, שמתוכם היו מוזגים לתוך הבקבוקים, שהביאו עמם הקונים. את השמן היו מוכרים במשקל, על כן היו שוקלים קודם את הבקבוק הריק, משאירים על המאזניים את המשקולות שהם שקלו את הבקבוק - ה"טַרַה" - ולאחר שמזגו לתוכו את השמן נשקל ה"נֶטו" שלו. גם נפט, חומץ או כל דבר נוזלי אחר שנמכר בחנות, היו מוזגים לתוך הכלי שהקונה הביא עמו. מתחת לדלפק היו גם חומרי האריזה, נייר עיתון ושקיות נייר חומות שבהם עטפו את המצרכים שנקנו.

שימורים, פרט לסרדינים, לא היו בנמצא לממכר בחנויות, וגם לא בחנות שלנו. את הריבות והחמוצים היה כל אחד מהתושבים מכין בעצמו, בביתו, ושמר אותם במזווה שלו בכלי זכוכית, צנצנות או בקבוקים גדולים, על כן מכרו בחנות שלנו בעונת הכנת המוצרים הללו בבתים הפרטיים, צנצנות וכלי זכוכית בעלי קיבולת גדולה בצורת בקבוקי־ענק.

בימי חמישי בשבוע, לקראת השבת וכן בערבי החגים היהודיים, מכרו בחנות שלנו גם דגים חיים. אבא היה קונה את הדגים הללו אצל בעל אחוזה שגידל דגים בבריכות, בכפר טַאַרַאז' הסמוך לעיירה שלנו. את הדגים היו מביאים אלינו בחביות גדולות *[בשר - האנשים צרכו רק טרי והוא נמכר באיטליזים]*.

בקיר הדרומי של החנות עמדו חביות עם דגים מלוחים מכמה סוגים: פשוטים ומסוגים משובחים יותר. מחזור הדגים המלוחים היה רב ומהיר, מפני שהיה להם ביקוש גדול. דג מלוח היה מרכיב בולט בתפריט היומי של האיכרים האוקראינים שפקדו את העיירה בימי חמישי - יום השוק השבועי הקבוע. ביום זה הם היו קונים דגים מלוחים לסעודה העכשווית, וגם הצטיידו בכמויות דגים מלוחים שלקחו עמם למשך ימי השבוע הבאים, לאכילה בבתיהם. כמאמינים נוצרים הם התנזרו מאכילת בשר בימי שישי

בשבוע, כמצוות הדת, ובאותם הימים אכלו דג, בעיקר דג מלוח. כן היו רבים מביניהם, שמפאת רמת הכנסתם הנמוכה ידם לא השיגה לקנות ולצרוך מזון משובח יותר. מחירו של דג מלוח היה זול ורבים מהם הסתפקו בארוחה של דג מלוח ולחם שחור, שגם הוא לא היה יקר יחסית.

את רוב הסחורה לחנות היו רוכשים בעיר קרמניץ. בקרמניץ היו מחסני־סחורה של סיטונאים ואמא הייתה נוסעת לשם, לפחות פעם בחודש, לערוך קנייה גדולה. את הנסיעה לקרמניץ היה מארגן אבא, הוא היה מוצא עגלון הגון, בעל זוג סוסים חזקים ועגלה מתאימה ושוכר אותו לנסיעה לקרמניץ, כדי להביא את הסחורה לחנות. לא היו הזמנות מראש אצל הסיטונאים, בכתב או בטלפון; אמא הצטרכה "להספיק" הרבה באותו יום, שהיא נסעה לקרמניץ להביא סחורה. לכן היא הייתה יוצאת השכם בבוקר, לפני זריחת השמש עם העגלון הגוי. עגלונים יהודים לא היו בעיירה.

קרמניץ שכנה במרחק של 24 קילומטר מפוצ'אייב. כמו כל הדרכים "הקשות" בסביבה, הייתה גם הדרך לקרמניץ סלולה באבנים גסות. הדרך לשם, כשהעגלה הייתה ריקה, ארכה למעלה משעתיים, אולם הדרך בחזרה, כשהעגלה הייתה עמוסה נמשכה שלוש שעות ויותר, מה גם ש"בעליות" חס העגלון על הסוסים, והוא וגם אמא עלו "עליות" אלה ברגל.

במשך כל היום, אמא התרוצצה בעיר הגדולה, בין הסיטונאים, רכשה את הסחורה ודאגה שיעמיסו אותה כראוי על העגלה שלא תינזק בדרך. בימים ההם לא היה כל "ביטוח", שנתן פיצוי כלשהו לסחורה שניזוקה בעת ההובלה או בשלב אחר. כשהכל עבר בשלום הייתה אמא שבה הביתה בשמונה או תשע בערב, ורק אז החלו בפריקת המטען לתוך החנות. בערבים אלה נשארתי יחד עם אבי בחנות שלנו או בחנות אצל סבא, וחיכיתי לקבל את פניה של אמא בשובה מקרמניץ, סקרן לראות את הסחורה שאמא רכשה בעיר הגדולה. עניין מיוחד גיליתי בחבילות נייר־האריזה שהביאה עמה, ואני "החרמתי" אותן מיד. נייר־האריזה המקובל אז היו עיתונים ישנים – לא עיתונים "שנקראו" קודם – כי אם עיתונים שכלל לא יצאו למכירה מבית הדפוס, או כאלה שהוחזרו למערכות על ידי המפיצים שלא הצליחו למוכרם. נייר־אריזה זה שימש בעיקר לעטיפת דגים מלוחים והיו רוכשים אותו, כמו כל הסחורות האחרות, בחבילות של עשרה קילוגרמים, כל אחת אצל הסיטונאים בקרמניץ. בדרך כלל היו אלה גיליונות עיתונים ישנים מהעיתונים שהיו נפוצים בפולין באידיש: ה"היינט", ה"מאמענט", "היינטיקע נייעס" ועיתונים אחרים והיו גם עיתונים בשפה הפולנית. בעיתונים הללו חסר החלק העליון של העמוד, בו היה מודפס שם העיתון, אך פרט לזאת

היו הגליונות שלמים. שפת־האם שלי, כמו של כל היהודים בחבל ווהלין, הייתה אידיש, אולם לקרוא ולכתוב בשפה זו לא לימדו, לא בחדר ולא בבית־הספר.

בפוצ'אייב הייתה חנות ספרים, שהייתה בבעלות הקואופרטיב האוקראיני. שם ניתן היה לרכוש ספרי לימוד לבית־הספר אך רק בפולנית ובאוקראינית ואפשר היה להשיג שם גם עיתונים בשתי השפות הללו, אבל לא עיתונים או ספרים באידיש ובעברית. את ספרי הלימוד של השפה העברית ואת הספרים ללימוד "הדת" היהודית – ספריו של שמעון דובנוב – רכשנו, אנו התלמידים, באמצעות המורה לעברית, והוא הביאם עבורנו מקרמניץ.

עיתונים יומיים באידיש הגיעו לפוצ'אייב רק עבור מי שהיו מנויים עליהם, ואלה הגיעו באמצעות הדואר, באיחור של יום אחד לפחות. למען האמת, היו בעיירה רק מנויים בודדים על העיתון "דער מאמענט", אך הרב של העיירה היה מנוי על העיתון "טאגבלאט", ביטאונה של "אגודת ישראל" בפולין.

בסוף שנת 1936 הפך אצלנו אליעזר לרנר, נער כבן חמש־עשרה מפוצ'אייב, למפיץ של השבועון האידי "וועלטשפיגל", ואני נהייתי לקורא השבועון הזה. ה"וועלטשפיגל" פרסם בעמודיו ידע פופולרי, ואני נמשכתי לנושאים אלה ונהניתי מהעיתון. אולם לפני כל זאת, וביחד עם זאת – עיינתי בשקידה גם בעיתונים שהובאו לחנות שלנו בתור נייר־אריזה.

לעיתים קרובות גיליתי בין העיתונים הללו "אוצרות" שהועילו לי ברכישת ידע שלא יכולתי להשיגו ממקורות אחרים. כך מצאתי באחד הימים בין העיתונים הישנים חוברות ללימוד השפה האוקראינית, ונעזרתי בהן ללימוד העצמי של שפה זו. אמת, את שפת הדיבור באוקראינית ידעתי עוד מקודם מתוך המפגשים שלי עם התושבים המקומיים, אך לכתוב ולקרוא בשפה זו למדתי בכוחות עצמי מתוך החוברות שמצאתי בין נייר־האריזה. הידע שרכשתי לעצמי בכתיבה וקריאה באוקראינית פתח בפניי את הדרך להכיר גם את השפה הרוסית, וגם בה השתלמתי באופן עצמי, ובמשך הזמן שיפרתי את ידיעותיי עד כדי שליטה טובה בה.

לקוחות יהודיים היו לנו רק מעט. בעיירה היו הרבה חנויות כמו שלנו, ולכל חנות כזו היו מעט קונים יהודיים, שבאו בעיקר מבני המשפחה הקרובים של בעלי החנות וגם קרובי משפחתנו היו קונים בחנות שלנו. בין אלה היה לנו קונה "כבד" – סבא יצחק, אשר פרט לקמח ושמרים שהוא צרך במאפייה שאותם היה רוכש בסיטנאות, הרי את השמן, הסוכר, המלח ומיני תבלינים לצורכי המאפייה שלו היה קונה אצלנו.

רוב הלקוחות שלנו היו מבין הגויים שגרו בשולי העיירה ובכפרים הסמוכים, ביניהם היו לנו לקוחות קבועים רבים, בחלקם בעלי מטעי הפרי שאנחנו חכרנו אותם מהם. קניות לא מעטות ערכו אצלנו גם מחלקות משקיות מסוימות של ה"לאוורה". על אלה נמנה בית המלאכה המכני שלהם, שעסק בתחזוקה של מתקנים ובייצור של פריטים ממתכות. אצלם אבא קנה, על פי הזמנה מיוחדת, מנורה בעלת חמישה קנים, וכשהיא הובאה אלינו הביתה, אמא הייתה מדליקה בה נרות בערבי שבתות וחגים, נוסף לנרות שהדליקה בזוג הפמוטים שהיו בבית.

בקיץ 1939 כשחזרתי הביתה, למה שאמורה הייתה להיות "חופשה" מישיבת פרוּזַ'נֶה, נוכחתי לדעת שהחנות שלנו התדלדלה מאוד. אמא כבר מזמן הפסיקה לנסוע לקרמניץ להביא משם סחורה לחנות, המחזור הכספי של החנות ירד פלאים, והחנות קיימה את עצמה בקושי. את הסחורה לחנות היו רוכשים עתה אצל אחד בשם פּוֹפִּיק. הוא בעצמו היה קמעונאי, אך מכר גם לבעלי חנויות כמו שלנו ממלאי הסחורות שרכש בעצמו בקרמניץ. כל הקניות אצלו נעשו רק בכסף מזומן, והקניות שלנו אצלו היו לצורכי השעה בלבד, לא למלאי כפי שהיינו קונים קודם בקרמניץ.

חנותו של פופיק הייתה במרחק של כחמישים מטר משלנו. לעתים נשלחתי על ידי אמא לחנותו של פופיק לקנות ממנו שק מלח או שק סוכר – אלה היו באריזות של חמישים קילוגרם כל אחד – ונצטוויתי על ידי אמי לשכור סבל שיביא את הסחורה לחנות שלנו. הייתי בן שש־עשרה וחצי והחלטתי שיש בכוחי להעמיס על שכמי את המשא הזה של חמישים קילוגרם ולהביאו בעצמי לחנות שלנו. כשעשיתי זאת בפעם הראשונה, אמי הייתה מופתעת ואף גערה בי, אולם כשנוכחה לדעת שאין זו משימה קשה מידי בשבילי, היא השלימה עם זאת. חנות המכולת שלנו הפסיקה כמעט לשאת רווחים, ואלמלא עסקי גני־עצי־הפרי של אבא היה המצב הכלכלי של משפחתנו מתדרדר מאוד.

באותו קיץ נישא כבר באוויר ריח המלחמה המתקרבת. האנשים האמינו עדיין שפולין, בתמיכתן של הארצות המערביות, תצליח להרתיע את גרמניה הנאצית מלפתוח במלחמה נגדה, אך אז בא הסכם רִיבֶּנטרוֹפּ־מוֹלוֹטוֹב – ההונאה הגדולה של היטלר, כפי שהסתבר לאחר מכן – והמלחמה לא נמנעה.

בימים הראשונים המלחמה עדיין לא נתנה את אותותיה בחיי היום־יום של התושבים בעיירה, ופרט להאפלה שהונהגה בערבים ובלילות, החיים בפוצ'אייב התנהלו כסדרם. אמנם, הידיעות מהחזית לא היו כל כך מעודדות,

אך מכיוון שהן לא היו ברורות דַיָן המשיכו האנשים להאמין בכוח העמידה של הצבא הפולני, משום שחשבו שיש ממש ב"התרברבות" הפולנית. אולם כעבור כשבוע החלו לחלוף דרך העיירה שיירות הצבא הפולני שנסוגו דרומה, לגבול הרומני. "ממשלת פולין" הגיעה גם היא לקרמניץ, ובעקבותיה "זכתה" העיר להפצצה אווירית גרמנית.

כעבור ימים אחדים נראתה כבר, באופן ברור, המפלה הצבאית של פולין ובאוכלוסייה השתררו פחד ומבוכה. אך על אף הכל, ניסה השלטון הפולני בעיירה לקיים שגרה וסדר: בעלי החנויות נצטוו לפתוח את עסקיהם כרגיל, אולם הסחורה התמעטה, כי במקום הסחורה שנמכרה ללקוחות – ואלה דווקא הגבירו את קניותיהם בימים אלה – לא ניתן היה לרכוש אחרת במקומה. החנות שלנו, אף כי הייתה פתוחה, כמו כל החנויות האחרות בעיירה, לא מכרה למעשה דבר – הכל השתדלו לשמור את המלאי שברשותם, וכך גם עשו הוריי.

גם הסחר בפרי נפסק, כי לא היה מי שיקנה את הפרי שכבר נקטף. המלחמה שפרצה שיבשה הכל; הפרי נשאר בערמות בגנים, ומה שעדיין לא נקטף נשאר על העצים ונשר לאט־לאט על האדמה.

ב־17 בספטמבר הודיעה ברית המועצות על סיפוח החלקים המערביים של אוקראינה וביילורוסיה, שעד אז היו בשלטון הפולני, אליה, ובזאת בא הקץ על המסחר הפרטי בכל האזורים שסופחו לברית המועצות. וכך גם בפוצ'אייב, החנות שלנו חדלה לפעול – עתה הכל השתנה, ושום דבר לא חזר עוד לקדמותו.

עסקיו של אבא: חכירת מטעי־פרי

אבי ומשפחת דודי אנשל, קנו במשותף מידי שנה־בשנה את יבולי הפרי מ־20–25 איכרים בעלי מטעי פרי שגרו בשולי העיירה ובסביבתה הקרובה. אדמת ווהלין באוקראינה הִנה דשנה, ולמרות שהיא עובדה על ידי בעליה בצורה אקסטנסיבית, היא הניבה יבולים בשפע. השדות הצמיחו תבואות בעלי קמה גבוהה ושיבוליה הרכינו ראש מכובד הגרעינים שבתוכן: בשיפון, בחיטה, בשעורה, בשיבולת־השועל, בדוחן, בכוסמת וראשי הפרג המלאים, ואפילו אשבולי התירס כופפו את ראשיהם מכובד הגרעינים שעל הקלחים. כך שפעו ביבוליהם הברוכים גם הירקות והפירות. גידולי השדה סיפקו מזון למאכל בני האדם ולהבדיל, גם לבעלי החיים.

האזור של פוצ'אייב היה משופע במיוחד במטעי עצי־פרי למאות, והם הניבו פירות משובחים מזנים שונים: תפוחים, אגסים, שזיפים, דובדבנים, אגוזי־המלך ועוד.

רבים מיהודי העיירה היו קונים את פרי המטעים מידי הבעלים הגויים, קוטפים אותו ומוכרים אותו לסוחרים שבאו מרחוק, לרוב מהמחוזות המערביים של מדינת פולין.
את ההסכמים לקניית פירות המטע מידי הבעלים היו עורכים בעיצומו של החורף, או בימי האביב הראשונים, כשעצי־הפרי עדיין "עירומים" לגמרי וקניית היבול העתידי שלהם היוותה הימור לרוכש אותו.
בעודי ילד, וגם בימי נערותי, נתלוויתי לעתים לאבי, לעריכת הסכמי קניית יבול פרי המטע מבעליהם. מועד הפגישה עם בעל המטע העומד למכור את יבול גנו לאבי נקבע מראש, ובהגיענו לגדר בית האיכר פתח, כרגיל, כלבו בנביחות. זה היה האות לבעלים לצאת ולקבל את פנינו בפתח הבית, כשהוא גם מרגיע באותה העת את "שומר ביתו".
לאחר ניעור השלג מכתפינו, מהכובעים וניגוב הנעליים נכנסנו לתוך הבית פנימה. לכל בית איכרים, ובמיוחד לעירוניים שביניהם, היה אופי משלו; היו בתים מרוהטים בטעם, עם וילונות ותמונות על הקירות, והיו כאלה שמראם היה פשוט ביותר. אולם דבר אחד היה משותף לכולם – האיקונין. בהיות פוצ'אייב בעלת "אם" משלה "אם–אלוהים מפוצ'אייב", התנוסס דיוקנה בכל בית פּרַבוֹסלַבִי. בנוסף לתמונת "האם מפוצ'אייב", קישטו את קירות בתיהם של הגויים צלבים ואיקונין של "קדושים" נוספים. מתוך כבוד שבני הבית רכשו לנו – כפי שגם אנחנו נהגנו כלפיהם – לא נדרשנו להסיר את כובעינו מעלינו, כנהוג בבתיהם של הגויים *[אצל הנוצרים היו מסירים את הכובעים בבית, כנראה משום הימצאות האיקונין בבית]*.

לפי דפוסי הנימוס המקובלים התחייבה שיחה מקדימה לעסקה, וכך גם נעשה. בתחילה נסבה השיחה על עניינים משפחתיים: על הילדים, הזקנים וקרובי משפחה. על פוליטיקה לא דיברו. לרוב הייתה בינינו – בין שני הצדדים – היכרות מוקדמת, לעתים אף היכרות רבת־שנים, וההתעניינות ההדדית בבני המשפחה הייתה דבר טבעי. מכאן התגלגלה השיחה לנושאים המשקיים: מצב הבקר, הצאן, הסוסים ובעלי הכנף, וכמובן השדות וכו'. לאחר שיחה ארוכה בנושאים אלה ניגשו שני הצדדים לעצם העניין שלשמו באנו, קניית יבול הפירות של בעל המטע לעונה הבאה, והחלה ההתדיינות

על תנאי קניית פרי המטע.
כמובן, שבעל־הבית שיבח את מטעו, מנה וספר את מספר העצים המניבים, את הסוגים והזנים המשובחים שבמטעו, את הטיפול שהעניק לעצים - זיבול, גיזום *[ריסוסים לא היו ידועים אז, כן לא היו חייבים להשקות את המטעים כי הממטרים היורדים באזור סיפקו את כל צורכיהם במים של הגידולים החקלאיים]* והעלה על הנס גם את העובדה שבעונה שחלפה הניב המטע יותר פרי מהנצפה ולכן, לדבריו, יש סיכוי שבעונה הקרובה תנובת המטע תעלה עוד יותר מזו של השנה שעברה. משום כך הוא דורש תוספת כסף על הסכום שקיבל אשתקד, שכן לדבריו: אלמלא מצבו הכספי הדחוק שנגרם בגין זאת שנאלץ לקנות פרה נוספת לעדר (או בנימוק דומה לזה) - היה ממתין לתחילת הקיץ עם החכרת המטע. הוא בטוח שאז היה מקבל סכום כפול מזה שהוא דורש עתה.
אבי מצדו הציע סכום שנראה לו הוגן והיה מבוסס על הערכה, כמעט ריאלית, של היבול הצפוי מהמטע של הגוי, והוסיף לכך את הנימוק שהוא, אבי, למעשה מהמר - כי הוא הרי קונה "חתול בשק", עצים עירומים שטרם פרחו, ואין אפשרות להעריך מה תהיה תנובתם, וכי הבעלים יודע גם יודע, שאם היבול יכזיב הרי שההפסד כולו שלו, של אבי בלבד ואין הוא - המחכיר, נושא אפילו בחלק קטן מההפסד, אם יהיה כזה. בנוסף לכך הוא, הבעלים, מקבל מיד סכום כסף במזומן על חשבון היבול העתידי, שעדיין מעורפל.

לאחר ההתמקחות והוויכוח, היו שני הצדדים מגיעים לעמק השווה וההסכם נעשה, בעל־פה. אינני זוכר מקרה שהסכם כזה נערך בכתב. בתנאי החכירה, שהוסכם עליהם, אוזכרו השיעורים והמועדים לתשלומים במזומן שיקבל הבעלים. כן, סוכם על כמות הפרי, מכל זן וזן, שהבעלים רשאי לקחת לעצמו. הוסכם על מועדי קטיף הפרי ופינויו המלא של המטע מנוכחות החוכר ועל הפיצוי הכספי שישלם אבי לבעל המטע, במקרה שייגרם נזק למטע. הסכם זה "נחתם" בתקיעת־כף ובשתיית "מוֹהוֹרִיץ'" - יי"ש, שהביא עמו אבי ובקינוח צנוע, שהוגש על ידי המארחים, אשר כלל דג־מלוח, לחם, ביצים קשות ובצל. המארחים כיבדו את נוהגי הכשרות היהודיים, ולא ניסו להכשיל אותנו, האורחים, במאכלים לא כשרים.
בעל המטע היה מקבל דמי קדימה ואת היתרה משך לשיעורין, לפי ההסכם, בכסף ובמצרכי מזון - שווי־כסף - שרכש בחנות המכולת שלנו. החשבון הכספי התנהל על פי רישום, ובכל פרק זמן נערך סיכום ביניים לקביעת

היתרה עד לסילוקם המלא של דמי החכירה.

לאחר שהעסקה נחתמה החלו "הדאגות" שלנו: שהמטע יניב את כמות הפרי לפי ציפיותיו של אבא, ושמזג האוויר יהיה נוח עד להבשלתו וקטיפתו של הפרי. אם קרה שבעת לבלוב העצים הגיע גל קור פתאומי, הדאיג הדבר מאוד את אבא, וכך גם אם בתקופת הפריחה ירד ברד וגרם לנשירתה מהעצים. למעשה, "עברו" הדאגות הרגילות של בעל המטע, החקלאי, להיות דאגותיו של אבא. האיכר, לאחר שהוא מכר את יבול בוסתנו ופגעי טבע גרמו לנזק במטע - כל הנזק נזקף לחובתו של הקונה. את הסדרים שהיו קיימים מימים־ימימה, לא ניתן היה לשנות; התחרות בקרב יהודי פוצ'אייב, קוני פירות המטעים מידי הגויים, הייתה גדולה, ובדעת החוכרים לא עלתה כלל המחשבה שהם יכולים להידבר ביניהם ולקבוע כללים אחרים, נוחים יותר להם, שיפחיתו מאחריותם לנטל ההפסדים האפשריים שייווצרו בגין פגעי הטבע. מכיוון שלא ניתן היה לשנות את סדרי הבריאה, וגם לא את התנהגותם של הבריות, הייתה במשך כל הזמן - מאז רכישת תנובת המטע ועד לקטיף הפירות ואיסופם - כעין אי־וודאות, האם העסקאות כדאיות, בכלל.

קטיף הפרי מהעצים נכלל גם הוא בחובותיו של הקונה, ובעונת הקטיף היה ביקוש רב לידיים עובדות - לקוטפים. הנוער היהודי בעיירה לא "התלהב" מעבודה פיזית - בכלל ומקטיף תפוחים, אגסים ופרי אחר מהעצים - בפרט. כמעט כל בני הנוער היה סמוכים לשולחן הוריהם, למדו, או לכל היותר עזרו להוריהם בעסקיהם. גם הצעירים הנוצרים, תושבי העיירה, לא יצאו לעבודות הקטיף. הם היו עסוקים בעבודות במשקים החקלאיים של משפחותיהם, ולכן את קוטפי הפרי היו מגייסים מבין תושבי הכפרים שבסביבה. אלה - ברובם בחורים צעירים - מצאו בעבודת הקטיף מקור נוסף להכנסה כספית, על זו, הדלה בדרך כלל, שהייתה למשפחותיהם מהמשקים החקלאיים שלהם. אבי היה שוכר לעבודות הקטיף מהבחורים הללו, והם היו מתייצבים בעונה בוקר־בוקר לעבודה, לאחר שעשו את דרכם ברגל מכפריהם, מהלך של כמה קילומטרים.

הקוטפים עבדו על בסיס של שכר יומי, ורובם היו מקבלים את שכרם בכל יום, בתום יום העבודה. רק הקבועים שביניהם הסכימו להמתין ולקבל את שכרם שהצטבר, בסוף כל שבוע. יום העבודה היה ארוך ונמשך כעשר שעות, והשכר לא היה גבוה.

רבים מהעובדים שלנו התמידו, וחזרו לעבוד אצלנו בתקופת הקטיף מידי שנה־בשנה, מחדש, ואף היו מביאים אִתם, בעת הצורך, לפי בקשת אבי,

אמי. איטה גֶכטֶל-זֶלצֶר.

אבי. אבא גֶכטֶל.

שרידים מפּוצַ׳אֵייב בפגישה בּבֶּרגֶן–בֶּלזֶן, יולי 1947.
מימין לשמאל: אני, שאול (שויליק) קולטון, אהרון (אורֶקה) קיפֶּרמַן.

אני ושתיים מאחיותיי. מימין לשמאל: דבורה, אני, מירל.
(את התמונה קיבלתי אחרי המלחמה מדודתי חנה־שרה טופֶּרוֹף־גֶכטֶל, מלונדון).

משפחת אבי (הרכב חלקי). בשורה העליונה מימין לשמאל: חיים קלוֹץ, דבוֹסִיה קלוֹץ, אבּא גֶכטֶל - אבי, יצחק (איציה) קלוֹץ, אַנשל קלוֹץ, מַנדיל - בעלה של רבקה. בשורה התחתונה מימין לשמאל: שֵיינדל קלוֹץ, מירל - אחותי, איטה גֶכטֶל־זֶלצֶר - אמי, אני, דבורה־סוֹניה - סבתי, בָּרוך קלוֹץ, אסתר קלוֹץ־גֶכטֶל - אחות אבי, רבקה. (את התמונה קיבלתי אחרי המלחמה מדודתי חנה־שרה טוֹפֶּרוֹף מלונדון).

בישיבה הקטנה בפוצ'אייב. אני, במרכז התמונה, מאחורי הרב.

יהודים מפוצ׳אייב בתפילה. בשורה העליונה מימין לשמאל: [--], אהרון־איציק, [--], יונתן זַלצמַן, [--], יוסף וַייסבֶּרג. בשורה השנייה באמצע: קלמן צַאצקֶס.

רחוב וִישנֶבִיץ. ברקע ה"לַאווּרַה".

עובדים נוספים מבני משפחותיהם או ממכריהם. רובם היו צעירים חסונים וביצעו את העבודה ביעילות ובאחריות. כמובן, שאבא היה מפקח על עבודתם, והיו גם מקרים שאבא היה גוער במישהו מהעובדים, אם התרשל בביצוע המשימה שהוטלה עליו.

לפעמים היה צורך לטפס עד לאמירי העצים הגבוהים, כדי לקטוף את הפרי שצמח שם; היו עצים גבוהים שפירותיהם - דווקא מהיפים ביותר שגדלו שם, צמחו במקום שלא ניתן להגיע אליהם ולקוטפם בדרך הרגילה - באמצעות סולם או בטיפוס על העץ. במקרים כאלה היו משתמשים במוט שהותקן באופן מיוחד וסייע לקטיפת הפרי בגבהים אלה. מוט כזה היה חייב להיות בעובי אחיד לכל אורכו, גמיש ולא יבש, כדי שיוכל למלא את המשימה באופן יעיל. וכך היו מכינים מוט כזה: בקצהו האחד מבקעים אותו בהצלבה, מפסקים את "האצבעות" שלו שנוצרו עקב כך, ואת אלה מקבעים על ידי תקיעת יתדות עדינים בין ה"אצבעות", ובדרך זו נוצרה "כף", דמויית כף־יד אנושית פתוחה. על ידי הכוונה מדויקת של המוט, כף־היד הייתה קולטת את הפרי לתוכה ובתנועה סיבובית מתאימה ניתק מחזיק המוט את עוקץ הפרי מענף העץ עליו הוא צמח. את המוט מורידים בזהירות עם הפרי שנקטף ומוציאים אותו מתוך ה"יד" שלו. פעולה זו דרשה מיומנות רבה, והיה צורך להתאמן הרבה, כדי לדעת לבצע את התנועות הנכונות במוט, ולקטוף את הפרי. במשך הזמן למדתי גם אני להכין מוט לקטיפת פרי מאמירי העצים, וגם להשתמש בו בהצלחה.

מאז היותי ילד צעיר שהיתי רבות בעונת קטיף הפרי במטעים שאבא היה קונה את יבולם. נכחתי בעת עבודות קטיף הפרי, העמסתו, הובלתו ופריקתו במקומות האחסנה שלו. לפעמים הטיל עליי אבא אפילו להשגיח על הפועלים.

הפרי שנקטף הוכנס לתוך העגלה שעמדה במצב הכן בסמוך לשטח העצים שֶׁפִּרְיָם נקטף באותה עת. העגלה הייתה בעלת דפנות עץ, שהיוו כעין ארגז, ששפתו העליונה רחבה ויורדת בשיפוע כלפי מטה. הדפנות רופדו בקש, כדי שהפרי לא יקבל "מכות" ולא יינזק בעת הערמתו בעגלה וגם לא בעת הובלתו למקום אִחסונו. הדרכים שהובילו מהמטעים למקום האחסון היו, בדרך כלל, משובשות; אם הייתה זו דרך סלולה אופני העגלה היו מקפצים מעל ובין האבנים שהיו גסות ולא אחידות בגודלן ובגובהן, או שהיו מחליקים מהן, ואם הדרך הייתה לא סלולה, הרי שהיא הייתה מלאת מהמורות וגם שם הייתה העגלה מזדעזעת בהילוכה, למרות צעידתו המתונה של הסוס שמשך אותה. בן דודי, יצחק קלוץ, הופקד כאחראי על הובלת הפרי הקטוף

ממטעי הפרי למקום אחסנתם. הגורן־אורווה־רפת של דודי אנשל היה מקום האחסון העיקרי.
בתקופת הקטיף המוגבר, במיוחד כשהקטיף התנהל במקביל בשניים או שלושה מטעים בעת ובעונה אחת, והם גם היו מרוחקים זה מזה, לא היו מספיקים להעביר לאחסנה את כל הפרי שנקטף באותו יום. במקרה כזה הוא היה נשמר בערֵמות בתוך המטע עד שנוצרה האפשרות להוציאו משם.
לאחר שהפרי שעל העצים הבשיל, היה אבא מפקיד שמירה על המטעים. השומר שהוצב במטע שהה במקום יומם ולילה, והוא אמור היה להרתיע גנבים פוטנציאליים, אשר היו יכולים לנסות לגנוב פרי מהעצים ומערמות הפרי הקטוף שהושאר זמנית במטעים. לפעמים היה אותו שומר מופקד להשגיח על מספר מטעים, שהיו סמוכים זה לזה ומבקר בהם לסירוגין, אך את משכנו היה מקים רק באחד מהם.
משכנו של השומר היה כעין סוכה, שהשלד שלה היה בנוי מגזעי עץ דקים. על הגג הונחו אלומות קש, כמו כן, הושמו אלומות כאלה לצִדי הקירות, כדי שהגשם והרוחות לא יחדרו לסוכתו של השומר. רק קיר אחד שבסוכה נשאר פתוח, והוא יועד לכניסה וליציאה ממנה. בתנאי מזג האוויר המקומי, כשגשמים יורדים גם בימות הקיץ ובלילות, בדרך כלל קריר, שימשה הסוכה לשומר מפלט בטוח ממפגעים אלה.
אחד המטעים שהיה ב"חזקתנו", דהיינו לא היה בתחרות הקנייה על ידי אחרים, היה שטח בית הקברות הנוצרי־פראבוסלבי. שטחו של גן זה היה עצום, הוא היה זרוע קברים רבים וגם "פעיל" בהווה, כלומר המשיכו לקבור בו מתים. בשטחו של בית קברות זה היו מאות עצים שהניבו פירות יפים . היה משהו מוזר ומעניין: בית הקברות היהודי היה "מחוץ לתחום" בכלל, ובפרט לילדים ובני נוער יהודיים. בית הקברות היהודי - בית העלמין - היה אפוף מסתורין והטיל פחד נורא בפרט עלינו, הילדים. בין הילדים התהלכו סיפורים על המתים העוזבים בלילות את קברותיהם ומתאספים בבתי המדרש, ואחדים אף נקפו בשמותיהם של מבוגרים מבני העיירה, אשר ראו במו עיניהם את המתים בתכריכיהם בחצר בתי הכנסיות. והנה שם, בתוך בית הקברות הנוצרי, משום שהוא גם מטע־פרי וחכור על ידי אבי, התהלכתי לי באופן חופשי, ללא פחד, ולפעמים אפילו לבדי, ובערבים ואף בלילות הייתי מצטרף אל בן דודי איציה כשהוא יצא לביקורת השומרים במטעים. באזור בית הקְברות הנוצרי היו לנו, באופן קבוע, חמישה מטעים חכורים, ועליהם הופקדו שני שומרים, שפטרלו בהם לסירוגין.
בבית קברות זה הכל התהלכו גלויי ראש, מתוך כבוד למקום ולשוכני העפר

הטמונים בו. אך אנו נהנינו מ"זכויות־יתר" ויכולנו לחבוש את כובעינו בהיותנו שם. בָּאי המקום אף לא ראו חילול כבוד המתים, או חילול המקום בכך שהעגלה שהובילה את הפרי הקטוף הייתה עוברת בין שורות הקברים. יש לציין שבית קברות זה היה מטופח מאוד וזכה לביקורים רבים של קרובי משפחתם של אלה הקבורים שם, אולם זה לא הפריע לראשי הקהילה הפראבוסלבית להחכיר את המטע של בית הקברות הנוצרי, דווקא ליהודים, "כופרים".

בוסתני הפרי שבפוצ'אייב ובסביבה הקרובה הניבו כמויות גדולות של פרי מגוּוָן ומטיב משובח ביותר. שִׁמעָם של הפירות הללו יצא למרחקים, וסוחרים רבים מחלקיה המערביים של פולין ואף מגרמניה היו באים לעיירה ורוכשים את פרי המטעים, ביניהם גם מאבי, ושולחים אותו לשווקים הרחק מפוצ'אייב.

קבוצה מצומצמת של בחורים יהודיים בפוצ'אייב התמחתה באריזת הפרי, אשר היה מיועד לייצוא מכאן – בעונה. הם התארגנו כקבוצה קבלנית וקיבלו את שכרם מהסוחרים החיצוניים – הקונים. כנאמני הקונים הם גם היו אחראיים על המיון והבירור של הפרי, ופרי נגוע או בלתי מתאים לפי ראות עיניהם נפסל על ידם, ולא הוכנס כלל לארגזים שיועדו למשלוח. כל עבודת האריזה הייתה ידנית. הפרי הוכנס לארגז שהיה חצוי ברוחבו לשניים, שהקיבולת שלו הייתה מתאימה לכארבעים קילוגרם פרי. בארגז נפרשו גיליונות נייר לבן והפרי סודר בתאי הארגז בשכבות, ללא חציצה כלשהי ביניהן. מעל לשורת הפרי העליונה שבארגז פרשו פעם נוספת, נייר לבן ומעל הנייר שמו קש [*הקש שהיה בשימוש לצורך זה היה ארוך וישר, והוא נשמר באלומות לאחר הדיש שנעשה במורג, ביד. קש כזה שימש גם את האיכרים בכפרים לציפוי גגות בתיהם*], ולאחר זאת סגרו את הארגז בלוחות־עץ ומסמרים, יישרו את שולי הקש שלא יבלוט מעבר לדפנות הארגז, הטביעו על הארגז את הסימול של הקונה, והוא צורף לעֲרֵמת ארגזי הפרי האחרים המוכנים למשלוח.

הכנת משלוח פרי ארכה מספר ימים, ויכולה הייתה להימשך גם שבוע שלם. לאחר שהאריזה הושלמה, הייתה זו חובתו של אבא, בהתאם להסכם עם הקונה, להסדיר את הובלת הפרי לתחנת הרכבת הקרובה – שהיא בקרמניץ. לעניין זה אבא היה פונה לגוי מכר, שגייס בכפרו את מספר העגלות הדרושות, כדי להסיע את כל הפרי הארוז, בבת אחת לרכבת. כך הייתה יוצאת לה מידי פעם שיירה של 10–12 עגלות עמוסות לעייפה בארגזי פרי, כשכל אחת מהן רתומה לזוג סוסים, בדרך לתחנת הרכבת

בקרמניץ. עבודת ההעמסה לעגלות נעשתה על ידי העגלונים בעצמם, אך בתחנת הרכבת בקרמניץ הן נפרקו מהעגלות והועלו לקרונות משא בידי סבלים מקומיים. בדרך כלל היה אבי סומך על המארגן, מי שגייס את העגלונים האחרים, והפקיד בידיו את האחריות להסעת המשלוח והבאתו בשלום ליעדו. לעתים רחוקות היה גם מישהו מאתנו מתלווה למשלוח הפרי שיצא לתחנת הרכבת בקרמניץ.

סבי, יצחק זלצר

ביתו של סבי, יצחק זלצר, היה גדול ומרווח והיה בן שלוש קומות. הקומה התחתונה הייתה מעט מתחת למפלס הכביש, בגלל הבדלי גובה הקרקע שבקצות השטח עליו עמד הבית. מעל קומה זו הייתה הקומה האמצעית ומעליה הקומה השלישית – העליונה. הקומה התחתונה שימשה כולה למגורים וכן גם חלק מהקומה האמצעית. אולם, את חלקה הגדול של קומה זו תפסה החנות לממכר דברי המאפה מתוצרת המאפייה של סבי ובית־התה נמצא גם הוא שם, ובקומה השלישית הייתה המאפייה.
המחסן לקמח, שהיה תמיד מלא בעשרות שקי־קמח במשקל מאה קילוגרמים כל אחד *[כך היו אורזים אז גרעינים, קמח וטובין אחרים יבשים]* נבנה על ידי סבי כתוספת לבית, במפלס האמצעי, קצת מעל לגובה כביש רחוב וישנוביץ. עובדי המאפייה היו מעלים באופן קבוע את שקי הקמח שנדרשו להם מידי פעם לאפייה, במעלה המדרגות החיצוני של הבית למאפייה על גבם. גם את המים שנצרכו במאפייה היו מעלים בדליים במדרגות אלה וממלאים בהם את המֵכל שעמד למעלה, אך זאת עשו מוכרי המים שהביאום מהמעיין שבפוצ׳איב הישנה. בפנים, בתוך הבית, התחברו ביניהן שלוש הקומות, גם הן במדרגות־עץ.
סבא היה מומחה גדול בבנייה, ולא נזקק לאף אחד אחר שיתכנן עבורו פרויקט כלשהו של בנייה חדשה, או כדי לבצע שינויים בתוך הבית, ושינויים הוא דווקא עשה, חדשות לבקרים. סבי, יצחק, היה מצויד תמיד ב״ארשין״ שלו *[היחידה הקטנה מה״ארשין״ היה ה״צול״, כלומר ה״אינץ״, ואורכו של הארשין – 28 אינץ׳ , שהם 71 סנטימטר]*, אמת־מדידה שהייתה מקובלת בזמנו של הצאר הרוסי. לכל מקום ובכל עת הוא נשא עמו את ה״ארשין״ המתקפל, והיה עסוק לעתים קרובות במדידות ועריכת חישובים. סבי היה קיצוני בדייקנותו, ולא סבל דברים בלתי מהוקצעים או לא גמורים, כל דבר

היה חייב להיות חלק, צבוע ונקי.
סבי יצחק היה בעל־קומה גבוהה, וגידל זקן מטופח, הוא היה תמיד לבוש בקפידה בבגדים נקיים ומגוהצים. בצאתו אל מחוץ לבית היה לובש מעיל ארוך־דק בקיץ ומעיל פרווה בחורף, ופרט לשבתות וחגים, הוא לא נפרד ממקלו *[המקל היה "אביזר" שנישא בידי בעליו והוסיף לו יוקרה בעיני הבריות]*. בימות הקיץ הוא חבש כובע קסקט מהודר, ובחורף חבש לראשו כובע פרווה. סבי היה יהודי יודע־ספר, ובכל ערב מימי החול הקדיש מזמנו לעיון ב"משניות" וב"גמרא" ובימי שבת היה מעיין בספר" עין־יעקב".
סבי היה מעורה בענייני־הציבור ובעל דעות מגובשות משלו בנושאים שנגעו לחיי הקהילה היהודית וסדרי החיים בעיירה, ובתוך זה בבחירות התקופתיות שהתקיימו למועצת העיירה ולאיגוד הסוחרים ובעלי המלאכה במקום.
סבי היה הבעלים של אחת מארבע המאפיות שהיו בעיר - שלוש היו בבעלות יהודית והרביעית, בעליה היה אוקראיני. סבי זה היה, מה שנקרא בעיירה "בעל־בית", כלומר בעל בעמיו, כינוי אשר ביטא באותם הימים הרבה כבוד, עוצמה, וניתן למי שקובע בענייני הצבור. הוא היה תקיף בדעותיו ומבין בני העיירה היו מי שצידדו בו וכמובן, שהיו גם כאלה שהתנגדו לו, אפילו בחריפות, עד כדי יריבות ממשית. *[בספר "פיטשאיעווער יזכור בוך", נזכר שמו בפואימה "ניטא שוין ס'שטעטל" שחיבר המשורר שלמה סקולסקי, יליד פוצ'אייב, וכך הוא כותב: "איציע וועלוול'ס דרייט מיטן שטעקן, לאזט מיך איך שוויץ..." (בתרגום חופשי) סבי נקרא בעיירה איציה (יצחק), בנו של וולוול, מסובב את המקל ומפגין את מרצו... (בהדגשה ביקורתית)]* אך אין ספק שבאישיותו השפיע על חיי הקהילה היהודית בפוצ'אייב.
לסבי היו שלוש בנות ושני בנים: איטה, אמי - הייתה הבכירה, אחריה היו רייזה ובײלה, וישראל היה הרביעי. כל אלה נולדו לו מאשתו הראשונה, מירל. בן נוסף, לוי, נולד לו מאשתו השנייה, פייגה, שאותה נשא לאחר מות אשתו הראשונה.
בביתו של סבא ביליתי ימים ובעיקר ערבים רבים במשחקים משותפים עם לוי, שהיה בן־גילי, ושנינו גם יחד, היינו צמודים לשולחן המבוגרים, במיוחד בערבים של מוצאי השבתות, בעת "מלווה המלכה", כשנפרדים מ"שבת המלכה" עד לקבלתה שוב, בשבוע הבא. אל סדר "מלווה המלכה" אצל סבא היו תמיד מתאספים אנשים, מבאי הבית הקבועים וגם מזדמנים.
אנו, הילדים, אהבנו להקשיב לסיפוריהם של המבוגרים על הימים שעברו והיה לנו תכסיס איך לעורר את המבוגרים המסובים לשולחן - שיספרו את סיפוריהם. החזקנו חבילות כסף בשטרות מימי הצאר וכסף אחר, שהונפק

על ידי הכובשים והמושלים למיניהם שעברו בעיירה בשנות מלחמת העולמית הראשונה. שטרות אלה היו ברובם חדשים. אפילו בעת שהיו הכסף הרשמי לא הספיקו לעשות בהם שימוש, ובכל מגע יד הם היו מרשרשים.

בכל ימות השבוע שיחקנו בשטרות הללו בינינו, אבל במוצאי־השבת, בבית סבא, שימש הכסף שבידינו לגירוי המבוגרים לפתוח בסיפוריהם על הימים שעברו. כשהמבוגרים החלו בסיפוריהם היינו שנינו, לוי ואני, מפסיקים במשחקים שלנו, ומתיישבים על יד השולחן עם המבוגרים.

מסביב לשולחן – שעליו עמדו מֵחם התה, הקופסה עם קוביות סוכר הגביש, צלוחית עם פלחי לימון ומגש עמוס בדברי מאפה טעימים, שאין חובה ליטול ידיים לפני אכילתם, ומברכים עליהם רק ברכת "בורא מיני מזונות" – ישבו כרגיל: סבי ר' יצחק זלצר, אחיו ר' אבא זלצר ואבי. לעתים היו גם נוכחים אנשים נוספים, כמו ר' נחום זלצר (בנו של אבא זלצר) או מישהו מתושבי העיירה שבא להיוועץ עם סבי.

בית סבי היה בית־ועד, ואנשים רבים היו באים לבקש עצה, לגמור עִסקה ולשאול בעניינים מכל סוג שהוא. גם בימות השבוע האחרים היו באים אנשים לשאול עצה אצל סבא, אך היו מי שבאו במיוחד במוצאי השבת, לאחר ה"הבדלה", כשכבר מותר לעסוק בדברי חולין, אבל אווירת השבת הייתה עדיין שרויה בחלל, והכל נהנו מכך. בהזדמנות שכזו היו גם מושמעים הסיפורים שאנו, הילדים, אהבנו כל כך.

אנחנו נהנינו לשמוע שוב ושוב את אותם הסיפורים, הם לא נמאסו עלינו, להפך, הם ערבו לאוזנינו הסקרניות משום שמספריהם היו נוסכים בהם טעם של ימים קדומים, טובים ושקטים, שחלפו ואינם עוד – ואנו לא הכרנום. סיפורים אלה, לפי נימת קולם של המספרים, הזכירו ימי אושר ונחת, שהיו שונים בתכלית מהחיים הנוכחים במשטר הנוגש הפולני, עם כובד המסים והגזירות הקשות שניתכו על האוכלוסיה בכלל, ועל ראשי היהודים, בפרט.

וכך זה היה מתחיל: לוי ואני היינו פותחים בהחלפת שטרות כסף ישנים בינינו לעיני המסובים. המבוגרים, אף אם היו שקועים בשיחה השתתקו לפתע, ומישהו מהם היה פונה אלינו ואומר: "הראה נא, הראה נא!" וכך, בהביטו בשטר כסף הישן שהושטנו לו התחיל האיש "לבנות" בדרך אסוציאטיבית את סיפורו: "יודע אתה, כמה זה היה שווה, ומה אפשר היה לקנות בעד הכסף הזה?!" הוא החזיק בידיו שטר של שלושה רובלים מימי הצאר ואמר: "בכסף זה יכלה משפחה מרובת נפשות להתקיים במשך שבוע

שלם בכבוד, כולל "לעשות את השבת..." דג־מלוח עלה קופייקה וחצי ובקבוק יי"ש טוב, ממש בחינם". וכך היינו מקשיבים, בפעם המי יודע, לכל אותם הסיפורים היפים של העבר, כששזורים בהם שמות בני משפחה, שכנים ובני עיירה אחרים; סיפורים על עסקים עם בעלי אחוזות בעלי נכסים – טחנות־קמח, יערות וכדומה.

בעקבות הסיפורים הללו ראיתי בעיני רוחי את סבי, סוחר היערות לשעבר, בחורף – יָשוּב בכל הדרו במזחלת הדוהרת ליערות שרכש אצל בעלי האחוזה, וצלילי מחרוזות הענבלים שעל צווארי הסוסים נמוגים בְּאֵדֵי האוויר הנפלטים מנחירי הסוסים, כשהוא נוסע לסקור את חלקת היער המיועדת לכריתה ודואג להעברת העצים לעיבוד חרושתי בעונת החורף הנוחה לעבודות אלה.

סבא, עם היותו בעת הזו בעל מאפייה, לא משך את ידו מעיסוקו הקודם – סוחר יערות, מלאכה שעסק בה לפני מלחמת העולם הראשונה והמשיך בה רק באופן חלקי עד לשנות השלושים האחרונות, ועד לאותה עת העסיק פועלים בניסור גזעי העצים הכרותים שהובאו מהיער לקרשים ומרישים.

על יד ביתו של סבא היה בור־ניסור, שעליו הותקן פיגום מיוחד, שאִפשר לשני אנשים לבצע את עבודת הניסור, המיוחדת הזו, כשאחד מהם נמצא בתוך הבור, והשני עומד על הפיגום, למעלה. ביניהם, מעל לפיגום, הונח גזע העץ ואותו הם ניסרו לקרשים, לפי מידות־עובי שקבע סבי, יצחק. שני הפועלים שעסקו במלאכה זו זכורים לי כאנשים בגיל מבוגר, אך היה בהם מספיק כוח למשוך במסור, מעלה־מטה, במשך שעות רבות ביום. גם המסור היה מיוחד – מטיב מעולה ומותאם למלאכה זו. שני הפועלים משכו את המשור בקצב מונוטוני, במשך שעות ארוכות, ולי נדמה היה שאף פעם הם אינם מתעייפים ממלאכתם זו.

מגזעי העץ שנגזרו לקרשים הייתה נושרת הנסורת ונערמת בתוך הבור, ותוך כדי כך היא הפיצה את ניחוחה המיוחד בסביבה הקרובה והייתה גם נעימה למגע ביד. בימי הגשם – בסתיו ובאביב, כמו גם בחורף, היו מפזרים מהנסורת הזו לפני פתחי החנויות, כדי שזו תספוג את הרטיבות שנוצרה בכניסה לתוכן ושהאנשים לא ילכלכו את רצפת החנות. גם בתוך החנויות פיזרו נסורת שתספוג את שאריות הבוץ שנדבקו למנעלי האנשים שבאו מהחוץ. כמויות גדולות מהנסורת שהצטברה בבור הניסור של סבא היו נאספות לתוך שקים לשימוש בעונת החורף, אז היו מפזרים אותה על הקרח שנאסף לפני הכניסה לחנות שלנו, כדי למנוע את החלקת האנשים. לבסוף נאלץ סבא יצחק לעזוב את עסקי היערות והעצים מפני שהשלטון

הפולני הצר את צעדיהם של כלל היהודים, ובפרט של סוחרי היערות היהודים בהיטלים שונים והגבלות, והוא נצמד כולו למפעלו הנוכחי - המאפייה.
המֵחם הרותח בבית סבי שכן כבוד על השולחן של המסובים, איש מהם לא ידע כמה כוסות תה הוא כבר הערה לתוכו, אך הם לא פסקו משתיית תה. את קוביות סוכר הגביש ביקעו בצבת־הסוכר המיוחדת, כל קובייה גדולה - לארבע קוביות קטנות, ואת התה לגמו כשמחזיקים בפה קוביית סוכר קטנה. ביקוע הסוכר לקוביות קטנות, זאת הייתה המלאכה שאנחנו, הילדים, אהבנו לעשותה. לכן, השתלטנו על הצבת כבר בראשית הערב, ועמדנו לשירות הכל בביקוע קוביות הסוכר. שתיית התה הייתה נמשכת ולא הופרעה על ידי השמעת הסיפורים שקלחו בנחת ונשזרו לאגד מגוון: סיפורים שגבלו באגדות על בעלי אחוזה (פריצים), כמרים ולהבדיל על צדיקים־חסידים; על נסים שחוללו צדיקים, ועל סופם המר של מומרים ומלשינים, אשר אי־שם בערים פטרסבורג ואודיסה ניסו להתנכל ליהודים. שמענו איך בחורים יהודיים הערימו על הצאר בבוא זמנם להתגייס לשירות צבאי, כפי שזה קרה גם במשפחת סבי, בדור שקדם לו.

דודתי ביילה מתחתנת

טכס החתונה של רייזה, אחותה של אמי, היה במקום מגוריו של החתן יעקב בהראל, וזה בניגוד לנוהג המקובל, שחתונת בני הזוג מתקיימת בביתה של הכלה. כנראה שהייתה לכך סיבה, אבל דבר זה לא הוזכר בנוכחותי וכנראה שגם לא שאלתי את הוריי מדוע הדבר היה כך, כי באותה עת הייתי עדיין ילד - בגיל שמונה או תשע. עניין זה זכור לי בגלל האפיזודה הקטנה שנחרתה בזיכרוני מאותו אירוע, והיא, שבני המשפחה, כולם, נסעו לחתונתה של רייזה, וגם אני אמור הייתי להצטרף לנוסעים, אלא שסמוך ליום החתונה חליתי; התקררתי והשתעלתי, ומשום כך לא הצטרפתי אל הוריי בנסיעתם לחתונתה של רייזה. כשהכל חזרו וסיפרו בהתלהבות חוויות מהחתונה, התקנאתי בהם וניסיתי "לנחם" את עצמי, ואמרתי: "אין דבר, כשרייזה תתחתן עוד פעם, אז אני, כן, אהיה בחתונה!" אמי ששמעה את דברי התחלחלה ואמרה: "חס וחלילה! אסור לדבר כך, אל תפתח פה לשטן!" ואז הבנתי את השטות שפלט פי.
לעומת זאת חתונתה של ביילה, אחותה הקטנה של אמי, הייתה בפוצ'אייב,

כפי שהיה מקובל שחתונתם של בני זוג מתקיימת בבית מגורי הכלה, גם אם בני הזוג עוברים לגור למקום אחר *[כך גם היה בחתונתה של בת דודתי, שיינדל, אשר עברה לגור לבית בעלה, בשומסק]*.

בפוצ׳אייב הייתי עד להרבה ״חופות״ שמתחתן נערכו הקידושין של זוגות נישאים. חתונה בעיירה היה מאורע, שאם אפילו לא הייתה לך נגיעה קרובה לבעלי השמחה – השתתפת בחלק ממנו, לפחות אנו, הילדים ובני הנוער. היו כללים בטכסי החתונות, כמו בכל דבר אחר שהתרחש אצל פרט כלשהו בקהילה. כך, התקיימו כל ״החופות״ של הזוגות הנישאים בעיירה ברחבה – החצר הגדולה – שהייתה משותפת לשלושת בתי הכנסת בפוצ׳אייב. לעריכת ה״חופה״ היו הזוג הצעיר ומלוויהם, המחותנים והמקורבים, צועדים ברגל מביתם עד לרחבת בית הכנסת, כשה״כליזמרים״, קבוצת הנגנים המורכבת ברובה, בדרך כלל, ממנגנים בכלי נשיפה, כַּנָר אחד, וכמובן אחד עם תוף כרסתני התלוי על צוואר בעליו ונשען על כרסו.

מאחורי תהלוכה כזו השתרכו תמיד כמה עשרות ילדים ובני נוער, ובחלק מהתהלוכות הללו גם אני הייתי בין המשתתפים בשמחה הכללית. חתונה ״שקטה״, כפי שנקראה חתונה ללא ״כליזמרים״, הייתה דבר נדיר בעיירה. זה היה קורה, אם, חס וחלילה, משפחת הנישאים הייתה באבל, או אם זו הייתה ״חתונה שנייה״ של אחד מבני הזוג.

ביילה הייתה הצעירה באחיותיה של אמי. במשך כל ימי נעוריה, לאחר שסיימה את בית־הספר העממי, היא ישבה בחנות של סבי ומכרה מתוצרת המאפייה של סבא: לחם, לחמניות, כעכים, עוגות־שמרים ממולאות בפרג, ובימי שישי, לקראת השבת, גם חלות. אם כי רק מעטים מבני פוצ׳אייב קנו חלות מוכנות, כי ברוב הבתים היהודיים בפוצ׳אייב עקרות הבית אפו את חלות השבת בעצמן, במו ידיהן.

בקומה שמתחת למאפייה היו לסבא שני חדרים, זו הייתה החנות. החדרים היו גדולים, קירותיהם נצבעו בצבע שמן בהיר. בניצב לקיר ניצבו שולחנות ארוכים ובשני צדדיהם עמדו ספסלים. מסביב לשולחן כזה יכלו לשבת כתריסר אנשים. בחדר הראשון הפונה לרחוב השוק, שזו הייתה הכניסה העיקרית לקונים, ישבה ביילה מאחורי הדלפק ומכרה את תוצרת המאפייה של סבא, שהייתה מסודרת על המדפים, מאחוריה, על שולחן הדלפק היו גם ארוניות מזוגגות שבתוכן נערמו העוגות. על השולחן עמדו מאזני־צלחת שעליהם היו שוקלים את הלחם, כי רבים מבין הקונים היו קונים לחם לפי משקל. בקצה השולחן הזה, שהיה ארוך, עמד מֵחם שפעל ללא הפסק, וכל מי שרצה לשתות תה יכול היה לקבל את מבוקשו תמורת

תשלום, כמובן. היו שקנו מאפה לתה והיו גם מי שהביאו בעצמם את מזונם, וקונים רק תה חם.

בימי חמישי, ביום השוק השבועי בפוצ׳אייב, היו שני החדרים הללו דחוסים מאוד משום שרבים מהאיכרים אשר באו לשוק נכנסו לשתות תה, לקנות עוגות או לחם. ביום השוק היו השולחנות בשני החדרים תפוסים ללא הפסקה, ואנשים היו ממתינים בתור כדי שיתפנה מקום והם יוכלו לשבת על יד אחד השולחנות.

סבא אִפשר לבאים לאכול את האוכל שלהם, אפילו חזיר ואוכל בלתי כשר אחר, אך תמיד ביקש מהאנשים הללו שלא להניח את מאכליהם על השולחן, כי אם על נייר או בד שיפרשו מעליו, והאנשים נשמעו לו. מראה האנשים האוכלים חזיר ודברי מאכל לא כשרים אחרים בחנותו של סבא היה די שכיח, אך פעם אחת נדהמתי כשראיתי ארבעה אנשים מסבים ליד אחד השולחנות בחנותו של סבא, אוכלים חזיר, כמו כל הגויים, ומשוחחים ב... אידיש. לרגע ניגש אליהם סבא, וגם הוא דיבר אליהם באידיש. פליאתי הייתה גדולה: איך זה יהודים אוכלים חזיר?! כמובן, שלא העזתי לשאול את קושייתי בנוכחותם, וכשסבא סר מעליהם שאלתי אותו: ״איזה מין יהודים הם אלה שאוכלים חזיר?!״ סבי חייך אלי ואמר: ״אלה הם גרמנים מהכפר שעל יד העיר דובנוֹ.״

בסביבת דובנו היו כמה כפרים שבהם גרו גרמנים, ואלה שישבו אז בחנותו של סבא ואכלו בשר חזיר באו משם. הם נקלעו לפוצ׳אייב בדרכם למקום כלשהו ושאלו אצל סבא באיזה נתיב לבחור כדי להגיע ליעדם. כמובן, שלא היו אלה יהודים, אלא גויים, אך שפתם דומה הייתה לאידיש, ואולי גם בכלל הם ידעו לדבר אידיש, בכל מקרה, אני חשדתי ב״כשרים״...

ביילה ישבה מאחורי הדלפק ממול לשולחנות הארוכים, ובימים שהתנועה בחנות הייתה מועטה היא הייתה שקועה בקריאת ספר. אני הייתי בא ושוהה לעתים קרובות בחנותו של סבא, וביילה הייתה תמיד מקבלת אותי בסבר פנים יפות, אך הרבה פעמים העירה לי על כך שכשאני הולך ראשי מוטה לצד אחד, אני לא הבחנתי בכך, וגם אף אחד אחר לא אמר לי דבר כזה, פרט לביילה.

מארבעת הצאצאים של סבי, שילדה לו אשתו הראשונה מירל, רק ביילה נשארה עוד בבית סבא. אמי ורייזה, אחיותיה הבכירות, כבר היו נשואות ובעלות משפחה משלהן והאח, ישראל, היה במשך רוב הזמן מחוץ לפוצ׳אייב, הוא למד בישיבות. כשהיה בא לחופשות חג, ויותר מאוחר כשחזר הביתה לצורך התייצבותו ללשכת הגיוס הצבאית, הוא שהה בדרך כלל בביתנו.

כשהגיעה העת ובײלה התארסה ועמדה להינשא ולצאת מבית סבא, היא וכל האחרים קרובי המשפחה שלנו, היו מרוצים מאוד. הזיווג בין ביילה לבין זלמן מַנדֶל, בעלה לעתיד מוישניביץ, נעשה בדרך של "שידוך", כפי שהיה מקובל בימים ההם; השדכן בחושו המפותח "הריח" שישנה אפשרות להשתדכות בין הצדדים, והוא בא בהצעותיו אל הוריי הצעירים. על כל פנים, השדכן הפגיש את הצדדים הנוגעים בדבר ובשלב מסוים אף אִפשרו לבני הזוג, הצעירים, להיפגש ביניהם ולהכיר האחד את השנייה, לאחר זאת "עשו תנאים", הכל נכתב ונחתם; התפשרו על הנדוניה ונקבע, בשעה טובה, מועד החתונה.

סמוך ליום חתונתה של ביילה, התפנתה אמי לעזור בהכנות לחתונה. ראשית, היא הלכה עם ביילה לבחור בד לשמלת הכלולות שלה, והן רכשו גם בדים נוספים לתפור מהם בגדים נוספים בשביל הכלה, וקנו גם כלי מיטה, מגבות, כלי בית וכל מיני דברים נוספים הדרושים לנהל משק בית. כי מיד אחרי החתונה על האישה לבשל, לכבס גם בשביל הבעל וככל שהמשפחה מתרחבת, כשנולדים ילדים, מתרבים צורכי המשפחה וכך גם עיסוקיה של האישה במשק הבית הולכים וגדלים.

החתונה של ביילה נערכה בביתו של סבא יצחק, בשטחן של שתי החנויות שבביתו, כיד המלך. סבא שכר ביום החתונה עגלה וכרכרה, ו"צופה" נשלח אל פאתי העיירה, לכביש הבא מוישניביץ. מתפקידו של ה"צופה" היה להתריע על בואה של פמליית החתן.

בהתקבל הודעת "הצופה" שהפמליה מתקרבת, יצאו נציגי משפחת הכלה, שהמתינו לא הרחק ממבואות העיירה, ועמם כרכרה, כדי לקבל את פני החתן. כששתי הפמליות, זו של החתן וזו של מקבלי פניו מצד הכלה - נפגשו, עבר החתן אל הכרכרה של המחותנים מצד הכלה. עגלה עם "כליזמרים" התייצבה בראש השיירה וה"כליזמרים" פצחו בנגינה עליזה שליוותה את ה"כבודה" עד לביתו של סבא. בדרך זו נתבשרו כל תושבי העיירה שאכן החתן הגיע.

ברדת הערב יצאו הכל בתהלוכה, בליווי התזמורת, לרחבת בתי הכנסת ושם, תחת כיפת השמים והכוכבים הנוצצים שמעל, הועמדה החופה והחתן קידש את הכלה כדת משה וישראל - לאשתו. בתום טכס החופה שוב יצאה התזמורת בראש קהל המלווים במנגינות "מארשים" והוליכה את בני הזוג הטרי מרחבת בתי הכנסת אל בית סבא. בפתח הכניסה לבית, שקושט יפה, קיבלו את פני הזוג בחלה מתוקה, וכל הקרואים נתקבצו בפנים.

ה"כליזמרים" המשיכו לנגן והמוזמנים תפסו מושבים מסביב השולחנות

לקראת "סעודת המצווה". בארוחה זו הוגשו משקאות חריפים ובירה לשתייה, וכן "מרק הזהב", כפי שנקרא מרק העוף עם "עיני השומן" הצפות על פניו, שהיו נוהגים לאכול בחתונות היהודיות. אחרי המרק הוגשו לשולחנות מיני בשר ותבשילים שונים נוספים, כמקובל בחתונה.
לקביעת התפריט לחתונה, הכנת התבשילים, העוגות וכל היתר נשכרה ה"סַרֶוְרִין", כעין קבלנית מומחית להכנת אוכל ותקרובת אחרת לחתונות. ה"סרורין" הייתה אישה שמומחיותה בבישול, אך היא ידעה גם לייעץ לנוגעים בדבר אלו סוגים של מזון ואלו כמויות יש להכין עבור המוזמנים לחתונה. היא הגישה לבעלי השמחה את רשימת המצרכים והכמויות הדרושות לה להכנת המנות, בהתאם למספר המוזמנים והיא גם הציעה את התפריט, המתאים ליכולתו הכספית של המזמין. לאחר שהצדדים באו לידי הסכם, רכשו בעלי השמחה את המצרכים, מסרו אותם לידי "הסרורין" וזו עם צוות עובדיה - בדרך כלל אישה או שתיים נוספות - ביצעו את העבודה בביתו של הלקוח. גם בחתונתה של ביילה נעשה כך, ו"הסרורין" ניצחה גם בערב החתונה על הגשת האוכל.
בתום הסעודה התחילה החגיגה האמיתית; השולחנות הוזזו לצדדים, התזמורת ניגנה והציבור יצא במחולות יהודיים מסורתיים: ה"ברוגז" וה"שֶׁרַלֶה". מידי פעם היו הפסקות בריקודים לטובת ה"בדחן". ה"בדחן", כמו ה"שדכן", היה חלק בלתי נפרד מהחתונה. מתפקידו של ה"בדחן" היה לבדר את קהל המוזמנים, והוא עשה את מלאכתו נאמנה. ה"בדחן" עלה על כיסא, נעמד במקום מרכזי וחרז חרוזים. הוא לא קרא מן הכתב, כי אם "שפך" את מילותיו בעל־פה. הרושם היה שהוא יוצר את חרוזיו בעת זו, בזמן אמת, במקום. הוא דִקלם את חרוזיו בניגון, עוצם את עיניו, ונעמד מידי פעם על רגל אחת, מקפץ, עולה ויורד מהכיסא לשולחן וחוזר חלילה. דבריו היו נדושים, אלא שמידי פעם היה משבץ בחרוזיו גם אחדים משמות הנוכחים, או מדקלם חרוז המתאים למצב, והדבר התקבל אצל הקהל שסבב אותו בהתלהבות, כאילו הוא מחבר את "יצירותיו" במיוחד למענם.
אין ספק שהבדחנים, ככלל, היו אנשים מוכשרים ב"משחק" והראיה, שהם השכילו לבדר ולהצחיק את הנוכחים, והיו מסוגלים מיד אחרי זה, כמעט ללא כל אתנחתא, לסחוט - מאותו הקהל ובאותו מעמד - מעיינות של דמעות. בכל מקרה עלה בידו של ה"בדחן" לשלהב את הקהל שמסביבו, והאנשים מחאו לו כף וביקשו עוד ועוד חרוזים...
השמחה בחתונתה של ביילה נמשכה עד לשעות הקטנות של הלילה, והציבור לא עזב את המקום והמתין ל"מסמר" הערב והיא: ההכרזה על "הַדרוֹשֶה־

גֶשַנק" [מונח, שמקורו במתנת שעון זהב שניתן לחתן לאחר דרשתו בנושא הקשור לתורה כש"עלה" לתורה בשבת שלפני יום החופה (היה נהוג גם בבר־מצווה), שבמרוצת הזמן הוחל על כל הדורונות שהוענקו לזוג הנשוי לאחר החתונה] – אלה מתנות החתונה לזוג הצעיר. הכל היו דרוכים וסקרנים לדעת כמה, מה ומי נותן. בדרך כלל היו אלה הקרובים ביותר לזוג אשר מסרו במקום, או התחייבו לתת, מתנה לזוג הצעיר, ואז הפך ה"בדחן" גם ל"כָּרוֹז", אשר הודיע מידי פעם, בחרוזים, על מתן "הדרושה־גשנק" של פלוני, כשכל הכרזה כזו מלווה בנגינתם של ה"כליזמרים".

בין המתנות שניתנו לזוג שנישא זה עתה, היו: פמוטים לנרות השבת, גביעים לקידוש, חנוכייה, מפות שולחן, שטיחים – הכל לשימוש במשק הבית, והיו גם דברים אחרים: מטבעות זהב, תכשיטים וכסף מזומן. תוך כדי הכרזתו של ה"בדחן" על ה"דרושה־גשנק" היו גם רגעים של התחרות, בעיקר בין קרובי המשפחה, כשהאחד רצה "לעבור" את השני ב"היקף" מתנתו, ולהוכיח לכל שהוא נדיב יותר. מהתחרות הזו הרוויח רק זוג הנישאים.

מסיבת החתונה של ביילה וזלמן נמשכה כמעט עד אור הבוקר. אני הייתי אז בגיל בר־מצווה, ונשארתי ער במשך כל הלילה.

כמו בכל האירועים המשמחים שהתקיימו בעיירה, חתונות וחגיגות משפחתיות אחרות שנערכו במעמד של קהל מוזמנים, ניצלו פעילי ארגונים ציבוריים את המקום והזמן לעריכת מגביות והתרמות – כטוב לב היהודים ביין, נפתח כיסם ביתר קלות. גם בחתונתם של ביילה וזלמן ארגן שלמה סקולסקי, בן העיר, אז סטודנט במדרשה למורים בווילנה, התרמה למען קרן ציונית כלשהי. לצורך זה הוא אִלתר חותמת שחרט במו ידיו במקום, באמצעות אולר על גבי מחק־גומי, כשדודי ישראל זלצר מסייע בידו, להכנת פתקים וסיכות להצמדה לדש כל תורם ותורם.

לאחר נישואיהם נכנסו ביילה וזלמן לגור בדירה השנייה שלנו, שהייתה בביתנו. ביילה הפכה עקרת בית וזלמן בעלה תפס את מקומה בחנות של סבא. זלמן היה צעיר שהשתחרר לא מזמן משירות בצבא הפולני, הוא היה חסר מקצוע, והשתלב עד מהרה בעסקי החנות של סבא יצחק.

אני הרביתי לבלות בחנות של סבא ובמחיצתו של זלמן, בעלה של ביילה, ועד מהרה מצאתי שפה משותפת עמו, התקשרתי אליו והוא אליי, ולמרות פער הגילים שבינינו הפכנו לידידים, עד כדי כך שהוא "הִרשה" לי להכין לו את הסיגריות שלו. לזלמן היה מכשיר שבאמצעותו הוא היה עושה את הסיגריות שהוא עישן, המכשיר היה מורכב משני חלקים, אחד מפליז שקצהו האחד קטום באלכסון ונפתח על ציר, והשני – ידית לדחיסת הטבק שהונח

לפני כן בתוך הגליל הקטום, ועתה תקעו אותו לתוך תרמיל המילוי, שהיה בחציו פיית־קרטון, וחציו השני היה גליל חלול מנייר סיגריות דק, שקלט לתוכו את הטבק הדחוס.
כעבור כשנה נולד לביילה וזלמן בן. שלושתם נִספו בידי הרוצחים האוקראינים המקומיים, יחד עם כל יהודי פוצ'אייב.

דודי, אנשל קלוץ

בסמוך לביתנו עמד ביתו של דודי אנשל קלוץ, בעלה של אסתר, אחותו של אבי. דודי אנשל היה סוחר־בקר ובתקופה מסוימת החזיק גם באיטליז. לדודי אנשל היו סוס ועגלה – כלי התחבורה שלו לנסיעות לכפרים בסביבה לקניית הבקר. הוא סחר בעגלים רכים בני שבועות אחדים, עגלים מבוגרים ועד לפרות מבוגרות וצאן. את בעלי החיים הללו הביא מהכפרים לעיירה והחזיק אותם באורווה־הרפת שהייתה ברשותו.
העגלה של הדוד אנשל הייתה, למעשה, כעין כרכרה. המושב של הנוהג בסוס היה מרופד והיה בו מקום לשניים. את המושב המרופד הזה לא עשה רפד מקצועי. התקינו אותו הדוד ובניו במו ידיהם, בצורה כזאת: לתוך ציפית מבד ברזנט נדחס חציר יבש, מיוחד, מגבעולים דקים ועדינים *[בדרך זו נעשו גם המזרונים למיטות ובאופן זה רופדו אפילו ספות בבתי המגורים]*.
העגלה הייתה פשוטה במבנה שלה, והיא נבדלה בצורתה החיצונית מעגלות האיכרים בכך, שהייתה קצרה מהן במקצת, והייתה גם צבועה בצבעים עזים שבלטו לעין. עגלת־כרכרה זו קסמה לי מאוד, והשתוקקתי לשבת במושב המרופד שלה, ואם אפשר, גם להחזיק במושכות.
משפחתה של דודתי אסתר והדוד אנשל, כולל כל בני הדוד שלי, פינקו אותי מאז היותי ילד קטן. בכל עת שנזדמנתי לביתם הייתה הדודה אסתר מכבדת אותי בעוגות טעימות, מעשה ידיה, ובממתקים אין־ספור. בני הדוד שלי לא סירבו אף פעם לבקשותיי ונתנו לי לעתים קרובות "לעשות סיבוב", מיוחד בשבילי, בעגלת־הכרכרה. לפעמים גם קיבלתי לידיי את המושכות והדהרתי את הסוס. כמובן שברגעים אלה לא היה אדם מאושר ממני.
לעתים הם גם צירפו אותי לנסיעות עסקיות שנערכו בסביבה הקרובה. רשות הוריי לקחת אותי לנסיעות מסוג זה הייתה קבועה, והם השגיחו עליי שלא יאונה לי כל רע.
פעם נסעו דודי אנשל ובנו לערוך ביקור עסקי אצל חוואי, לא רחוק מהעיירה,

ולפי בקשתי הם לקחו אותי עמם. בהגיענו למקום, פתח בפנינו שוער הבית את שער הכניסה לחצר האחוזה המרווחת והכניס אותנו פנימה עם העגלה. לי, כמובן, לא היה עניין להיות נוכח בשיחה שאמורה הייתה להתקיים בין דודי ובין הבעלים של החווה, ונשארתי בחצר להתבונן בערוגת הפרחים היפה שהייתה שם. בעודי עומד ליד ערוגת הפרחים הופיע במפתיע כלב, שהתנפל עליי ואף הצליח לנעוץ את שיניו ברגלי הימנית, מתחת לברך. נבהלתי והתחלתי לבכות ולצעוק. לשמע צעקותיי הגיעו בעלי החווה, וגם הדוד ובנו, השקיטו את הכלב שעדיין המשיך להשתולל, הסתכלו בסימני הנשיכה שהשאירו ברגלי שיני הכלב ומרחו את המקום בספירט מפוגל וביוד. האפשרות שמא הכלב נגוע במחלת ה"כלבת" לא הועלתה כלל על דעת מישהו מהמבוגרים שנכחו במקום.

כשחזרתי הביתה וסיפרתי להוריי מה שקרה לי, אחזה בהם התרגשות גדולה, הוריי בדקו את המקום ברגל, בו נראו בבירור סימני השיניים שהשאיר אצלי הכלב. אך גם הם, הוריי, לא שקלו את האפשרות לבדוק את העניין מבחינה רפואית וגם לא את מצבו של הכלב שנשך אותי, כדי לוודא שאינו נגוע במחלה כלשהי. האמרה הידועה – "כלב משוגע", הייתה נפוצה אז בין הבריות, אך השתמשו בה, בדרך כלל, לכנות בן־אדם, אשר התנהגותו הייתה יוצאת דופן שחרגה מהמקובל, וכנראה, לא חלה על הכלבים עצמם...

חוץ מהטיפול הראשוני שקיבלתי במקום, לא נעשה עוד דבר. הפצע שנוצר עקב נשיכת הכלב הגליד, ועל הרגל נותרה צלקת קטנה שכלל לא הפריעה לי, אך הרתיעה והפחד מפני כלבים ליוו אותי במשך זמן רב.

כאשר בגרו בניו של דודי אנשל, חיים ואיציה (יצחק), הם קיבלו את ניהול העסקים של משפחת דודי זה לידיהם. באותה עת לקה הדוד אנשל בשיגרון והתקשה בהליכה. הוא היה משרך את רגליו בעזרת שני מקלות ונע בקושי ממקום למקום. בקיץ הוא בילה את רוב שעות היום בחוץ כשהוא משתדל "לתפוס" את קרני השמש, בנסותו לחמם את ברכיו הפגועות ובחורף ישב, ללא הפסקה, על יד התנור המוסק לאותה המטרה. לדבריו החימום שיכך במקצת את הכאבים ברגליו. כדי להקל על כאביו הוא גם היה מעסה בכוהל, בתכיפות רבה, במו ידיו, את הברכיים. הוא האמין שפעולה זו מגבירה את החום בברכים ומפיגה את הכאבים.

המחלה ריתקה אותו לביתו, והוא לא יכול היה עוד לנדוד בכפרים, כפי שחייבה ההתעסקות בסחר הבקר, וחיים, הבן הגדול של דודי אנשל, לקח על עצמו לנהל את עסקי הסחר בבקר. בן דודי איציה, שהיה צעיר מחיים, התמסר מטעם משפחת דודי לעסקי מטעי־הפרי המשותפים של משפחתנו

ומשפחת דודי אנשל.
בני־דודיי היו כולם מבוגרים ממני, פרט לצעיר שבהם, ברוך, שהיה בן־גילה של אחותי מירל. שיינדל, הבת הבכירה של דודתי אסתר והדוד אנשל, נישאה בשנת 1935 לבנציון אקרמן משומסק, עיירה המרוחקת כ־50 קילומטר מפוצ'אייב, והייתה אז על יד הגבול של פולין וברית המועצות. חתונתה של שיינדל נערכה ברוב פאר בביתו של הדוד אנשל בפוצ'אייב, כך גם חגיגת "שבע הברכות", שנמשכה לפי המסורת שבוע תמים. תמונות מהחגיגות הללו שמורות בזיכרוני עד עצם היום הזה. לאחר נישואיה, עברה שיינדל לגור בבית בעלה, בשומסק.
חיים, שהיה צעיר משיינדל, התחתן עם בחורה מברוד ונשאר בפוצ'אייב. שאר הילדים של הדוד אנשל והדודה אסתר - בני־דודיי - לא זכו להינשא ולהקים משפחות משלהם. הם נטבחו יחד עם יהודי פוצ'אייב האחרים על ידי הגרמנים ועוזריהם המקומיים, האוקראינים. דודתי אסתר נפטרה בשנות השלושים, לפני פרוץ המלחמה.
הרבה מערבי החורף הארוכים ביליתי בביתו של הדוד אנשל. בבית זה היה, באופן קבוע, עליז ושמח. חבורות צעירים, בני גילם של בני־הדוד שלי, היו מתקבצים שם לעתים קרובות למשחקים חברתיים. הם גם רקדו לשמע צלילי התקליטים שעל הפטיפון. שתי הבנות, שיינדל ודבוסיה, הקפידו מאוד על הסדר בבית, קישטוהו במפיות רקומות, בציורים, בתמונות ובתכשיטי נוי שונים.
בימי חמישי, יום השוק השבועי בעיירה, היה שטח החצר המשותפת, בצד שהיה סמוך לביתו של הדוד אנשל, מתמלא בעגלות האיכרים שבאו מכפרי הסביבה. אלה היו, בדרך כלל, כפריים אמידים, אשר קיימו קשרי מסחר הדוקים עם משפחתו של דודי אנשל. הדוד אנשל העמיד אז את ביתו לרשות אורחיו אלה, ורבים מאורחיו היו מביאים לביתו של הדוד קרובי משפחה וסתם מכרים שפגשו בשוק, לבילוי בצוותא בשתיית יי"ש. השתייה הייתה כמעט "טכסית", מפני שלשתייה הרבה נתלוו תמיד ברכות ואיחולים שהרעיפו המסובים האחד על השני.
היה מעניין להקשיב לשיחות האיכרים, בשל תוכנָן. בין "סיבוב" אחד לשני של שתייה היו המסובים מיטיבים את לבם באכילה, כשהם מכלים כמויות גדולות של דג־מלוח, בשר חזיר ודברי־מאפה. את רוב הקינוח הם הביאו מבתיהם שבכפר ורק את המשקאות, הדגים־המלוחים, ודברי המתיקה הם רכשו בעיירה. במפגשים אלה סיפרו הכפריים אחד לשני על האירועים החברתיים והאחרים שפקדו את כפריהם: על היבולים, הפטירות, הלידות,

הנישואין, ההמלטות, משקל החזיר שפלוני גידל, על הסוס היפה, על הסוס שהתפגר ועוד שפע של סיפורים שגם אנחנו, הילדים, הקשבנו להם בסקרנות. בחצר עמדו העגלות והסוסים של האיכרים, וכשהגויים היו עסוקים במלאכת הסביאה והזלילה, היינו, אנו הילדים, יוצאים מידי פעם החוצה, ניגשים אל הסוסים ותולשים שערות מהזנבות שלהם. אם השערות היו ארוכות, הן שימשו לנו כמיתרים לכעין כינורות שניסינו לבנות בעצמנו, ומהשערות הקצרות עשיתי מברשות, שבהן השתמשתי למרוח את הדבק בעבודות הכריכה בשיעורי המלאכה בבית־הספר או בבית.

"אורח לשבת"

מנהג היה אצל אבי, להביא "אורח לשבת", לא בכל שבת - פעם בשלושה או ארבעה שבועות. בצאתנו הביתה, בליל שבת לאחר התפילות, היה אבי מזמין אלינו לארוחת השבת אחד מהיהודים שעמדו בפתח היציאה מבית־המדרש, הוא בית הכנסת שלנו.

קבצנים יהודים היו בכל העתים; היו מהם שנתמכו על ידי מוסדות הצדקה המקומיים בעיירות, והתקיימו בדוחק, והיו כאלה - בייחוד מי שהיו מטופלים בילדים רבים - שהתמיכה שהם קיבלו לא הספיקה להם, והם פנו לחפש את "פרנסתם" במקומות אחרים. אנשים אלה היו הולכים ברגל מעיירה לעיירה ומקבצים נדבות, אצל התושבים היהודים כמובן.

גם לעיירה שלנו, לפוצ'אייב, הם הגיעו, ואכסנייתם הייתה באחד מבתי־התפילה, אכסניית חינם. בקיץ היה מזג אוויר נוח, והקבצן מלקט הנדבות לא נזקק ליותר מאשר לאחד הספסלים הצרים שבבית הכנסת, כדי להשתרע עליו לשנת־הלילה. אבל גם בחורף הוא מצא שם נוחות סבירה לעצמותיו, כי ברוב בתי הכנסת היו מסיקים בחורף תנור, שהפיץ חום בחלל בית הכנסת, אך עיקר החום שהפיק התנור התפשט בסמוך לתנור, בקרבתו ממש. שם היה מקבץ הנדבות מכין לעצמו, על גבי ספסל־עץ, את יצועו וישן בלילה.

מקבץ הנדבות היה שוהה בפוצ'אייב כמה ימים - פרק זמן שהספיק לו כדי "לעבור" ולקבץ את הנדבות מכל בתי־האב והחנויות שבעיירה. לאחר זאת הוא ארז את צרורו - שהכיל את הטלית והתפילין. ל"סידור־תפילה" הוא לא נזקק, כי בדרך כלל הוא ידע את התפילות בעל־פה כמו האחרים, ולכל מקרה אפשר היה תמיד להשיג "סידור" בהשאלה, אצל שמש בית התפילה

ואף טלית ותפילין – ויוצא לדרכו.
המרחק בין העיירות היהודיות – אחת מהשנייה – היה שונה, ונע בין עשרה לעשרים ואף יותר קילומטרים. בכל מקרה, מרחק שהצריך שעות רבות של הליכה ברגל. זו הייתה האפשרות הכמעט בלעדית עבורו לנוע ממקום למקום. לפרק זמן של ההליכה הוא הוסיף לצרורו צידה לדרך: לחם, דג־מלוח ובקיץ גם תפוחים ואגסים – פירות שהיו בנמצא בשפע באזור. במים לא היה צורך להצטייד, כי מים היו למכביר לאורך כל הדרכים, והנוהג להיכנס לחצרו או לביתו של מישהו, גם לביתו של כפרי נוצרי, ולבקש מים לשתייה היה מקובל, והמבקש תמיד נענה בחיוב.
מקבץ הנדבות שמר את כספו, חסך בהוצאות לאוכל, ובוודאי שלא נסע בתחבורה בתשלום. כל הכסף שהוא הצליח לאסוף היה קודש עבור משפחתו. היו מקבצי־נדבות שיצאו לסיבוב בין העיירות שארך חודשים אחדים עד שובם למשפחותיהם, וברוב המקרים, לאחר זמן קצר של "מנוחה" פנה מחדש לחזר על הפתחים. צורכיהם של מקבצי הנדבות היו גדולים, ולא היה להם מקור פרנסה אחר. על אורח החיים של הקבצנים למדתי מתוך התבוננות בהם כשפגשתי אותם בהיותי ילד ונער. ראיתי אותם בבית הכנסת, גם שלא בזמני התפילה, כשהמקום משמש להם לקורת גג לראשיהם, שמעתי אודותם מפי הוריי, והרבה מאוד נודע לי מפיהם של "האורחים לשבת", שאבא היה מזמין הביתה.
יהודי לא עזב את מקומו בערב השבת. כל דבר חדש שצריך היה לבצע נדחה "לאחר השבת", כך גם אותם קבצנים, שחיזרו על הפתחים. כשהגיעו ימי סוף השבוע, הם כבר היו נשארים עד "לאחר השבת" בפוצ'אייב. ואם בכל ימות השבוע היה האיש מכין לעצמו את ארוחותיו במו ידיו, ואכל לרוב "מזון יבש", בלתי מבושל – אלא, אם אגב הקשתו בדלת לבקש נדבה, הוזמן לשולחן הבעלים וכובד במעט מרק או בתבשיל אחר – הרי בשבת לא ייתכן שאיש זה יופקר לגורלו, דווקא בפוצ'אייב, וייעשה את שבתו בבדידות, שלא על יד שולחן מסודר, בסעודת שבת, בבית יהודי.
אבי תיאם תמיד עם אמי מתי להזמין "אורח לשבת". גם אנו, הילדים – גם אם לא תמיד הבנו את מצבו של המסכן – קיבלנו אותו בסבר פנים יפות. האורח הושב במקום קרוב לאבי, שישב בעצמו בראש השולחן, הוא קידש על היין, בירך ברכת "המוציא" ונתכבד באותו אוכל שאכלנו אנו, בני הבית. לאחר שמלאו לי שלוש־עשרה שנים, היה ה"אורח" הגבר השלישי לברכת המזון ב"מזומן".
מבין ה"אורחים לשבת" היו טיפוסים שונים: היו מי שהרגישו את עצמם

"בבית", התיידדו מהר עם הורינו וגם עמנו, הילדים, וסיפרו לנו על המשפחות שלהם. לעתים היה ה"אורח לשבת" מפליג בדבריו לעולמות אחרים, כשהוא מתלהב ומתרגש, בספרו על צדיקים ומעשי הנפלאות שהם מחוללים ולהבדיל, על ליסטים חומסים שבדרכים, על מעלליהם של אלה ועל הרפתקאות שונות בדרכי נדודיו. ואנו הילדים, ישבנו פעורי־פה והקשבנו לדבריו של "האורח" בהערצה על כך שהוא מיטיב כל כך לספר.

מקבצי הנדבות מצטיירים בדרך־כלל כאנשים מכווצים, נמוכי קומה, חלושים – מסכנים, אך אין זו התמונה הנכונה. הם היו ככל האדם: רזים, שמנים, גבוהים, נמוכים ואפילו גברתנים. וכך סיפר לנו אחד ה"אורחים" על ר' דוד שהכיר, גם הוא מקבץ נדבות; למרות היותו גברתן שיכול היה לבצע כל עבודה פיזית קשה זו לא נזדמנה לו, וכדי לפרנס את משפחתו נאלץ לקבץ נדבות. ר' דוד, כמו כל מקבצי הנדבות, הקפיד להימצא בימי החג – פסח והימים הנוראים – עם משפחתו. והנה מתקרב חג ראש השנה ור' דוד עושה את דרכו הביתה ושומר באמתחתו את הזהובים שהצליח לאסוף – כסף שאסף במשך כמה חודשים כשכיתת את רגליו מבית לבית ובפנים נפולות ומבוישות ביקש נדבה – ומתכונן להביאם לבני משפחתו. ר' דוד היה שקוע במחשבותיו על פגישתו המחודשת עם משפחתו כשלפתע נעמד מולו גוי בעל קומה ועם אקדח שלוף. השודד לא התקשה להבחין שמולו עומד יהודי וקרא: "תן את הכסף ז'יד, אם לא, אהרוג אותך!" ור' דוד מנסה להסביר לשודד בנועם, שהוא בעצמו עני ובידו מעט כסף שקיבץ למען החיות את משפחתו. אך השודד בשלו: "הב את הכסף או שאני הורג אותך!" בלית ברירה מושיט ר' דוד את פרוטותיו, כשמעיניו זולגות דמעות ומתאר לעצמו את התמונה העצובה כשהוא עומד בידיים ריקות מול בני משפחתו המסכנים.

ספק ברצינות, ספק בהלצה אמר ר' דוד לשודד: "תראה, כפי שאני מכיר את אשתי היא לא תאמין לי ששדדו אותי, תעשה עליי סימן כלשהו שישכנע אותה שאכן כך קרה לי." "מה למשל", שאל השודד, ור' דוד מבקש שיירה בקַפּוֹטַה שלו שתי יריות להוכחת השוד. "הבנת?" שואל ר' דוד את השודד, וההוא מנענע בראשו לאות כן ואומר: "אבל אין לי כדורים!" כשר' דוד שמע את תשובתו של השודד הוא נסוג לאחור ובבת אחת זינק על השודד, הפיל אותו ארצה, המם אותו באגרופי הברזל שלו והשיב לעצמו את כספו הנגזל. השודד ההלום נשאר שרוע על האדמה, ור' דוד פנה בשמחה לדרכו. וכך הציל את כספו ושב הביתה עליז ושמח.

איני בטוח ש"האורח" אמנם שמע את סיפורו של ר' דוד מפיו, ייתכן שסיפור זה הגיע אליו בדרך עקיפה אך בהשמיע ה"אורח" את הסיפור באוזנינו, נוקט בגוף ראשון, הוא הרשים אותנו מאוד.
איני זוכר שאי פעם שמעתי מפיו של "אורח" תלונה או מילה רעה על מישהו, על אנשים מפוצ'אייב או על היהודים מעיירה אחרת. ה"אורחים" דיברו תמיד בשבחם של הבריות, אם כי לעתים השתלבה נימה של עצב בדברם על גורלם, שגרם להם להזדקק לעזרה מאחרים.
לפעמים האיר להם המזל, לעניים, כשהם נשארו בפוצ'אייב לשבת בעת ביקורו של "רבי" חסידי. או אז, הם היו בין ראשוני המסובים לשולחנו של ה"רבי" נהנים מהתבשילים שהוגשו לשולחנו. באירוע כזה הרגישו כשווים עם האחרים, כי הכל, גם המסובים האחרים לשולחן, לא אכלו משלהם. כך, גם היה כשמקבץ נדבות נזדמן לפוצ'אייב ביום חתונה. "סעודת המצווה", הארוחה החגיגית הנערכת לאחר החופה, הייתה פתוחה לקבצנים אלה, שבעלי השמחה ראו לעצמם זכות גדולה לשתפם בה – והכל נהנו.
לפעמים היה ה"אורח לשבת" אדם מופנם, יושב על יד השולחן, אוכל, אבל לא משתתף בשיחה ועונה רק אם נשאל. במקרים כאלה הבנו אנחנו, הילדים, לרוחו של האיש, אולם היינו מאוכזבים משום שאהבנו את סיפוריהם של "האורחים" שנזדמנו לביתנו. לגבי הורינו זה לא שינה דבר, פני הורינו – פני אימא ואבא – הביעו תמיד שביעות רצון מכך שהטיבו עם האיש – אם גם במעט, רק בארוחת שבת על יד שולחן הערוך ונרות השבת הדולקים, באווירה של חום ביתי שניתן לאדם במצוקה – וקיימו מצווה. אני משער שהוריי שהאמינו באלוהי ישראל, הביעו בזאת את תודתם לבורא עולם, על שהם ומשפחתם אינם נזקקים לחסדי הבריות.

הרבי מטריסק מתארח בביתנו

פעמיים בשנה, בכל פעם במשך שבוע תמים, כולל לילות־שבת וימי־שבת, התאכסן בביתנו ב"חדר הגדול" הרבי החסידי מטְריסק, נצר למשפחת טבֶרסקי משושלת "המגיד מצֶ'רנוֹביל". יהודי פוצ'אייב היו חסידי "טריסק", או "אוליקה", ורבים מתושבי העיירה שלנו נמנו על חסידיו של הרבי מטריסק, ובתוכם אבי. הרבי היה איש צעיר יחסית, צנום ובעל זקן אדמוני מדובלל. הוא היה מגיע עם "שמשו" (שַמָּס), שליווה אותו בכל מסעותיו וגם אלינו לפוצ'אייב. בעת ששהה אצלנו היו באים אליו בכל ערב חסידיו

ובני משפחותיהם ל"קָבָּלָה".
ה"שמש" שישב בפתח הכניסה היה מקבל את פני הבאים, אחד־אחד, כותב "קוויטל" – פתק עם "בקשותיו" של הפונה אל הרבי – וגובה את ה"פדיון", תרומתו של האיש. ה"שַמָּש" הכניס את החסידים, כל אחד בתורו לרבי כשהפתק בידו, והרבי קרא את ה"קוויטל" שמסר לו הנכנס, והקשיב גם לבקשותיו של החסיד, שהלה הוסיף בעל־פה. בקשותיהם של האנשים היו לקבל ברכה מפי הרבי להצלחה בפרנסה, להבראתו של בן־משפחה ממחלה קשה, ואחרים ביקשו את ברכתו של הרבי ללידת בן־זכר, או שרצו שהרבי ייתן להם את ברכתו "לשידוך טוב" עבור הבת. הרבי היה שואל לפרטים ולאחר זאת נתן לאיש־איש את ברכתו, שבעזרת השם הכל יבוא על מקומו בשלום ובקשותיו תיענינה. לעתים היה הרבי מעניק לחסיד "קמיע לסגולה" – מטבע שבורך וקודש על ידו. את ה"קמיע" היו תופרים בתוך שקית־בד והיו שומרים אותו *[בהיותי בגיל אחת־עשרה, קיבלתי גם אני "קמיע" מידי הרבי – מטבע של 10 גרושים, שהוא בירך וקידש אותו למעני ונתנו בידי. אמא הכניסה את המטבע לתוך שקית מבד לבן, סגרה אותה בתפר, ואני נשאתי את ה"קמיע" בכיס מקטורני. אז גם הסתבר לי ממה, בדרך כלל, עשוי ה"קמיע"].*

בכל ימות השבוע שהרבי שהה בביתנו, היה ה"שמש" מגיש לו את הארוחות שאמי הכינה עבורו, בחדרו, אולם בליל השבת הוא ושמשו הסבו לסעודת השבת, לשולחן המשפחתי שלנו. בשבת בבוקר, לאחר סיום התפילה בבית הכנסת היו עשרות מחסידיו מלווים אותו לביתנו ומצטרפים ל"שולחן"־הסעודה עם הרבי. לסעודה זו היו מביאות הרעיות של החסידים מאכלים, מעשה־ידיהן להעשרת ה"שולחן": פשטידות (קוגל), דגים, צימֶס, מעיים ממולאים ועוד. הרבי עשה "קידוש", אמר דברי־תורה, ולאחר מכן שתו כל המסובים יי"ש "לחיים", ואכלו מהתבשילים.
כל תבשיל הוגש קודם לרבי, והוא נטל ממנו מעט ואת השאר העביר לחסידים. אלה היו מה שמכונה ה"שיריים", שאותם הותיר הרבי לחסידיו. הרבי ישב בראש השולחן והחסידים הסבו מסביב לשולחן הארוך ושרו ניגונים חסידיים, ששולבו לסירוגין באכילה, שתייה והקשבה לדברי התורה שהשמיע הרבי. הוא היה שוזר בדבריו גם סיפורים על נפלאות ה"צדיקים", בדורות הקודמים. הסעודה עם הרבי ארכה כשעתיים, ולאחר מכן פרשו הכל במצב רוח מרומם להפסקת צהריים של שבת, שיועדה בעיקר לשינה. בשעות המאוחרות של אחר הצהריים התאספו שוב החסידים בביתנו

ל"סעודה השלישית". בהסבם ליד ה"שולחן" היו הרבי וחסידיו חוזרים ומזמרים ניגונים חסידיים, ומפליגים מחדש בסיפורים על צדיקים ומעשי נפלאותיהם, כפי שעשו לפני הצהריים. את "הסעודה השלישית" היו מסיימים בברכת המזון ובתפילת "מנחה" ולאחר זאת, חזר כל אחד ואחד מהם לביתו. לאחר תפילת "מעריב" ו"ההבדלה", שבו החסידים לרבי "וערכו מלווה־מלכה", הרבי דרש דברי התורה, בירך את החסידים, ונפרד מחסידיו עד לביקורו הבא בפוצ'אייב.
בזאת הסתיים ביקורו הנוכחי של הרבי בפוצ'אייב. למחרת היום הרבי התפלל את תפילת "שחרית" ביחידות בביתנו, אכל את ארוחת הבוקר ויצא לדרכו בעגלה, שאבי טרח לגייס עבורו שתסיע אותו כדי לבקר אצל חסידיו שבעיירה נוספת.

בית־הספר שלי

בפוצ'אייב הצליחו המבוגרים להחדיר לראשם של הילדים היהודיים הקטנים, רגשי סלידה כלפי בית־הספר הגויי, והשרישו בהם את האמונה שיהודים קטנים, זכים וטהורים כמונו, לא יכולים להימצא בסביבת הטומאה, וללמוד בצוותא עם בנות ו"שקצים", לשבת בכיתה בגילוי־ראש וכדומה. אך חוק חינוך החובה במדינת פולין, לא אִפשר כמעט להשתמט מלימודים בבית־הספר הממלכתי. הקנס הצפוי מאי־מילוי חובה זו הרתיע את ההורים, והם רשמו את ילדיהם לבית־הספר, אפילו באי־רצון.
שפת ההוראה בבית־הספר המקומי הייתה פולנית, ואנו, ילדי ישראל, היו לנו הנחות: היינו פטורים מהלימודים בבית־הספר בשבתות ובחגים היהודיים, בנוסף לפטור הכללי מלימודים בבית־הספר בימי ראשון בשבוע – יום המנוחה השבועי של הנוצרים – ובחגים הקתוליים הנוצריים, כי אז בית־הספר היה סגור, בהתאם לחוקי המדינה. אנחנו, הילדים היהודים בפוצ'אייב, למדנו בבית־הספר הממלכתי הפולני גם את השפה העברית וכן את תולדות עם ישראל – הכל בעברית, בהברה אשכנזית.
בגיל שבע, באיחור־מה *[הסיבה לאיחור נבעה מהמלחמה שסבא ניהל עם השלטונות "להציל" אותי מבית־הספר הגויי]* לאחר תחילת שנת הלימודים, התחלתי ללמוד בכיתה א'. המרחק מביתי לבית־הספר ברחוב הערמונים היה כקילומטר ועשיתי את הדרך, מידי יום־ביומו, הלוך וחזור ברגל. לא היה בזה משהו יוצא־דופן, כי הכל הגיעו כך לבית־הספר. אמנם לכל אורך

הדרך לא הייתה מדרכה, ואני, כמו כל הילדים האחרים, הלכתי לבית־הספר ברגל בשולי הכביש, שהיה כמו כל הדרכים האחרות בפוצ'אייב סלול מאבנים גסות, לא ישרות וכל־כולו מהמורות.
בדרך לבית־הספר עמדה הכנסייה הפולנית הקתולית, כנסייה לא גדולה, ובחצר הכנסייה היה גם בית־הקברות הקתולי. מאחורי שער הכניסה לכנסייה, בפינה השמאלית של החצר, התנוסס צלב עץ גבוה ועליו פסלו של ישו המסומר. צלב זה הטיל אימת־מוות עלינו, ילדי בני ישראל הקטנים. בכל פעם שעברתי על פניו – פעמיים ביום, לבית־הספר וממנו בחזרה – אני, כמו חברי "חיזקנו" את רוחנו בכך שמלמלנו את הפסוק "שקץ תשקצנו ותעב תעבנו כי חרם הוא". ואכן, אמירה זו פעמיים ביום נסכה בנו ביטחון.
פוצ'אייב הייתה עיירה שצלבים רבים התנוססו בה. צלבים ענקיים השקיפו גם ממרומי ההר, שם עמדה ה"לַאוורַה" – הכנסייה הפרובסלבית המפורסמת, שדוגמתה יש גם בְּקִייב, עיר הבירה של אוקראינה. ה"לאוורה" התנשאה מעל לעיירה ופעמוני מגדליה השמיעו את צלצוליהם הרמים לעתים קרובות, כשהם מהדדים במרחק של קילומטרים אחדים מחוץ לעיירה, במיוחד בימי החגים הנוצרים־פראבוסלביים.
באחד ממגדלי ה"לאוורה" היה שעון ענק ואת לוח־השעות שלו ראו מכל צדדיו – מכל ארבע רוחות השמים. גם הוא, השעון, ומחוגיו הענקיים נראו ממרחקים, ופעמוני השעון, היו משמיעים את צלצוליהם בכל מחצית השעה.
אנשי העיירה, יהודים ולא יהודים, לא היו משופעים בשעונים פרטיים, ומי שרצה לדעת את השעה, נשא את עיניו אל אחד מלוחות־השעון ויכול היה לראות את השעה המדויקת. אך בערבים ובלילות אי אפשר היה להבחין במחוגי השעון, ומי שביקש לדעת את השעה, ולא היה בקרבת השעון ממש כדי לראותו, צריך היה להמתין לצלצוליו של השעון ממגדל ה"לאוורה".
בנוסף ל"לאוורה", היו פזורות בכל מבואות העיירה "קַאפּלִיצוֹת". מבנה ה"קַאפּלִיצה" דמה ל"בּוּדקֶה", ובתוך ה"קַאפּלִיצה" עמד פסל של ה"אם הקדושה" כשהיא מחזיקה בזרועותיה את ישו הפעוט. נוצרים הולכי רגל, כמו גם מי שהגיעו למבואות העיירה בעגלה או במזחלת, היו מתעכבים על יד ה"קאפליצה" מצטלבים וממלמלים תפילה קצרה לפני שהמשיכו בדרכם.
אולם לא ה"לאוורה" על צלביה הענקיים, ולא ה"קאפליצות" הפרבוסלביות הטילו עלינו הילדים היהודים אימה כמו זו, של הכנסייה הקתולית הקטנה, החד־קומתית עם הצלב שעמד בקדמת חצרה, וזאת רק משום היותה כנסיית השלטון הכל־יכול.
רוב התלמידים בבית־הספר הממלכתי הכללי היו, כמוני, בנים למשפחות

יהודיות והתלמידים הלא־יהודים היוו רק מיעוט קטן מכלל תלמידי בית־הספר. התלמידים הפולנים היו בניהם של המשפחות הפולניות הספורות שחיו בפוצ'אייב, ועליהם נוספו ילדיהם של ה"מתנחלים" הפולניים מהכפרים הפולניים שבסביבת פוצ'אייב.

בתום מלחמת העולם הראשונה, כשצבא פולין השתלט על שטחה של ווֹהלִין, הובאו מתיישבים ממוצא פולני, מהאזורים המערביים של פולין והתנחלו כאן, בכוונה ל"פולניזציה" של האזור. כפרי "המתנחלים" הפולניים הוקמו בסמוך ובמקביל לכפרים הוותיקים האוקראיניים, שתושביהם חיו במקומות אלה במשך דורות רבים. כמובן, שלא חסרו חיכוכים בין האוקראינים והפולנים, המתיישבים החדשים, וזו הייתה גם הסיבה שהפולנים מהכפרים הללו העדיפו לשלוח את בניהם לבית־הספר שלנו, שרוב תלמידיו היו יהודים, ולא לבית־הספר השני שהיה בעיירה – בית־הספר "האוקראיני", שכל תלמידיו היו אוקראינים.

בית־הספר שלנו היה מפוצל, ושכן בשני מבנים נפרדים, במרחק של כשני קילומטרים האחד מהשני, מרחק רב יחסית. במבנה שהיה ברחוב הערמונים (לִיפּוֹבָה), רחוב בשולי העיירה, למדו תלמידי כיתות א' וב', ואילו התלמידים מכיתה ג' ועד כיתה ז', הכיתה העליונה בבית־הספר, למדו במבנה האחר, שהיה ברחוב לוֹסיאַטִין בתוך העיר. מנהל בית־הספר היה טַדֶאוּש בִּירן, פולני יוצא העיר לבוב, הוא היה נשוי וגם אשתו הייתה מורה בבית־הספר שלנו. המנהל, אשתו ובתם היחידה גרו בדירה צמודה למבנה בית־הספר ברחוב הערמונים. הבית וחדרי כיתות הלימוד שברחוב זה היו מטופחים מאוד, וכמוהם הייתה גם חצר בית־הספר.

בחצר בית־הספר, שברחוב הערמונים, היה מגרש־משחקים ובמרכזו היו עמודים למתיחת רשת למשחק בכדור־עף, ומסביב למגרש סומנו הגבולות התקניים שלו. כשלמדתי כבר בכיתות העליונות של בית־הספר הייתי בא לשם עם חבריי, לאחר שעות הלימודים, ומבלה במשך שעות רבות במשחק הכדור־עף.

על יד המגרש היה בוסתן *[בוסתן זה היה אחד מאלה שאבי היה חוכר מהמנהל מידי שנה בשנה]*, ולשם היה מנהל בית־הספר מזמין אותנו, התלמידים, למבחנים לקראת סיום שנת הלימודים. בשטח הזה של בית־הספר היו גם מתקיימות החגיגות של כל הכיתות בימים שהרפובליקה הפולנית ציינה את חגיה הלאומיים: ה"שלושה במאי" – יום הקונסטיטוציה ואת האחד עשר בנובמבר – חג העצמאות של פולין. בימי חג אלה, היינו אנחנו, התלמידים היהודים, מובאים בסך, על ידי מנהל בית הספר, לבית

הכנסת המרכזי והחזן היה אומר תפילה לשלום המדינה הפולנית וראשיה. חגיגות אלה היו למעשה טכסים וה"תכנית" שלהם כללה: נאום פטריוטי של המנהל ומספר שירים שמקהלת ילדי בית־הספר שרה בפני הנאספים. בסוף שנת הלימודים גם חולקו במגרש זה התעודות לתלמידים. מסיבות לציון סיום שנת הלימודים או מסיבות מסוג אחר לא היה נהוג לערוך במסגרת בית־הספר.

כשהתחלתי ללמוד בבית־הספר כבר ידעתי לקרוא היטב בסידור התפילה וכבר למדתי "חומש". אך כאן בבית־הספר הכל היה חדש בשבילי, ומעל לכל השפה הפולנית שהייתה זרה לי, שכן, שפת הלימוד בבית־הספר, השפה הפולנית, לא נשמעה ברחובות פוצ'אייב ולא הייתה שימושית בחיי היום־יום, ובוודאי שלא בביתנו, ולכן בשבילי היא הייתה שפה זרה לחלוטין. לכל היותר השתמשו בשפה הפולנית בפוצ'אייב לקניית בול בדואר, מפני ששם עבדו פקידים ממוצא פולני או במשטרה המקומית, שגם היא הייתה מורכבת על טהרת הפולנים. ברשות המקומית ה"גמינה" היו הפקידים - כמו גם ראש המועצה המקומית - אוקראינים, ושם הסתדרו ללא פולנית. אולם מאחר והשפה הפולנית הייתה שפת המדינה שהיו חייבים ללמוד, השתדלתי ולמדתי אותה בכל הרצינות. בכיתה התחלתי להקשיב היטב לדברי המורה וקלטתי לאט־לאט את צליליה ואת משמעות המילים של שפה זו ולמדתי גם לכתוב בפולנית, ובעודי תלמיד בכיתות הנמוכות כבר שלטתי בצורה טובה בשפה זו.

הלימוד בכיתה א' הוקדש בתחילה לרכישת אמנות הכתיבה, וכדי להרגיל אותנו, התלמידים, לכתוב את האותיות הפולניות - הכתב הלטיני - תרגלנו תחילה כתיבת חלקים ממרכיבי האותיות - קווים ועיגולים. במשך שבועות רבים מילאתי מחברות רבות רק ברישום קווים אנכיים, עיגולים וחצאי עיגולים, ואסור היה ששרבוטים אלה יחרגו או לא ימלאו, חלילה, את מלוא גובהן של השורות במחברת, אשר תוחמו על ידי קווים אופקיים מודפסים. בתחילה היו אלה מחברות שהשורות שבהן היו רחבות, אולם בהמשך עברתי להשתמש במחברות שבהן השורות צרות יותר. לאחר שלב זה, כשכבר הספקתי לרכוש לעצמי את המיומנות של ציור קווים ועיגולים, התחלתי, כמו התלמידים האחרים בכיתה, ללמוד לכתוב אותיות שלמות, ומילאתי שורות על גבי שורות במחברות רבות באותה אות. תחילה כתבתי "אותיות קטנות" ובהמשך "אותיות גדולות" הבאות בראש פסוק, בראשן של שמות או מילים אחרות שהכללים מחייבים לכתוב אותן ב"אות גדולה". רק בסיום שלב לימוד כתיבת האותיות התחלתי ללמוד להרכיב מילים

ולקרוא אותן.
רבות משעות הלימוד בכיתה א׳ הוקדשו למשחקים, אלה היו מכוונים לתרגל עִמנו, התלמידים, את הדיבור בשפה הפולנית, שכאמור הייתה זרה ולא שימושית בחיי היום־יום אצל התלמידים, מחוץ לשעות הלימוד בכיתה. בכל פעילויותינו היום־יומיות, בהפסקות, בדרך לבית־הספר וממנו הביתה ובמשחקים, דיברנו בינינו באידיש – שפת־האם של כולנו. מחוץ לכיתה השתמשתי, כמו כל האחרים, בשפה הפולנית, רק אם נזקקתי לנהל שיחה עם פולני.
מחמת היותי עסוק בשעות שלאחר הצהריים ובערבים בלימודים נוספים – ב"חדר", בלימודי קודש, ואולי גם מתוך זלזול כלשהו "בהשכלה הגויית" לא הקדשתי ללימודים בבית־הספר יותר מאשר המינימום הנדרש – "לעשות את השיעורים" ותו לאו. וכך, גם כמעט ולא החלפתי ספרים בספריית בית־הספר, שהיו בה רק ספרים בשפה הפולנית. וגם אם כבר שאלתי ספר מהספרייה לא קראתי בו, אלא אם היה קשור ישירות ללימודים שבכיתה. כל הסקרנות שלי הופנתה לספרים היהודיים, אך על אף זאת לא הזנחתי את הלימודים בבית־הספר, ולאורך כל שנות לימודיי בבית־הספר קיבלתי ציונים טובים גם בידיעת השפה הפולנית.
תכנית הלימודים בבית־הספר הייתה מושתתת הרבה על שינון בעל־פה; לעתים קרובות הטילה עלינו המורה, כבר בכיתות הנמוכות, ללמוד את יצירותיהם של משוררים מסוימים ולדקלם אותן בעל־פה. אני לא אהבתי זאת, אך מחוסר ברירה עשיתי גם את הדבר הזה. אהבתי יותר לכתוב סיפורים לפי נושאים שהוכתבו לנו, או לכתוב משהו על נושא חופשי, כשנאמר לנו לעשות כן. בזאת השקעתי את מרצי ויכולתי. ואכן בהרבה מקרים נתבקשתי להקריא את החיבורים שלי בפני חבריי בכיתה.
אשתו של מנהל בית־הספר, שנקראה בפינו גברת בִּירנוֹבָה, הייתה המורה שלי בכיתות הנמוכות – אישה נוחה מאוד וסבלנית. מכיתה ג׳ ואילך הלימודים בבית־הספר התרחבו לנושאים נוספים מעבר ללימוד השפה הפולנית וחשבון פשוט ולמדנו גם ספרות, היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין, טבע, התעמלות, מלאכה, ציור, עברית ותולדות עם ישראל. כמו כן, היו לנו שיעורים מיוחדים בקַלִיגַרַפְיָה – כתיבה תמה. לכתיבה הקליגרפית הוקדשו הרבה שעות תרגול, הן בכיתה והן ב"שיעורי הבית". היסטוריה כללית לא למדנו בבית־הספר, פרט לפרקים מסוימים שהיה להם קשר ישיר כלשהו להיסטוריה הלאומית הפולנית.
החל מהכיתה החמישית לימד אותי מתמטיקה המורה, דוד קומנדנט, בחור

יהודי יליד קרמניץ הסמוכה לפוצ׳אייב. הוא גם היה המורה להתעמלות בכל כיתות בית־הספר. ספרות ושירה פולנית, בכיתות ה׳ ו׳ וז׳, לימדה אותנו מורה אחרת שהתמחתה במקצועות אלה, ואילו המורה חִינקֶבִיץ׳ לימד אותנו מלאכה וציור. חינקביץ׳ בלט ביחסו הטוב לתלמידים והיה גם חביבם, אם כי הוא דרש דיוק עד כדי פרפקציוניזם קיצוני. הוא היה מוכן להקדיש מזמנו, להסביר ולסייע עד אין סוף, לכל אחד ואחד מהתלמידים. ואכן, אני, כמו רבים מתלמידיו בבית־ספרנו, רכשתי אצלו יסודות רחבים לעבודות יד בהרבה שטחים.

בימים ההם כל החומרים שהיו בשימוש באו מן הטבע בצורה גולמית, ואצל חינקביץ׳ רכשתי את הידע איך לנצל את החומרים הפשוטים הללו ולהפיק מהם את מֵרב התועלת; איך להשתמש בכלי עבודה פשוטים, לאו דווקא כלי עבודה משוכללים, שאפשר למצוא אותם בסביבה הקרובה לבית, ובאמצעותם ליצור דברים יפים. חינקביץ׳ לימד גם בשיעורי המלאכה את מלאכת כריכת הספרים, יֶדַע שניצלתי בכל הזדמנות במשך כל השנים; גם בשיעורי הציור הוא היה יסודי ביותר, הוא לימד אותנו את יסודות הגיאומטריה השימושית והנחיל לכל אחד מתלמידיו מיומניות, לפי התעניינותו וכישוריו האישיים. הוא נטע אצלנו את היכולת לתפוס את המרחב, את הרקע והממדים שלו. חינקביץ׳ לימד אותנו איך לנצל אור, להבחין ולהבדיל בין הצלליות הנוצרות, להרכיב וליצור גוני צבע, ואיך להשתמש בהם בעבודה היצירתית ביעילות.

נכון, רק מי שניחן מטבעו בחוש אמנותי וכישרון, יכול היה לפתח את הידע הבסיסי שרכש בשיעוריו של המורה חינקביץ׳ ולהשתמש בו לתועלתו. אך גם מי שלא התפתח לאמן, כמוני, אני יכול לומר, שעל אף זאת שהמורה חינקביץ׳ היה קפדן באופן קיצוני, ואולי הודות לכך – למדתי דברים רבים ושימושיים שהיו לי לעזר בתקופות שונות.

בספטמבר 1939, לאחר שפוצ׳אייב עברה לשליטת הסובייטים הסתבר שחינקביץ׳ היה חבר במפלגה הקומוניסטית הבלתי ליגלית בפולין במשך כל אותן השנים שהוא חי בפוצ׳אייב.

טדאוש בירן, מנהל בית־הספר לימד אותי גיאוגרפיה כללית ואת יסודות הכימיה והפיסיקה בכתות ו׳ וז׳. בירן היה פולני לאומני, שירת כחייל בלגיון הפולני שלחם בימי מלחמת העולם הראשונה למען עצמאות פולין, והיה קצין מילואים בדרגת סגן בצבא הפולני. בתוקף זאת גויס לעתים לשירות מילואים – לאימונים ותמרונים צבאיים – בקיץ, בימי החופש הגדול.

בירן, כמו רוב רובם של הפולנים, שנא מאוד את הבולשביקים, ובשיעורים

שלו היה משלב הרבה סיפורים מימי שירותו בצבא ובזמן המלחמה ולעג לבולשביקים, מפני "שכל האנשים שם אוכלים מדוד בישול אחד, אוכל אחיד". בירן לא היה אנטישימי מוצהר – סוף־כל־סוף הוא התפרנס מהיותו מנהל בית־ספר שהרוב המכריע מתלמידיו באו מבתי יהודים – אך לא פעם שמעתי מפיו את האמירה: "כאן זה לא בית כנסת יהודי" וזאת, כששניים או יותר מהתלמידים היו מנסים לענות לו בעת ובעונה אחת על שאלותיו בכיתה. למרות זאת, היה בירן מקובל על התלמידים היהודים ונחשב בעינינו לאיש הגון.

בהיותי תלמיד בכיתה השביעית, בירן חלה והוא היה רתוק למיטת חוליו במשך מספר שבועות. כמחליף לו הגיע מורה בשם הוֹפמַן שמוצאו היה מאזור מַאזוֹבשַה, חבל ארץ בפולין שגבל עם פרוסיה. הופמן זה, צעיר ונמרץ, היה אנטישימי בכל רמ"ח אבריו, ומיום בואו אלינו התחיל להציק לנו בהערות אנטישימיות גסות, בעלבונות אישיים והתייחס אלינו, התלמידים היהודים, בצורה משפילה ונבזית.

הופמן החליף את בירן, בעיקר, בכיתה שלנו, שהייתה הגבוהה ביותר בבית־הספר ואנחנו תלמידי הכיתה סבלנו ממנו יותר מאשר התלמידים האחרים בבית־הספר. לא היינו רגילים ליחס אנטישימי גס ובוטה כזה בכלל, ובפרט לא ממורינו בבית־הספר ולא נתקלנו עד אז בשיסוי גלוי של מעט התלמידים הנוצרים, שלמדו בבית־הספר שלנו, נגד התלמידים היהודים. מעשיו של הופמן הביאו אפילו להתפרצויות בכי של תלמידים יהודים בכיתה.

לאור מצב זה החליטו תלמידי כיתתנו לשגר משלחת אל מנהל בית־הספר, בירן, למרות חוליו, ולתנות בפניו את הצרות שעושה לנו הופמן. הכיתה בחרה מתוכה שלושה נציגים, ביניהם הייתי גם אני. פנינו למנהל בכתב, שיואיל לקבל אותנו בביתו לשיחה, ובירן נענה לבקשתנו. כשבאנו אליו הוא הקשיב לדברי חברי המשלחת שלנו, שמע את תלונותינו והבטיח לקרוא את הופמן לסדר. כנראה, שבירן קיים שיחה עם הופמן, ובעקבות זאת המצב בשטח נרגע במקצת, אך לא לחלוטין. הרגיעה הממשית באה רק לאחר כחודשיים כשבירן החלים, חזר לעבודה, והופמן עזב את פוצ'אייב. אבל לפני עזיבתו של הופמן את בית־הספר שלנו ואת העיירה בכלל, הוא הצליח ליצור פרובקציה נגד המורה לעברית, אברהם גרוּבֶּר.

כשהייתי תלמיד בכיתה ג' בא לפוצ'אייב המורה אברהם גרובר. הוא החליף את המורה קוֹפל דוֹבּרוֹבִיטקֶר, ונהיה בבית־ספרנו מורה ללימוד השפה העברית ולשיעורי "דת יהודית". שיעורי הדת היו למעשה לימוד תולדות עם ישראל מספריו של ההיסטוריון שמעון דובנוב – "דברי ימי עם עולם".

שיעורי דת היו כלולים בתכנית הלימודים של בית־הספר כמקצוע חובה, אולם עבור ההשתתפות בשיעורי הלימוד של השפה העברית שילם כל אחד מהתלמידים את שכר הלימוד ישירות למורה. השיעורים לעברית התקיימו פעמיים בשבוע, בשעות שלאחר הצהריים. כאמור, שיעורי העברית אצל המורה גרובר היו פרטיים, והקשר של שיעורים אלה לבית־הספר היה רק בזאת, שהמורה גרובר היה גם מורה בבית־הספר והשיעורים לעברית התקיימו בין כתליו.

התלמידים הקתוליים גם הם קיבלו שיעורי דת מפי הכומר הקתולי, ומחמת היותם מעטים, למדו כל הילדים הקתוליים, תלמידי כל הכיתות, בכיתה מקובצת אחת, ושיעורי הדת שלהם התקיימו בשעות של אחר הצהריים, במקביל לשעות לימוד העברית שלנו, באותו מבנה של בית־הספר שברחוב לוסיאטין, רק בכיתה אחרת.

בדרך כלל לא היו התנגשויות בינינו לבין ה"שקצים", התלמידים הפולנים. אולם, באחד הימים איחר הכומר להגיע לשיעור הדת שלהם, ובודדים מבין התלמידים הקתוליים הקימו רעש בפרוזדור, על יד כיתתנו, וזה הפריע למורה גרובר לקיים את השיעור שלנו. המורה יצא לפרוזדור וביקש מהתלמידים הנוצרים, שחיכו לכומר, להיות בשקט. אך משום מה הוא נתקל מצד כמה מהם בתגובה פרועה וחצופה. גרובר גער בהם ונעמד מול אחד מהחבורה בשם פשיבילסקי, נער פולני, מהכיתה שלי, בעמדה שפורשה על ידי הנער כמאיימת עליו.

באווירה האנטישמית הכללית, ששררה אז בפולין, ובפרט לאחר בואו של הופמן כמורה לבית־הספר שלנו, והודות לכך שהוא הצליח להחדיר לראשיהם של התלמידים הנוצרים ארס אנטישימי מוגבר, התפתחה התקרית בין המורה גרובר לתלמיד פשיבילסקי לעימות מילולי קשה בין השניים; בעידודו של הופמן, העליל הנער על המורה גרובר שהוא הִכה אותו. בעקבות זאת, ושוב בעידודו של הופמן, החליטו הוריו של הנער פשיבילסקי, משפחת מתנחלים פולניים, להגיש תביעה משפטית נגד המורה גרובר על הכאת בנם הקטין.

למורה גרובר נודע על מזימה זו של הופמן רק לאחר שהוא קיבל זימון להופיע בפני בית המשפט האזרחי בקרמניץ, והעניין נחת עליו כרעם ביום בהיר. היות והייתי אחד התלמידים שהשתתפו באותו אחר הצהריים בשיעור לעברית והייתי עד לתקרית, ביקש המורה גרובר ממני ומתלמיד נוסף, בן כיתתי, משה זלצמן, להעיד במשפטו, כדי להזים את העלילה שטפל עליו פשיבילסקי, בעצתו של הופמן. המשפט נערך בקרמניץ בקיץ 1937, בזמן

החופש הגדול ואני נסעתי מפוצ'אייב לקרמניץ, למסור את עדותי.
בבית המשפט נשאלתי האם הייתי נוכֵח באותו יום אחר הצהריים בבית־הספר, מה ראיתי ומה שמעתי במהלך חילופי הדברים והתקרית שהיו בין המורה גרובר והתלמיד פשיבילסקי בפרוזדור בית־הספר. סיפרתי בבית המשפט בפרוטרוט מה שהתרחש אז בפרוזדור; תיארתי את המצב, ובעקבות מה התלהטו הרוחות בין השניים, ואת כל מה שראיתי ושמעתי בעת התקרית, וכך עשה גם חברי לכיתה, משה זלצמן. בדבריהם של עדי התביעה השתקפה בבהירות מזימת העלילה שנרקמה נגד המורה גרובר. דברי העדות של עדי התובע לא היו חד־משמעיים, ועדותם נסתרה והוזמה בקלות על ידי עורך הדין שנשכר על ידי המורה גרובר.
בית המשפט זיכה את המורה גרובר מכל אשמה. אך את עגמת־הנפש שנגרמה לגרובר ואת התחושה הקשה שבה חי במשך כמה חודשים, בצל האיום של פיטורין מבית־הספר ואולי אפילו של שלילת רישיון ההוראה שלו, לא ניתן היה למחוק בקלות.
לימוד השפה העברית בבית־הספר היה יסודי מאוד, ואם כי למדתי את השפה "בהברה אשכנזית", רכשתי לעצמי יסודות מספיקים בידיעת השפה, בדקדוק ואף בעיקרי הניקוד. מסירותו הרבה של המורה אברהם גרובר בהנחלת הלשון העברית לתלמידיו הייתה רבה ללא שיעור, עד כדי כך שלא קטע את השתתפותם של תלמידים בשיעורים שלו, גם כשהם פיגרו בתשלום שכר הלימוד שהתחייבו לשלם לו. היו גם תלמידים שהמורה גרובר לא גבה מהם כל שכר לימוד מפאת המצב הכלכלי הירוד של משפחתם.
זכורה לי תקופה קצרה, שבה בשל סיבה לא ברורה נעדרתי ממספר שיעורי העברית. לגרובר זה חרה מאוד שהפסקתי ללמוד אצלו, הוא כאב את הדבר ושלח אליי את המורה דוד קומנדנט לדבר על לבי שאחזור לשיעורי העברית, וכשׁשבתי להשתתף בשיעוריו לא היה גבול לשביעות רצונו.
בדרך כלל, הייתי תלמיד חרוץ, הכנתי את שיעורי הבית בשקדנות, וציוניי נעו בין "טוב" ל"טוב מאוד". מספר פעמים הוצבתי על ידי המנהל כממלא מקום מורה בכיתה ה', כשאני בעצמי הייתי אז תלמיד בכיתה ז', ועם הנחיה קצרה של המנהל "העברתי" את השיעורים בכיתה שהופקדה בידי, כשהמשמעת בה נשמרת כרגיל. כמובן, שהעובדה, שמכל תלמידי הכיתה שלי, דווקא אני הוא שנבחר להחליף מורה בכיתה בבית־הספר, החמיאה לאגו שלי מאוד.
רק במקצוע אחד היה לי ציון "מספיק" – בזמרה. אם כי בשיעורי התיאוריה של מקצוע הזמרה כמו, כתיבת תווים והבנת הסימנים של משקלם ב"טון"

וכל התיאוריות הנוספות שלמדנו, היו נהירים לי, וכל דבר שהיה כרוך בחלק התיאורטי ביצעתי על הצד הטוב ביותר, הרי בגלל קולי "המזייף" לא הגעתי במקצוע הזמרה לציון גבוה יותר מאשר "מספיק". המורה לזמרה, אילצ'נקו, לא צירף אותי למקהלת בית־הספר, שחבריה נבחרו על ידו בקפידה רבה מבין תלמידי הכיתות ד'–ז', משום היעדר "אוזן מוזיקלית" אצלי, כדבריו. לא יכולתי להתרעם על קביעתו זו, כי אכן, לדאבוני, זה היה נכון... אילצ'נקו שהיה ממוצא אוקראיני, היה לאומני שלא הסתיר כלל את עוינותו ושנאתו הרבה ליהודים, אך עשה זאת בצורה "אלגנטית", לא גסה.

דוד קומנדנט, המורה למתמטיקה היה קפדן, אך מורה טוב שהשתדל מאוד להנחיל לנו, תלמידיו, יסודות איתנים במתמטיקה ובגיאומטריה והצליח בכך, לפחות בכל הנוגע אליי. בכיתות הנמוכות שיננו רבות את לוח הכפל. במחברות שהיו אצלנו בשימוש, היו על גבי דף הכריכה, בעמוד האחורי, טבלאות מודפסות של לוח הכפל, ואותן שיננו בעל־פה בכל עת. את זאת לא אהבתי, כי השינון בעל־פה נראה בעיניי כדבר מכני, לא שכלי, אך בלית ברירה גם אני שיננתי את לוח הכפל, וכשנדרשתי הייתי מדקלם אותו, כמו כולם. אולם כשדוד קומנדנט התחיל ללמד בכיתה שלי מתמטיקה, פסקו גם השינון וגם המבחנים בלוח הכפל. הוא לימד דברים מעניינים יותר, ובעזרתו הגעתי בסוף כיתה ז' לתחילת לימוד האלגברה.

מכיתה א' ועד לכיתה ד' הלכתי יום־יום לבית־הספר, כשעל גבי תרמיל מלא ספרים, מחברות וכלי הכתיבה הנחוצים. תרמיל זה היה עשוי מקרטון מיוחד המצופה מבחוץ, בכעין בְּרֶזֶנט עמיד נגד רטיבות, ותוכו של התרמיל היה מרופד בבד אפור. התיק היה בעל תא אחד רחב ושם נחו הספרים, המחברות והקלמר הקלאסי העשוי מעץ, שבו נשמרו כלי הכתיבה: עפרונות, ידית עם ציפורן מתכת לכתיבה בדיו ועוד ציפורן או שתיים נשמרו שם במלאי, להחלפה, במקרה שהציפורן שבידית העט תישבר, חס וחלילה, ותצא מכלל שימוש. כן היו בקלמר שלי ציפורן מיוחדת לשרטוט ועוד אחת לכתיבת אותיות דפוס, שאותן למדנו לכתוב בשיעורי הציור. בקלמר היו גם מחק ומחדד עפרונות, שיצא מכלל שימוש אצלי, לאחר שלמדתי מהמורה למלאכה חינקביץ', איך לחדד עיפרון בצורה יפה באולר. בתוך התרמיל החזקתי גם קופסת צבעים ואת שקית האוכל שלקחתי עמי מהבית לבית־הספר. את התרמיל נשאתי על גבי באמצעות שתי רצועות שהתלבשו על כתפיי.

קניית ספרי לימוד חדשים הייתה דבר נדיר. במשך כל השנים שלמדתי בבית־הספר בפוצ'איב השתמשתי, כמו כל חבריי, בספרים שרכשתי מתלמיד

שסיים את הכיתה שאליה אני עליתי זה עתה. השימוש בספרי לימוד משומשים, ולא בחדשים, היה דבר מקובל ומובן מאליו. בדרך כלל שמרתי על הספרים במשך כל השנה, כדי שלא ייקרעו או יוכתמו ושגם אני אוכל, בסיום שנת הלימודים, למוכרם לאחר. על כן, מיד עם רכישת ספרי הלימוד, מידי המשתמש הקודם, הייתי עוטף אותם, כדי שכריכתם לא תוכתם ולא תתלכלך, ואם מרוב שימוש התבלתה העטיפה החלפתי אותה בחדשה. עטיפת הספרים נעשתה בנייר עיתון או בנייר לבן פשוט, כך גם עטפתי את מחברותיי.

ספרי לימוד חדשים אפשר היה לרכוש בבית המסחר לספרים, שהיה בפוצ׳אייב בבעלות קואופרטיב אוקראיני. חנות זו נקראה ״הספרייה״ ועמדה בפינת טור החנויות של השוק ורחוב קרמניץ. מבנה החנות היה בעל שתי קומות, ונבנה מִלְבֵנִים בצבע אפור. ל״ספרייה״ היו חלונות־ראווה גדולים ואפשר היה להשקיף דרכם ולראות מה שנעשה בפנים בתוך החנות. אך כאמור, אני כמעט ולא נזקקתי לבית מסחר זה.

את הציוד האחר לבית־הספר, כמו מחברות, בלוק לציור, עפרונות, מחקים, מחוגה, צבעים, נייר צבעוני ונייר אחר, ציפורנים לידית העט, סרגלים, מד־זווית וכדומה, רכשתי, כמו רוב ילדי העיירה, בחנותו של אידל (יהודה) אִינגבֶּר. אינגבר היה בחור צעיר שניהל את החנות המשפחתית לחומרי כתיבה וציוד לבתי הספר בכישרון רב, הוא התמצא בכל, היה מעודכן בצורכי התלמידים של כל הכיתות לפרטי פרטים וסיפק לתלמידים את כל הציוד שנדרש להם בכל עת. יש לציין שבכיתות הנמוכות בבית־הספר היו משתמשים במחברות מיוחדות, ודרישות המורים למחברות במתכונת מיוחדת השתנו לעתים קרובות, גם תוך כדי שנת הלימודים החולפת, אולם אידל אינגבר, כאמור, היה מצוי בעניינים וידע לספק לכל אחד את הדבר הנחוץ לו.

בתקופה מסוימת נפתח בבית־הספר דוכן למכירת ציוד לתלמידים, שנוהל על ידי התלמידים בעצמם בפיקוחו של המורה קומנדנט, אך הוא לא יכול היה להתחרות בחנותו של אידל אינגבר, לא במתן השירות ולא באספקת הציוד לתלמידים. לכל היותר היו קונים שם מחברת, אם הקודמת ״נגמרה״ תוך כדי השיעור, ולתלמיד הנזקק לא הייתה מחברת נוספת במלאי.

תלמידי בית־הספר שלנו הופיעו ללימודים, כל אחד בלבושו הוא, רק הכובע היה אחיד לכל, והיה בדמותם של כל הכובעים ״הרשמיים״ בפולין, גם בצבא: כובע עם מצחייה שלשטח העליון שלו צורה של מעוין ומתחתיו,

מסביב לחלק המתלבש על הקרקפת, המאפשר לכובע "לשבת" על הראש, היה תפור סרט בצבעי לבן־אדום, צבעי הדגל הלאומי הפולני. הכובע בעצמו נתפר מבד קטיפה בגוון כחול כהה.

בעת השיעורים בכיתה, פרט לשיעורי הדת, למדנו כשראשינו גלויים, בהתאם להוראות משרד החינוך הפולני. דבר זה היה מנוגד למנהג היהודים שחייב לחבוש כובע בכל עת ובכל מקום, אך "דינא דמלכותא – דינא" ולא הייתה ברירה. אולם מיד עם הישמע הצלצול להפסקה בין שיעור לשיעור, מיד חבשנו אנו, התלמידים היהודים, את כובעינו ונשאנו אותם על ראשינו עד שההפסקה הסתיימה.

מכיתה ה' ואילך ראה כל אחד מאתנו את עצמו כבר "גדול" ולאט־לאט נזנחו התרמילים שנשאנו קודם על גבינו. מעתה הם נראו בעינינו כמתאימים רק לילדים קטנים ולא לנו. וגם אני עשיתי כך, השארתי את תרמיל הגב שלי בבית והתחלתי לבוא לבית־הספר כשהספרים וכל הציוד האחר נישא בידי, ארוז בין שתי כריכות־קרטון קשיח הנסגרות על הספרים והמחברות, כשהן קשורות ביניהן בשניים או שלושה, שרוכים מושחלים. הכריכה הייתה עשויה כך, שאפשר היה להרחיב או להצר אותה, בהתאם לנפח הספרים והמחברות שנזקקתי ללימודים באותו יום *[את הכנת הכריכה הזאת למדתי בשיעורי המלאכה אצל המורה חינקביץ']*. אף על פי שהמורים דרשו מאתנו לבוא לבית־הספר עם תרמיל תקני, אנחנו לא שינינו ממנהגנו – "כבוגרים־גדולים", לא הסכמנו להידמות לתלמידים "הקטנים", הדרדקים הנושאים את ספריהם בתרמילם על הגב.

כשלמדתי בכיתה ו' מלאו לי שלוש־עשרה והגעתי לבר־מצווה, חלה עליי החובה להניח בכל בוקר, לפני צאתי לבית־הספר, תפילין ולהתפלל תפילת "שחרית". כמובן שעניין זה הכביד עליי, כי זה חייב אותי להשכים קום, לפחות בחצי שעה מוקדם יותר מאשר עד עתה, כדי שאספיק לעשות זאת. בקיץ הדבר היה קל יחסית, אך בימות החורף כשהשמים מעוננים, בחוץ עדיין חושך ומעט האור החודר מבעד לחלונות לתוך הבית קלוש ואינו בהיר דיו, לא מתחשק לקום ולצאת מהמיטה החמה בשעה מוקדמת כזו, והדבר היה די קשה, אך שוב – לא הייתה בידי ברירה, קמתי ועשיתי הכל כפי שנדרש ממני.

המרחק מביתי לבית־הספר היה כקילומטר אחד. בחורף, בבקרים של כפור וכשהשלג ירד בחוץ, התגלע לא פעם ויכוח ביני לבין הוריי, שדרשו ממני לכפתר את כל כפתורי המעיל, לכסות את האוזניים באוזניות המחוברות לכובע החורפי שלי, ללבוש את הכפפות, לעטוף את צווארי בסודר החם,

ולשמור לא להרטיב את הרגליים. אך אני כ"חברמ'ן", ואולי משום שבאמת לא הרגשתי כל כך את חריפות הקור שבחוץ, יצאתי בריצה מהבית כשהמעיל פתוח ושוליו מתבדרים ברוח, הכפפות בכיס והסודר רק תלוי על הצוואר ומתנפנף, ואני דווקא נהנה מהרוח הקרה שמכה בפניי...

בתוך הכיתה ישבנו מאחורי שולחנות שמושביהם היו צמודים. צבע לוח השולחן המשופע מעט היה שחור והמושבים היו בצבע חום. השולחנות צמודי־המושבים יועדו לשני תלמידים בלבד. טורי השולחנות סודרו בהתאם לרוחב חדר הכיתה – שלושה או ארבעה טורים בכיתה. בחלקו הקדמי של כל שולחן היו שני שקעים עגולים שבהם עמדו קסתות הדיו.

בכיתה ג' התחלתי לכתוב בציפורן ובדיו. עטים נובעים היו כבר אז בשימוש, אבל עט טוב עלה הרבה כסף, באופן יחסי, וגם לא הורשינו על ידי הנהלת בית־הספר להשתמש בעטים נובעים בתוך כותלי בית־הספר. לכן כל התלמידים השתמשו בכלי כתיבה הפשוט, ידית־עץ שבקצהּ ציפורן ממתכת, שאותה היו טובלים מידי פעם בקסת, כדי למלא את החלל שבין דפנותיה במעט בדיו. צבע הדיו הנפוץ ביותר היה כחול כהה ודיו בצבע זה סופק על ידי בית־הספר, והגיע בבקבוקים גדולים שעמדו בחדר המזכירות של בית־הספר.

את הדיו לתוך הקסתות היה ממלא השרת, אך אם קרה והדיו אזל מהקסת תוך כדי השיעור, היה נשלח תלמיד לחדר המזכירות למלא את הקסת הריקה בדיו. לי, כמו לכל התלמידים האחרים, היו גם בבית קסת ודיו לכתיבה – לעשיית שיעורי־הבית. אך את הדיו שצרכתי בבית הייתי מכין בעצמי מאבקת דיו ומים, וכמוני עשו גם מרבית התלמידים בבית־הספר שלנו. גוון הדיו שיצרו במפעל חרושתי היה אחיד, אך לא כן הדיו שהכנתי במו ידי בביתי, מאבקה שקניתי בחנות. גוון הדיו הביתי לא היה אחיד והיה משתנה מפעם, לפעם, מפני שבמקרים מסוימים מכרו לי אבקת־דיו מטיב ירוד, דבר שלא ניתן היה לבדוק בעת קנייתה, ואם שיעור המים שהוספתי ליצירת הדיו – לפי ההוראות של המוכר – לא היה נכון הייתה התוצאה, שהדיו היה דליל ו"חיוור", והניסיונות לתקן את המעוות לא נשאו פרי.

הכתיבה בציפורן ובדיו מחייבת לטבול, בכל פעם מחדש, את הציפורן בדיו שבקסת. מי שלא הקפיד לעשות כן במועד הנכון הגיע לכך שהאותיות האחרונות, אלה שנכתבו לפני הטבילה המחודשת בקסת, היו כבר חיוורות, ואפילו מקוטעות. מאידך, אם הציפורן נטבלה בקסת והיא "ספגה" בין דפנותיה יותר מידי דיו, היה קורה שהדיו טפטף מהציפורן על דף המחברת, במקום שעמדת לכתוב, ונוצר כתם, שעל ידי תחבולות שונות ניתן היה

למנוע את התפשטותו; לספוג אותו בנייר סופג מיוחד, שכל אחד מהתלמידים היה מצויד בו, או לזרות עליו אבקת־טלק, אולם סימני הכתם נותרו במחברת, ללא תקנה.

ככלל, השתמשנו בנייר ספיגה, כדי לספוג את עודף הדיו מדפי המחברת שלא הספיקה להתייבש, בפרט אם היה צריך להפוך את הדף ולהמשיך לכתוב בצִדו השני, אחרת כל מה שנכתב ולא הספיק להתייבש היה מכתים את העמוד שלפניו. מתחת ללוח העליון של השולחן היו שני תאים – תא נפרד לכל תלמיד, ששם החזקנו את התרמיל עם הספרים.

בחזית הכיתה, מולנו, עמדו שולחן פשוט וכיסא, שם היה מקומו של המורה. מעט מאחורי מושבו של המורה ניצב לוח בצבע שחור, שאפשר היה לכתוב עליו בגיר לבן ומידותיו היו מטר וחצי ברוחב ומטר אחד בגובהו. הלוח נשען על פיגום דמוי תלת־רגל, והיה נייד. על הקיר, מאחורי המורה היה תלוי סמל המדינה – נשר לבן על רקע אדום ולצדו תמונה ממוסגרת של נשיא המדינה הפולנית.

יום הלימודים נפתח בכל בוקר בתפילה הקבועה, שאחד התלמידים הקתוליים היה אומר, כשכולנו, כל התלמידים עומדים על רגלינו. דבר זה הפך כל כך שגרתי, שאף אחד לא נתן את דעתו עליו. מתוך הקשבה לא מכוונת, יום־יום, למילות התפילה למדתי אותה במשך הזמן והייתי עוקב אחרי "המתפלל" התורן, ואף בודק אם אינו טועה, או שומט ממנה מילים. לאחר התפילה נבדקה נוכחות התלמידים, כשהמורה קורא את שמות התלמידים מתוך פנקס הכיתה, וכל אחד ואחד מהתלמידים עונה: "כן" או "נוכח", והמורה רושם בטור המתאים שבפנקס "נוכח" או "נעדר". על כל היעדרות מבית־הספר נדרש התלמיד להמציא אישור מההורים בציון הסיבה להיעדרותו מהלימודים, ובתעודה השנתית שהתלמיד קיבל מבית־הספר צוינו מספר האיחורים של התלמיד וסך הכל ימי היעדרותו מהלימודים, אך לא צוין מאלו סיבות.

תלמיד שלא השיג במשך שנת הלימודים ציונים נאותים, דהיינו, אם היו לו שני ציונים שליליים – לא עלה כיתה ונשאר ללמוד שנה נוספת באותה כיתה. למרות הבושה שבדבר היו מקרים כאלה, והתלמידים "שנשארו" כיתה לא הרגישו בנוח בין התלמידים שהיו צעירים מהם. לי דבר כזה לא קרה.

בכל יום פעלו שני תלמידים כתורנים בכיתה. מתפקידם היה להקפיד שהתלמידים יעזבו את חדר הכיתה בהפסקות, לפתוח את החלונות – גם בחורף – לאוורור הכיתה במשך ההפסקות, לנקות את הלוח, לדאוג שיימצא

גיר לכתיבה על הלוח ולהיות מוכנים לכל שליחות שהמורה יטיל עליהם כגון: להביא מחדר המזכירות של בית־הספר חומרי עזר ללימודים – מפות, ספרים וכדומה.
בית־הספר עודד את התלמידים לחתום ולקרוא את החוברות "פלוֹמִיצֶ'ק" (הלהבון) שיועד לכיתות הנמוכות ואת ה"פלוֹמִיק" (הלהבה), בכיתות הגבוהות, שיצאו לאור בסיוע משרד החינוך הפולני והכיל יצירות של סופרים וגם של תלמידים, חידות, תשבצים, ועוד. גם אני הייתי מנוי על חוברות אלה במשך זמן רב, אם כי הן לא היו זולות במחיר *[באחד המבחנים – כעין פסיכוטכני – שנערך לתלמידי כיתה ז' הייתה, בין היתר, השאלה: "מה אתה רוצה להיות כשתגדל?" ואני עניתי על שאלה זו: "לעבוד בעיתון כמו "פלומיק"].*

בית־הספר ארגן רק מעט טיולים לתלמידים, בכלל, ולכיתות הנמוכות, בפרט. רק כשהייתי בכיתה ז' יצאנו לטיולים ארוכים, יחסית. אחד מהם היה למשך יום אחד, וכָלַל ביקור בקרמניץ, ובדרך לשם ביקרנו בשדה תעופה קטן לדאונים, קיבלנו הסבר על דאייה, וגם צפינו בתרגילי דאייה של פרחי טיס. משם המשכנו לעיר קרמניץ, ביקרנו בהר ה"בּוֹנָה" ובליצאום העירוני.
הטיול הנוסף, באותה שנה, היה לעיר לְבוֹב. בהיותי בלבוב ביקרתי, וכן גם חבריי לכיתה, לראשונה בימי חיינו במוזיאון וראינו פסלי עירום של גבר ואישה. אני זוכר את המבוכה שהשתררה – אצל הבנים כמו אצל הבנות – כשצפינו בפסלי עירום אלה, מראה שעד אז לא נפגשנו בשכמותו, אפילו לא בתמונות. בלבוב ביקרנו גם במוזיאון לאמנות הציור, שם הוצגו לראווה תמונות של אמנים שונים, בעיקר פולנים, וביניהם ציוריו של הצייר יאן מַטֵייקוֹ וראיתי שם את ציורו המפורסם: "פַּנוֹרַמַת רַצלוֹבִיץ". תמונה זאת הרשימה אותי מאוד במיוחד, בגלל זה ששולבו בה עצמים אמיתיים, כמו גדרות עץ וקדרות חרס שנתלו על הגדר והתחברו באופן טבעי לתמונה המצוירת.
הטיול ללבוב ארך שלושה ימים, ובעת שהיינו שם התאכסנו בבית מלון, גם זה היה חידוש בשבילנו, ילדי העיירה הקטנה פוצ'אייב. גם המראה הכללי של העיר לבוב, עם המוני אנשים הממלאים את הרחובות הרחבים, שכולם מרוצפים, החשמליות, חלונות הראווה ושפע האורות שדלקו בערבים ברחובות בערב – הכל היה חדש ומדהים. ועוד חידוש: תפוחי זהב, תפוזים לא גדולים שהפיצו ריח ניחוח. קניתי אחדים מהם ואכלתי לראשונה בחיי

את הפרי, וטעמו ערב מאוד לחִכִּי. התרשמתי מאוד מטיול זה ולאחר ששבנו הביתה הוטל עלינו, התלמידים, לכתוב רשמים מהטיול, ואני כתבתי אז סיפור שתיאר בפרוטרוט את הדרך שלנו מפוצ'אייב כשנסענו בעגלות, כלי התחבורה היחידי שהיה אז בעיירה, לתחנת הרכבת בפּוֹדקַאמֶין, ומשם ברכבת *[הייתה זו נסיעתי הראשונה, בחיי, ברכבת...]* שהוליכה אותנו ללבוב. כך גם עשינו את דרכנו בחזרה. ההתרשמות וההתרגשויות שלי מטיול זה היו רבות, אולי מפני שזה היה ביקורי הראשון בעיר גדולה, והתוודעתי לראשונה לדברים שעד אז ידעתי על קיומם רק מתוך השמועה או שקראתי אודותם.

בבית־הספר היו עורכים לתלמידים בדיקות בריאות תקופתיות שבהן נבדק מצב התלמידים בשלושה תחומים: רֵיאוֹת, עיניים והימצאות כינים. בדיקת הריאות והעיניים נעשו פעם בחצי שנה, ולצורך זה היו באים מומחים מחוץ לפוצ'אייב, ואם נמצאו בין הילדים חולי ריאה הם הופנו לטיפול רפואי מתאים. מחלת השחפת הייתה אז שכיחה מאוד באוכלוסייה, והייתה סכנה להידבק בה. מחלות עיניים, גם הן היו נפוצות, ואני הייתי בין אלה שסבלתי לעתים מדלקות בעיניים, ומידי פעם בביקורות שנערכו בבית־הספר היו מזליפים לעיניי טיפות כלשהן, ההזלפה נעשתה במין אבזר שנראה בעיניי כנוצת ברוז... הדבר הנוסף שנבדק היה הימצאותן של כינים בראשי התלמידים. מאותה סיבה אסרו על הבנים לגדל שֵׂער ארוך, ולכולנו הייתה "קרחת". בדיקת הכינים נערכה לעתים קרובות בכיתה על ידי המחנכת. מכת הכינמת הייתה נפוצה, וההדבקה של התלמידים, האחד מהשני, הייתה שכיחה מאוד על כן, מי שנמצאו כינים בראשו נצטווה להישאר בבית ולטפל ב"מכה" זו, ורק לאחר שהתנקה מהכינים הורשה לחזור ללימודים בבית־הספר.

בכל בוקר, בבואי לבית־הספר, הייתי מוצא את אַנדרֵיי, שָׁרָת בית־הספר עומד על משמרתו. אנדריי היה גבר בשנות השלושים, בעל עיניים פוזלות לצדדים ולא ניתן היה לנחש לפי מבט עיניו לאיזה צד הוא מסתכל. רק לפי פנייתו לשם זה או אחר, או בהצביעו על דבר מה, אפשר היה להבין למי ולמה כוונתו.

אנדריי היה מופקד על תחזוקת המבנים של בית־הספר וחצרותיהם וגם על הסדר הכללי בבית־הספר. הוא היה לבוש תמיד בקפידה: ז'קט כהה מחויט לפי מידתו, מכנסי־רכיבה ומגפיים שהבריקו כראי מצוחצח. אנדריי לבש חולצה שצווארונה היה רקום, מסורק למשעי, כשפסוקת חוצה את תסרוקתו בשליש השמאלי של ראשו. אולם כל "האלגנציה" שלו בלבוש לא הפריעה

לו לבצע במו ידיו את כל העבודות שנדרשו לתחזוקת המבנים של בית־הספר; הוא דאג שהרהיטים יהיו שלמים, חדרי הכיתות יהיו נקיים וכך גם הפרוזדורים.

בחורף הוא הקדים לבוא לבית־הספר, הסיק את התנורים בכיתות־הלימוד ואוורר את החדרים, וכשאנו, התלמידים, באנו לחדרי הכיתות הם היו כבר מחוממים דים, ויכולנו לשבת בכיתה ללא לבוש חורפי, מיוחד. אנדריי הקפיד על כך, שבאף מקום לא יהיה דבר מיותר, ושלא יימצא דבר כלשהו שלא במקומו, והוא בעצמו השגיח שהתלמידים יתלו את המעילים העליונים על הקולבים המיועדים לכך, ולפי הסדר שקבע - כיתה־כיתה וקולביה. אף לא פיסת נייר אחת ולא לכלוך כלשהו נמצאו על הרצפות; את הבוץ והשלג שעל נעלי התלמידים הוא דרש שינערו בחוץ; הערדליים הושארו בפרוזדורים, והתלמידים התהלכו בתוך הכיתות בנעליים כשסוליותיהן נקיות. אנדריי גם הוא זה שצלצל בפעמון הידני לתחילת השיעורים ולסיומם. האחד והיחידי! הוא השתלט וביצע את כל העבודות שנדרשו, כדי שבית־הספר יפעל כתקנו. גם החצרות טופחו במו ידיו של אנדריי, ותאי בתי השימוש שהיו בצד, מאחורי בניין בית־הספר, נשמרו נקיים והבהיקו מלובן. אנדריי היה צובע בכל פרק זמן את קירות המבנה של בתי השימוש מכל צדדיו בחוץ וגם בפנים, כולל את המחיצות שהפרידו בין התאים. בבית השימוש, למרות מבנהו הפשוט - צריף־עץ שעמד מסביב בור שנכרה והונחה עליו רצפת־עץ שהיו בה פתחים לעשיית הצרכים, ללא מים זורמים - נשמרו כללי היגיינה נאותים, הכל לפי הסדרים שהנהיג אנדריי.

מאז היותי ילד בלטתי בקומתי הרמה, שהייתה יוצאת דופן לגילי. כנראה, שזה היה הגורם שחבריי הקרובים ביותר היו נערים מבוגרים ממני בשנה ואף בשנתיים, וגם מהם היו שלא "השתוו" אלי בגובה. בגלל קומתי יוצאת הדופן כינו אותי חברי "חיים בוצַיאן", כלומר "החסידה", על שמה של הציפור הגבוהה שנקראת בפולנית "בוֹצַיאן".

החל מכיתה ה' לא למדתי עוד ב"חדר", כי אם ב"ישיבה הקטנה" שנוסדה בפוצ'איב, בהנחיית רב העיר, אליעזר אורצקי. הלימודים בישיבה הקטנה היו בשעות שלאחר הצהריים והערב, בתום לימודי בבית־הספר, וגם בימי ראשון בשבוע בשעות היום, כשלא למדתי בבית־הספר הממלכתי.

בכיתה שלי היו כמעט ארבעים תלמידים - בנות ובנים - ביניהם היו שבעה תלמידים פולנים ואוקראיני אחד. כל חבריי היהודים נִספו בשואה ורק אני נותרתי בחיים אחרי המלחמה. תלמיד אחד פולני, מבני כיתתי, פליקס קוֹצֶבָּה, נורה והומת בעת הכיבוש הנאצי על ידי הגרמנים, מפני

שלא היה מוכן להיפרד מחברתו היהודייה, בתיה קרוֹיזן *[את זאת סיפר לי אורקה קיפרמן, הנזכר לעיל]*.

בבוא השלטון הסובייטי לפוצ׳אייב בסוף שנת 1939, נתמנה המורה דוד קומנדנט, למנהל בית־הספר, וכיהן בתפקידו זה עד לפרוץ המלחמה, ב־22 ביוני 1941. דוד קומנדנט נספה יחד עם כל יהודי פוצ׳אייב בטבח שערכו הגרמנים הנאצים ועוזריהם האוקראינים ביהודי העיירה.

טדאוש בירן, מי שהיה מנהל בית־הספר בזמן שאני למדתי שם, נאסר בשנת 1940 עם בני משפחתו – אשתו ובתו היחידה, על ידי השלטונות הסובייטיים והם הוגלו לסיביר. לאחר שחרורם ממחנה המאסר *[לאחר ההסכם, באוגוסט 1941, בין הממשלה הפולנית הגולה בלונדון לבין ברית המועצות לפיו שוחררו כל אזרחי פולין לשעבר, שהיו כלואים בבתי הסוהר ובמחנות העבודה בברית המועצות]*. בירן התגייס לצבא הפולני של גנרל אנדרס, שהוקם בברית המועצות מבין אזרחי פולין לשעבר. בדרך נדודיו עם צבא אנדרס הגיע בירן עם יחידתו לארץ ישראל וביקר בביתה של בת עירי חיה פורשט־רקוביצקי בחיפה. בתום המלחמה הוא לא שב לפולין, כי אם התיישב עם משפחתו בלונדון.

פתחתי את ספר הנוכחות של הכיתה, ואלה שמות הנעדרים מכיתתי, הלנ״ד, *[ראשי תיבות: השם לא נקם דמם]* שנרצחו יחד עם כל יהודי פוצ׳אייב ב־7 בספטמבר 1942:

גולדה אוישן, מאנס אורצקי, משה אינגבר, איצי אופשטיין, ריבה אוזן׳ך, חייקה גרטנשטיין, חיים הכט, שמאי ווייסברוד, הרשל ווייסברג, וולוול זילברמן, משה זלצמן, יאסל כץ, גולדה לידכובר, חוה ליינר, משה לרר, ביילה לרנר, מלכה מש, חנה סוסנקו, טמה פדרמן, שיע פוקסמן, חייקה פלקסמן, אלטה פורשט, דבורה צאצקס, גולדה קיפר, פניה קיפרמן, אברהם קלוץ, מניה רודמן, סיומה רויטברד, גולדה שובר, הרש שייעס.

יהי זכרם ברוך!

זמן ביניים

ביוני 1937 סיימתי את בית־הספר העממי והייתי בן ארבע עשרה וחצי. בזמן ההוא, נחשב בוגר בית־ספר עממי בפוצ'אייב לבעל השכלה כללית סבירה, ואף טובה יחסית. בפוצ'אייב לא היה בית־ספר תיכון, ולרוב תושבי העיירה גם לא הייתה מודעות להמשך לימודים כלליים ברמה גבוהה יותר, והם גם לא ראו כל צורך בכך. בודדים בלבד מבני העיירה המשיכו ללמוד בבית־ספר תיכון כלשהו, כמובן, מחוץ לפוצ'אייב. בכלל, לימודים בבית־ספר תיכון היה כרוכים לבן עיירה בהוצאות כבדות: שכר לימוד, דמי קיום, ביגוד מתאים, ועוד. היו מבני העיירה שרכשו לעצמם השכלה כללית מעל לרמה של בית־ספר העממי, בלימוד עצמי. אולם רוב הנערים המשיך ללמוד בישיבות, כמובן. לגבי בנות, רווחה התפיסה שאין להן צורך בהשכלה מעבר לזו שרכשו בבית־הספר העממי, כי האפשרות שהבת תנצל את השכלתה הייתה ממילא מוגבלת. בדרך כלל הנערה עזרה בתקופת התבגרותה במשק הבית המשפחתי, ותוך כדי כך הכשירה את עצמה להיות עקרת בית מושלמת, מתוך הנחה שאחרי שתינשא תלד ותגדל את הילדים, תבשל, תכבס ותעשה את כל העבודות הדרושות במשק הבית ותו לאו. לעומת זאת – הנער המתבגר הופך לגבר ונועד להיות ראש המשפחה, על כן עליו להיות בקיא בהוויות העולם הזה וגם מעורה בחיי הקהילה. לכן, אסור שהנער יהיה "עם־הארץ", בור, הוא צריך ללמוד "משניות", "תלמוד", "שולחן ערוך", להתמצא בסדרי התפילות של יום־יום ושל החגים ובהמשך להגיע למעמד של "בעל־בית" מכובד בתוך הקהילה, ואת זאת ניתן להשיג רק ברכישת השכלה תורנית, הווה אומר: על ידי לימוד בישיבה.

הלימוד בישיבה, בפרט באחת בעלת־שם, הנחילה לבחור הלומד, כמו גם למשפחתו, יוקרה. ואם גם לא כל הלומדים בישיבה הפכו את "תורתם לאומנותם", כלומר, לא ראו את עתידם בכהונת "רב" או שו"ב *[שוחט ובודק]* הרי לבחור בוגר ישיבה מפורסמת ובעל "המלצות" מראש הישיבה, היה סיכוי לעשות שידוך טוב. דהיינו, לשאת לאישה נערה מבית עשיר עם נדוניה שמנה ולרוב גם להצטרף לעסקי המשפחה – מקור פרנסה מובטח לאורך שנים רבות.

בפוצ'אייב חיו משפחות מסוימות ששאפו שבניהם יבחרו במסלול חיים כזה. את הקו המסורתי הזה המריץ הרב אליעזר אורצקי, רב העיר, ששקד לאורך כל השנים לשלח יותר ויותר נערים ללמוד בישיבות. הוא קיים קשר עם רבים מראשי הישיבות "הליטאיות" שהיו קיימות בעיירות, באזוריה

הצפון־מזרחיים של פולין דאז, ולישיבות ההן הוא היפנה את נערי פוצ'אייב ללימודים. הרב ביטל והחרים כל מסגרת חינוכית אחרת עבור נערי העיירה; שוחח, פיתה, שיכנע ולחץ על הנערים שילכו, ועל הוריהם שישלחום ללמוד רק בישיבות. ואמנם, פועלו זה נשא פרי; עשרות רבות של נערים מבני העיירה יצאו ללמוד בישיבות השונות ולמען אלה שהיו עדיין צעירים מכדי לצאת ללימודים בישיבה מחוץ לפוצ'אייב, הוא יסד את "הישיבה הקטנה" המקומית וטיפח אותה .

אני למדתי ב"ישיבה הקטנה" בפוצ'אייב, במקביל ללימודיי בבית־הספר הכללי, אולם הלימודים בישיבה לא הלהיבו אותי, והייתי משתמט מהם בכל הזדמנות בתירוצים שונים. כדי להשוות ללימודים בישיבה הקטנה חשיבות, הנהיג המנהל – ראש הישיבה – מתן "תעודת–ציונים" לכל תלמיד ותלמיד שבה נרשמו הישגיו בתפילה, גמרא, מפרשים ומהי רמת ההתמדה שלו בלימודים. בכל יום שישי אחר הצהריים, צבאנו, כל תלמידי הישיבה שלנו, על פתח ביתו של ראש הישיבה, ר' יהושוע, והמתנו לקבל את "פתק הציונים" של השבוע שהסתיים, כדי להציגו בפני ההורים. ואף על פי שלא אהבתי את הלימודים בישיבה, רציתי, גם רציתי, לקבל "פתק" עם ציונים טובים.

בגיל צעיר "גויסתי" על ידי הפעילים המבוגרים בישיבה שלנו ל"פרחי אגודת ישראל". המדריכים ב"פרחי אגודת ישראל" היו בעצמם יוצאי פוצ'אייב שבילו מספר שנים בישיבות שמחוץ לעיירה ושבו הביתה. הם בעצמם לא הפכו שם ללמדנים גדולים, אולם בעת היותם בישיבות, הם רכשו ניסיון בפעילות פוליטית והפכו לעסקנים ב"אגודת ישראל", ובין היתר גם למדריכים של "פרחי אגודת ישראל" אצלנו. גם רב העיר היה איש "אגודת ישראל" על כן הוא תמך בהם ובפעולותיהם בקרבנו, הילדים .

כשהגעתי לגיל שתים־עשרה עזבתי את ה"אגודה" והצטרפתי ל"החלוץ הצעיר". הפעילות בסניף "החלוץ הצעיר" לא הייתה רעשנית מידי. היינו חבורה של כשלושים נערים ונערות. בסניף התקיימו שיחות ולמדנו שירים עבריים. החסות על הסניף הייתה בידי המבוגרים, מי שנמנו אז על "גוש ארץ ישראל העובדת".

לאחר שסיימתי את בית־הספר התקיים כעין מאבק ביני לבין סבי על המשך דרכי בחיים. מחד, המגמות שלי – ומאידך הרצון של סבי יצחק. אני רציתי מאוד להמשיך בלימודים תיכוניים וראיתי את בית־הספר התיכוני למסחר בקרמניץ כמקום המתאים לכך. נכון, שהדבר היה כרוך בהוצאות כספיות, נטל לא מבוטל על הוריי, אך בטוחני שהוריי היו עושים כל מאמץ

והיו מאפשרים לי ללמוד שם. מי שלחם נגד מגמה זו היה סבי, אשר בעצמו שלח את בנו הגדול, ישראל, ללמוד בישיבה ושלח לישיבה גם את הבן הצעיר לוי, בן גילי.
סבי היה גם מקורב מאוד לרב העיר ולדעותיו, והרב הטיל את מרותו על חיי היהודים בעיירה והשפעתו הייתה מכרעת במיוחד, בכל מה שהיה קשור לחינוך ולאורח החיים של הנוער היהודי. הרב הגביר באמצעות סבי את הלחץ על הוריי, שגם אני אצטרף ובהקדם כתלמיד באחת הישיבות, מחוץ לפוצ'אייב, כדי שלא "אתקלקל" בעיירה. בסופו של דבר הצליח הרב במשימתו, ואני יצאתי ללמוד בישיבה לעיר פרוז'נה.
בינתיים בכל אותה עת שישבתי בבית, בתקופה שבין סיום בית־הספר ויציאתי ללמוד בישיבה - כתשעה חודשים - השתתפתי בפעילות בסניף "החלוץ הצעיר" ובחיי קהיליית הנוער במקום.
המורה דוד קומנדנט היה פעיל גם בחיי הקהילה וניהל את מועדון "אוזה" בפוצ'אייב. הוא גייס קבוצת נערים ונערות מבין בוגרי בית־הספר שלנו, וגם אותי, לפעילות בארגון זה, שמטרתו הייתה לעזור לנזקקים ולטפח בתוך הקהילה היהודית מודעות להיגיינה ולבריאות.
אף על פי, שרוב התושבים היהודיים של פוצ'אייב מצאו דרך להתפרנס, לא חסרו גם בעיירה משפחות שהתקיימו בדוחק, ואף כאלה שנזקקו לעזרת מוסדות הקהילה כדי להתקיים. אנחנו, בני הנוער, בהדרכתו של דוד קומנדנט עזרנו באיסוף בגדים, נעליים וחפצים אחרים מהתושבים עבור המשפחות הנזקקות, וגם עסקנו בתעמולה למען שמירת ההיגיינה והבריאות של כלל התושבים היהודיים בפוצ'אייב.
דוד קומנדנט המשיך בעבודתו כמורה להתעמלות בבית־הספר העממי, וגם לאחר שסיימתי את בית־הספר הוא עודד את בוגריו לעסוק בספורט. הוא אִפשר לנו להשתמש במגרש הספורט של בית־הספר למשחקי כדור־עף וגם אִרגן לנו חוג לכדורת. כל הפעילות הזאת הייתה לצנינים בעיני רב העיר, אשר רצה שילדי היהודים בעיירה ילמדו רק תורה ולא יעסקו ב"דברים בטלים" כספורט, ובפרט שלא בהדרכת המורה "האפיקורוס", קומנדנט.
באותו קיץ, כמו בכל אלה שקדמו לו, המשכתי לצאת עם חבריי ליער האורנים שעל ה"קַמיינשצְ'יק" שהיה בעיבורה של ה"לאוורה", יער רחב־ידיים, נטוע עצי אורן בלבד, שברובם גדלו על שטח סלעי ומשופע. שם, בין העצים, היינו פושטים את בגדינו, משתזפים בשמש, ותוך כדי כך משוחחים, מספרים בדיחות ומתחרים בסיפורי־בדים.
לפעמים היינו יורדים משם לאגם ה"יַאזוֹוִיצָה", אגם מים לא גדול שברובו

היה רדוד, פרט למקום אחד שם היה עמוק. במקום זה הייתה גם זרימת מים גורפת בתחתית האגם אשר יצרה במקום מערבולות־מים, ורק מעטים מבינינו העזו להתקרב למקום הזה. אגם זה גם לא היה נקי במיוחד, כי לא הייתה כל זרימה אליו. בנוסף לזאת היו האיכרים מהסביבה מביאים לשם את הבקר והסוסים שלהם לרוות את צמאונם, אבל אלה לא רק שתו מהמים, אלא גם נכנסו לטבול בתוך מימי היאזוויצה, וכך גם זיהמו אותה. לפעמים היינו נסחפים לתגרות בשטח חוף האגם עם ה״שקצים״, הנערים הגויים. אלה פשוט לא סבלו את נוכחותנו במקום, והיו מנסים להבריח אותנו משם באבנים שזרקו עלינו. אנחנו, הנערים היהודיים, לא ויתרנו בדרך כלל, על זכותנו להיות במקום, אך ההחלטה להישאר במקום אם לאו – הייתה תלויה תמיד במספר הנערים שהיו בכל צד. אם הם היו רבים יותר מאתנו הם היו מצליחים לגרש אותנו מהמקום, אולם אם קרה ואנחנו עלינו עליהם במספר, הם אמנם לא הסתלקו, אבל היו משלימים עם נוכחותנו במקום.

האגם היאזוויצה היה רחוק מהעיירה כשניים וחצי קילומטרים, והיו שתי דרכים להגיע לשם. האחת: לחצות את חצרות ה״לאוורה״, להגיע ל״קאמיינשצ׳יק״ ולרדת עד לאגם, והשנייה: לעקוף את ה״לאוורה״ ולהתקדם דרך רחוב זַאסרָנַה (המטונף) – כך נקרא הרחוב בפי הכל. בגלל היות הרחוב קרוב מאוד ל״לאוורה״, ששם הצטופפו בימי ״העליות לרגל״ לפוצ׳אייב אלפי בני אדם, ומחמת היעדר מתקנים מתאימים לאנשים שנזקקו לעשות את צרכיהם, ובאין מקום אחר, הם עשו זאת בחוץ, באותו הרחוב. ומשום ש״העובדות״ נתנו את ריחם ברחוב זה במשך ימים רבים מימות השנה, גם אחרי שעולי הרגל עזבו את פוצ׳אייב, הוענק לרחוב השם המתאים לו – ״זַאסרַנַה אוּלִיצַה״ – הרחוב המטונף. עם כל המוזרות שיש, לכאורה, בשם שכזה לרחוב, עליי לציין שהאנשים ביטאו את שמו בטבעיות, ללא כל הסתייגות, ולא נמנעו מלקרוא לו בשמו המלא...

בשלהי הקיץ היינו, חבורת הנערים, מעדיפים דווקא ללכת דרך רחוב הזאסרנה, בעיקר עשינו זאת בדרכנו בחזרה – כששבנו מה״קאמיינשצ׳יק״ וה״יאזוויצה״ הביתה. וזאת משום שבשולי הדרך של רחוב זה, לכל אורכו, גדלו שיחים שיצרו גדר חיה רצופה, שתחמה את חצרות בתי התושבים מהרחוב. בעונת הקיץ, כשהבשילו הפירות שהשיחים הניבו בשפע – הפטל, החזרזר והדומדמניות – חמדנו את גרגיריהם והיינו קוטפים את פירות השיחים ״בגניבה״ ומלעיטים בהם את כרסנו. בימי השבת הייתה נזרקת הרבה פעמים לחלל השאלה: האם בקטיפת הפרי בשבת אין אנו עוברים

על ה"לַאו" של "אי עשיית מלאכה בשבת", אולם תוך כדי חילופי הדעות, הדבר הפך לעובדה - קטפנו ואכלנו, כי אי אפשר היה להתגבר על היצר שלא ליהנות מהפירות העסיסיים והטעימים הללו.

במועדים שחלו בהם ימי אבל יהודיים - בימים של "ספירת העומר", ב"שלושת השבועות" שבין י"ז בתמוז וט' באב - ימי המצור על חומות ירושלים ויום חורבן בית המקדש - לא הלכנו להתרחץ ביאזוויצה. בימי אבל אלה, שהיו מקובלים על הכל, לא ערכו חתונות וגם לא הסתפרו. היו גם שבתות שלא הלכנו ל"קאמיינשצ'יק", ולא לרחוץ ביאזוויצה, בגלל גשמים שירדו ומזג האוויר שלא היה מתאים לטיול למקומות אלה, וזה קרה בכל עונות השנה, וכמובן שלא הלכנו לשם בתקופת החורף.

באותן השבתות שלא הלכנו ל"קאמיינשצ'יק" היה ה"בילוי" שלנו - טיולים בחוצות העיירה, בעיקר ברחוב קרמניץ ובשדרות הערמונים. חבורות־חבורות של נערים מכל הגילים ומעט חבורות של בנות, כל חבורה בנפרד, היינו מטיילים ותוך כדי כך דנים בנושאים שהגיעו אלינו מפי המבוגרים, או היינו משוחחים בהתרחשויות ובאירועים שהתחוללו בעיירה ואצל תושביה. לקראת הטיולים הללו היינו מצטיידים בגרעינים לפיצוח - גרעיני חמניות וגרעיני דלעת, ואת אלה היו לוקחים באשראי, כמובן בהסכמת ההורים, אצל חצקלווייסברג.

חצקל היה איש צנום, כפוף־גב, והיה בעל חנות לממכר מי־סודה, ממתקים וגרעינים. ימי הפדיון הפוריים של חצקל היו דווקא השבתות. והשואל ישאל: איך זה שיהודי פותח את חנותו ומוכר בשבת?! ואכן, בשבת! לחצקל היה בחנותו לוח קרטון, מעוצב יפה, שהיה תלוי על אחד הקירות של חנותו, ועל לוח זה היו רשומים שמותיהם של רבים מתושבי העיירה היהודים, "הלקוחות" שנהגו "לקנות" אצלו בשבתות. שכן, לחצקל היה "היתר", שאף אחד לא ידע לנקוב בשמו של מי שנתן לו אותו, ומתי הוא קיבלו - לפתוח את חנותו בשבת, לאחר תום התפילה בבתי הכנסת, ו"לחלק" מסחורתו.

הבאים לחנותו של חצקל היו נערים בני כל הגילים, שבאו בשליחות הוריהם לקחת בקבוק מי־סודה־קרה לקנוח אחרי ה"צ'ולנט" -החמין של שבת, ואגב זאת הורשו הנערים־השליחים, גם "לקחת" מחצקל גרעינים או אף וַאפֶל או שניים שנקרא בפינו "קש". ואיך מסתדרים עם התשלום? גם לזאת נמצא הפתרון: לחצקל היו "פתקים" עגולים מנוקבים בעלי "ערך כספי" מגוון: 5 גרושים, 10 גרושים ועוד, ועבור הסחורה שהוא מסר לידי הלקוח הוא חִייב כל אחד ואחד מהקונים בסכום הקנייה על ידי ענידת פתק

מתאים על המסמר בלוח שהיה נעוץ על יד שמו של הלקוח.
לאחר השבת היה חצקל עורך את רשימת החייבים לו, ויוצא לגבות את החובות אצל הלקוחות שקנו באשראי בשבת. כך כולם נהנו מהסדר זה, מי שרצה נהנה בשבת ממי־סודה קרים, שכאמור, היה להם ביקוש מיוחד לאחר אכילת החמין, והילדים נהנו, אגב זאת, גם מהממתקים והגרעינים לפיצוח בעת הטיול השבתי.
כאן יש גם להבהיר: מי־הסודה אצל חצקל היו במֵכל גדול, כעין סִיפוֹן, בקיבולת של כשלושים ליטר. בתוך המיכל הייתה משאבה כמקובל בסיפונים, ומי־הסודה זרמו מהמכל החוצה כשלחצו על הידית ששחררה את שסתום המכל. את המכלים עם מי־הסודה סיפק המפעל למי־סודה בפוצ׳אייב, שהיה בבעלותו של חיים קרסנופיור, לחצקל כמו גם לחנוונים האחרים שמכרו מי־סודה, נֶסיָה, האחים מֶש ואחרים, בכל ימות השבוע ולאו דווקא לקראת השבת.
בעל המפעל מכר את תוצרתו לחנויות הללו בתוספת קרח וגם חבית מיוחדת, שלתוכה הוכנס הסיפון עם מי־הסודה, שנקרא בפי הבריות בלון, ומסביבו הושם הקרח, כדי שיקרר את הבלון שבתוכו מי־הסודה. אמצעי אחר לשמר מזון, משקה או דבר מה אחר בימי הקיץ בטמפרטורה נמוכה, חוץ מקרח, לא היה אז בנמצא. על כן מזון ומשקה שלא קיררו בקרח, נשמרו בבית לא יותר מאשר יום או יומיים.
מאגרים של קרח היו רק אצל אנשים בודדים, כדוגמת קרסנופיור שהיה חייב לדאוג לקרח למען שיווק תוצרתו – מי־הסודה, בקיץ. את הקרח הוא היה מכין בחורף ומאחסן אותו במחפורות מיוחדות ובבידוד מתאים – קש ונסורת – שיישמר לימי הקיץ. בדרך כלל היו הצרכנים קונים את מי־הסודה לשתייה מיידית, מפני שבבתים הפרטיים לא הייתה כל אפשרות לשמר דבר־מה בטמפרטורה מקוררת.
את מי־הסודה שקנו ולקחו בחנותו של חצקל, היו ממלאים בבקבוקים מסוג מיוחד, שכל אחד ואחד הביא מביתו. בקצה צוואר־הבקבוק שכזה, היה פקק חרסינה ועליו אטם מגומי שסגר את פתח צוואר הבקבוק בקפיץ, כך נמנע מה״גז״ להיפלט החוצה.
לכאורה, המשכתי באותה עת ללמוד בישיבה הקטנה שבעיירה, אולם למעשה לא למדתי הרבה. נעדרתי לעתים קרובות מהלימודים, ולפעמים גם הפגנתי אדישות ללימודים בישיבה, והשתדלתי אפילו שאדישותי זו גם תבלוט.
תלמידי הישיבה הקטנה קיימו את שיעורי הלימוד שלהם לרוב ב״בית המדרש״, אחד מבתי התפילה שבעיירה. פעם בעת הלימודים קמתי ממקומי

וניגשתי ללוח המודעות של בית המדרש. בין כל הכרזות והמודעות שנתלו על לוח זה היה גם לוח שנה של "הקרן הקיימת לישראל", שכָּלַל נתונים על ההתיישבות החלוצית בארץ ישראל ותמונות מהווי החיים בקיבוצים ובמושבות.

עמדתי על יד לוח זה ועיינתי בנתונים שהיו מודפסים שם וגם הסתכלתי בתמונות שהופיעו שם. לפתע הונחתה עליי מכה! עוזר ראש הישיבה התגנב בחשאי מאחוריי וסטר לי על פניי. באותו רגע עמדתי להחזיר לו בבעיטה, אך התאפקתי כדי לא להחריף את המצב. הסתובבתי אליו ונתתי בו מבט זועף ושל בוז, אולם לא עזבתי את מקומי ושבתי לעיין בלוח, כאילו דבר לא קרה. גם הוא התעלם מהמקרה ולא הזכיר אותו בפני לעולם.

בקיץ זה גם הייתי לעזר לאבא בעסקי מטעי־הפרי. היו ימים שאבא אפילו הפקיד אותי להשגיח על הפועלים בקטיף הפרי, וגם עזרתי לאיציה, בן דודי, להוביל את הפרי שנקטף למחסנים, ובכל יום חמישי בשבוע, ביום השוק השבועי, עזרתי לאמי בחנות. הרגשתי שאני תורם משהו, עוזר לפי יכולתי, לשאת בעול הפרנסה של המשפחה. הוריי העריכו את מעשיי ושיבחו אותי בשל כך, אך בהמשך לדברי השבח הכנים שהיו מרעיפים עליי הם היו מוסיפים, שאין אלה הדברים שהם מצפים שאעסוק בהם בחיי, וכי עליי ללמוד כדי להגיע למעמד מכובד. כך עברו עליי חודשי הקיץ ההוא.

הימים בחורף קצרים, בחוץ כפור והשלג היורד יכול להיערם לשִׁכבה בגובה של שני מטרים ויותר. בחורף, גם כשהשמש זורחת ואם היא מצליחה אפילו להמיס מעט מהשלג, הקור בעינו עומד. עונת החורף היא קשה, ופעילות האנשים בה הצטמצמה למינימום הדרוש כדי להמשיך בחיי היום־יום בלבד. סופות השלג והכפור העז שהיו פוקדים את פוצ'אייב ואת האזור כולו, שיבשו את הדרכים, ויישובים, במיוחד כפרים ויישובים קטנים, נותקו לימים רבים. היו לילות של כפור כה עז, עד כי שכבת המים העליונה בחבית הגדולה במחסן שלנו קפאה. וקרה גם שבשל הקור בוטלו לימודי בית־הספר. אולם, לעונת החורף בפוצ'אייב היה גם פן נוסף – יפה ומהנה. בחורף נשא הבילוי של חבורת הנוער בפוצ'אייב אופי שונה מזה שבקיץ. אמנם סדר היום שלי, הפרטי, היה כמעט זהה לזה של העונות האחרות בשנה – לימודים בבוקר, ולימודים בערבים, אבל בחורף, לאחר לימודי הערב וגם במוצאי השבתות עסקתי עם חבריי בגלישה במזחלות על גבי השלג. בגלישה על השלג בפוצ'אייב עסקו ילדים, נוער וגם מתבגרים. פעילות זו, לא הייתה יזומה ומכוונת על ידי מישהו, לא על יד אגודת ספורט או ארגון דומה, זו הייתה יוזמה עצמאית של בני הנוער בעיירה.

מצבה הטופוגרפי של פוצ׳אייב ״סידר״ את כל הרחובות כך, שתחילתם ברמה, והם ירדו בשיפוע מתון, שנמשך לאורך של כשלושת רבעי הקילומטר, עד למישור. בחורף כשהדרכים כוסו בשלג, שאחר כך נלחץ והתהדק בשל תנועת המזחלות של הכפריים, נוצרה תשתית יציבה להחלקה במזחלות הקטנות שלנו.

במזחלות הגלישה היה מקום – בהתאם לגודל שלה – לנער אחד עד שלושה. אך בהתלהבות הנעורים שלנו, היו עולים לאותה מזחלת־ההחלקה הקטנה, שישה או שמונה נערים ונערות, כשחלק מהגולשים יושב בצפיפות על המזחלת והאחרים עומדים בשוליה ואוחזים בחבריהם היושבים, וגם באלה העומדים, ובדרך זו שומרים על שיווי משקלה של המזחלת.

בקדמת המזחלת ישב ״הנוהג״, שלפעמים אף לא ראה את הדרך, כי העומדים הסתירו אותה מפניו. מהירות הגלישה הייתה מגיעה ל־20–30 קמ״ש ולא פעם קרה שחלק מ״הדבוקה״ שעל המזחלת נשר בדרך, בגלל אובדן שיווי המשקל, אך החבלות מנפילה כזו היו מזעריות, או בכלל לא היו, כי מצע השלג ריכך את הפגיעה בגופו של הנופל, ורק לעתים רחוקות קרה שמישהו נשרט או קיבל מכה ממש.

כמעט בכל ערבי החורף היו רבים מבני הנוער בפוצ׳אייב נאספים במסעף הרחובות רַדִיְוִיל־לוּסִיאַטִין לגלישה במזחלות. רחוב לוסיאטין היה הרחוב המערבי הקיצוני של העיירה בו גרו יהודים. מערבה ממנו היו רק בתים של גויים, ולהם היו צמודים בוסתנים וחלקות־שדה שגבלו האחת בשנייה, ולא היו עוד רחובות. בערבים היה רחוב לוסיאטין ריק מעוברים ושבים, ובאותו זמן גם לא הייתה בו תנועת כלי רכב. קדקודו של הרחוב נָשַק כמעט, לחומות ה״לאוורה״ וסופו, באחרון הבתים במורד, שם כבר הגיע לשטח מישורי. ממקום זה, בפנייה ימינה, הוליכה דרך עפר אל בית המטבחיים העירוני.

שיפועו של רחוב לוסיאטין היה תלול בתחילתו, אך התמתן במעט מהמקום בו היה בצד המזרחי של הרחוב משרד הדואר, ששכן במבנה המבוצר שנקרא ה״רוּטֶז״ *[כנראה שיבוש של המילה הגרמנית ״רַאטהַאוּז״, או מהפולנית, ״רַטוּש״, שמשמעה בית המועצה]*.

מבנה זה היה גדול בממדיו, בעל צורה מלבנית וקירותיו החיצוניים היוו כעין חומה. חלקים מסוימים במבנה זה היו בעלי קומותיים וגם בעלי שלוש קומות. במבנה זה שכנה גם המשטרה הפולנית והכניסה למשטרה הייתה דרך שער מצדו של רחוב ווישנוביץ. בדרך כלל לא התקרבנו למקום משכנה של המשטרה, וכמובן שמימיי לא ביקרתי בשטח חצר המשטרה.

בצד המערבי של רחוב לוסיאטין, כמעט מול הדואר, היה מבנה בית־הספר שלנו. בעליו היו בני המשפחה היהודית סוסֶנקו, הרשות הממשלתית שכרה את המבנה מידי בעליו, ושיכן בו כיתות מבית־הספר שלנו.

כדי להחליק במזחלת, מתחילת הרחוב ולהגיע עד לסופו, צריך היה לִפתח תאוצה, ודבר זה ניתן היה להשיג רק על ידי דחיפה משמעותית של המזחלת על יושביה, כשהיא במרום הרחוב ומוכנה לצאת לדרך. מנקודה זו היו חייבים הדוחפים לרוץ ולהמשיך לדחוף את המזחלת למרחק של כעשרים מטרים ויותר. עבודה זו נעשתה, בדרך כלל, על ידי אלה שהמתינו בתור להחלקה. קרה גם שמישהו מהדוחפים היה קופץ במהלך ריצתו על המזחלת המחליקה, נאחז בחברים שעליה, ומפליג עמם לקצה הרחוב.

מזחלת טובה שהייתה יכולה להביא את מחליקיה רחוק, עד לסוף המסלול, אמורה הייתה להיות עשויה מעצים טובים, קלת משקל, בעלת מבנה דינמי ומפורזלת בפסי פלדה דקים. לרוע המזל מעטים מהורי בני העיירה יכלו להרשות לעצמם לממן "לוקסוס" כזה לבניהם, והנערים בעצמם, בוודאי שלא היו להם אמצעים לקנות מזחלת כזאת, כי נערים מתבגרים בפוצ'אייב היו רק לומדים, ואלה שלא למדו התבטלו סתם, אך לא יצאו לעבודה כלשהי, משום שעבודה פיזית לא נחשבה לדבר מכובד, וגם משום כך שהיא לא הייתה זמינה. אך כנראה שהסיבה האמיתית לדבר היא – זו הראשונה. ולכן, מפני שלנערים לא היו האמצעים לרכוש לעצמם מזחלת־החלקה ראויה לשמה, לא פלא שהרוב המכריע של בני העיירה היו מחליקים במזחלות פשוטות, מעשי ידי עצמם או מעשה ידי הוריהם, ואלה היו רחוקות מלהידמות למזחלת תקנית *[ה"כדורגל" ששיחקנו בו לפעמים בחצר בית הכנסת המאובקת, גם הוא לא היה אמיתי, כי אם עשוי מסמרטוטים, וחסר היה את התכונה העיקרית הנדרשת מכדור – האפשרות להקפיץ אותו. הכדור שלנו, גם כשהיה מתרומם באוויר מבעיטה שקיבל, נחת מיד ונצמד לקרקע].*

אותן המזחלות מ"תוצרת עצמית" חסרו את המרכיב החשוב ביותר שנדרש ממזחלת אמיתית, "מובילים" מתאימים, דהיינו – מזחלת שפִרזולה מפלדה, מתכת שחוסמה ואינה מחלידה בקלות. רוב המזחלות שלנו נבנו מקרשים פשוטים, קצוותיהם הקדמיים אמנם עוגלו, מה שהעניק למזחלות מראה של מזחלת אמיתית, אך הן היו חסרות את התכונה הדינמית הנדרשת במזחלת כדי להשיג החלקה טובה, משום שהפרזול שלהן היה מִרצועות פח פשוט, אשר היה מחליד מיד, והחלודה גרמה לחיכוך יתר בין המובילים ומִשטח ההחלקה, אשר בלם את התאוצה וכתוצאה מזה את ההחלקה, בכלל.

הלילות בחורף ארוכים המה, ובפוצ׳אייב תנועת האנשים בשעות החושך הייתה מועטה, אם בכלל, ואנו בני הנוער היינו מבלים שעות רבות בהחלקה, גם תחרותית, ברוח טובה. לא היו מריבות או אלימות.
חיים בַּרנבְּליט, אחד מבני העיירה, למד והשתלם במקצוע הרוקחות בלבוב והיה לאחר מכן לבעל בית מרקחת בפוצ׳אייב, אבל יחד עם זאת אהב גם תיאטרון, אך לא רק לצפות בהצגות תיאטרון הוא אהב, כי אם גם לביים ולהציג מחזות. שחקני תיאטרון ״ממשיים״ לא היו בפוצ׳אייב, והוא אִרגן לקראת החורף של אותה שנה חוג דרמטי. את העתידים לככב על הבמה הוא גייס מקרב בני הנוער של פוצ׳אייב, וגם אני הצטרפתי לשורת ״השחקנים״ של חיים ברנבליט, ואפילו הופעתי כשחקן בהצגות שהוא ביים.
קבוצת ה״שחקנים״ שלנו התגבשה במשך תקופה קצרה יחסית, וחיים ברנבליט הצליח לעלות אותנו באותו חורף לבמה עם שתי הצגות. הצגנו על הבמה של אולם ההצגות בבית הקואופרטיב האוקראיני. זה היה בית מפואר, לפי כל קנה־מידה לא רק של פוצ׳אייב, שנבנה באמצע שנות השלושים על ידי הקהילה האוקראינית המקומית, בסיוע הרשת הקואופרטיבית האוקראינית האזורית. השליטה על הבית הזה הייתה בידי קבוצה אוקראינית לאומנית קיצונית, שלא הצטיינה באהבת ישראל אבל הם לא בחלו בדמי השכירות של היהודים, והעמידו את אולם ההצגות לרשות התיאטרון שלנו, כפי שעשו זאת כל אימת שארגון יהודי כלשהו ביקש לשכור את האולם לעריכת נשפי חנוכה ופורים, או לאירועים דומים. היו זמנים שלפוצ׳אייב הגיעו להקות תיאטרון אידי, ואמי הייתה מבקרת בהצגות התיאטרון הללו באופן קבוע. להקות אלה העלו את הצגותיהן על הבמה באולם של ״המלון הלבן״ שהיה שייך ל״לאוורה״, אך זה היה לפני שבנו את ה״בית האוקראיני״.
ההצגות שלנו נחלו הצלחה. תושביה היהודים של פוצ׳אייב מילאו את אולם התיאטרון עד אפס מקום, אולם הקריירה שלי כשחקן בתיאטרון זה, ובכלל, הסתיימה בסופו של אותו חורף ולא חזרתי עוד, אי־פעם בחיי, לבמה.
באותו חורף הייתי כבר נער מתבגר, גם מחמת גובהי, ואולי גם משום התפתחותי הכללית, היו אלה שהתחברתי אליהם ומי שהתחברו אליי בוגרים ממני בשנים. המשיכה שלי למין השני, לבנות, גברה אולם החינוך הסביבתי הכתיב לכולם – ואני לא הייתי יוצא מן הכלל במובן זה – התנהגות של איפוק מרבי במגע עם בנות.

בערבי החורף היפים, כשגלשנו במזחלות השלג נוצר מגע קרוב יותר בין הנערים והנערות, וגם אני התקרבתי אל הנערות. אך הביישנות ההדדית הציבה סייגים ולא נוצרו קשרים ממשיים. נמשכתי במיוחד למניה רודמן, נערה בת־גילי, אשר למדה אתי בכיתה אחת בבית־הספר, היא הייתה גם חברה ב"החלוץ הצעיר" וגם הייתה "שחקנית", כמוני, בלהקה שאִרגן חיים ברנבליט. לפני צאתי את פוצ'אייב לישיבה נרקמו בינינו יחסי חברות קרובים, אך הם נותקו עקב עזיבתי את העיירה. כשחזרתי הביתה בקיץ 1939 יחסי החברות בינינו לא התחדשו.

לקראת סוף החורף של אותה שנה, התחילו בבית לדבר אתי על ה"תכלית" – על לימודים בישיבה מחוץ לפוצ'אייב, ומועד יציאתי ללימודים בישיבה נקבע לאחר תום חג הפסח. אבא "ניחם" אותי: שזה לא כל כך נורא, להיפך, אלמד שם הרבה, ולא רק גמרא, כי אם גם משהו על החיים, ובכלל אראה איך חיים בעיר אחרת וגדולה יותר מפוצ'אייב. סבא יצחק, שהתווה תכנית זו – שאצא ללמוד בישיבה – לא דיבר אתי ישירות בנושא, אבל אני ידעתי שהוא הגורם המניע והוא אשר לוחץ על הוריי שישפיעו עליי להשלים עם כיוון זה. הוא היה חכם וידע שאם יכפה עליי את רצונו, לא ישיג את מבוקשו. הייתי נער מבית טוב, מחונך וצעיר מכדי להרים את נס המרד. בסופו של דבר קיבלתי את הדין ומיד אחרי פסח יצאתי ללמוד בישיבה שבעיר פרוז'נה.

הוריי ציידו אותי במלבושים מתאימים, בחלקם חדשים שנתפרו במיוחד לאירוע זה. הם קנו לי גם נעליים חדשות, וליוו אותי ברגשות מעורבים לדרכי זו. נפרדתי מבני הבית ללא כל מרירות, אף על פי שנאלצתי לצאת לדרך, שלא הייתי שלם עִמה. היחס שלי אל הוריי היה אחד: כבד אותם! ואם את זאת הם רוצים ממני – אעשה זאת למענם.

אבל בתוכי נשארתי נחוש בדעתי שבעתיד, כשאתבגר, אמצא דרך־חיים ההולמת אותי יותר.

בישיבה של פרוז'נה

יום־יום, פרט לימות השבת, היה יוצא בבוקר אוטובוס מפוצ'אייב לקרמניץ וחוזר לפנות ערב. בדרך כלל, היו נוסעים אנשי פוצ'אייב לקרמניץ בענייני עסקים בעגלות רתומות לסוסים, אך מי שלא אמורים היו להביא בשובם מקרמניץ מרכולת, אלא נסעו לביקור סתם או רק להסדיר דבר־מה במשרד

ממשלתי בעיר המחוזית קרמניץ, העדיפו לנסוע בכרכרת הדאר. לכרכרה זו היו, בנוסף לארגז שהטמינו בו את דברי הדואר שיצאו מפוצ׳אייב והובאו אליה, גם חמישה מקומות לנוסעים. את הכרכרה רתמו לזוג סוסים קלי־רגליים והיא הייתה יוצאת יום־יום, פרט לימי ראשון בשבוע, בשעות הבוקר המאוחרות, לקרמניץ ושבה משם לפנות ערב.

אך אם מישהו היה נזקק לתחבורה לעיר אחרת בסביבה הקרובה – וישניביץ, ברוד, ראדיויל או פודקאמיין, היה צריך למצוא עגלון מאחד הכפרים הסמוכים לפוצ׳אייב, שהסכים להשכיר את עצמו לנסיעה כזו. אם הנסיעה לא הייתה לקרמניץ היא הייתה בבחינת "נסיעה מיוחדת", לא שגרתית, והתשלום לעגלון היה בהתאם לכך.

גם כדי לצאת מפוצ׳אייב "לעולם הרחב" היו נאלצים קודם לנסוע לקרמניץ, שם הייתה תחנת רכבת ורכבות שהובילו משם את הנוסעים, לכל מקום בפולין.

הנסיעה הראשונה שלי ברכבת הייתה בעת שנסעתי, עם חבריי לכיתה מבית־הספר, לטיול לעיר הגדולה לְבוֹב, שכונתה אצלנו לֶמבֶּרג, כפי שנקראה בימים שהעיר הייתה בשלטון האוסטרי. לבמרג שוכנת מערבה מפוצ׳אייב, על כן נסענו לתחנת הרכבת של פודקאמיין ומשם ברכבת ללבוב – למברג.

פודקאמיין השוכנת מדרום־מערב לפוצ׳אייב לא הייתה גדולה בהיקפה מפוצ׳אייב, לא בשטח ואף לא במספר התושבים שאכלסו אותה. אגב, גם פודקאמיין "התברכה" בכנסייה ובעולי־רגל, אך שם היו אלה עולי–רגל קתוליים, להבדיל מעולי הרגל הפראבוסלאבים שבאו לפקוד את ה"לאוורה" של פוצ׳אייב. אך לא רק בהשתייכות הכיתתית הנוצרית נבדלו הכנסיות אחת מהשנייה, כי אם גם בגודלן; ה"לאוורה" בפוצ׳אייב הייתה לאין שיעור גדולה מהכנסייה הקתולית שבפודקאמיין, וזו האחרונה גם לא הייתה מפורסמת בין המאמינים הקתוליים באותה מידה כמו ה"לאוורה" של פוצ׳אייב שהייתה ידועה בין המאמינים הפראבוסלאביים בכל רחבי אירופה המזרחית. אולם בדבר אחד עלתה פודקאמיין על פוצ׳אייב – בפודקאמיין הייתה תחנת רכבת, ובפוצ׳אייב לא.

הסיבה להיעדר תחנת רכבת בפוצ׳אייב הייתה כנראה, בגלל המבנה הטופוגראפי המיוחד של העיירה. פוצ׳אייב שכנה ברומו של הר, ומתכנני מסילות הרכבות בתקופת שלטון הצאר ברוסיה לא יכלו, או לא רצו, להשקיע מאמץ ולהתגבר על המכשולים שהיו כרוכים בהנחת מסילת ברזל לפוצ׳אייב – בעיה זו לא העיקה על הממשל של הצאר. פוצ׳אייב שכנה כמעט על הגבול שבין רוסיה הצארית ואוסטריה, רק שמונה קילומטרים הפרידו בינה

לבין הממלכה האוסטרית, אולם הגבולות הרשמיים, לא אפשרו יחסי מסחר. בפוצ'אייב ובסביבתה הקרובה גם לא היו מחצבים או מפעלי תעשייה שחייבו את הממשל להשקיע בדרכי תחבורה משוכללות. עולי הרגל ל"לאוורה" היו ברובם מבין האוכלוסייה הכפרית, עניים־מרודים, שעשו את דרכם לקדושיהם בפוצ'אייב ברגל, ולא הרגישו בחסרונם של אמצעי תחבורה מפותחים יותר. המעטים מבין האצולה הרוסית, שהיו פוקדים את ה"לאוורה" בפוצ'אייב, עשו את דרכם בכרכרות מפוארות רתומות לסוסים גזעיים שרתמותיהם קושטו לתפארת. אך פודקאמיין, שהייתה עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, בשלטון האוסטרי, זכתה לקו רכבת, כי אוסטריה שקדה יותר, מאשר משטרו של הצאר הרוסי לסלול דרכים, ופיתחה בשטחה אמצעי תחבורה משוכללים ומגוונים.

הפולנים, אשר בתום מלחמת העולם הראשונה השתלטו על פוצ'אייב, כמו על כל אזור ווהלין, לא שינו דבר בכל הנוגע לאמצעי התחבורה, כפי שגם לא פיתחו תעשייה כלשהי במקומות אלה ובמשך תשע־עשרה שנות שלטון פולני הכל נשאר כפי שהיה לפני כן, והאוכלוסייה המקומית המשיכה להשתמש באמצעי התחבורה הישן – עגלות וסוסים. החידוש היחידי בנושא התחבורה היה האוטובוס האחד, שהיה בבעלות משפחת סוֹסֶנקוֹ אשר הוליך נוסעים הלוך וחזור, בין פוצ'אייב לקרמניץ, פעם ביום.

העיר פרוז'נה שוכנת במרחק של כ־400 קילומטר מפוצ'אייב, וכדי להגיע מפוצ'אייב לפרוז'נה היה עליי להשתמש בכמה וכמה כלי־תחבורה, לפי הסדר הבא: לקרמניץ מפוצ'אייב בחרתי לנסוע באוטובוס ומקרמניץ המשכתי ברכבת רגילה עד לעיר בריסק. בבריסק ירדתי בתחנת הרכבת הראשית ונסעתי בכרכרה לתחנת "הרכבת הקטנה" (צרת הפסים) שהייתה בקצה האחר של העיר ובה הגעתי סוף־סוף, לפרוז'נה.

בזמן ההוא הושפעתי מאוד ממִינֵי סיפורים, ובעיקר על מעשי נוכלות ורמאות שהתרחשו במקומות שונים בפולין, אודותם קראתי בעיתונים הישנים שהגיעו אלינו לשימוש כנייר־אריזה בחנות. על כן, לפני שעליתי לכרכרה של אותו עגלון בבריסק חיפשתי את תג הזיהוי שלו ומספרו, שאמור להיות על הכרכרה כפי שמחייב החוק. מאחר ולא הייתי בקי בדבר ולא ידעתי היכן הוא מקום הימצאותו של התג, הלכתי מסביב לכרכרה לחפשו. בעל הכרכרה האיץ בי לעלות למושב בכרכרה והסתכל בתמיהה על "ההקפות" חסרות הפשר שלי, ושאל, במה העניין ומה אני מחפש? וכשאמרתי לו מה מבוקשי הוא פרץ בצחוק גדול והראה לי את השלט הקטן המוצמד על הדופן הפנימית בתוך הכרכרה, לאחר שרשמתי את המספר של הכרכרה

ואת שמו של העגלון נחה דעתי. הפקדתי בידי העגלון את המזוודה שלי ונסענו לתחנת "הרכבת הקטנה", שבה נסעתי לפרוז'נה.

הנסיעה מפוצ'אייב לפרוז'נה עברה עליי ללא אירועים מיוחדים, אך היא נמשכה כמעט יום שלם, משום שהיה עליי, כאמור לעיל, להחליף כמה וכמה כלי תחבורה ובגלל הזמן שעבר עליי בהמתנה לכך, וכשהגעתי לתחנת הרכבת בפרוז'נה ירד כבר הערב. מהתחנה, שהייתה בפאתי העיר, נאלצתי שוב לנסוע בעגלה בשל המטען – המזוודה עם חפציי שלא יכולתי לשאת אותה בידי למרחק של מעל לקילומטר – המרחק מתחנת הרכבת ועד לעיר.

השגת אכסניה בפרוז'נה לא הטרידה אותי. ידעתי מסיפוריהם של נערים אחרים שלא יהיה לי קשה להשיג מקום להתאכסן [*"סטַנצְיֶה" – בשפת יום־יום*]. העגלון שהסיע אותי מתחנת הרכבת – העירה, גם הוא התעניין ורצה לדעת האם יש לי כבר מקום להתאכסן, וכשאמרתי לו, שעדיין לא – הוא הציע להביא אותי לביתו של אחד, מיכאל, בעל דירה מרווחת, כדבריו, שאצלו – הוא אמר – יש מקום ובדירתו גרים באופן קבוע, כמה מבחורי הישיבה. הבנתי שבעניין זה אפשר לסמוך על העגלון, שהוא איש מקומי, המכיר את המציאות המקומית. ייתכן גם, שלפני צאתו השגרתית לאסוף נוסעים מתחנת הרכבת הוא נתבקש על ידי אותו מיכאל, ואולי גם על ידי אנשים נוספים בפרוז'נה – להמליץ על דירותיהם היכולות לשמש אכסניה לבחורי הישיבה. למעשה שמחתי על כי לא הצטרכתי להתייגע ולחפש איפה להתאכסן, ונזדמן לי מקום מן המוכן שיענה לצרכיי. אמנם, לא ידעתי מה טיבה של אכסניה זו, האם תמצא חן בעיניי, אך אמרתי בלבי: אם המקום לא יהיה לרוחי, אוכל במשך הזמן לעבור למקום אחר, אני הרי לא חותם להישאר במקום זה לתמיד! ולעת עתה ירדה ממני הדאגה למקום מגורים, אם כי, היא לא הטרידה אותי במהלך הנסיעה שלי לפרוז'נה. מאחר והסכמתי להצעתו הביא אותי העגלון לביתו של מיכאל. שילמתי לעגלון את דמי הנסיעה שהגיעו לו, הודיתי לו ופניתי להסתדר באכסניה.

בעל הבית הכניס אותי לחדר והראה לי את המיטה הפנויה המיועדת ולא פסק לשבח את ביתו ושאהיה מאושר – לדבריו – על כי ביתו יהיה לי לאכסניה. הוא נקב בסכום שיהיה עליי לשלם שכר־דירה, אותו הסכום שמשלמים שני הדיירים ששכנו כבר בחדר זה, שהם דיירים "ותיקים" במקום, ואני לא התמקחתי על גובה שכר הדירה שנקב בעל הבית.

החדר שבו שוכנתי היה גדול במידותיו והיו בו שלוש מיטות. כאמור, שתיים מהמיטות היו כבר תפוסות על ידי תלמידי ישיבה אחרים, שהקדימו אותי

בבואם ללמוד בישיבת פרוז׳נה, ואני קיבלתי את המיטה השלישית הפנויה. שני שכניי לחדר היו מוטקה זַ׳בִּינסקי מוורונוֹבָה והירשקה מפינסק. בדרך כלל כונו התלמידים בישיבה על ידי הכל בשמם הפרטי ועל שם מקום מוצאם – העיר או העיירה שממנה באו. על פי מסורת זו קיבלתי את שמי ״חיים פוצ׳איעווער״, משמע ״חיים הפוצ׳אייבי״.

ביתו של מיכאל, האכסניה שלי, עמד ממש מול בית־המדרש, שם הייתה הישיבה. הבית בעצמו היה בנוי מעץ, כך גם נבנו רוב הבתים בפרוז׳נה. לראשונה בחיי ראיתי בתים בנויים כך. בעיירה שלי, שלדי הבתים היו אמנם מעץ, אך בפנים כמו בחוץ, היו הבתים מטויחים ומסוידים – הקירות וגם התקרה – ורק הרצפות היו מעץ. כאן, על הקירות בתוך הדירה הודבקו טפטים והצד החיצוני של הבית כוסה בקרשים מהוקצעים. ומרבית הבתים נצבעו בגוון חום־כהה ועל גגותיהם היו רעפי־עץ, לא כמו בפוצ׳אייב שגגות הבתים מכוסים ברעפים אמיתיים – רעפים אדומים ״שרופים״ *[תהליך חיסום החומר על ידי ״אפייתו״ בתנור המפיק חום גבוה]* עשויים מחֵמר, או גגות־פח. בעיניי נראו הבתים בפרוז׳נה עלובים מעט לעומת אלה שבעיירתי פוצ׳אייב. אך פרוז׳נה הייתה עיר גדולה בהרבה מפוצ׳אייב, היא הייתה עיר מחוזית והיו בה משרדים ממשלתיים, בתי קולנוע, בתי ספר עממיים ובתי־ספר תיכוניים ממלכתיים ופרטיים כאחד, וביניהם גם גימנסיה עברית, ורחובותיה היו סלולים באבנים.

מאז ומתמיד אהבתי להגיע לכל מקום ברגל, וההליכה המרובה שלי ברחובות העיר – אם זה להגיע לבתי ה״ימים״ *[לאכול ״ימים״, כך קראו לדרך שבה פִּרנס את עצמו תלמיד ישיבה, והמשמעות המעשית של הדבר הייתה, שתלמיד הישיבה היה ״מתארח״ בכל יום אצל משפחה אחרת בעיר, וכך הוא זן את עצמו]* שלי, או בשוטטות סתם, בשעות הפנויות שהיו לי, למקומות מרוחקים מהישיבה מתוך סקרנות להכיר את העיר. ההליכות המרובות שלי גרמו לכך שהעקבים וסוליות הנעליים שלי התבלו מהר ונזקקתי לתקנן ולחדשן לעתים קרובות. דבר זה הדהים אותי כל כך, שאף כתבתי על זה, בפרוטרוט, באחד המכתבים שלי להוריי. ציינתי אז שזה אחד החסרונות של המקום – ״בכל מקום אבנים, אשר גורמות לבלאי מואץ של הנעליים ולהוצאות כספיות״.

כפי שציינתי, שכנה אכסנייתי בקרבת הישיבה, על כן שימשה אכסניה זו גם מקום לארֵח חברים מהישיבה, אשר באופן יחסי התגוררו רחוק ממנה. בעקבות זאת, החדר שלנו, אך לא רק החדר, כי אם כל הדירה של בעל הבית שלי שקקה חיים, וההמולה בה הייתה רבה. מיכאל, בעל הבית שלנו,

היה אדם נוח מאוד ועשה רושם שלא רק שהדבר אינו מפריע לו, אלא שהוא אפילו נהנה מההמולה והרעש שבביתו. גם בנו ובתו שהיו כבר אז בגיל ההתבגרות, הם וחבריהם – למרות שהם היו "חופשיים" – שונים מאתנו, הרגישו בינינו ואנחנו בתוכם, כמעט חבורה אחת.

לפי התרשמותי לא הָוותה הישיבה גורם בולט, ובוודאי לא גוף משפיע בחיי העיר ונוכחותנו – תלמידי הישיבה בעיר – הייתה מורגשת רק בשוליים. כגוף וכפרטים היינו מוכרים בחוג הצר אצל בעלי הבתים של בית המדרש, שבו למדנו וכמובן, כבודדים – אצל אותם האנשים שפִרנסו אותנו ב"ימים". כנראה, שאלה לא היו כל כך רבים בעיר, כי פעמיים בשבוע, בימים ב' וה' אכלו כל התלמידים בצוותא בביתו של ראש הישיבה, משום שה"ימים" שתושבי העיר תרמו לישיבה לא הספיקו להאכיל את כל תלמידי הישיבה במשך כל ימות השבוע. על כן, היו גם ימי ב' וה' בשבוע "הרזים" ביותר לתלמידי הישיבה באוכל בהשוואה לימי השבוע האחרים. בימים אלה היה ראש הישיבה ר' יהושע, טורח בשבילנו, תלמידיו; עומד ופורס בעצמו את כיכרות הלחם השחור הטרי ומגישו לנו, התלמידים הסועדים על יד שולחן האוכל הארוך שבביתו, ומוסיף פרוסות לחם לשולחן כל אימת שזה נעלם בקיבות התלמידים הרעבתנים יחד עם הדג־מלוח, הבצל והתה הממותק שהוגשו בשפע בארוחת הבוקר והערב. לעומת זאת ארוחת הצהריים הייתה תמיד דלה בעינינו – מרק ולחם.

בימים אלה, "הרזים", השלמתי את תזונתי היומית במעדנים מהחבילות שקיבלתי מהבית באופן קבוע, פעם בשבועיים. בחבילות ששלחו לי הוריי מהבית היו דברי־מאפה שונים, מעשה ידיה של אמי, אגוזים, פירות מיובשים וריבה, דברים שיכולים להישמר במשך זמן סביר מבלי שיתקלקלו. בעונת הקיץ היו הוריי מוסיפים לחבילה גם פירות טריים, עמידים. בימי שני וחמישי בשבוע הייתי קונה לפעמים פרוסת פשטידה שנקראה בפי הבריות "אוּלְניק". פשטידה זו הייתה עשויה מתפוחי אדמה מרוסקים ונאפתה ללא שומן, כמעט. אישה שגרה לא הרחק מבית המדרש של הישיבה, הייתה מביאה את האולניק בתבניות־אפייה לפתח הישיבה ומוכרת אותו פרוסות־פרוסות לתלמידי הישיבה.

בנוסף לחבילות המזון שקיבלתי מהבית, היו שולחים לי הוריי, מידי חודש־בחודשו, כסף מזומן לתשלום דמי שכירות החדר ולהוצאות אחרות שהיו לי כמו, דמי־כביסה, תשלום עבור תיקוני נעליים, דמי־דואר ועוד.

פרוז'נה התברכה בשני שבועונים יהודיים: האחד נקרא "פרוזשענער שטימע", דהיינו, "קולהּ של פרוז'נה" והיה ביטאונם של החוגים הציוניים, והעיתון

האחר "פרוזשענער לעבן" – "חיי פרוז'נה" היה ביטאונם של אנשי ה"בונד" המקומיים. בתקופה שהייתי בפרוז'נה הייתה לי ההזדמנות לקרוא בעיתונים הללו מידי שבוע בשבוע, משום שנותני "יום" השבת שלי, זוג בגיל הארבעים לחייהם, חשוכי ילדים, היו קונים את שני העיתונים, גם יחד, ובזמן סעודת השבת היה בעל הבית משוחח אתי על הכתוב בהם. הוא היה מגלגל אתי שיחה בכל מיני נושאים, אבל עיקר השיחה נסבה על הכתוב בשני העיתונים של פרוז'נה. הכתבות בעיתונים הללו הכילו אינפורמציה על המתרחש בחיי העיר בכלל, ועל חיי היהודים שלה בפרט. כמו כן, התפלמסו ביניהם שני העיתונים, באורח מתמשך, בנושאים של ציונות ו"בונדאות" – במהות האידיאולוגית של שתי התנועות, ועוד יותר בהתנהגותם של פעילים מקומיים המשתייכים לתנועות הללו. בעל הבית נהנה מאוד להסביר לי את הדברים השנויים במחלוקת ולתאר בפניי מי הם הכותבים המתנצחים, האנשים תושבי העיר שאני, כמובן, לא הכרתים.

במשך כל אותה עת שֶהייתי בפרוז'נה לא הבחנתי בהתייחסות כלשהי, אף לא מצד אחד משני העיתונים הללו, לישיבה או לתלמידיה. ההפך מזה, הם נהגו במוסדות החינוך היהודיים האחרים שבעיר, כשהם מספרים לקוראיהם על כל אירוע בבתי הספר המקומיים, על חיי התרבות בעיר בכלל, ועל הפעילות התרבותית בקרב הקהילה היהודית, בפרט. נכון, שהישיבה לא "יצרה" אירועים מכל סוג שהוא, גם לא שליליים, שיש לעלותם על הנס, אבל נראה היה שיש איזה "קוד" סמוי, שנקבע אצל הנוגעים בדבר – העורכים והכותבים האחרים בעיתונים של פרוז'נה – שכיוון אותם להתעלם מקיומה של הישיבה המקומית.

אגב, בעלי הבית של "יום" השבת שלי גילו כלפיי יחס יוצא מן הכלל טוב, החל מהפעם הראשונה שהופעתי בביתם, עד כדי כך שבעלת הבית הכינה עבורי מאכלים שבישלו בבית הוריי בפוצ'איב. באחת השיחות הראשונות שלי אתם הם שאלו אותי, בין היתר, בנושא המאכלים המקובלים במשפחתי, ואני אף לא העליתי בדעתי שמץ של מחשבה שהם עורכים "חקירה" זו כדי לגרום לי נחת־רוח על ידי כך שיגישו לי את המאכלים המקובלים במשפחתי במטרה לתת לי הרגשה ביתית. אני מודה ששמם נשמט מזיכרוני, ועל כך אני מצטער.

"יום קבוע" אחר שלי, היו ימי הראשון בשבוע, באותו יום אכלתי אצל משפחה שהיו הבעלים של איטליז, ובבית זה הגישו לי בארוחת הצהריים הרבה בשר, כיאה לבית קצב. גם ארוחת הבוקר הייתה שם מגוונת – שפע של מיני מאכלים – גבינות, ריבות לחמניות ועוד. אולם לארוחת הערב הם

לא הזמינו אותי לביתם. בתום ארוחת הצהריים היו נותנים לי מטבע כסף שתמורתוֹ אקנה לעצמי אוכל לארוחת הערב. למעשה הייתי מרוצה מסידור זה. הייתי ביישן ולא הרגשתי בנוח לאכול "ימים", על כן שמחתי עם כל הזדמנות שנקרתה לי לפסוח על "יום", או אפילו על ארוחה במסגרת "היום", אם כי "אכילת ימים" הייתה הדרך המקובלת והשגרתית אצל בני ישיבה להתקיים. ה"ימים" האחרים שלי בשבוע לא היו קבועים והתחלפו לעתים קרובות.

סדר היום בישיבה היה כדלהלן: בשבע בבוקר תפילת "שחרית" בצוותא, כל בני הישיבה התפללו ב"מניין" שלנו, העצמאי. לאחר התפילה פנה כל אחד והלך לאכול ארוחת בוקר, לבית "היום" שלו. בסביבת השעה תשע בבוקר התאספנו בבית המדרש ללימודים, ושעות הבוקר הוקדשו לשינון השיעור שלמדנו אתמול, אחר הצהריים. שינון הנלמד נעשה בזוגות־זוגות של תלמידים ונמשך בערך עד לשעה אחת אחר הצהריים ולאחר זאת יצאנו לארוחת הצהריים. בשעה שלוש אחרי הצהריים היינו מתאספים מחדש, אולם, אז, כל קבוצה בנפרד, במקום הלימודים שלה. הקבוצה שלי התרכזה במקומה הקבוע, בבית הכנסת "עין יעקב", לשמוע את השיעור הבא מהמסכתא שלמדנו, מפיו של עוזר ראש הישיבה. איש זה היה נמוך קומה בעל זקן חום־לוהט וגוף עגלגל מעט; בעל מצח גבוה וחייכן. הוא אהב אותנו, את תלמידיו, מאוד והיה מסור לתפקידו – ללמד אותנו הרבה ובצורה טובה.

בתחילת השיעור היה בוחן אותנו בסוגיות שלמדנו ביום הקודם, וכמובן שתוך כדי כך היו מתעוררות שאלות, או כפי שנקראו בפינו "קושיות" והוא, הרבי, שהיה בקיא מאוד בתלמוד, היה עונה על שאלותינו ומבהיר את הסתירות או את הבלתי מובן שנתגלה על ידינו, התלמידים, בַּמוּבאוֹת מפרקים אחרים של המסכתא הנלמדת ומדברי הפרשנות של "רש"י", "בעל התוספות", "המהרש'א", ושל מפרשים אחרים. החלק השני של השיעור הוקדש כרגיל ללימוד פרק נוסף, חדש, במסכתא. באמצע הלימודים של שעות אחר הצהריים היינו עורכים הפסקה לתפילת "מנחה", ולאחר התפילה המשכנו בלימודים עד לתפילת "מעריב". לאחר ה"מעריב" היינו יוצאים לארוחת ערב ומכאן ואילך היינו חופשיים מלימודים עד למחרת בבוקר.

היו תלמידים שלא מצאו עיסוק אחר בשעות שלאחר ארוחת הערב והיו חוזרים לבית המדרש וממשיכים בשינון השיעור בגמרא באופן עצמאי. אלה היו בעיקר, הבוגרים שבינינו, כבני שמונה־עשרה, שלמדו רוב הזמן באופן עצמי והרגישו חובה להיות "מתמידים". אולם רוב התלמידים היו

חוזרים לאכסניותיהם ועוסקים בדברים, שעניינם אחר.
סדר־היום כמתואר לעיל היה תקף בכל ימות השבוע, אך לא בימי שישי. ביום שישי סדר־היום התנהל לפי השגרה של כל ימות השבוע רק עד לשעת הצהריים, והחל משעה זו ואילך היינו חופשיים לסידורים לקראת השבת.
ביום שישי, מיד עם שחרורי מהלימודים, הייתי מביא למכבסה את הבגדים שהצטברו אצלי במשך השבוע לכביסה וקיבלתי בחזרה את בגדיי המכובסים שמסרתי בשבוע שעבר. לאחר מכן הלכתי לבית המרחץ ולפעמים גם להסתפר אצל הספר, לצחצח נעליים לקראת השבת או לגהץ את המכנסיים.
רוב העיסוקים שלי ביום השישי, היו הכנות לקראת קבלת השבת.
התפילה בערב שבת, כמו כל התפילות של תלמידי הישיבה שלנו, היו במסגרת "המניין" שלנו ולאחר התפילה בערב השבת הלכתי לסעודת השבת אצל המשפחה של "יום השבת" שלי. אחר כך הייתי יוצא עם חבריי לטייל ברחובות העיר, או שישבנו בבית ומעבירים את הזמן בסיפורים, בדיחות או בסתם שיחות בטלות. קריאת ספרים, שהיו ברובם חילוניים הייתה אסורה, אולם לא נמנעתי מלקרוא את הרומן "סבינה" שהתפרסם בעת ההיא בהמשכים בחוברות, שאת כל אחת מהן קניתי בחמישה גרושים. כן, המשכתי בדרך כלשהי לקרוא בשבועון "וועלטשפיגל" שהתחלתי לקנותו עוד בפוצ'איב.
באחד הימים החלטתי ללמוד אנגלית ורכשתי לעצמי חוברות, עם הסברים באידיש, גם אלה היו מופיעות פעם בשבוע, ומחירן לא היה גבוה, אולם תוך זמן קצר התחוור לי שמחוברות אלה לא אצליח ללמוד את השפה האנגלית והפסקתי בכך. באותה דרך, ניסיתי לרכוש ידע בהנהלת־חשבונות. גם החוברות ללימוד הנהלת החשבונות נכתבו באידיש, אך חיש מהר התייאשתי מלימוד זה, כי בנוסף לחוברות הייתי זקוק למישהו שידריך אותי, יתקן לי את השגיאות ויסביר לי דברים שלא הצלחתי להבין בעצמי, ואיש כזה לא היה בסביבה הקרובה שלי. אולם התעסקויות בכלל, לא חסרו לי. אחת מההתעסקויות בשעות הפנאי שלי הייתה – פיתוח תמונות.
תופעה שכיחה היא שבחבורת נערים, כמו זו שלנו, תלמידי ישיבה, המתלקטים מערים ועיירות שונות – ישנם כאלה המביאים מביתם פעלולים ותעלולים מסוגים שונים, כאלה שרווחו בסביבתם. הם מנחילים אותם לאחרים שבחבורה החדשה שאליה הם נקלעו, ובמרוצת הזמן נהפכים הללו לנחלת הכלל כך, שלבסוף קשה להצביע מי היה זה שהעלה לראשונה רעיון מסוים וגרם לכך שרבים מהחבורה יעסקו באותו הדבר. איני יודע, בדיוק,

מי מתלמידי הישיבה הפיץ בינינו – בתקופה שאני הייתי בישיבה בפרוז׳נה – את מלאכת פיתוח התמונות. אך גם אני, כמו רבים מתלמידי הישיבה "נתפסתי" לעניין זה, וכמו האחרים לא חסכתי, לא כסף ולא זמן, למען לפתח תמונות – תחביב שלא היה זול במיוחד.
כמובן, שלאף אחד מתלמידי הישיבה לא הייתה מצלמה. בכלל, בימים ההם, המצלמה הפרטית לא הייתה מצויה אצל "סתם בן־אדם"; בעל מצלמה היה כרגיל, רק צלם מקצועי, שהתפרנס ממלאכה זו, ובעת צורך היו באים אליו להצטלם – אם לשם הכנת תעודה שהיו חייבים לצרף אליה תמונה אישית, או לצילום משפחתי שנעשה, בדרך כלל, כדי לשולחו לקרובים בחוץ לארץ. לפעמים הצטלמה גם קבוצת אנשים כלשהי, לרגל אירוע משותף מיוחד, כמו סיום לימודים של כיתת בית ספר וכדומה. בהזדמנויות כאלה הצלם היה בא למשפחה או שהאנשים הטריחו את עצמם והלכו אל "הסטודיו" שלו.
רוב המצלמות שהצלמים השתמשו בהן אז, במלאכתם, היו בנויות בצורת ארגזים מרובעים קטנים והיו סטטיות. בירידים פומביים, כמו ב"אודפוסטים" שהתקיימו בפוצ׳אייב, אפשר היה לפגוש בצלמים בעלי מצלמות־ארגז כאלה, אשר צילמו את הרוצים בכך ופיתחו את התמונות בו במקום.
לתלמידים בישיבת פרוז׳נה לא היו מצלמות, על כן פעל ההסדר הזה: הולכים ומצטלמים צילום פספורט, אצל הצלם המקצועי שבעיר, מזמינים את מספר העותקים המינימלי שחייבים לרכוש לפי קביעתו של הצלם, מבקשים ומקבלים מהצלם את התשליל, שהיה בדרך כלל מזכוכית. מכאן ואילך מתחילה חרושת פיתוח התמונות. קונים חומרי "פיתוח" ו"קביעה", נייר צילום, נורה אדומה, מלקטות וקערות, ומפתחים תמונות.
מכשיר להגדלת תמונות עלה כסף רב, על כן היו מצמידים את התשליל ישר לנייר הצילום, מאירים בנורה רגילה למשך מספר שניות, מכבים את האור הרגיל ומפתחים את התמונה לאור המנורה האדומה הדולקת. וכך הייתי עסוק יחד עם חבריי במשך ערבים רבים בפיתוח תמונות, ועשינו אין ספור עותקים מאותו התשליל. בדרך זו רכשתי לעצמי ידע בסיסי בפיתוח תמונות. תועלת ממשית לא צמחה לי מעיסוק זה, אבל הצלחתי לבזבז כסף רב על "תענוג" זה.

ועוד עיסוק רווח בין תלמידי הישיבה, בנוסף לפיתוח התמונות: היה זה פירוק והרכבה של שעונים. גם את המלאכה הזאת לימד את האחרים מישהו מבין תלמידי הישיבה בפרוז׳נה שהיה לו מושג כלשהו בתיקון שעונים

מהבית, והוא הנחיל מידענותו "השענית" לחבריו שבישיבה שלנו. לא מעטים מבינינו, ובתוכם גם אני, בילינו שעות רבות בפירוק והרכבת שעונים שיצאו מכלל שימוש והיו מונחים ללא תועלת.
עד שהגעתי לפרוז'נה לא היה ברשותי שעון פרטי משלי. בכלל שעון אישי, כרגיל שעון־כיס, היה מקבל במתנה מהורי הכלה מי שבא בברית הנישואין. שעון־יד, תגלית חדשה בעיניי, ראיתי בפוצ'אייב בפעם הראשונה, באמצע שנות השלושים על ידו של בחור כבן עשרים, לא נשוי, אשר חזר לחופשת החג מישיבה כלשהי, והדבר היה כפלא גדול בעיניי. איני זוכר שמשאת נפשי הייתה שעון – שעון־כיס או אפילו שעון־יד.
כשהייתי תלמיד בבית־הספר העממי רציתי מאוד שיהיה לי עט־נובע. ואכן, רכשתי לעצמי עט־נובע, ומידי פעם החלפתי אותו וקניתי חדש, מפני שאף אחד מהם לא החזיק אצלי מעמד למשך זמן סביר בתקינותו. כל העטים התקלקלו ונזלו לאחר שימוש קצר. תהיתי אז, אם גם העט־הנובע של מנהל בית־הספר שלנו נוזל אחרי תקופת שימוש קצרה כמו העטים שלי והאם גם הוא מחליף אותו כל אימת שהוא מתקלקל כמוני, אך לא העזתי לשאול אותו.
אך כאן, בפרוז'נה, מישהו מהתלמידים הביא את הבשורה שאפשר לרכוש שעון־כיס ובמחיר כמעט אפסי – זלוטי אחד. מה גם, שאפשר ללמוד לפרק את השעון הזה ולהרכיבו מחדש, ומכאן לא רחוקה הדרך להתמחות בתיקון שעונים...
לי אישית הייתה מאז ומתמיד נטייה לעסוק בדברים הכרוכים בטכניקות שונות, אמנם לא בדברים מורכבים, כי בסביבה שגדלתי היו רק מכשירים פשוטים, בעיקר כלי־עבודה שהופעלו ידנית, לא מכשירים שנבנו להפעלה על פי טכניקה משוכללת. השעון ומרכיביו נחשבו אז ל"תורה נסתרת" מבינתו של האדם הרגיל ולדעת רבים, רק יחידי סגולה היו יכולים להבין את מבנהו המורכב ודרכי פעולתו של השעון. לדוגמא, בינינו הנערים, ואף בין המבוגרים, היה מקובל וידוע המונח "שעון בעל־כך־וכך אבנים", אבל רוב בני האדם לא ידעו במה מדובר, מהן "האבנים" הללו ומה תפקידן במנגנון השעון. בקיצור, מנגנון השעון נתפס כדבר מסתורי – תורה ליודעי חן בלבד, שאיננה ניתנת ללימוד בדרכים פשוטות, ובפרט לא על ידי כל אחד. והנה מציאה שכזאת! שעון בזלוטי אחד בלבד ואפשר גם ללמוד את הרכבו, לפרקו ולהרכיבו מחדש. מי לא יקפוץ על הזדמנות שכזאת?!
לאחר שיקול קצר הלכתי בליווי חבריי – ששימשו לי כעין יועצים לדבר – לחנות ורכשתי שעון־כיס עם רצועת־עור. הרצועה הייתה מחוברת בקצה

אחד שלה לטבעת הסמוכה ל"ראש המותח" את קפיץ השעון, ואת הקצה השני שלה השחלתי בלולאה של הדש השמאלי שבז'קט שלבשתי. שם, קצת מתחת לדש, היה כיס קטן שיועד למטפחת דקורטיבית או לשעון כיס. אני הכנסתי לתוכו את אוצרי, את השעון.

אנשים מבוגרים, בעלי שעון־כיס, היו מחזיקים אותו בכיס השמאלי של הזיג – הלא הוא המעיל הקצר חסר־השרוולים, שלובשים מתחת לז'קט. אצל אנשים אלה היה השעון מחובר לשרשרת מתכתית, בדרך כלל מזהב, אל אחת הלולאות שבזיג. אולם אני, שחליפותיי נתפרו משני חלקים בלבד – ז'קט ומכנסיים – חסר הייתי את החלק השלישי, את הזיג, לכן השעון שלי, מקומו היה בכיס הקטן של הז'קט, מקום שהגנדרנים תוקעים מטפחת לבנה. אך אין לזלזל גם בכבוד שמעניקה לבעליה רצועת העור המשתפלת מהלולאה של הז'קט לכיס הקטן שלו, המעידה שבעל הז'קט הוא בעליו של שעון...

כאמור, השעון בעצמו היה זול שבזולים ומטיב ירוד ביותר, על כן לא עבר זמן רב עד ששעוני איבד את הקצב הרגיל שלו ונזקק לתיקון, להסדרת קצב הליכתו. אך דא עקא, אין על השעון כל אחריות, ותיקון אצל שען מומחה עולה יותר מאשר שעון חדש מאותו סוג. נוסף לכך הרי אחד הייעודים שלי היה ללמוד לתקן בעצמי את השעון הזה וגם שעונים אחרים, והנה ההזדמנות...

למדתי מפי החברים שאת קצב השעון מווסתים על ידי כוונון גלגל הקפיץ שבשעון, שכונה בפינו "נוצה" ושאותו יש לכוון, כדי שהשעון "ילך" כסדרו, אולם כל ניסיונותיי לעשות זאת לא צלחו והנחתי את השעון בצד. לא עבר זמן רב והרשיתי לעצמי לקנות שעון אחר, חדש, אך גם זה שבק חיים לכל חי אחרי תקופה לא ארוכה, וגם אותו לא הצלחתי לתקן, אפילו לא בעזרת החברים שניסו לעזור לי בכך.

השעון הבא שקניתי היה שעון־יד, מלבני, מודרני, שעלה לי קצת יותר כסף, אך סופו היה כשל שעוניי הקודמים. לא התייאשתי וקניתי שעון־יד נוסף – הרביעי במספר – אולם אחרי שגם זה התפגר לו, פירקתיו, כמו את קודמיו כדי לתקנו, וכמובן שגם בפעם הזאת לא הצלחתי בדבר. לאחר זאת לא קניתי שעונים נוספים, אך שמרתי אותם מפורקים, כל אחד מהם לחוד, וכך הבאתי אותם אתי הביתה כשחזרתי לפוצ'אייב, בתקווה שעוד אצליח בכוחות עצמי לרכוש את המיומנות הנדרשת תוך כדי ניסיונות־התיקון שאבצע בשעוני, אך זה לא קרה...

"פטנט" נוסף שניסיתי בו את כוחי בהיותי בישיבה בפרוז'נה, ואף הצלחתי

בו באופן חלקי, היה חריטת חותמות על גבי מחקי גומי פשוטים. זכור לי שאחד התלמידים, אבי "הפטנט" הזה, עסק בחריטת חותמות בהצלחה רבה וניסה להנחיל מיומנות זו לרבים מבני הישיבה. אבל אף אחד אחר לא הגיע לרמת היכולת בחריטת חותמות כמוהו.

הישיבה בפרוז'נה נמנתה על אסכולת "ישיבות נאווהראדוק", מהטיפוס של ישיבות "המוסר" שחינכו לשמירת כבוד הזולת, לפי תורת "החפץ חיים", הוא ר' ישראל מאיר הכהן מראדין. ספריו של "החפץ חיים" היו נפוצים בישיבות הללו ותלמידי הישיבות היו לומדים ומתעמקים ברעיונות שהעלה "החפץ חיים" בספריו, ביחידות ובחבורות. בישיבת פרוז'נה הוקדש הזמן שבין השמשות של שבת, לשמיעת שיעור "במוסר" מפיו של ראש הישיבה ר' יהושע.

כל תלמידי הישיבה היו מתאספים בשבת לפנות ערב בבית המדרש לשיעור "מוסר". שיעור זה נמשך כשעתיים, כשרק ראש הישיבה מדבר ומצטט מספריו של "החפץ חיים", וגם משל אחרים, מפרש ומרחיב את ההסברים על הכתוב בהם. פרט לערבים אלה לא הוקדש זמן מיוחד ל"מוסר", אך היו תלמידים, וביניהם גם אני, שניסו להתעמק באופן עצמי בספריו של "החפץ חיים" בזמן שבין לימוד הגמרא והתפילות.

ראש הישיבה היה איש גבה קומה, רזה ובעל מבט חודר, רק לעתים רחוקות אפשר היה להבחין בסימני חיוך כלשהם על פניו. הוא היה תמיד רציני ושקוע במחשבות, אולי בגלל העול המשפחתי הפרטי הכבד שרבץ עליו, משום היותו אב לשנים־עשר צאצאים. תלמידי הישיבה ידעו שבינו ובין אשתו ישנם מתחים. הכל הבחינו בכך בימים שסעדנו על שולחנו בביתו, שהם אפילו לא מדברים ביניהם, אך היחסים האישיים הרעועים בין בני הזוג הזה לא מנעו מהם להוליד הרבה ילדים, ועל חשבון זה התהלכו לא מעט הלצות בינינו, תלמידי הישיבה.

על ר' יהושע סיפרו שלמעשה הוא "חוזר בתשובה", וכי בימי המהפכה הבולשביקית, בשנת 1917, הוא נמנה על המהפכנים הללו, ואף שירת בשורות הצבא האדום. ר' יהושע עזב את המהפכנים, חזר בתשובה, פנה ללימודים בישיבה והגיע עד הלום – להיות לראש ישיבה. פרטים אלה לא ניתן היה לְאמת, אך השמועה שכך היו הדברים עם ר' יהושע עברו מפה לאוזן בין התלמידים. השפעת עברו – היותו בולשביק, אם אמנם היה אמת בדבר – לא ניכרה בו.

אינני יכול להתלונן על כך, שהזמן שביליתי בין כותלי הישיבה בפרוז'נה היה משעמם, לכל דבר היה לי זמן: ללמוד גמרא, לבלות עם חברים, כמובן

בנוסח של תלמידי ישיבה, אולם המפליא ביותר – גם לפגישות ולבילוי עם נערה. בין הרחוב שגרתי בו לבין הרחוב הראשי בעיר חצתה סִמטא קטנה וצרה, ולעתים הייתי עובר דרכה. באחד הימים, בלכתי בסמטא "נתקלה" בי נערה, אך לא שמתי לב לדבר, קורה. אבל, כשהדבר חזר ונשנה עוד פעמיים הבנתי ש"היתקלות" זו אינה מקרית, כי אם הבעת רצון מצִדה לעורר את תשומת לבי אליה. למען האמת הייתי ביישן, מכדי ליזום מהלך כזה, "להתחיל" עם נערה, ועוד בעיר זרה כתלמיד ישיבה. אולם כשהיוזמה באה מצִדה של הנערה, הניה, נעניתי לאתגר ברצון, ועד מהרה התיידדנו מאוד.
הניה הייתה כבת שש־עשרה, תלמידה בכיתה י' בגימנסיה העברית המקומית, נאה ומפותחת גופנית לפי גילה והיא מצאה חן בעיניי. ברור, שבחירתה של הניה בי, מבין כל הנערים, החמיאה לי מאוד ופגישותינו נכנסו למסלול קבוע. פעם הבעתי בפני הניה את רצוני ללמוד לרכב על אופניים, דבר שלא ידעתיו עד אז, ובערב שלאחר מכן היא באה עם אופניה, וביחד פנינו לרחבה שעל יד בית המרחץ הקהילתי. במקום זה היה נוח מאוד ללמוד לרכב על אופניים ולמרות החושך ששרר בסביבה הצלחתי בהדרכתה של הניה, לאחר כמה ערבים של לימוד, לרכוש לעצמי את המיומנות הנדרשת לרכיבת אופניים.
פגישותיי עם הניה התקיימו בדרך כלל בחוץ, ברחוב שהואר מעט. מובן מאליו שבתור בחור ישיבה לא יכולתי להיראות בחברת נערה בפומבי, על כן קיימנו את פגישותינו בצנעה, ומשום כך הן היו תלויות לא במעט במזג האוויר בחוץ. כדי להתגבר על מכשול זה עברתי לגור לדירה שהייתה סמוכה לביתה של הניה. כך, שרק גדר נמוכה עשויה לוחות־עץ מחודדים בקצותיהם הפרידה בין שתי החצרות, ויכולנו לפגוש אחד את השנייה גם במזג אוויר לא נוח, ליד הגדר המשותפת, אפילו אם רק לרגעים ספורים.
למרות פגישותינו התכופות והרבות לא נתגלה הדבר לראש הישיבה, הצלחתי לשמור את סודי עד סוף היותי בישיבה בפרוז'נה, וזה כמובן מנע ממני אי־נעימויות שיכלו להיות לי, אילו היה העניין מגיע לאוזניו של מי שלא צריך היה לדעת זאת.
לאכסניה שלי, שהייתה סמוכה לביתה של הניה, עברתי לגור כשלישיבה בפרוז'נה הגיע בן־עירי, וולוול זלצר, שהיה צעיר ממני בשנה וגם קרוב משפחה. הוא היה נכדו של ר' אבא זלצר, אחיו של סבי יצחק. וולוול שגר עמי גילה עד מהרה את סודי, אך שתק. כך גם היה עם משה לרר, גם הוא בן־עירי, שהיה גם חברי לכיתה בבית־הספר והגיע ללמוד בישיבת פרוזנ'ה, כשנה לאחר שאני הגעתי לשם. עד לבואם של השניים הייתי היחידי

מפוצ׳אייב, עיירה רחוקה יחסית מפרוז׳נה, בשונה מרוב התלמידים בישיבה זו, שמוצאם היה מערים ועיירות קרובות יותר, או אף סמוכות מאוד לפרוז׳נה.
אינני יכול לומר ששהותי בפרוז׳נה הייתה לריק, כי יחסית לזמן שהייתי שם ולרמת הלימודים במקום, רכשתי שם לא מעט ידע בתלמוד, הכרתי סביבה אחרת, מנהגים שונים מאלה שהיו בפוצ׳אייב, אורחות חיים מסוג אחר וגם למדתי לכלכל את מעשיי באופן עצמאי, מחוץ לבית הוריי. הוכחתי לעצמי שיש בי היכולת להסתגל לחיים בתנאים אחרים מאשר חייתי עד לבואי לפרוז׳נה, אולי לא במודע, אך מכורח המציאות שנקלעתי לה. בפרוז׳נה גם התבגרתי והתחלתי לגלח את זקני.
חשבתי שלקראת חג הפסח אסע הביתה ושם אנסה לשכנע את ההורים, שלמען עתידי, מקומי אינו בפרוז׳נה וגם לא בכל ישיבה אחרת. לא סלדתי מהלימודים בישיבה, אך לא ראיתי את עצמי כמי שימשיך במסלול זה, ושאיפתי הייתה לימודים כלליים. לא הייתי בטוח שיעלה בידי להשיג את מבוקשי, אולם הייתי אופטימי. בינתיים קיבלתי מכתב מהבית שדודי ישראל, אחיה של אמי, עומד להתחתן, והחתונה תתקיים בשבת שלאחר חג השבועות, כלומר כחודשיים לאחר חג הפסח.
חתונתו של ישראל עמדה להתקיים במקום מגוריה של הכלה, כמעט במחצית הדרך מפרוז׳נה לפוצ׳אייב, באחוזה המשפחתית של הורי הכלה, שהייתה סמוכה למושבה כפרית יהודית על יד העיר סַארנִי. הוריי כתבו לי שאהיה אורח רצוי מאוד בחתונת דודי ישראל, ושבתום החגיגות המתלוות לחתונה אצטרף לפמליית בני המשפחה שלנו ואחזור אתם לפוצ׳אייב. קיבלתי את ההצעה וחיכיתי בקוצר־רוח למועד נסיעתי הביתה.
יום לפני עזיבתי את פרוז׳נה, ביום שמש בהיר, שכרתי אופניים ויצאתי לרכיבה יחד עם הניה, בפעם היחידה לאור היום. רכבנו במשך שעה ארוכה מחוץ לעיר, שם שוחחנו על העתיד, התחבקנו ונפרדנו בנשיקות. למחרת היום עזבתי את פרוז׳נה בדרך הביתה.

בחזרה הביתה

למחרת חג השבועות, ביום ו׳ ה־26 במאי 1939, בשעה שש בבוקר, יצאתי לתחנת הרכבת בפרוז׳נה ומשם נסעתי ברכבת ״הקטנה״ לבריסק. בבריסק עברתי לרכבת ובה נסעתי לדומברוביץ, שבסמוך לה שכן הכפר דוּבִּי, ומשם

נסעתי בעגלה למקום בו אמור היה להתקיים עוד באותו ערב טכס הנישואין של דודי ישראל עם אחת מבנות המקום. בדובי גרו מספר משפחות יהודיות שעסקו בסחר מוצרים חקלאיים; יהודי המקום היו קונים מאיכרי הסביבה את יבולי הגרעינים ואת שאר התוצרת החקלאית שלהם ומשווקים אותה לאזורים המערביים של פולין. אבי הכלה היה הבעלים של שתי טחנות קמח ובריכות לגידול דגים, בקנה־מידה מסחרי. משפחת הכלה נחשבה לעשירה, לפי המושגים דאז, והבת השתדכה לדודי ישראל, לא רק בגלל שמוצאו ממשפחה טובה, כי אם גם בזכות היותו בוגר ישיבה, "תלמיד חכם" ובעל סמיכות לרבנות. משפחות יהודיות רבות, ובפרט משפחות עשירות, חיפשו לבנותיהן חתנים מבין בוגרי ישיבות, כדי לפאר את משפחותיהן ב"ייחוס" של למדנים, וכך גם נזדמן ישראל למשפחה זו.
כשהגעתי לבית הכלה כבר מצאתי שם את סבי יצחק, את אשתו פייגה ואת לוי, שגם הוא הגיע לחתונה מהישיבה שבה למד. הוריי לא באו לחתונה משום שהיו צריכים להיעדר מהבית ומהעסקים למשך חמישה ימים רצופים, כפי שהתחייב מכך, שבהמשך לשני ימי חג השבועות, הייתה גם שבת.
ביליתי בדובי את השבת כולה, שהייתה עשירה בטכסים – החופה, סעודות, טכס "שבע הברכות", בחברתם של בני משפחת הכלה וקרואים נוספים. בקיצור, זו הייתה חגיגה אחת רצופה לאורך כל ימי סוף שבוע זה. ביום ראשון בבוקר, לאחר תפילת "שחרית" וארוחת בוקר יצאנו סבא, אשתו פייגה, לוי ואנוכי בדרכנו לפוצ'אייב. שוב נסיעה בעגלה לדומברוביץ, משם ברכבת עד לקרמניץ, ומקרמניץ הביתה בעגלה.
הגענו הביתה בשעות הערב המאוחרות כשהעיירה הייתה כבר מנומנמת בחציה ותושביה התכוננו כרגיל, לכיבוי אורות ולשינה כדי לקום עם שחר יום המחרת לעיסוקים היום־יומיים השגרתיים.
בשובי לפוצ'אייב נוכחתי לדעת, שמאז יציאתי מהבית המצב הכלכלי של משפחתנו השתנה לרעה במידה ניכרת. ההכנסות מחנות המכולת הצטמקו, המסים גדלו. כל הילדים, כולל אותי הגדול וארבעת אחיותי הצעירות ממני וביניהן אחותי התינוקת שנולדה רק לפני כחצי שנה בעת שהייתי בפרוז'נה, לא היינו מסוגלים להושיט עזרה כלכלית למשפחה. למרות זאת, החיים בבית התנהלו כבימים־ימימה ולא הרגשתי במחסור.
להתרחשויות הפוליטיות בעולם היה רק הד קלוש בפוצ'אייב. את מספר מקלטי הרדיו שבעיירה אפשר היה לספור באצבעות יד אחת. מעט העיתונים שהגיעו אל ידי המנויים, נתקבלו כאן באופן קבוע באיחור של יום אחד. קצב החיים, בכלל, זרם לאיטו, אולי אף איטי יותר מאשר שעות הזמן.

במרכז ההתעניינות של תושבי פוצ'אייב היו החיים הקהילתיים בעיירה ותושביה היו טרודים, כרגיל, בדאגות היומיומיות של פרנסה.
הקיץ היה בעיצומו ולרוב יהודי פוצ'אייב הייתה זו ה"עונה הבוערת"; משפחות רבות מיהודי העיירה עסקו כמונו, בחכירת מטעי־פרי, ובעת זו החל הקטיף ואיסוף היבולים מהמטעים. עם זאת הגיעו בד־בבד גם מועדי האודפוסטים.
ה"אודפוסטים" *[כך נקרא יום "העלייה לרגל" ל"לאוורה" בפוצ'אייב]*, מועדי העליה לרגל ל"לאוורה", זו הכנסייה הפרובוסלאווית הגדולה שנבנתה בפוצ'אייב בימים קדומים, על רקע של "התגלות האם הקדושה" אשר "הופיעה" במקום והשאירה את הדפס רגלה באחד הסלעים שעל ההר, ובמקום זה נבנתה לאחר מכן ה"לאוורה".
ה"לאוורה" היוותה ממלכה בפני עצמה; היו בה הכנסיות "הקיצית" ו"החורפית", מנהרות שהוצבו בהן פסלים של קדושים נוצריים ושם, באחת המנהרות, הוצג גם הדפס עקב הרגל של "האם הקדושה" - מרים, אם ישו. בנוסף לזאת היוותה ה"לאוורה" יחידה כלכלית עצמאית עתירת נכסים. ה"לאוורה" חלשה על אלפי הקטארים של אדמה חקלאית שכללו יערות, מטעים של עצי־פרי, שדות פלחה ומרעה. כן, הייתה ה"לאוורה" הבעלים של תחנת כוח, אשר סיפקה זרם חשמלי לבתי האזרחים בעיירה. ברשותה של ה"לאוורה" היו גם בתי מלאכה מגוונים, טחנת קמח, בית דפוס ומפעלים כלכליים נוספים.
בשטח ה"לאוורה" התגוררו מאות אנשים: כמרים, פרחי כמורה, נזירות ונזירים, וברשותה היו גם שני בתי אבן גדולים, רבי־קומות, הבתים היחידים בעיירה בעלי קומות רבות, אשר שימשו בחלקם כמגורים לראשי הכנסייה ושם גם שכנו המשרדים של ה"לאוורה". לאחד הבתים קראו בשם "בית המלון האדום" והשני כונה - "בית המלון הלבן". אנשי ה"לאוורה" היו בקשרים מסחריים הדוקים עם יהודי העיירה, וגם לנו היו קשרי מסחר עם אנשי כמורה, נזירים ונזירות, שב"לאוורה" ואחדים מהם אף הפכו לידידי המשפחה.
ה"לאוורה" הייתה אבן־שואבת למאמינים הפראבוסלאווים מכל מדינת פולין ואף מחוץ לה. רבבות עולי־רגל הציפו את העיירה במשך חודשי הקיץ לרגל חגים נוצריים מיוחדים. חמש או שש פעמים במשך עונה זו התקיימו בעיירה ה"אודפוסטים" כשכל אחד מהם נמשך מספר ימים רצופים. בעתות אלה המוני המבקרים - עולי הרגל - "השתלטו" על העיירה בלבושם הססגוני וגרמו לצפיפות גדולה כזו, עד כדי כך, שאנשי המקום בטלו בקרבם.

לקראת ה"אודפוסטים" הגיעו לעיירה גם אנשי בידור, להטוטנים ותגרנים שמכרו לעולי הרגל סחורות שונות ואביזרים מכל הסוגים, ובעלי "פטנטים" הציגו את המצאותיהם, בקולי־קולות, כשהם מנסים למכור את מרכולתם לעולי הרגל. רוב, רובם של עולי הרגל באו מכפרים בהם רמת החיים הייתה נמוכה ומפגרת וכל דבר נוצץ שהציגו הרוכלים שבה את לבותיהם והוציאו את פרוטותיהם המעטות על מיני צעצועים ואביזרים בלתי שמישים שהציגו הרוכלים בפניהם.

באותן ההתכנסויות – ה"אודפוסטים" הסתננו לתוך ההמון גם לא מעט כייסים, גנבים ורמאים למיניהם. כולם באו למטרה אחת: להוציא, בכל דרך, את פרוטותיהם של עולי הרגל, אשר חסכו פרוטה־לפרוטה, לאורך זמן רב, כדי להגיע ל"לאוורה" בפוצ'אייב ולהשתחוות בפני האיקונין של דמות "האם הקדושה" המקומית.

בעת ה"אודפוסטים" היו כל הרחובות שבעיירה מלאים בדוכנים והיו רוכלים שנעזרו לעסקיהם בבעלי־חיים שונים, כמו ציפורים, סנאים, עגורים, ארנבות ואחרים, כדי למשוך את תשומת לב הבריות. השימוש בבעלי־החיים נעשה, בעיקר, על ידי אלו שערכו הגרלות למיניהן והם אימנו לפני כן את החיות, להיות להם לעזר בעסקיהם המפוקפקים. בעלי־חיים שהיו ברשות הרוכלים היו שולפים כרטיסי הגרלה מתוך ארגז הכרטיסים עבור קהל רוכשי כרטיסי ההגרלה והקהל היה נהנה מ"פקחותה" של החיה, היודעת לבצע את הנדרש ממנה. כל זאת היה מלווה, לרוב, בהכרזות צעקניות ובמוזיקה מחרישת אוזניים, שהשמיעו תיבות הנגינה, התופים וכלי נגינה רעשניים אחרים שהפעילו הלהטוטנים ועוזריהם, שהיו פזורים בקהל.

היה גם בידור "מאורגן" עבור עולי הרגל: קרקסים, לפעמים שניים או אף שלושה, שנטו את אוהליהם הענקיים במגרש שעל יד שוק הבהמות. ואנשי הקרקסים היו מדגימים בפני קהל הצופים שהצטופף, מסביבם, בכניסה לאוהל הקרקס, את יכולתם האקרובטית־בידורית בליווי שירים מבדחים.

בימי ה"אודפוסטים", שהתקיימו ברובם בימי "החופש הגדול" מבית־הספר – הסתובבתי ביחד עם חבריי, במשך שעות רבות בין הדוכנים, הקרקסים, הסחרחרות, מגלשות־הגבהים, מתקני קליעה למטרה, הסוכות להשחלת טבעות ומקומות דומים לאלה. הדוכנים לסוגיהם היו פזורים בכל פינות העיירה, והייתי עובר מדוכן לדוכן, מתבונן בהצגות, במשחקים, וצוהל יחד עם כל הקהל שמסביבי ולפעמים אף לקחתי חלק במשחקי־הגרלה.

ימים רבים לאחר תום ה"אודפוסטים", אנחנו, הילדים, היינו מחקים את קולותיהם של הליצנים, השחקנים, החיות, ומנסים לחקות גם את פעלוליהם

של האקרובטים ושל מארגני משחקי־המזל: "שלושה קלפים", "שלושה אצבעונים וגרגר פלפל" ועוד.
בימי ה"אודפוסטים" הייתה העיירה מתעוררת לחיים; יהודי העיירה סיפקו למבקרים, עולי־הרגל, את צורכיהם במזון, משקה, לבוש ולינה, ואפילו מכרו להם את תמונות "האם הקדושה מפוצ'אייב" – האיקונין שלה, וגם של "קדושים" נוצרים אחרים. ואכן, הקיץ הביא עִמו, בדרך כלל, התאוששות במסחר ורווחה כלכלית ליהודי העיירה; היה במה לעסוק והיה שכר לעמל – יהודי פוצ'אייב הרוויחו בתקופת ה"אודפוסטים" את לחם־יומם, ואף עודפים לימי החורף "הרזים".
כך היה בכל קיץ. גם הקיץ של שנת 1939, לאחר שחזרתי מהישיבה בפרוז'נה, אמור היה להיות קיץ שגרתי הדומה לזה של השנים שקדמו לו...
בינתיים, הכל התנהל כסדרו, הייתי בבית בחופשה ועזרתי לאבי בעסקי מטעי־הפרי – השגחתי על הפועלים הקוטפים, עזרתי בארגון הובלת הפרי הקטוף למקומות האחסנה, נטלתי חלק בהשגחה על העובדים שארזו את הפרי, פקחתי עין על כך שסימון הארגזים יהיה נכון ושרישום שקילת הפרי יהיה מדויק, ופעמים אחדות ליוויתי גם את שיירת העגלות העמוסות בארגזי הפרי לתחנת הרכבת בקרמניץ, והשגחתי שפריקתם מהעגלות וטעינתם לקרונות הרכבת תיעשה בצורה תקינה כך שהפרי לא יינזק בהובלתו למקום היעד. עזרתי גם בניהול ספר החשבונות של עסקי מטעי־הפרי המשותפים לנו ולמשפחת דודי אנשל.
היה ברור שאני נשאר בבית עד לגמר החגים – הימים הנוראים, סוכות ושמחת תורה – החלים בסוף הקיץ, ועד למועד זה נשארו עוד שבועות רבים. בינתיים לא דיברו במשפחה מה יהיה אִתי בעתיד, אחרי החגים. גם לי לא הייתה עדיין תכנית מגובשת פרט לרצון הכללי שלא להמשיך את הלימודים בישיבה. היחידי שציפה ללא ספק שאחזור ללמוד בישיבה היה סבי יצחק, אבל בינתיים גם הוא לא העלה את הדבר בפניי.
אולם בסוף חודש יולי של קיץ זה התחילה לרחף עננה כבדה – סכנה של מלחמה. הדי הדרישות הטריטוריאליות והאחרות של גרמניה הנאצית מפולין הגיעו גם לאוזניהם של תושבי פוצ'אייב. אולם אפילו הפסימיסטים המושבעים שבין יהודי העיירה, כמו גם במקומות אחרים בפולין, לא יכלו לחזות את הטרגדיה הנוראה שתִפקוד את הקהילות היהודיות ברוב חלקי אירופה, ובתוך זה גם את הקהילה היהודית הקטנה של פוצ'אייב, את הוריי ובני משפחתי כולם, בעקבות המלחמה שתפרוץ.
האיומים של גרמניה הנאצית על פולין גברו, והמתח אצל האנשים עלה.

הדבר החל לתת אותותיו גם בפוצ׳אייב. רבים דיברו אודות המצב שנוצר, וציפו שהמשבר ייגמר בכניעתה של פולין לדרישות הגרמנים. אך כידוע, באחד בספטמבר 1939, תקפה גרמניה את פולין במפתיע, והאחד בספטמבר 1939 הפך, על כן, ליום המציין את פרוץ מלחמת העולם השנייה, מלחמה שבה נשפך הרבה דם, ובמיוחד דמם של היהודים, על לא עוול בכפם.

שער שני

עולם במלחמה

חיפושי דרך ונדודים

המלחמה החלה

על אף הדריכות ואי־השקט שאפפו בשבועות האחרונים את רוב האנשים, עובדת פרוץ המלחמה הפתיעה, כמעט את כולם, בפרט את האנשים הפשוטים, וכאלה היו רוב רובם של תושבי פוצ'אייב, שלא היו בקיאים במשמעויות המהלכים הפוליטיים בעולם. המדהים ביותר בעיני כולם היה ההסכם שנחתם בין גרמניה הנאצית לבין ברית המועצות הקומוניסטית, שני ניגודים קוטביים: אש ומים! כפי שהם נראו בעיני הבריות. אך הדבר הפך לעובדה, פורסם ואושר על ידי בעלי הדבר בעצמם.
למרות שפוצ'אייב שכנה הרחק מהגבול הגרמני, הורגשה המלחמה במקום היטב, ומיד; תוצאותיה נראו כבר למן הימים הראשונים לאחר שהחלה. שכן, מיד, עם פרוץ המלחמה הכריזו השלטונות המקומיים על עוצר והאפלה מוחלטים בערבים ובלילות, קרמניץ הסמוכה הופצצה על ידי הגרמנים ואווירון גרמני קל נחת ביום השלישי למלחמה בשדה שבפאתי פוצ'אייב. אנשי המשטרה המקומית חשו למקום נחיתת המטוס, אך איחרו את המועד – והמטוס התרומם והמריא לפני שאלה הספיקו להגיע למקום הנחיתה. נשק להגנה אווירית לא הוצב בסביבה הקרובה, והגרמנים עשו בשטח כבתוך שלהם.
לאחר נחיתת המטוס היו שמועות שהגרמנים השאירו במקום "מרגל", אבל אף אחד לא נתפס, או נאסר. למעשה לא היה מי שיאסור את "המרגל" הגרמני, אם אמנם היה כזה, כי אנשי המשטרה הפולנית במקום היו בעצמם תלושים וזרים בקרב האוכלוסייה המקומית מאז ומתמיד, ובפרט עכשו, ואף אחד מהתושבים לא חש לעזרתם.
במצב שנוצר עם פרוץ המלחמה הרגישו את עצמם אנשי המשטרה הפולנית, שעדיין החזיקו בשלטון, מפוחדים מפאת היותם מבודדים וחששו לחייהם, ועל כן, הם לא גילו יוזמה ופעילות כלשהי. אחד השוטרים שהעז לצאת לרחוב, וראיתיו במו עיניי, לא היה כלל חמוש, בניגוד להרגלם של אותם שוטרים בימים כתיקונם.
לפני פרוץ המלחמה, כשהשלטון הפולני היה יציב, היו השוטרים חמושים באקדחים וכעת, שוטר מסכן זה, לא רק שהתהלך ללא נשק כלל, אלא גם הסיר את הכתפיות שמעל מדיו. שוטרים נוספים לא נראו באותם הימים ברחובות העיירה, מפחד התושבים, כי לאחדים מהם היו "חשבונות אישיים" עם שוטרים מסוימים.
צבא פולין, שהיה ידוע בהתרברבותו וביכולתו הרבה לערוך מצעדים

מרשימים, נשבר מהר מאוד מול המכונה המלחמתית האדירה של גרמניה, וטרם תבוסתו הסופית של הצבא הפולני ראתה פוצ׳אייב אלפי חיילים פולניים הנסוגים דרומה, לגבול הרומני. החיילים לא עצרו בפוצא׳ייב, אך בדרך נסיגתם הם הציפו באלפיהם את רחובות העיירה. רבים מהחיילים תרו אצל התושבים אחר בגדים אזרחיים וערקו משורות הצבא, אחרים מכרו ממטלטליהם, וכמעט כולם הציעו למכירה סיגריות וטבק לעישון, רכוש שהגיע לידיהם בעקבות הביזה שהם ערכו בדרכם, בבית החרושת למוצרי טבק בקרמניץ.

באותם הימים הסתובבתי הרבה ברחובות העיירה בחברת בן־דודי, יצחק קלוץ, וגם אנחנו רכשנו מהחיילים סיגריות, ובימים אלה גם התחלתי לעשן. לאחר שפוצ׳אייב התרוקנה מחיילי הצבא הפולני הנסוגים, הורגשה ריקנות כלשהי. הרדיו הפולני לא דיווח על מפלת צבאו, והידיעות על כך נקלטו מתחנות הרדיו הגרמני, ובעיקר מהרדיו של ברית המועצות. האווירה בפוצ׳אייב נעשתה כבדה בכלל, ובפרט לאחר שנפוצו השמועות על התארגנותם של כפריים אוקראינים מהסביבה הקרובה האמורים ״לעלות״ על העיירה, לערוך פוגרום בתושביה היהודים ולשדוד את רכושם.

צעירים יהודים רבים, מבני העיירה, התאספו באופן ספונטני והתארגנו לעמוד מול הפורעים הגויים, אם אלה ינסו לחולל מעשה. גם אני הצטרפתי לשורות המגינים. הייתי כבר קרוב לגיל שבע־עשרה, מפותח גופנית, והכנתי לעצמי, כמו כל הצעירים היהודים, אלת־עץ. על הצטיידות בנשק אחר לא דיברו בפומבי, ואני רק שיערתי שיש בינינו כאלה שהתכוננו להשתמש גם בנשק אחר, ובכלל זה נשק חם שהגיע אליהם מידי החיילים הפולניים, שעברו זה לא מכבר דרך העיירה.

אנחנו, הצעירים היהודים המאורגנים, הפגנו נוכחות ברחובות העיירה ביום ובלילה, וזקיפים שלנו הוצבו בכל מבואות העיירה כדי להתריע - אם אכן יקרה הדבר הנורא, ופורעים ינסו להתקרב לתחומי פוצ׳אייב. אולם כעבור מספר ימים ירד המתח, אם בגלל ההתארגנות שלנו, צעיריה היהודים של פוצ׳אייב שהרתיעו את הפורעים הפוטנציאליים או משום הידיעות על הסכם הסובייטי גרמני בדבר החלוקה של שטחה של פולין המובסת ביניהם כך, שהאזור שלנו נכלל בחלק שיצורף לברית המועצות.

ההודעה הרשמית של ברית המועצות על ״שחרור״ אוקראינה ובילורוסיה המערביות וסיפוחן לרפובליקות הסובייטיות, באה מאוחר יותר. מי שתכננו פרעות ביהודים הבינו שבבוא היום יהיה עליהם לתת את הדין על מעשי הפרעות ביהודים, אם יעשו כן, והם החליטו להרפות מתכניותיהם, ובעקבות

זאת נרגעו הרוחות. עד כמה הדבר היה נכון למדתי מדבריו של אבי באותם הימים, אשר סיפר בבית, שבעקבות השמועה שהסובייטים עומדים לספח את אוקראינה המערבית למדינתם, שמע מפיו של גוי פלוני, אחד מאלה שהיו בקשר עסקי עמנו, ולא נמנה דווקא על אוהבי ישראל המובהקים, ש"היהודים ניצלו!"

כמובן, שבגלל המלחמה וקריסת השלטון הפולני שובשו החיים בעיירה כליל. קרמניץ הופצצה מהאוויר מספר פעמים. מטוסי ה"לופטוואפה" הגרמניים ניסו לפגוע בחברי הממשלה הפולנית, אשר בדרכם לגבול הרומני, כדי לחצות אותו ולמצוא מקלט ברומניה, התעכבו בקרמניץ. פרט לזאת האזור היה שקט ולא היו בו פעולות מלחמתיות של ממש.

הצבאות הנאציים התקדמו במהירות בחלקים המערביים של פולין מזרחה ועצרו את מסעם על קו התיחום שהוסכם בינם לבין הסובייטים. פוצ'אייב נותרה מזרחית מקו זה, והגרמנים שעצרו את התקדמותם, לפי ההסכם עם הסובייטים, נשארו עומדים הרחק ממנה.

בכל זאת, נתנו ימי המלחמה את אותותיהם בשטח: המסחר, שעליו התקיימו יהודי העיירה, שותק; ימי השוק התבטלו מעצמם, ובעלי החנויות לא פתחו כלל את חנויותיהם, כשהם מנסים בדרך זו לשמור על מעט הסחורה שנשארה עוד ברשותם, עד שהמצב יתבהר, כי סחורה חדשה לא ניתן היה להשיג. מאידך, השתדלו התושבים להצטייד במלאי של מזון ופריטי צריכה יסודיים אחרים, כדי להבטיח את הקיום הפיזי המינימלי, להם ולמשפחותיהם. יחד עם זאת רצו הכל להיפטר מהכסף הפולני שערכו ירד פלאים.

כך נתקענו אנו, כמו כל האחרים שעסקו בחכירת מטעי־הפרי, עם חלק גדול של פרי שכבר נקטף, וחלק אחר שהיה עדיין על העצים ללא יכולת לשווקו. המצב הכללי נעשה קשה. התושבים שפרנסתם הייתה על היוזמה הפרטית, מצאו עצמם במצב שלא הכירוהו עד כה והדבר לא היה כל כך קל. ב־17 בספטמבר 1939, עם ההכרזה הרשמית של ברית המועצות, שהצבא האדום יוצא לשחרר את אוקראינה וביילורוסיה המערביות, התחיל המצב הפוליטי להתבהר במקצת, אולם זה לא פתר עדיין את הבעיות הכלכליות שאנשים נקלעו אליהן בעקבות התמורות שהביאה עמה המלחמה.

בפני הכפריים לא הייתה קיימת, כמעט, הבעיה של השגת מזון לקיומם הפיזי. יבולי הגרעינים והמספוא שנקצרו, נאספו זה מכבר מהשדות ואוחסנו באסמים ובגרנות; אסיף תפוחי האדמה והירקות העמידים האחרים היה עוד לפניהם, אך אלו נמצאו בשטחי הקרקע שבבעלותם. המקנה – הבקר,

הצאן, החזירים ובעלי הכנף נשארו, כמקודם, ברשותם, כך שבעיית המזון לקיום היום־יומי לא העיקה עליהם כלל. לעומתם, לתושבים העירוניים, רובם ככולם יהודים, להם כן הציק הדבר, ואפילו עד למאוד. הכורח של תושביה היהודים בפוצ׳אייב להשיג מעט מזון לצורכי היום־יום ולשמור מעט במלאי עבור בני משפחותיהם, אילץ את האנשים לרוכשו תמורת חפצים, שהיו שווי־ערך בעיני האיכרים שבידיהם היה המזון, כלומר לקנות אצלם מצרכי מזון תמורת סחורה אחרת - בדים, עורות, בגדים, סוכר, מלח, גפרורים, נפט, וטובין אחרים שאין האיכר מייצר בעצמו, ואם לא באלה - לשלם להם במטבעות־זהב.

הכסף הפולני שהיה בשימוש עד לפרוץ המלחמה איבד מערכו, מיד עם תחילתה, ולאחר שנודעו ברבים מהלכי המלחמה בחזית, חדלו האנשים להשתמש בכלל בכסף והכל עברו לסחר חליפין - סחורה תמורת סחורה. אין פלא, אפוא, שכל מי שהיו בעלים של חנות בפוצ׳אייב, כלומר היהודים ובתוכם גם הוריי - סגרו את חנויותיהם בפני כלל הקונים ושמרו את מעט הסחורה שנותרה עוד בחנות, לסחר החליפין.

גם ההודעה הסובייטית על סיפוח השטח של אוקראינה המערבית לרפובליקה הסובייטית האוקראינית לא שיפרה את המצב במקום, בפרט כשכניסתם הפיזית של הסובייטים לשטח התמהמהה. אמנם, עם ההכרזה הרשמית על החלת השלטון הסובייטי התארגן בפוצ׳אייב כעין שלטון - ״מועצה עממית מקומית״, שהורכבה מנציגי התושבים, יהודים ואוקראינים, מאלה שהיו קומוניסטים במחתרת, או שהיו בעלי השקפה פוליטית הקרובה לקומוניסטים, אך בידי שלטון זה לא היו האמצעים הדרושים וגם לא הכוח, להכניס סדר בחיי היום־יום של העיירה, וכמובן, שלא היה לאל ידם לספק את צורכי התושבים.

״המועצה״, כנראה לפי הנחיות מלמעלה, ניסתה לנהל את עניני העיירה, אך באין בידיה אפשרות לפתור את הבעיות הקיומיות של התושבים, היא הפנתה את כל מרצה לפעולות תעמולה. אסיפות פומביות כלליות של כלל התושבים ושל בני הנוער בפרט, הפכו לתופעה יום־יומית. הכל דיברו בשבחו של המנהיג הדגול, החבר יוסף סטלין, אשר בעזרת צבא־העם, הצבא האדום, ״שחרר״ את תושבי אוקראינה וביילורוסיה המערביות מעול השלטון המדכא הפולני והבטיח לתושבי האזורים הללו, בעתיד הקרוב חיי אושר.

הנוער היהודי שהרגיש עצמו לחוץ מאוד בעת השלטון הפולני, החל פתאום לנשום ״אוויר חופשי״, ניתנה לו האפשרות להשתתף באופן שווה באסיפות הכלליות, ואפילו לדבר בהן בשפתו - אידיש. הנוער היהודי, כמעט כולו,

נרתם למשימת העזרה לביסוס המשטר החדש, על אף שהוא בעצמו לא קיבל לידיו תפקידים שלטוניים רשמיים מהאנשים שמינו את עצמם לנהל את ענייני האוכלוסייה בפוצ'אייב.

המשטרה הפולנית - סמל השלטון המקומי - פורקה מנשקה, ואנשיה התפזרו ובמקומה הוקמה ה"מיליציה", שאליה הצטרפו גם מספר צעירים יהודים, יוצאי צבא. המיליציה התמקמה בבניין ה"רוּטֶס", מקום משכנה הקודם של המשטרה הפולנית. לאנשי המליציה לא היו מדים, ורק הסרט האדום, שכל אחד מאנשיה ענד על זרועו, העיד על היותו איש המופקד על החוק. אווירת אי־הוודאות שהשתררה מיד עם פרוץ המלחמה עדיין לא פגה, אך באופן כללי - העיירה שָׁקטה.

אולם בלב התושבים היהודים המבוגרים בפוצ'אייב, כמו אצל הוריי וסבי - אשר חיו לפני כעשרים שנה תחת השלטון הבולשביקי, ולמדו את סדרי הממשל שלו - קיננה הדאגה לעתיד, ועם בואם הנוכחי של הסובייטים לאזורנו הופרה שלוות נפשם. לעומתם, אנחנו הצעירים, ואני בתוכם, היינו דווקא מרוצים מאווירת החופש שהשתררה בסביבתנו; לא עוד הרגשה של נחיתות לעומת הגויים, וגם יהודים המתחילים למלא תפקידים ממלכתיים - הממשל הוא של כולם, ואין עוד "עליונים" ו"תחתונים".

בינתיים הוצפה גם פוצ'אייב בחיילים וקצינים של הצבא האדום. רבים מהקצינים אוכסנו בבתיהם של התושבים, וכך נוצר המגע האישי הראשוני בין הצדדים. אנשי הצבא האדום, מכל הדרגים, הפגינו את ידידותם לתושבים המקומיים, הכל היו נחמדים והאִמרה הנפוצה ביותר באותם הימים בפי אנשי הצבא האדום הייתה: "אצלנו יש הכל - גפרורים, נפט..."

עם פרוץ המלחמה נוצר מחסור במצרכים רבים בכלל, ובפרט הורגש המחסור בנפט, גפרורים, סוכר, ומלח. תושבי פוצ'אייב, כמו כל האוכלוסין באזור, חיפשו מקורות להשיג מצרכים אלה. אנשי הצבא האדום, כנראה לפי צו מגבוה, נצטוו "לנחם" את התושבים שזה עתה נכנסו לשכון תחת כנפי השלטון הסובייטי, שמצרכים אלה ישנם בברית המועצות בשפע, ובקרוב יגיעו גם אליהם. האִמרה: "אצלנו יש הכל..." עשתה לה כנפיים, והפכה עד מהרה לכרזה לעגנית בפי הבריות, משום שבמציאות היום־יומית לא רק שהסובייטים, השליטים החדשים, לא סיפקו את המצרכים הללו, או בכלל מצרכים כלשהם, לשטח "המשוחרר", כי אם להפך: הם קנו מכל הבא ליד - כל דבר שיכלו להשיג במקום.

יחידות הצבא האדום שהתמקמו בפוצ'אייב לא מצאו כאן קסרקטינים והם נאלצו לנטות את אוהליהם בכל מקום אפשרי: בחצר הרשות המקומית,

בחצרות בתי הספר וגם בין העצים שבמטעי־הפרי.

כאמור, נשאר עדיין במטעים החכורים שלנו פרי רב שבגלל תהפוכות הזמן לא נלקח משם – הן כזה שכבר נקטף והונח במקום בערמות וגם פרי שנשאר על העצים, שלא נקטף עדיין, משום שלא היה לאן לשווקו. אבי ניסה בכל דרך לגונן על פרי זה, לאספו ולאסמו במקומות האחסון הקבועים שלנו, שמא עוד יצליח להציל משהו מההון שהשקענו בחכירת מטעי־הפרי. הוא חישב מידי פעם, בעגמת־נפש, את שווי הרכוש שלנו היורד לטמיון, ואין דרך להצילו.

אבי ששירת בעצמו, כחייל בצבא הרוסי של הצאר ונטל חלק במלחמת העולם הראשונה, היה נכנס מידי פעם לשיחות עם חיילי הצבא האדום שנטו את אוהליהם בתוך המטעים שלנו, וכחייל רוסי לשעבר הוא ניסה ללמוד אצל החיילים על אורח־חייהם ולהשוותו לזה שהיה קיים בצבא שהוא שירת בו בימי הצאר. כשאבא היה חוזר הביתה הוא סיפר, בלא מעט תדהמה, על "הטיפוס" של החייל בצבא האדום. הוא היה מביע תמיהה ואומר: "משהו לא בסדר! איך זה ייתכן שחייל רוסי ידבר בלשון נקייה כזאת – שלא ישבץ בשיחו אף קללה, וגם לא מילה גסה אחת. האמנם הצליחו במשטר הבולשביקי לשנות את הרוסי מיסודו!?" אבי לא האמין שהדבר אכן קרה.

ואמנם, כפי שהסתבר במרוצת הזמן, נצטוו כל החיילים אשר "שיחררו" את החלקים של מזרח פולין לנקוט בנוכחות האוכלוסייה המקומית לשון נקייה, לא לנבל את פיהם, לא לגדף ולשמור על ניקיון כפיים – לא לגנוב. זו הייתה פקודה שבצִדה מסר ברור: כל מי שֶיָפֵר כללים אלה צפוי לעונש החמור ביותר! לכל אחד ואחד מחיילי הצבא האדום היה ברור, שאם הוא לא יעמוד בצו איסור זה לא יהיו רחמים כלפיו, ואין כל סיכוי שמישהו יוכל להעלים את דבר העבירה על צו זה, והכל ידעו שהחברים הטובים ביותר שבסביבתם הקרובה הם אלה אשר יביאו את דבר הפרת הפקודה בפני מי שצריך, כשזה יקרה.

פעם עברתי ליד קבוצת חיילים שהתאמנה בהפעלת נשק קל בחצר המועצה המקומית, נעצרתי מעבר לגדר החצר וצָפיתי באימוני החיילים, אך חיש מהר נצטוויתי לעזוב את המקום. במרוצת הזמן למדתי לדעת, מה פשר הדבר לגלות סתם סקרנות, ומָהן ההשלכות האפשריות ממעשה כזה במשטר הסובייטי.

באותה עת החלטנו, כמה מחבריי ואני, להתאים את עצמנו במעט לעידן החדש – וללמוד את השפה הרוסית. מישהו מחבריי המליץ לפנות אל אדם

שנמנָה עד אז עם הכמרים ששירתו בכנסיית ה"לאוורה", ובבוא הסובייטים התגלה שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית וחי במסווה של כומר, וכעת עם השלטת הסדר הסובייטי במקומותינו הוא, כמו האחרים מסוגו, יצא ממחבואו. למדנו אצלו שלושה: יוסף קרויזן, אברהם גרטנשטיין ואנוכי, ולא התאכזבתי מהלימודים אצלו. תוך זמן קצר יחסית, שיפרתי את ידיעותיי בשפה הרוסית וגם הצלחתי לרכוש, באמצעות המורה הזה, את עיקרי הכללים בדקדוק של השפה הרוסית. רוסית ידעתי במקצת מתוך שמיעה, וגם מכך שפוֹנֶטִית היא קרובה לאוקראינית.

בשפה האוקראינית שלטתי במידה טובה בדיבור, אם כי לא בכתיבה. שתי השפות, רוסית ואוקראינית, שייכות לאותה משפחה – השפות הסְלביות.

באחד הימים חשתי בנפיחות מסביב לעיני הימנית, העין גם דמעה ועקב הנפיחות היא נסגרה כמעט כליל. רופא עיניים לא היה בעיירה, וכרגיל בפוצ'אייב הלכתי עם אמי אל הרוקח העירוני לשאול מה לעשות במקרה כזה. הרוקח היה מקובל בעיירה שלנו כמי שמצוי בענייני כל המחלות הפוקדות את כל בני האנוש, וגם כיודע להתאים את התרופה המתאימה והיעילה לכל מחלה.

הרוקח הסתכל בעיני החולה וקבע שאני זקוק לטיפות וגם למשחה מסוימת, אשר ירפאו את עיני החולה. אך שלא כמו בזמנים רגילים, דרש הרוקח לשלם לו תמורת התרופות ב"שווה כסף" – שמן, סוכר ונפט. אמי הסכימה ללא היסוס ל"תנאי התשלום" וסיפקה את המצרכים כמוסכם, ואני קיבלתי את התרופות שהרוקח הועיד לי. אך הריפוי נמשך מספר שבועות, וכל אותה עת ישבתי ספון בביתי. בינתיים, התבסס השלטון הסובייטי בעיירה: התארגנו מוסדות השלטון המקומי ונקבעו דפוסי החיים לפי המתכונת של המשטר החדש, אשר השפיעו במהלך הימים על אורח חיי התושבים באופן כללי, ועל כל פרט ופרט, בנפרד.

באותה עת נעשה ניסיון לשבץ ולשלב סוחרים וחנוונים – רוב רובו של הציבור היהודי בפוצ'אייב – בתעסוקה. היו אנשים שהאמינו ברוב תמימותם שיינתן להם להמשיך לעסוק במסחר – במיוחד מי שהיו עד אז חנוונים קטנים – אולי על ידי התארגנות בקואופרטיבים, העיקר שימשיכו במה שעסקו, גם אם הכנסתם לא תהיה גבוהה. בהקשר לנושא זה התפתחה פעילות רבה: נערכו אסיפות של הנוגעים בדבר בבית המדרש, התווכחו ואף עובד תקנון ונקבעו תנאי ההצטרפות למתקבלים לקואופרטיב המיועד. גם הוריי, כבעלי חנות מכולת, ראו את עצמם כראויים להיכלל במסגרת זו, והשמחה הייתה כמעט שלמה. אך כשהצעת התארגנות זו הובאה בפני

השלטונות - הגורם המחליט והקובע בעניינים אלה - הדבר לא אושר כלל. וכך התמוסס חלומם של אנשים רבים, וגם של הוריי, להמשיך בעסקי המסחר בזמן השלטון החדש, הסובייטי.

הכל הבינו אז, שעם התבססות השלטון הסובייטי, חובה על כולם לפנות לעבודת־כפיים ושפרנסתם של תושבי העיירה היהודים לא תושתת עוד על המסחר. אבל בפוצ'אייב, כמו בכל הסביבה הקרובה לה, לא היו מפעלים תעשיתיים, שיכלו לקלוט את כל אותם האנשים שהיו זקוקים לעבודה. גם בעלי בתי המלאכה הזעירים הפרטיים, לא רק שלא יכלו להרחיב את מפעליהם ולהגביר את הייצור, וחלקם הגדול נפלו גם הם קורבן לחוסר התעסוקה, בעיקר מחמת המחסור בחומרי גלם.

בפני המשפחות עמדה אז השאלה איך, וממה להתפרנס; כל המלאי - אם במצרכים, חומרי גלם, או תוצרת מוגמרת - שברשות היהודים, היה בכמות נתונה וסופית, ולא ניתן היה עוד לרכוש חומרי־גלם במְקום אלה שנצרכו ולכן שמר כל אחד־ואחד על הנכסים המעטים שעוד נותרו לו, אם היו כאלה. במשטר הסובייטי לא קיים המושג "חוסר עבודה" או "אבטלה", הכל עסוקים, גם אם אין תפוקה ממשית. אולם בשביל יהודֵי פוצ'אייב, ובמיוחד לאנשים בגיל העמידה והמבוגרים יותר, הגיעו עתה זמנים קשים. בעוד הנוער שפע תקוות וציפה לעתיד טוב, זוֹהַר, השתלטו על המבוגרים הדיכאון והייאוש, ומוצא סביר ממצב זה לא נראה באופק. בחוצות הכל נראה לכאורה שפיר, כרזות עם סיסמאות בשבח המשטר החדש נִתלו בכל מקום אפשרי, והכל דיברו אודות "גן־העדן עלי אדמות" שיביא עמו השלטון הסובייטי, לאחר שיתבסס דיו במקום.

יהודי פוצ'אייב היו ברובם אנשים פשוטים, שמאווייהם היו נתונים ל"עבודת השם" והם עשו כל מאמץ דרוש לפרנס את משפחותיהם, "ואם ירצה השם", יִרוו גם נחת מצאצאיהם, וצאצאי צאצאיהם. שאיפותיהם לא חרגו מעבר לזה, וכל עוד הדברים התנהלו בדרך זו, אם גם לא תמיד לפי רצונם וציפיותיהם, הם קיבלו את הדברים כמות שהם, אבל כעת חל שבר בחיי יהודי העיירה. לא רק שפרנסתם של רבים נכרתה כליל, גם החיים הרוחניים של הקהילה הקטנה נפגעו.

המשטר בברית המועצות היה אנטי־דתי, ואפילו התנכל לאנשים שניסו לשמור על דתם, הוא התעמר באופן גלוי בכל מי שניסו לקיים פולחן דתי כלשהו, ואף אסר על השתתפותם של ילדים ובני נוער בטכסים דתיים. וכך, הפך יום השבת בבת־אחת ליום רגיל, ומי שהסתייג מעבודה בשבת היה צפוי לעונש "הראוי" לסרבן־עבודה. סירוב לעבוד בשבת ובמועדי ישראל,

היה יכול לגרור עמו האשמה כבדה של מעשה חתרני וסבוטאג', ויהודי פוצ'אייב מצאו את עצמם פתאום, מתחת למכבש כבד של המשטר החדש - ומוצא אַיִן.
כשעיני הִבריאה, יצאתי מהבית לפגוש חברים ולראות מה מתרחש ברחוב, הרגשתי את עצמי זר ומנותק מהבריות. הכל היו משובצים בעיסוקי־סרק - באסיפות ובחוגים לבילויים: להקות בידוריות, וצוותים מיוחדים של חיילי הצבא האדום שיעשעו את התושבים, ובמיוחד את הנוער שבעיירה - הקרינו סרטים בחוצות העיירה, רקדו, שרו ולימדו את הקהל את השירים הפופולרים הסובייטיים וכדומה, ואני הייתי מחוץ לכל אלה, לא מצאתי שם את מקומי.
לאחר שחזרתי לאיתני קרא לי סבי לבוא אליו, ותוך כדי שיחה ארוכה הוא הפציר בי שאעזוב את העיירה ואסע לליטא. לוי, שכמוני בא הביתה לאחר חתונת ישראל - כבר עזב את פוצ'אייב לפי קריאת ראשי הישיבה שלו, ועבר יחד עם כל בני הישיבה שלו לליטא. סבי התכוון, כמובן, שגם אני אעבור לשם ואצטרף לישיבה כלשהי, אך ביודעו שאני לא מתלהב מהמשך לימודים בישיבה, ניסה לשכנע אותי שאעשה כרצונו, בדרך אחרת, והוא אמר לי: "אני אדם מבוגר, לא אוכל כבר להסתגל לתנאים בנכר, אבל אתה נער צעיר, וכל החיים עוד לפניך! כאן עם "היחפנים" - הכוונה לבולשביקים - לא יהיו לך חיים. לעומת זאת, אם תצא לעולם הרחב תזכה לחיים מאושרים, תוכל לאכול ארוחה טובה ולקנח בסיגר טוב." כך בדיוק אמר.
השגותיי היו אז רחוקות מלהבחין במשמעותם העמוקה של דבריו של סבי, אך לא התווכחתי אתו. דבריו אמנם חלחלו לתוכי, אך לא חדרו עמוק מידי להכרתי. אני דווקא תליתי תקוות רבות במשטר החדש, וראיתי לנגד עיניי עתיד הצופן אפשרויות בלתי מוגבלות להתפתחותי האישית. כך הקרינה האווירה שמסביבי. רבים מבני הנוער היהודי חיו אז בהרגשה, שבעת הזו נוצרו עבור בני הנוער והדור המתבגר אפשרויות בלתי מוגבלות ללימודים ולהתקדמות בחיים. אולם, בכל זאת, החלטתי לבדוק - לפי הצעתו של סבא - את האפשרויות והסיכויים הטמונים עבורי בליטא, ויצאתי לבדי לכיוון וילנה, העיר שהסובייטים העניקו במתנה לרפובליקה העצמאית של ליטא - שהייתה פתוחה לעולם הרחב.
בעת הנסיעה ברכבת, שהייתה גדושה באנשים, ראיתי פליטים רבים, אשר ברחו מהאזורים של פולין שנכבשו על ידי הגרמנים. נתקלתי ביהודים צעירים אלה, שעזבו את בתיהם המסודרים, מתוך כורח, כשהם נושאים עמם תרמיל־גב אחד שבו צָרוּר היה כל רכושם; הוריהם ובני משפחותיהם נשארו מאחור

במקומותיהם, והם בודדים וגלמודים נודדים ממקום למקום. והנה גם אני יצאתי לדרך כזו, אך מצבי לא היה דומה לשלהם, וחשבתי לעצמי: מדוע עליי להיזרק לגורל דומה לשלהם!? מאידך, פגשתי ברכבות ובתחנות אלפי חיילים צעירים מהצבא האדום עליזים, שמחים ומשתעשעים - בכל מקום היה מישהו מהם המנגן באקורדיון, וכל האחרים מוחאים כף, שרים ואף רוקדים - אלה הם חיים, כך חשבתי לעצמי, מה טעם לעזוב בית, הורים, בני משפחה וחברים ולנדוד לנכר, הבלתי נודע?!

הגעתי לעיר לידה, ששכנה לא הרחק מהגבול החדש שבין ברית המועצות וליטא. בלידה מצאתי כמה עשרות צעירים אשר רצו כמוני, לעבור את הגבול לליטא העצמאית, והתחברתי אליהם כדי לעשות את הדרך יחד אתם. בהיותי בחברתם שמעתי מפיהם על התלאות הצפויות בדרך, שיש לעשותה ברגל בלילה ובהיחבא, ועל הסכנות האורבות ל"גונבי הגבול". אנשים סיפרו על מקרים של קבוצות צעירים שנתפסו על ידי חיילי משמר הגבול הסובייטי, בעת ניסיונם לעבור את הגבול וסופם שנשלחו לערבות סיביר. היו גם שמועות, שחייליה של ליטא, השומרים מעברו השני של הגבול, מסגירים את מי שהצליח לחצות את הגבול ונתפס על ידם, לידי הסובייטים, וכי כך קרה לרבים.

אודה, ששמועות אלה הטילו בי פחד נורא, ומאחר ויצאתי לדרך זו לבדי לא היה לי עם מי להיוועץ, או מישהו שיעודד אותי להמשיך בדרכי. בלבי כירסמה השאלה: לאן אפנה, אם וכאשר אעבור את הגבול? לא היה לי מושג מה מתרחש בעברו השני של הגבול ולא הייתה בידי כל כתובת לפנות אליה, לכשאגיע לליטא.

בעצם הייתה זו תופעה כללית: הכל פחדו לדבר בגלל חשש מהלשנה לשלטונות, כי בין הממתינים לעבור לליטא התהלכו בין יתר גם השמועות על כך, שמבין הפליטים יש מי שמלשינים לשלטונות הסובייטיים על האנשים שרוצים לעבור את הגבול לליטא. קיצורו של דבר, נבהלתי מהשמועות שנפוצו באזור הסמוך לגבול, והחלטתי להפסיק את מסעי לווילנה ולחזור הביתה. תוך כדי שהותי בסביבה החלטתי לבקר את חברי מוטקה ז'אבינסקי, שהתיידדתי עמו בעת לימודיי בישיבה בפרוז'נה שגר בעיירה וורוֹנוֹבָה, הסמוכה ללידה.

המרחק בין לידה לוורונובה אינו גדול, ומבלי להודיע למוטקה דבר, מתוך ההנחה שהוא יקבל אותי בכל מקרה, כפי שגם אני הייתי עושה במקרה ההפוך - באתי לביתו בערב שבת. נתקבלתי יפה מאוד על ידי מוטקה והוריו, והוא הפגיש אותי גם עם חבריו ובילינו בצוותא במשך כל השבת.

למחרת, ביום ראשון יצאתי מוורונובה לדרכי - בחזרה הביתה, לפוצ׳אייב. הוריי הופתעו לראות אותי שב הביתה מדרכי הארוכה, כי לא הייתה לי כל אפשרות להודיע להם שהפסקתי את המסע שלי לליטא ושהחלטתי לשוב הביתה. אמצעי התקשורת לא היו מפותחים אז, עד כדי אפשרות להתקשר במהירות ממרחקים; אמצעי הקשר הנפוץ ביותר הייתה ההתכתבות באמצעות הדואר, אבל באותה עת כבר לא פעל הדואר הפולני, הדואר הסובייטי עוד לא עבד כראוי באזור המשוחרר, וקשר טלפוני בין אזרחים לבין עצמם כלל לא היה קיים. על טלפון פרטי בבית, מי בכלל חלם?!
בשובי הביתה התעוררו החששות, שמא "יריחו" השלטונות משהו על ניסיוני לברוח אל מחוץ לברית המועצות ואתבע לחקירה ולהסברים, אך הכל עבר בשלום.
זמן קצר לאחר ששבתי לפוצ׳אייב, פגה אצלי ההתלהבות מהמשטר הסובייטי, "הזוהר" שלו עומעם בעיניי ונוכחתי לדעת שציפיותיי האישיות אינן מציאותיות בעידן המשטר החדש, והתחרטתי על צעדי הפזיז, על שהפסקתי את מסעי לליטא וחזרתי לפוצ׳אייב.
אבי, כמו כל התושבים היהודים בעיירה, עוד לא מצא תעסוקה, והמשפחה התקיימה רק מהנכסים שנצטברו בעבר. כדי להבטיח משהו לקיום המשפחה שלנו, שהיו בה ילדים קטנים, רכש אבי פרה חולבת והיא שוכנה באורוות־הרפת של הדוד אנשל, שיהיה לפחות חלב בבית, ואולי גם אפשר יהיה למכור מעט ממנו. מאידך, גם השקעה בפרה היא השקעה כלכלית; אך לפחות לפרה היה ערך בלתי משתנה, לא כמו השטרות שערכם ירד או אף התבטל לחלוטין, בעת זו של המשבר.
לקח לי כשבועיים להתאושש, והחלטתי לצאת פעם נוספת לאותה דרך כשאני נחוש בדעתי לבצע את המשימה ולהצליח בה. הפעם התכוננתי לקראתה בכל הרצינות, והמסע השני שלי יצא לפועל לקראת סוף דצמבר 1939, כשלושה שבועות לאחר ניסיוני הראשון לעבור לליטא שכשל. בפעם הזו יצאתי בחברת חברים, ביניהם יוסף קרויזן ומשה פורשט, כשהחָלטתי היא, להגיע לווילנה ולהצטרף לריכוז החלוצי בקיבוץ ההכשרה "שחריה".

פעם שנייה לווילנה

הפעם, לקראת יציאתי החוזרת לווילנה, עשו הוריי מאמץ נוסף וציידו אותי מחדש בלבוש הולם ובמלאי של בגדים: לבשתי על עצמי שתי חליפות

ושש חולצות; תפרו לי מגפיים חדשים ולבשתי מעיל חורף ארוך. בנוסף, צוידתי גם במספר מטרים של בד, למקרה שאזדקק לאמצעי מחיה שלא ניתן להשיגם בכסף, ואוכל להמיר את הבד תמורתם, וכמובן שקיבלתי מאבי גם כסף במזומן.

עזיבת העיירה הייתה מרגשת. אף כי לא ניתן היה להסתיר את דבר הנסיעה מעיני התושבים, לא הופרענו על ידי השלטונות. הוריי ליוונו לאוטובוס שהסיע אותי ואת חבריי, לתחנת הרכבת בקרמניץ.

בימים כתיקונם, אפשר היה לעבור את המרחק מפוצ'אייב לווילנה בפחות מיממה, אך בתנאים ששררו כעת, בסוף שנת 1939, כשלושה חודשים לאחר שהאזור, שוחרר־נכבש, על ידי הצבא האדום הסובייטי, הייתה אנדרלמוסיה רבה במהלך הרכבות, והמסע שלנו נמשך מספר ימים, עד שהגענו לעיר לידה, ששימשה אז כמקום ריכוז לעוברים לווילנה.

כשבאתי בפעם הזו ללידה, הסתבר לי שהגבול החדש עם ליטא כבר התייצב, ושני צִדי הגבול נשמרים היטב על ידי חיילים חמושים משתי המדינות, וצריך לחמוק מהם – כדי "לגנוב" את הגבול. התייצבנו בפני פעיל "החלוץ" שהיה אחראי לשילוח החברים לעברו השני של הגבול, סופחנו לקבוצה ונמסרנו לידיו של מבריח־גבולות אשר הוביל אותנו בחשכת הלילה עד לחורשת עצים ושם עצר. במקום הזה, המדריך – מבריח הגבולות, ריכז את כולנו מסביבו, ובהצביעו על כיוון כללי הסביר לנו איך להמשיך מכאן את הדרך לגבול בלעדיו, והסתלק. המשכנו בדרכנו לפי הנחייתו של המדריך, חצינו את הגבול והגענו לאיישישוק, עיירה ששכנה כבר מעבר לגבול, בליטא. יהודי איישישוק היו כבר מתורגלים בקבלת קבוצות חוצי הגבול, כשלנו. היות והגענו לאיישישוק ביום שישי עם שחר, נאלצנו להישאר במקום עד למוצאי השבת, עד למועד הסעתנו לווילנה על ידי העגלונים המקומיים. אף על פי שיהודי העיירה טיפלו בנו יפה לא נרגענו ולא פג אצלנו המתח; בהיות איישישוק עיירת־ספר שרצו בה בלשים ליטאיים רבים שארבו לחוצי הגבול, ולא מעט מבין אלה שהצליחו לעבור את הגבול לליטא, נתפסו על ידם והוחזרו לידי הסובייטים, אשר עצרו אותם ואף הושיבום בבתי סוהר. בצאת השבת התארגנו בזוגות ובשלישיות ויצאנו – במסווה של טיול – אל פאתי העיירה. שם המתינו לנו העגלונים להובילנו לווילנה. השלישייה שלנו, אני ושני חבריי, נעצרנו על ידי בלש ליטאי, שאקדח שלוף בידיו והוא הכריח אותנו ללכת אתו לתחנת המשטרה המקומית. בידו האחת הוא החזיק באקדחו ובידו הפנויה, תפס אותי בחוזקה. אני בלמתי את הליכתי והתנגדתי לאחיזתו בי עד כדי כך שהוא נאלץ לגרור אותי בכוח. את הרגע

שהליטאי היה טרוד בגרירתי, ניצלו שני חבריי ונסו על נפשם, ואני כמובן, המשכתי לבטא באופן נחרץ את סירובי ללכת אתו. חמתו של הבלש בערה בו כעת ביתר שאת, ביודעו שבגללי נמלטו מידיו השניים האחרים, והוא לפת אותי ביתר חוזקה. כך המשיך לגרור אותי, צעד אחר צעד, וכשהגענו אל הבתים הראשונים של העיירה פתחתי בצעקות שהדהדו ברמה ברחובה השקט של איישישוק.

לשמע צעקותיי נפתחו דלתות הבתים ויהודים, מתושבי המקום יצאו מבתיהם, הקיפו אותנו והפצירו בליטאי שייכנס אתי לביתם. בתחילה סירב, אך היהודים לא הרפו ממנו עד שלבסוף נעתר לבקשתם. כשנכנסנו לביתו של אחד היהודים פתחו אנשי הבית במשא ומתן עם הליטאי שישחרר אותי. הליטאי מיאן לעשות כן בטענה שאני קומוניסט, אחד מאלה שהרוסים מחדירים לתגבור המפלגה הקומוניסטית בליטא. בני הבית ניסו לשכנע אותו שאין זה נכון – הם אמרו עליי, שאני בחור ישיבה ירא־שמים ושומר מצוות – הבורח מהקומוניסטים.

בהמשך ההתדיינות בין בני הבית והליטאי אודותיי, הסכים הבלש שאשאר בחדר, תוך התראה שבעל הבית אחראי לכך שלא אברח ופרש, לפי הצעת בני הבית, להמשיך את שיחתם בחדר אחר, שלא בנוכחותי. תוך כדי המשא־ומתן על שחרורי נתכבד הגוי על ידי מיטיבי, היהודי מאיישישוק, ביי"ש ובדברי תרגימא, כדי לרכך את לבו. מאחר שבעל הבית טען כל העת שאני תלמיד ישיבה, נעתר הליטאי לאחר דין ודברים ארוך להצעה לבחון אותי בנוכחותו בהלכות הדת היהודית, בדרך זו הוא ייווכח שאינני קומוניסט. בעל הבית בא לברר אצלי, אם אני מצוי ובקיא במנהגי הדת היהודית ואם אוכל לעמוד במבחן. כמובן שלא היה לי כל קושי לעמוד במשימה זו.

הוכנסתי לחדר האורחים, שם ישב הליטאי, וכמוסכם ביני ובין מארחי הוגש לי יין ובירכתי עליו כראוי, בירכתי גם על החלה שהוגשה לי בברכת "המוציא לחם מן הארץ", ולאחר מכן נתכבדתי באוכל כלשהו, ובסיום הסעודה אמרתי גם את ברכת המזון וכך "הוכחתי" לליטאי את בקיאותי הרבה בהלכות היהדות. כנראה, שבתום "ההצגה" הליטאי "השתכנע" שאינני קומוניסט, והסכים להשאיר אותי בביתו של היהודי ועזב את המקום.

הודיתי למיטיבי ורצתי להשיג את השיירה לווילנה, שממנה נותקתי. למזלי, ארגון היציאה התארך, ולא הרחק מהעיירה השגתי את העגלות ואת חבריי. אך בזה, לא תמו עדיין התלאות שלי, בדרכי לווילנה.

למעשה, בעגלות שהוליכו אותנו מאיישישוק לא היה מקום לנוסעים, מפני שהן היו עמוסות במטען שהעגלונים הובילו לווילנה, והדרך הייתה חלקה

מאוד, בגלל הקרח הדק שכיסה את הכביש הסלול אבן גסה, ואנחנו, כעשרים איש, צעדנו ברגל לצִדי ומאחורי העגלות. לפתע, ניתך לעברנו מטח־אש רובים. רצנו כולנו לתפוס מחסה בחורשה שלצִדי הכביש ושכבנו כחצי שעה ללא נוע בין עצי החורש. לאחר שנוכחנו לדעת שהירִיות פסקו לגמרי ושלא רודפים אחרינו חזרנו, אט־אט, לעגלות והמשכנו בדרכנו. לאחר הליכה במשך כל שעות הלילה הגעתי, עם חבריי למסע, בבוקרו של יום ראשון, ה־24 בדצמבר 1939, במזג אוויר סגרירי, גשום ומעורפל לווילנה, והעגלונים כיוונו את דרכנו לרחוב סובוץ', שם שכן קיבוץ ההכשרה של "החלוץ" – "שחריה".

ה"ריכוז" החלוצי בווילנה

"סובוץ' 37", כך כונה בקיצור מקום ה"ריכוז" של החלוצים, אשר עזבו את שטחי פולין שנכבשו על ידי הגרמנים או הסובייטים והתקבצו במקום הזה בווילנה, שסופחה אז לליטא.
ה"ריכוז החלוצי" תפס את מקומו של קיבוץ "שחריה" שהיה בווילנה עד לפרוץ המלחמה. אולם בסובוץ' 37 לא היה די מקום לקלוט את המספר הרב של חברי תנועות הנוער החלוציות שהגיעו לשם, וחלק מהחברים שוכנו גם במקומות נוספים בעיר – בשלוחותיו של ה"ריכוז".
בבית זה, בסובוץ' 37, לא הייתה מעלית, והכל עלו וירדו ברגל במדרגות הרבות, תוך כדי סכנה להחליק וליפול מהן. באותה תקופה, ולמעשה במשך כל החורף של 1939–1940, היו המדרגות מכוסות בקרח שהתהווה מהמים שנשפכו מהדליים בעת שהועלו לקומות העליונות, ובמיוחד לקומה החמישית, שבה צריכת המים הייתה גדולה. בקומה זו התרכזו מאות החלוצים, שחלק מהם גם התגורר במקום, ושם היה גם מקומו של המטבח שבו בישלו והגישו את המזון לכולם.
את המים לצורכי המטבח ולשימוש האחר של החברים, שאבו מהבאר שהייתה בחצר הבית. הבאר הייתה פתוחה בחלקה העליון, ואת המים העלו מתחתית הבאר בדלי־עץ כבד שהיה מחובר לגלגלת ולחבל עבה. שואבי־המים היינו אנחנו, החלוצים, ואנחנו גם העלינו אותם "על שכמינו" עד לקומה החמישית. בתקופת היותי ב"ריכוז", נמניתי גם אני על "נושאי־המים", ולאחר ששובצתי לעבודה זו למדתי מהר איך לעשותה.
ביצעתי את העבודה במשמרת של חמש שעות, יום־יום, במשך מספר

שבועות. את המים שהעליתי מהבאר העברתי לתוך שני דליים רגילים, ולאחר מכן "תפסתי" את שני הדליים בידיות הנשיאה שלהן, בָּוִים שהשתפלו מהאסל, ובצעדים מדודים, בזהירות, כדי לא להחליק על הקרח ולא לשפוך מהמים, צעדתי כשלושים מטר עד לפתח הבית, ומשם המשכתי בהליכה זהירה אך נמרצת במדרגות עד לקומה החמישית. שם רוקנתי את דליי המים לתוך מיכל גדול וירדתי שוב אל הבאר לשאוב מים, וחוזר חלילה, עד לגמר המשמרת.

העלאת המים מהבאר שבחצר לקומה החמישית נמשכה כל שעות היום, ולפעמים גם בערבים במשמרות, של שלושה־ארבעה חברים בכל משמרת. כאמור, לא לכל החלוצים שהגיעו ל"ריכוז" היה מקום בבית שבסובוץ' 37, לכן רבים שוכנו במקומות אחרים, בסביבה הקרובה, ואף במרחק רב מרחוב סובוץ'. כשאני הגעתי לווילנה, נשלחתי לגור ברחוב סובוץ' בבית מספר 10 שיועד ללינה בלבד. את השירותים האחרים שנזקקנו להם – גם מי שאוכסנו מחוץ לבית בסובוץ' 37 – קיבלנו במקום הזה, ובעיקר – אוכל.

המוקד ב"ריכוז" היה חדר־האוכל – אולם גדל־ממדים, שבסמוך לו היה המטבח. בחדר־האוכל עמדו שולחנות ארוכים וספסלים ובמקום שררה צפיפות רבה. כדי להגיע לשולחן האוכל המתנתי, כמו כל האחרים, בתור שהשתרך מאחורי היושבים על יד השולחנות במשך זמן רב, וברוב הימים התורים לא פסקו במשך כל היום והערב.

רק עבור חלק קטן מבין חברי הקיבוץ נמצאה "עבודת חוץ", תעסוקה בעיר; מקצתם היו עסוקים במתן שירותים לחברים עצמם – במטבח, במכבסה, בניקיון ובשירותים אחרים, וכל היתר, הרוב, היו מובטלים. ההוצאות למחייתנו מומנו, בעיקר מכספי הסיוע שנתקבלו מארגוני הסעד היהודיים בארצות הרווחה, מחוץ לליטא.

ב"ריכוז" היו חברים משני סוגים: יוצאי ההכשרות, כלומר חברים אשר כבר הספיקו לשהות בקיבוצי ההכשרה לקראת עלייתם ארצה, והיו כאלה, אשר עדיין לא היו בהכשרות החלוציות – מי שהגיעו לווילנה מסניפי "החלוץ־הצעיר־פרייהייט" שהיו קיימים בערים והעיירות השונות של פולין, לשעבר. יוצאי ההכשרות ראו את עצמם "מיוחסים", וכך גם הוערכו על ידי אנשי מרכז ה"החלוץ" של פולין, שחלק מחבריו הגיעו גם הם עם זרם החלוצים ל"ריכוז" שבווילנה. היחס ל"סניפניקים" מצד יוצאי ההכשרות "הוותיקים" היה מתנשא, אם כי לא בוטה.

הנהירה ההמונית של החלוצים לווילנה משטחי פולין לשעבר שנכבשו על

ידי הגרמנים והצבא האדום, נמשכה במשך כל החודשים האחרונים של שנת 1939 ומראשית 1940 הזרם הזה נחלש ופחת עד שפסק לחלוטין. בתוך הקבוצות שהגיעו בחודש ינואר של 1940, היו רבים שנפגעו מהכפור, בעיקר בגפיים, ונזקקו לטיפולים רפואיים ממושכים. הכפור העז ששרר אז, והשלגים הכבדים שירדו באזורי מעבר הגבול, שיבשו את הדרכים וטשטשו את השבילים שהוליכו מהשטחים של ברית המועצות אל ליטא, ובשל ההפסקה בזרם הבאים ל"ריכוז" בווילנה, האוכלוסייה במקום כמעט, התייצבה.

גם בעיר, בווילנה עצמה, ירדו שלגים כבדים, והיו מקומות שהשלג נערם לגובה של מטר אחד ויותר, ובגלל הקור העז ששרר הכל נמנעו, ככל האפשר, מלהיות בחוץ. בתקופה הקצרה שגרתי בסובוץ' 10 נאלצתי ללכת ברגל יום־יום הלוך וחזור, לפעמים מספר פעמים באותו יום, ל"ריכוז" בסובוץ' 37. המרחק לא היה גדול במיוחד, אך הכפור והקור בחוץ הכבידו מאוד על ההליכה, על כן שמחתי מאוד כשהייתה לי אפשרות לעבור לבנין בסובוץ' 37.

האולם, רחב־הידיים, שבקומה החמישית, בסובוץ' 37, שיועד להיות חדר־אוכל בלבד, הפך למקום לכל סוגי הפעילות, והחברים בילו שם את רוב זמנם – אם בהמתנה בתורים לארוחות ואם בפעילויות אחרות. במקום זה נוצרו והתגבשו קבוצות, שהתגודדו בפינות השונות של האולם ותמיד עסקו במשהו: באחת מפינות האולם הייתה במה לא גבוה ושם חילק שלום פרלוביץ' *[לימים חבר קיבוץ אפק]*, שנקבע אחראי על חלוקת ההקצבה לחברים המעשנים – טבק ונייר לגלילת הסיגריות. לחברים המעשנים שהגיעו מההכשרות לא הייתה בעיה לקבל את הקצבת העישון משום שחבריהם מ"קיבוץ־ההכשרה" העידו עליהם בפני המְחלק, שהמבקש ידוע כמעשן. אולם האחרים, החברים שהגיעו מה"סניפים" כמוני, ורצו לקבל הקצבת עישון, היו חייבים "להוכיח" את היותם מעשנים מקודם, כדי שלא כל מי שמתחשק לו פתאום להתחיל לעשן, ייהנה מהזכות לקבל הקצבת עישון. כדי להוכיח את "הוותק" בעישון היה על המבקש לעבור בחינה מעשית; לגלות מיומנות מספקת בגלגול סיגריה וכן, את היכולת "לשאוף" ברציפות שלוש פעמים עשן מהסיגריה, לבלוע אותו כפי שיכולים לעשות כן מעשנים אמיתיים ורק אחר כך לפלוט את העשן החוצה. רק מי שעמד ב"מבחן" הזה הוכר כמעשן מן המניין, זכה להתקבל לחבורת המעשנים ונהנה מהקצבת טבק לעישון.

גם אני נדרשתי "למבחן העישון". הייתי אז בן שבע־עשרה בלבד, ומאחר

ולא היה צורך בעת "מבחן העישון" להצהיר על גיל, ובהיותי מפותח מבחינה גופנית, גבוה, נראיתי מבוגר יותר מגילי האמיתי - היו לי "נתונים" אלה לעזר בשכנוע "השופט" והמסייעים לו מסביבו, שאני אכן מעשן ותיק ומנוסה. מה גם שהייתי בעל ניסיון, מפני שעישנתי כבר כשלושה חודשים, ועברתי את "המבחן" ללא תקלות, ומאז נהניתי מהקצבה קבועה של טבק לעישון ב"ריכוז" בווילנה, ולאחר מכן גם בקיבוץ בטבריג.

לעתים הייתי גם מצטרף לקבוצה שב"פינת ההווי" שהייתה סמוכה לבמה. בקבוצה זו היו כמה חברים אשר היוו את ה"גרעין" הקבוע שלה, ואליהם היו מצטרפים מידי פעם, בכל פרק זמן, חברים נוספים. רבים מהחברים היו מצטופפים במקום זה במשך שעות היום, אך בעיקר בערבים. הנאספים בפינה זו סיפרו בדיחות, ומידי פעם גם היו פוצחים בשירה. בין השירים שהושרו אז היו כמובן שירים עבריים, שירים ביידיש, אך גם - כאלה שנלמדו זה לא מכבר - שירים מהרפרטואר הסובייטי, שאותם הפיצו בין הבריות חיילי הצבא האדום, שהגיעו לחלקיה של פולין המזרחית אשר צורפו בהמשך לברית המועצות.

השהייה של כל כך הרבה אנשים בצוותא, בתוך צפיפות וחיכוך גופני הדוק מאוד גרמה גם להעברת מחלות מאחד לשני, ובעיקר מחלת העור, ה"גרדת". כנראה, שבתנאים הנתונים דאז, לא הייתה אפשרות למנוע את התפשטות המחלה, ואלו שהיו אחראים לניהול התקין של "הריכוז" היו מודעים לדבר והכינו את הכלים הדרושים לטפל במחלה מדבקת זו. גם אני נדבקתי, וכמו רבים אחרים מהחברים ב"ריכוז" שחלו במחלת ה"גרדת", פניתי אל מטלה פרידמן. *[לאחר המלחמה, נישאה לחברנו מנחם סדובסקי־גנוני]*, שכיהנה כחובשת אחראית ב"ריכוז". מטלה אשפזה אותי לשבוע ימים בחדר־החולים המבודד, שיועד רק לחולי "גרדת" ונמצא בבית הסמוך, בסובוץ' 35.

במשך כל שבעת ימי האשפוז שלי בבידוד, מרחתי את גופי ב"משחה שחורה", שהדיפה ריח חריף מאוד של גפרית. במשך כל תקופת הטיפול אי אפשר היה ללבוש בגדים ואסור היה גם להתרחץ. לאחר שבעה ימי הטיפול שקיבלתי נשלחתי להתרחץ בבית מרחץ, באמבטיה, ועם הרחצה נשטפו ממני שרידי המשחה הגפריתית, אך ריחה החריף לא פג והוא ליווה אותי עוד במשך ימים רבים לאחר מכן.

עתה, כשנפטרתי מהמחלה, לבשתי את בגדיי אשר כובסו וחוטאו, כדי להשמיד את השרידים של מחוללי המחלה שנדבקו בהם, אולם הסימנים - הכתמים - שהותירה המחלה בעור גופי, לא נמחקו מיד עם גמר הטיפול וההבראה.

בחודשים שה"ריכוז" בווילנה עסק בקליטת המוני החברים, אשר המשיכו להגיע מעבר לגבול, הופנו כל המשאבים והמרץ של ההנהגה – מרכז החלוץ – לקליטת החברים ולאספקת הצרכים הבסיסיים לאנשים, כדי לאפשר את קיומם. על כן, כמעט ולא נעשה דבר בשטחים האחרים, כולל פעילות תרבותית, שטח פעולה שבדרך כלל, בזמנים כתיקונם, הוקדשו לו – בקיבוצי־ההכשרה של החלוץ – זמן, מקום ואמצעים רבים. אולם בעת הזו היו אסיפות החברים המעטות שהתקיימו, כולן בעלות אופי אינפורמטיבי בלבד. מאידך, סבלו החברים "בריכוז" מצפיפות רבה ומהרעש הבלתי פוסק במשך כל שעות היממה, בגלל התנועה המתמדת של האנשים הרבים שהיו בשטח יחסית לא גדול.

כפליטים קיבלנו סיוע מאירגונים פילנטרופיים יהודיים, כמו הג'וינט ודומים לו. הסיוע ניתן בכסף לצורכי קיום, כן העניקו לנו גם פריטי לבוש, הנעלה ותרופות. פעם הביאו וחילקו לחברים ב"ריכוז" מעילים קצרים חמים, וגם אני זכיתי לקבל אחד מאלה. מעיל כזה היה מרופד בפנים בצמר גפן ומנע במידה רבה מהכפור לחדור לגוף. למעיל הקצר היה גם יתרון על המעיל הארוך, שהבאתי עמי מהבית, בכך שהוא אִפשר לנוע ביתר חופשיות ולא בלם את תנועת הרגליים בעת ההליכה. המעיל הקצר גם העניק ללובש אותו מראה ספורטיבי וגמיש, וכך הרגשתי בלובשי אותו.

אולם באחד הערבים כששהיתי בחדר האוכל, פרצו גנבים לפרוזדור הקומה, שם היו תלויים המעילים של החברים, וב"מכה" אחת גנבו את כולם – כמה עשרות – וביניהם כמובן גם את שלי. החקירה שנערכה לאחר מכן העלתה שהגנבים פעלו בצורה מתוחכמת: זוג גנבים אחד עלה לקומה שלנו, החמישית, הסיר את המעילים מהקולבים והשליך אותם דרך חלון פתוח החוצה. שותפיהם התמקמו על יד הבית למטה, ואספו את כל המעילים שנזרקו אליהם מהקומה העליונה, וכשהשלל כולו בידיהם הסתלקו במהירות מהמקום – ממש פעולת בזק. למרות התנועה הרבה של החברים שהייתה בקומה שלנו, ואולי דווקא בגללה, הדבר לא הורגש כלל עד שהחברים באו לקחת את מעיליהם ולא מצאו אותם במקום, רק אז הֵבַנּוּ את אשר אירע, אבל אז היה כבר מאוחר מידי...

בבית שֶׁשָּׁכַנּוּ בו התגוררו מלבדנו גם דיירים אחרים, משפחות בעלות נפשות רבות – ביניהן עניות מאוד – וגם אנשים שהיו ידועים כמשתייכים לחוגים של "העולם התחתון" הווילנאי, בעיקר גנבים. כמובן, שלא ניתן היה לפקח על הנכנסים והיוצאים בבית הגדול הזה. אך אחדים מהשכנים שלנו נחשדו כמי שעמדו מאחורי פעולת הגניבה של המעילים. הוכחות של ממש לא היו

לנו ובמקום המעילים שנגנבו, לא ניתנו לנו אחרים, ואני חזרתי למעילי הארוך שהבאתי עמי מהבית - עוד מזל שהיה לי כזה.
הקהילה היהודית בווילנה נמנתה אז על הגדולות בקהילות אירופה, ושִמעה יצא למרחקים באנשיה ידועי־השם ובמוסדותיה היהודיים המרכזיים כמו, ספריית "סטראשון" ומוסד ייוו"א *[בתקופה הקצרה ששהיתי בווילנה ביקרתי מספר פעמיים בספריית סטראשון וגם בייוו"א.]* - פאר יהדות מזרח אירופה. וילנה נודעה בעולם היהודי, גם בזכותו של "הגאון מווילנה", בזכות דפוס "רום" שבו הודפסו ספרי התלמוד וספרי קודש אחרים שהופצו בין היהודים בכל רחבי פולין ומחוצה לה, בזכות המוסדות התורניים שהתקיימו בתחומה, כמו גם בזכות מוסדות התרבות הכלל־יהודים. ב"חלוקה" היהודית ל"חסידים" ו"מתנגדים" תפסה וילנה מקום נכבד בשורת ה"מתנגדים".
הקשר ביני לבין הוריי בפוצ'אייב נפסק; הדואר הליטאי פעל אמנם באופן סדיר, ואני אף התכתבתי עם דודתי שרה־חנה טופרוף מלונדון, אולם קשרי הדואר לפוצ'אייב, כמו אל האזורים האחרים של פולין לשעבר - נותקו. לא יכולתי לשלוח יותר מכתבים להוריי וגם הם לא - אליי.
עמי, ב"ריכוז", היו אז בני עירי יוסף קרויזן ומשה פורשט, אולם בווילנה בכלל היו עוד מיוצאי פוצ'אייב, צעירים שהשתייכו לבית"ר ובני ישיבה, שגם הם הגיעו לשם באותה דרך כמוני, ולאותה מטרה - לנסוע משם לארץ ישראל. בין הנוכחים אז בווילנה היו: שלמה סקולסקי ואחיו פייבל *[לאחר שליטא סופחה כרפובליקה לברית המועצות חזר לפוצ'אייב ושם נספה בימי השואה]*, משה זבאר וקרובתו חנה סופר, מירל סקולסקי, האחים שמחה ומשה צ'רניאק, אברהם ברזין, משה ועקיבא (תנא) אוז'ך ולוי זלצר.

בהיותי בווילנה ביקרתי מספר פעמיים אצל חלק מהאנשים שמניתי כאן, קיוויתי שאולי הגיעו אליהם בדרך כלשהי, ידיעות על המתרחש בפוצ'אייב - אך לשווא, הנתק היה מוחלט.
חליפת המכתבים - המקוטעת מטעמי זהירות - ביני לבין הוריי ובני משפחתי בפוצ'אייב, התחדשה זמן קצר לאחר שליטא הצטרפה כאחת הרפובליקות של ברית המועצות וכמובן, שקשר מכתבים זה נפסק כליל עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות ביוני 1941.
זמן קצר לאחר הצטרפותה של ליטא לברית המועצות הגיעה סבתי החורגת פייגה, אמו של לוי, לליטא. היא באה לבקר במיוחד את לוי ובאותה הזדמנות נסעתי גם אני - על פי תיאום מוקדם - לעיירה טרוק הסמוכה לווילנה - שם גר לוי ולמד בישיבה - כדי לפגוש אותה. מפייגה שמעתי על חיי

המשפחה בפוצ׳אייב, ולפי התיאור שהיא מסרה לי קיבלתי את הרושם, שהמצב הכלכלי של הוריי ובני משפחתי קשה למדי תחת השלטון הסובייטי *[על מה שהתרחש בפוצ׳אייב בכלל, ובמשפחתי בפרט, בעת ההיא, ובמשך כל זמן השלטון הסובייטי ועד לפרוץ המלחמה, שמעתי בפרוטרוט מפיו של אורקה קיפרמן, כשפגשתיו, לאחר המלחמה בברגן בלזן].*

פוליטיקה

ב־28 באוקטובר 1939, עם כניסת הליטאים לווילנה הקים משרד הפנים של הממשלה הליטאית קומיסריאט מיוחד לטיפול בפליטים הרבים – יהודים ושאינם יהודים – שהגיעו משטחי פולין לשעבר.

יהודי ליטא, בדאגתם לפליטים היהודים שהגיעו לליטא, החליטו לפעול למען רווחתם והקימו במקביל לקומיסריאט הממשלתי "ועדת תיאום" משלהם. "ועדת התיאום" הִפעילה את המוסדות המרכזיים של הארגונים הציוניים והאחרים שפעלו בקהילות ליטא, כדי לסייע לפליטים היהודים בתקופת שהותם הזמנית – כפי שהכל סברו אז – בליטא. בוועדה היו נציגים של יהודי קובנה ווילנה, אך כנראה שהציבוריות היהודית הווילנאית הייתה עסוקה בבעיותיה, לאחר התהפוכות הרבות שעברו על העיר: פרוץ המלחמה בין גרמניה ופולין בספטמבר 1939; כניסת הצבא האדום לעיר, ובהמשך מסירת העיר והאזור הסמוך לה לידי הליטאיים. אי לכך, התרכזה עיקר הפעילות בנושא הפליטים היהודים מפולין, בידי אנשי הוועד היהודי הקובנאים.

לליטאים הייתה תביעה רבת־שנים על וילנה; בעיני הליטאים הייתה העיר וילנה הבירה ההיסטורית של מדינתם, וכשליטא השיגה את עצמאותה מחדש בתום מלחמת העולם הראשונה, נכבשה וילנה על ידי הפולנים, והם כללו אותה בגבולות מדינתם, אך ליטא לא חדלה לתבוע אותה מפולין. תביעה זו העכירה את היחסים בין שתי המדינות, והיריבות ביניהן על העיר וילנה וסביבתה הגיעה לשיאה בקיץ 1938, כשפולין איימה כי תפלוש לליטא, אם זו לא תסתלק מתביעותיה. המריבה בין פולין לליטא על וילנה באה לקִצה רק בשלהי שנת 1939, לאחר שפולין הובסה במלחמתה עם גרמניה. כאמור, את שטחי פולין המובסת חילקו ביניהן גרמניה וברית המועצות, וזו האחרונה מסרה את העיר וילנה וסביבתה הקרובה לליטאים, תמורת הזכות להקים בשטחה של ליטא בסיסים צבאיים משלה, וכשקיבלו הליטאים

את וילנה לידם הם הכתירו אותה מיד לבירתם.
כעת, כשהעיר וילנה נמצאה בידי מדינת ליטא, שָׁאף השלטון הליטאי לאכלס אותה במהירות מרבית במוסדות המרכזיים שלה, כיאה לבירת המדינה: להעביר לשם את משרדי הממשלה על פקידיה, להקים בה מוסדות להשכלה גבוהה ולשכן בה את הסטודנטים מאזורי ליטא האחרים, ובכלל לתת לה צביון ליטאי מובהק. למען ממש כוונה זאת הם נזקקו בין היתר, גם למקומות הדיור שנתפסו בעיר על ידי הפליטים שבאו אליה.
בווילנה התרכזו אז, קרוב לעשרים ושניים אלף פליטים מפולין, מהם כשמונת אלפים יהודים. השלטונות הליטאיים חששו בעיקר מהפוטנציאל התוסס, האנטי־ליטאי, שהיה גלום בקרב הפליטים הפולנים הלאומניים, שהתרכזו אז בווילנה ונוספו לאוכלוסייה הפולנית הגדולה של תושבי המקום הוותיקים. זו הייתה סיבה נוספת להחלטת הליטאים לפנות את הפליטים מווילנה, והם ניגשו לביצוע התכנית - להוציא את מֵרב הפליטים מווילנה ולפזרם בערי השדה.
הקומיסריאט לענייני פליטים שהוקם ופעל בשם הממשלה הליטאית הורה לכל פליט להצטייד ב"תעודת־פליט" ממשלתית. בתעודה זו נרשמו הפרטים האישיים של המחזיק בה, היא נשאה על גבה תצלום דיוקנו של הפליט, ובה נרשמה גם כתובתו המדויקת של נושא התעודה. בדברי ההסבר שנתלוו לתעודה זו - שהיו כתובים רק בשפה הליטאית, שכמעט אף אחד מבין הפליטים לא ידע אותה - נאמר בין היתר, כי על הפליט נאסר להתגורר בכל מקום אחר ברחבי ליטא, פרט לזה הרשום בתעודה. אסור היה לפליטים לעסוק בפעילות פוליטית כלשהי, וכן נשללה מהם הזכות לעֲבוד ברחבי המדינה הליטאית.
בין הפליטים היהודיים שהגיעו לווילנה בלטו שתי קבוצות גדולות ומאורגנות - החלוצים ובחורי הישיבה. אלה היו הקבוצות הראשונות, ואולי גם היחידות שהועברו, בהתאם לרצון השלטונות וללא עיכוב - לערי השדה של ליטא, וכך הגעתי גם אני עם קבוצתי לעיר טבריג. קבוצה אחרת מאנשי "החלוץ" שב"ריכוז" יצאה לעיר שאבל, שבאותה עת ירדה מעט מגדולתה. לפני שליטא קיבלה מידי הסובייטים את העיר וילנה, החזיקה שאבל בתואר "העיר השנייה בגודלה" בליטא, וכעת, עם צירופה של וילנה לליטא היא נדחקה למקום השלישי בדירוג הערים הליטאיות. פרט לחברי ה"החלוץ" יצאו לערי השדה בליטא גם קבוצות מתנועות ציוניות אחרות, גם הם "פליטים". קבוצת החברים שיצאה לטבריג, ואני בתוכה, הייתה מורכבת ברובה מחברים שבאו ל"ריכוז" מסניפי "פרייהייט־החלוץ־הצעיר", שעדיין לא היו ב"הכשרה",

ואנשיה נמנו על הצעירים ביותר של התנועה.
אחדים מבין בני השש־עשרה והשבע־עשרה ששהו אז ב"ריכוז" בווילנה, צורפו לקבוצת הצעירים של חברי התנועה *[ילדיהם של יהודים אזרחי פולין בגרמניה, שגורשו משם באוקטובר 1938, הצטרפו לתנועת "פרייהייט־החלוץ־הצעיר", נקלטו בהכשרה בגרוכוב, והיו שם עד פרוץ המלחמה והגיעו בעת הזו ל"ריכוז" בווילנה]*. יוצאי גרמניה, אמורים היו לעלות ארצה במסגרת "עליית הנוער". לפני צאתי לטבריג אמרו לי שגם אני מועמד להצטרף לקבוצה זו ושאעלה כמוהם, במסגרת "עליית הנוער", אולם דבר זה לא התגשם. מועמדותי, כמו גם של מועמדים אחרים למסגרת זו בוטלה, מפאת הכמות הקטנה של הסרטיפקטים שהועמדו לרשות מוסדות "עליית הנוער", שלא הספיקו עבור כל המועמדים הפוטנציאליים למסגרת זו.

בקיבוץ בטבריג

בתחילת חודש פברואר 1940 צורפתי לקבוצת החברים שיצאה לטבריג, עיירה במערב ליטא – שהייתה מרוחקת אז כשמונה קילומטרים מהגבול הגרמני – ויסדנו שם קיבוץ הכשרה, שלוחה של ה"ריכוז" בווילנה.
טבריג הייתה עיר מחוז בליטא וחיו בה כעשרת אלפים תושבים, ביניהם כשלושת אלפים יהודים. יהודי טבריג עסקו במסחר ובמלאכה, ולא מעט יהודים היו הבעלים של מפעלים לתעשייה קלה במקום. בעיר היה בנק יהודי – ה"פולקסבנק" – וכמה עשרות חנויות של יהודים. מוסדות החינוך היהודיים בעיר כללו: גן־ילדים, "חדר" מודרני, בית־ספר "תרבות", קדם־גימנסיה, וגימנסיה עברית. כן, היו בעיר התאגדויות של תנועות הנוער: "השומר הצעיר", "החלוץ הצעיר", "נצ"ח", "בית"ר", ועוד. בעיר היו גם מוסדות דת וסעד.
לפני צאת הקבוצה שלנו לטבריג, נשלח לשם, על ידי מרכז החלוץ שישב ב"ריכוז" בווילנה, צוות של חמישה חברים להכין את התשתית לקליטת חברי הקבוצה הנוספים שיגיעו למקום, בהמשך. חברי הצוות ערכו במקום את כל הסידורים שנדרשו, כדי לקלוט את החברים הנוספים שאמורים להגיע לקיבוץ בטבריג: שכרו דירות, דאגו לריהוט מתאים ולפריטים נחוצים נוספים, כדי להקים ולבסס את חיי הקיבוץ במקום.
קבוצתנו שהתיישבה בטבריג מנתה כשישים חברים, מהם שלושה רבעים חברים ורק כרבע – חברות. גיל החברים נע בין שבע־עשרה לעשרים

ואחת, חלק מהחברים היה כבר לפני פרוץ המלחמה בקיבוצי הכשרה בפולין, והנותרים, כמוני, באו מסניפי "החלוץ הצעיר" ו"פרייהייט".

רוב החברים בקבוצה היו בעלי השכלה עממית והיו גם כמה בחורי־ישיבה לשעבר שהצטרפו אלינו שהשכלתם הייתה תורנית בלבד, בודדים מבינינו היו בעלי השכלה תיכונית חלקית. בין חברי הקיבוץ היו גם בעלי מקצוע: ספר, נגרים, תפר נעליים ותופרות. ידיעת השפה העברית של החברים לא הייתה ברמה אחידה, אך באופן כללי שלטו בה רק מעטים.

הקיבוץ שלנו, שזה עתה נוסד, התמקם בשני מבנים, בשני מקומות נפרדים, באותו רחוב – "דַריוּס איר גירֶנאס", והמרחק ביניהם היה כמאה מטר. מבנה אחד שימש לנו למגורים בלבד, ובאחר היו המטבח, חדר האוכל וחדר נוסף לפעילויות חברתיות. רוב החברים עבדו בשני גני־הירק ש"מרכז החלוץ" חכר עבורנו וחברים בודדים מבינינו עבדו, באופן בלתי ליגאלי, אצל סוחר יהודי בכיבוש פשתן ובמפעלים לבורסקאות שגם בעליהם היו יהודים, והחברים האחרים הועסקו בשירותים לעצמנו: במטבח, במכבסה ובנגרייה שלנו.

אני ביקשתי לעבוד בנגרייה, וחשבתי שבדרך זו אלמד את המקצוע, אך פנייתי למזכירות הקיבוץ לאפשר לי זאת הושבה ריקם. לנגרייה הוכנס חבר אחר מהקיבוץ ואני סודרתי לעבודה אצל לֶוִיט, יהודי שסחר בסיבי פשתן. העבודה שלי הייתה לכבוש את סיבי הפשתן שהיו בתפזורת, לחבילות. היא התבצעה בדרך פרימיטיבית למדי: הכנסתי את הפשתן מנות־מנות לארגז, ולאחר כל "הכנסה" הידקתי את הסיבים בתוך הארגז ברגליי, כשאני קופץ ומהדק, ותוך כדי כך משחרר ענני אבק המקשים על נשימתי, עושה רק הפסקות קטנות כדי לשאוף נשימה וממשיך בהידוק הפשתן עד שהארגז מתמלא כולו; ובעוד החבילה המהודקת מונחת בתוך המכבש השחלתי מסביבה חוטי ברזל – שתי וערב – מתחתי אותם וקשרתי בהם את חבילת הפשתן הכבושה. לאחר זאת פתחתי את דפנות הארגז, העמסתי את החבילה, שזה עתה יצאה מהמכבש על גבי מריצה, הולכתי אותה אל ערמת החבילות הכבושות ושבתי לכבוש חבילות פשתן נוספות.

ארגז־הכבישה היה בנוי מארבע דפנות מתפרקות, ולאחר שהוצאתי משם את החבילה הכבושה הרכבתי את הארגז מחדש: הצמדתי את הדפנות לזוויות המתאימות, חיברתי אותן אחת לשנייה בווים, נעלתי אותן בחישוקי הברזל ושבתי למלאכת הכבישה, כמקודם.

התמורה הכספית עבור עבודה זו לא הייתה רבה, והיא התבצעה על ידי חברינו בעיקר מהטעם האידיאולוגי – על חשיבותה של העבודה כערך.

ההטבה הפרטית שלי – כמו של כל חבר אחר שעבד בכבישת הפשתן – היו שתי כוסות חלב ביום, תוספת מיוחדת לתזונה הרגילה, שלא הייתה בשפע בקיבוץ.
לפעמים גם סודרתי לעבודה במפעל לעיבוד עורות אצל בורסקאי. העבודה שם הייתה לְמשות את העורות השרויים בכימקלים שהשלימו שלב עיבוד בבור־אמבט, ולהעבירם, אחד־אחד, לאמבט סמוך שהכיל תמיסה כימית מסוג אחר, שעל העור לטבול ולשרות בו בהמשך התהליך להשלמת עיבודו. בעבודה זו נעזרתי במוט שבקצהו וָו לתפיסת העור והבאתו לאמבט המיועד. פעולה זו נעשתה כשאני עומד על גבי משטח־לוחות מאולתר שהיה מונח לרוחב הבור, בצורה לא יציבה, ותוך כדי העבודה שביצעתי, גם שמרתי שלא לאבד את שיווי המשקל, שכן יכולתי ליפול לתוך אמבט הכימיקלים. העבודה בבורסקאות הייתה מתישה גם בגלל הריחות החריפים שהדיפו הכימיקלים שהשתמשו בהם לעיבוד העורות, והפיצו את "ניחוחם" הכבד בסביבה.
בימים שלא הייתה עבודה אצל לויט ולא אצל הבורסקאי, הצטרפתי לחברים שעבדו בגני־הירק של הקיבוץ. גני־הירק שלנו עובדו בידיים ובכלי־עבודה פשוטים, בהדרכת אגרונום יהודי מתושבי המקום. את האדמה פילחנו באמצעות אתים, פוררנו אותה במגרפות ויצרנו ערוגות המתאימות לסוגי הירקות שעמדנו לגדל בשטח. לאחר הזריעה והשתילה עסקתי, יחד עם חברים נוספים, בהשקיית הערוגות עד לנביטת הגידולים או קליטתם באדמה, ומכאן ואילך גם בעישוב. בעבודה זו היו עסוקים רבים מחברי הקיבוץ שלנו במשך ימים רבים. אולם בעונת אסיף תוצרת גן־הירק כבר לא היינו בטבריג, ונהנו ממנה אחרים שלא עמלו לגדלה.

בקיבוץ התקיימו פעולות תרבותיות שכללו – לימוד השפה העברית וידיעת ארץ־ישראל והרצאות על תנועות־העבודה בארץ ובעולם; כן נערכו מסיבות ערבי השבת – "עונג שבת", והיו אסיפות חברים, שרובן הוקדשו לנושאים של חיי היום־יום שלנו בקיבוץ. השירה בצוותא הייתה מקובלת והייתה פורצת לעתים קרובות. השירים הנפוצים ביותר אז היו: "המנון קלוסובה", "שיר שחריה", "לאפטשעס", "ארום דעם פייער", "זיי פריילעך" ושירים רבים נוספים בעברית ובאידיש.
כל התכניות שלנו שהותוו בקיבוץ היו לטווח הקצר בלבד, מתוך אמונה שלא נשב זמן רב בליטא ונצא בהקדם לדרך – לארץ ישראל. בינתיים גילו החברים בקיבוץ התעניינות רבה במתרחש בחזית המלחמה נגד גרמניה

החנויות ברחוב השוק: 1. הבית והמאפייה של סבא יצחק זֶלצֶר 2. החנות שלנו.

שחקנים צעירים (1937). עומדים מימין לשמאל: מַנַיה זַלץ, משה פוּרשט, בתיה זַלצמַן, משה זַלץ, יוסף קרוֹיזן, אייזיק וַוייסבֶּרג, בתיה קרוֹיזן, חיים גֶכטֶל (גלעין), הרשל וַוייסבֶּרג. יושבים מימין לשמאל: משה זַלצמַן, מַנַיה רוּדמַן, חיים בַּרנבּלִיט (הבמאי), נִירנבֶּרג. מלפנים: שני ילדים.

צעירים, יוצאי פוצ׳אייב, ״פליטים״ בווילנה, ינואר 1940. יושבים מימין לשמאל: משה צ׳רניאק, מאיר (מֶצֶיא) לֶרנֶר, [--], שלמה סקולסקִי, מירל סקולסקִי, אברהם בֶּרֶזִין, משה אוז׳ך. עומדים מימין לשמאל: שמחה צ׳רנַיאק, חיים גֶכטֶל (גלעין), יוסף (יוֹסל) קרוֹיזן, שוּבֶּר, פַּייבל סקולסקִי, משה פורשט.

חברי הקיבוץ בטבריג (ליטא). יוצאי פוצ'אייב: 1. יוסף קרויזן. 2. אני 3. משה פורשט.

חברים מהקיבוץ בטבריג, ליטא (1940). מימין לשמאל: אליהו גולדהַקֶר, [–], פרומָה דורוגוי, חיים גֶרטל, רחל בֶּרגֶר, זאב קַרש, חיים גֶכטֶל (גלעין), אברהם לוּבֶּל, אלתר יַבּלקו, שושנה רוכַּדל, מאיר שפירא, משה פורשט. עומד מלפנים: [-].

והקשבנו הרבה לחדשות והפרשנויות שהושמעו בתחנות הרדיו. רדיו מוסקבה לא הרחיב את הדיבור בנדון, לכן האזנו לחדשות ולפרשנויות ששודרו מרדיו לונדון, ואפילו מברלין.
החיים בקיבוץ זרמו, לעת עתה, בקצב רגיל, כשברקע התקווה לצאת ובקרוב לדרך, לארץ ישראל. אולם החיים לא נעצרו, ובין חברי הקיבוץ נוצרו "זוגות", מה שנקרא אז, ה"פרובלם" של... *[אגב, המילה "פרובלם" הייתה חלק ממכלול שלם של מילון או "קודים" שהיו אז בשפתנו, כמו המילה "אינטרנציונל", שפירושה היה מיטה דו־קומתית או המילה "פרקציה" - שהתייחסה לקבוצה של יוצאי אותה עיר או חברים שבאו מקיבוץ־הכשרה אחד, "פְלַצוּבקֶה", היה מקום עבודה, וכיוצא בזה].*
את הקיבוץ הנהיגה "מזכירות הקיבוץ" וחבריה מילאו את התפקידים הבאים: המזכירה שהייתה אחראית באופן כללי לניהולו התקין של הקיבוץ, גזבר - שנשא באחריות לענייני הכספים: עריכת תקציב וניהול חשבון ההכנסות וההוצאות של הקבוצה, סדרן עבודה - שוויסת את עבודת חברי הקיבוץ ומרכז־תרבות - שמתפקידו היה לארגן את חוגי הלימוד ומסיבות "עונג שבת", ניהול הספרייה הקטנה ואספקת עיתונים. כן, היו בקיבוץ חברים שמילאו את התפקידים של חובש, אקונומית, טבחית, והיו גם בינינו מי שכונו "שליחים" - פעילים בתנועות הנוער החלוציות בעיירות שבסביבה. בקיבוץ שלנו שהו גם שני חברי "המרכז" - מרדכי טננבוים ואברמק - בתפקידי הדרכה ופיקוח.
הקשר של חברי הקיבוץ שלנו עם התושבים המקומיים בטבריג הצטמצם לחוג לא רחב, שהקיף את האנשים הפעילים במפלגת "פועלי ציון", פעילי "החלוץ הצעיר" וכמה מעבידים יהודיים בעיר, שהעסיקו את חברינו במפעליהם. ביקורי חברים בקולנוע או בתיאטרון היו מעטים, אם בכלל, כנראה מפאת אי ידיעת השפה הליטאית ואולי מסיבות תקציביות, או משתי הסיבות גם יחד. לא היה לנו כל מגע עם ליטאים, פרט למפגשים מעטים ואלימים עם קבוצות ליטאים צעירים בגן הציבורי העירוני, שנקרא "מֵייְלֶס אַלֵייאָ" (שדרת האהבה). ליטאית לא למדנו מהטעם הפשוט, כי חשבנו שלא נזדקק לשפה זו. הרי לא התכוננו לשבת זמן ארוך בליטא. כמובן, שאת מה שקרה, שהתרחש במציאות, אף אחד מאתנו לא יכול היה לחזות.
בטבריג שהינו כחמישה חודשים, לכל הדעות תקופה קצרה מידי להתגבשות חברתית ממשית. אך גם תקופה זו הספיקה לחברים שלנו ליצור יחסים בין־אישיים טובים. השהייה המשותפת בטבריג הקנתה לחברים ערכים ודפוסי התנהגות מיוחדים, כמו ערבות ועזרה הדדית שבאו לידי ביטוי

בהמשך, לאחר שנאלצנו לעזוב את טבריג וקבוצות החברים שהתלכדו בקיבוץ עברו לגור בקלם, פוקרוי, שאבל, יאנובה ווִילקומיר. הקבוצות התרחבו או הצטמצמו, בהתאם לתנאים שנוצרו במקומות, אך מסגרותיהן נשמרו תמיד - בזמנים נוחים, כמו בעתות המצוקה.

פירוק הקיבוץ והגירוש מטבריג

כשהגיע האביב של שנת 1940, החלה בליטא תסיסה חברתית; חצי שנה לפני כן מסרו הסובייטים לליטא את העיר וילנה וסביבתה, אך בתמורה לזאת - לפי התנאים שהציבה ממשלת ברית המועצות - הרשתה ליטא לחילות הצבא האדום הסובייטי, להקים בסיסים משלהם בתוך ליטא. בליטא התהלכה אז האימרה: "וילנה שלנו, אך ליטא של רוסיה". פירוש הדבר שהרוסים, מסרו אמנם את וילנה - עיר הבירה ההיסטורית של ליטא - לליטאים, אך בתמורה יקחו את כל ליטא. ואכן, לא עבר זמן רב ואמרה זו הגשימה את עצמה, הלכה למעשה.

בעת הזאת, אנחנו, פלוגת החלוצים בטבריג "התעלמנו" מהפוליטיקה שמסביבנו; החברים המשיכו לעבוד כפי שעבדו עד עתה והקיבוץ ממשיך את חייו ופעילויותיו בדרך השגרה - לומדים את השפה העברית, מקיימים אסיפות חברים, עורכים ערבי הווי - וכמובן, מקדישים הרבה זמן לניתוח דרכי המלחמה הפעילה המתנהלת בין ארצות המערב וגרמניה הנאצית. המהלכים של המלחמה הדאיגו אותנו מאוד, מחמת ההצלחות הצבאיות של גרמניה בחזיתות. בליטא הייתי ב"אי בטוח", כפי שסברתי, וכך גם חשבו חבריי. היינו משוכנעים ובטוחים שעל אף המתרחש בעולם, שאיפתנו להגיע לארץ ישראל תתגשם במהרה. לא העלינו על הדעת את האפשרות שתפרוץ "מלחמה נוספת", ואנחנו נילכד במערבולת זו שתשבש ותהפוך הכל על פניו.

ביוני 1940 גבר אי־השקט בליטא. משאל־העם שנערך במדינה "הוכיח" שהעם רוצה להצטרף כרפובליקה לברית המועצות, ולמחרת פרסום תוצאות המשאל, אפשר היה כבר להבחין בשינויים הרבים שהתחוללו בדעת הקהל, שאותותיהם החלו להיראות בשטח. רבים, אפילו ממכרינו וידידינו הקרובים בעיר, שינו את יחסם כלפינו - החלוצים בטבריג, וכבר נמצאו הראשונים שגינו את דרכנו הציונית, וכמה מהם אף הפגינו כלפינו את עוינותם בגלוי. תקופת הביניים לא ארכה זמן רב, וליטא הפכה לרפובליקה סובייטית, אז

נמוגו מקצת מחלומותינו: הקיבוץ שלנו הוכרז כהתארגנות בלתי חוקית, כמו התנועה הציונית בכלל, ובסופו של דבר גורשנו מטבריג אל העיירה קלם.

לפני גירושנו לקלם הושיבו אנשי השלטון החדש בתוכנו שני קצינים מהצבא האדום. לשם מה נעשה הדבר ומה הייתה מטרתם של הוגי הרעיון הזה לא הובהר לנו, אך אם הכוונה הייתה להפר את מהלך החיים היום־יומי שלנו, כנראה שיוזמי המעשה הזה טעו בהערכתם. הם לא שיערו את התוצאה שיצמיח "המבצע" שלהם.
בדיעבד, שני הקצינים הסובייטים נקלטו אצלנו היטב ולמדו את שירינו, רקדו עמנו הורה ומצאו בנו חברים טובים, והוכיחו זאת בהתבטאויות האוהדות שלהם – עלינו ועל אורח החיים שלנו. בסך הכל הם התחבבו על רוב החברים שלנו, והשתלבו בחיי היום־יום שלנו, עד כדי כך שהם מצאו שאנחנו בכלל "הקומוניסטים האמיתיים", אלה שמגשימים את הרעיון הקומוניסטי, הלכה למעשה...
אך אנשי השלטון החדש המקומי, ובעיקר היהודים שביניהם, סברו אחרת והכריזו שאנחנו, החלוצים־הציונים – מהווים "אלמנט בלתי מהימן" למשטר הסובייטי. על כן אסרו עלינו להישאר בטבריג, מפני שזו סמוכה לגבול הגרמני. מאותה סיבה, גם לא הורשינו על ידי השלטון המרכזי להתגורר בערים גדולות, כמו שאבל וקובנה.
באותה עת פורקו גם הקיבוצים שלנו בווילנה ובשאבל, אך אין ספק שלעומת מצב החברים יוצאי הקיבוצים הללו, היה מצבנו קשה יותר. החברים מהקיבוצים בווילנה ובשאבל הורשו להישאר במקומותיהם, אם כי גם עליהם נאסר להמשיך ולקיים את המסגרת הקיבוצית ואפילו נפתח בפניהם מגוון רחב של אפשרויות לתעסוקה. לא כזה היה גורלנו.
השלטונות גזרו עלינו לעזוב את העיר טבריג ולהתפזר למקומות יישוב קטנים, הרחק מהגבול, אך אנו לא מיהרנו לבצע הוראה זו ונשארנו במקום. כשאנשי השלטון נוכחו לדעת שאין אנו נענים לצו הפינוי, החליטו לגרש אותנו מטבריג בכוח. באחד הבקרים הופיעו בפתח בית הקיבוץ משאיות, ואנשי המיליציה העלו אותנו בכוח עליהן, והסיעו אותנו לעיירה קלם.
עבורנו היתה זו עקירה כואבת. תלשו אותנו ממקום שניהלנו בו חיי חברה תוססים, וחיינו עם תקווה לעתיד טוב יותר. נוכח הגירוש האגרסיבי הזה חשנו שהסיכויים שלנו לצאת מגבולות ברית המועצות לארץ ישראל פחתו מאוד.

לגור בקֶלם

כשהובאנו לקלם שיכנו אותנו בבית הכנסת המקומי. ימים ספורים לאחר בואנו לעיירה פשטה השמועה שהשלטונות עומדים להלאים בתים וחדרים, ממי שהרשות תחליט שדירתו גדולה מהדרוש לצורכי משפחתו. בעקבות זאת באו יהודים מתושבי המקום והציעו לחברינו לגור בבתיהם, כדי לסכל בדרך זו את גזירת השלטונות.

היהודים חשדו – ולחששם היו יסודות איתנים – שאם השלטונות יתערבו באכלוס בתיהם הדבר יכול להסתיים בהפקעת דירותיהם לצמיתות. על כן, העדיפו שחברינו ייכנסו לגור בבתיהם, ויתפסו את החדרים "המיותרים", לפני שהשלטונות ישימו את ידם על נכסיהם. אנחנו היינו אז אנשים בודדים, ללא משפחות, ולדעת בעלי הבתים הללו לא היה חשש שנהפוך לדיירי קבע בבתיהם, ובינתיים יוסר מהם האיום המרחף באוויר, שיקחו מהם את הבית, או חלק ממנו.

בשל כך קיבלנו, חברי יוסף קרויזן ואני, חדר בביתו של יהודי מקומי – סוחר תבואות. האיש בא לבית הכנסת, שהיה אז משכננו, והזמין אותנו לבוא עמו לביתו. הוא הראה לנו חדר ואמר: "זה החדר שאמסור לכם." החדר היה גדול דיו עבור שנינו והיה בו תנור בנוי בתוך קיר שהפריד בין שני חדרים, בין "שלנו" מצד אחד ובין חדר־מגורים של הבעלים, מצד שני. היות והחורף עמד בפתח, אמר לנו בעל־הבית: "יהיה לכם חם בחורף, כי אני ממילא מסיק את התנור בשבילנו, דהיינו בשביל משפחתי – ויהיה גם בשבילכם." על רצפת החדר היו מונחות ערמות גרעיני חיטה, ושאלנו: "ומה עם הגרעינים?" "אוציאם מיד עם כניסתכם," אמר.

לאחר שעברנו לגור בדירתו, "שכח" האיש את כל הבטחותיו; לא הוציא את הגרעינים וגם לא הסיק בחורף את התנור, כפי שהבטיח, וסבלנו מהקור המקפיא. אך למרות הכל נשארנו לגור שם מפני שלא הייתה לנו ברירה אחרת, החששות להלאמת חדרים בקלם נמוגו ולא מצאנו מקום־מגורים אחר. בגלל הקור ששרר "בביתנו" השתדלתי להיות בשעות הפנאי אצל חברים שגרו בבתים שבהם הסיקו תנורים והיה חם, אך לדאבוני הייתי נאלץ לשוב לחדרי הקר לשעות הלילה.

מרבית היהודים בקלם, כמו בכל העיירות האחרות בליטא בעת הזו, נקלעו בעצמם למצב חדש וקשה, עקב השלטת המשטר הסובייטי, הכל השתנה. במשך דורות רבים הייתה זיקת יהודי ליטא לתנועה הציונית שורשית ועמוקה; החינוך היהודי־עברי היה נטוע ומושרש בכל שכבות האוכלוסייה

היהודית. העדות הבולטת לכך הייתה רשת בתי הספר העבריים שהייתה פרושׂה בערים ובעיירות של ליטא, החל מגני ילדים ועד לבתי ספר תיכוניים, ששפת ההוראה בהם הייתה עברית. העברית הייתה גם שפת הדיבור של חברי תנועות הנוער והחלוצים בהכשרות, שהכינו את הצעירים היהודים לעלייה לארץ־ישראל. זאת, בנוסף לחינוך המסורתי היהודי בליטא שהיה קיים מאז ומתמיד. לפתע, כל זה נעלם מעל פני השטח; לא עוד בתי ספר עבריים, לא עוד תנועות נוער ציוניות – הכל נמחה בבת־אחת מעל פני השטח.

ברחובות ובמוסדות החינוך החלה נושבת רוח אחרת: הקומוניזם הסובייטי השתלט על הכל והפיץ את תורתו באמצעות כרזות ענק בחוצות המקלסות את המשטר החדש ומנהיגיו "בני־האלמוות", בנוסח שעד עתה לא נודע כמותו.

האוכלוסייה בכלל, ובתוכם גם היהודים, השתדלו בלית ברירה, להסתגל לאורח חיים זה ויש גם מי שאפילו בירכו בקול רם ומהדהד על השינוי שהתחולל. בראש אלה עמדו הקומוניסטים הוותיקים שנרדפו על ידי המשטר הקודם ועתה הצטרפו אליהם גם חלקים אחרים מתוך האוכלוסייה היהודית, שחיה במשך שנים רבות בתוך האווירה האנטישימית ששררה בליטא, כמו גם בכל ארצות מזרח אירופה. עכשיו הם האמינו, בתמימות לסיסמאות שנזרקו לחלל האוויר, סיסמאות המבטיחות חיי שוויון, חופש, רווחה וצדק. אנחנו, שהגענו לקלם כמגורשים – ציונים מוצהרים – לא יכולנו לצפות, שבאווירה הכללית השוררת ברחוב יהיו בין תושבי המקום כאלה שיהיה להם העוז להתחבר עמנו. כי יחשידו אנשים אלה באהדה לרעיונות האידיאולוגיים שלנו – "הציונות אויבת הקומוניזם", לכן רק מעטים מבין תושבי המקום היהודים בקלם התיידדו עם חברינו.

אני מצאתי לי ידידים בקלם: בחור צעיר, טכנאי שיניים, חברתו שיינקה, וחברתם טייבל'ה – ובחברתם ביליתי ערבים רבים. הייתי בן־בית, יחד עם חבריי, האחים משה וירחמיאל ינובסקי, גם הם מיוצאי הקיבוץ שלנו בטבריג, אצל משפחה יהודית מקומית *[לדאבוני, נשמטו מזיכרוני שמותיהם]*.

קלם הייתה עיירה קטנה, ולא היו בה מפעלים שאפשר למצוא בהם עבודה, אז מה יכולתי אני, כמו גם החברים האחרים של קבוצתנו, לעשות בקלם כדי להתפרנס?!

בבואי לקלם היה עדיין קיץ, והעבודה הראשונה שהשגתי, ועמי חברים נוספים מקבוצתנו, הייתה בדיש התבואות שנקצרו באחת החוות שבסביבה. החווה הייתה שייכת לחקלאי עשיר, אך עם חילופי השלטון בליטא היא

הולאמה, כמו אחרות דוגמתה, לפי צו שפרסם השלטון החדש, למען "כלל העם".
בעת עבודתי בחווה עבדתי על יד מכונת דיש, ושם למדתי את השפה הליטאית מפי הצעירים, בני ובנות האיכרים שעבדו לצדי. לאחר גמר הדיש הועסקתי באותה חווה באסיף תפוחי־אדמה, הוצאת סלקים, גזר ובצל מתוך האדמה והעברתם לאסמים. בנוסף למשכורת ששולמה לי עבור העבודה קיבלתי - כמו כל העובדים האחרים שעבדו עמי - שלוש ארוחות ביום ממטבח החווה. הארוחה העשירה ביותר שהוגשה לנו הייתה ארוחת־הבוקר והיא כללה בשר ודברי מאפה ממולאים בשפע. לארוחה זו היינו מסבים על יד השולחן הכבד, גדול־הממדים שעמד במטבח, ואכלנו אותה לאור עששית נפט, מפני שבחוץ טרם האיר אור היום, ורק דמדומי הבוקר נראו במזרח. ארוחת הצהריים הובאה לשדה והייתה משביעה, אך הארוחה שקיבלנו בסוף יום העבודה, בערך בשעה חמש לפנות ערב, הייתה דלה מאוד - מרק חלבי דליל, וכל המחאות שלנו בפני מנהל החווה על ארוחת הערב הבלתי משביעה שקיבלנו בתום יום העבודה, לא הועילו לנו. על אף חילופי המשטר - מקפיטליסטי למשטר סוציאליסטי - לא הובקעה המסורת רבת־השנים של המעבידים, גם לא על ידי הממשל החדש, לעובדים בעבודות החקלאיות: נותנים לפועל אוכל טוב לפני העבודה, כדי שיהיה לו כוח לעבוד במשך היום, אולם בתום יום העבודה איזה צורך יש לו בארוחה משביעה?!
בגמר עונת האסיף לא הייתה עוד עבורנו עבודה בקלם, וזכורים לי ימים רבים של בטלה. המצב היה קשה מאוד, צריך היה להתקיים ולא היה איך. חסכונות לא היו לי, כמו גם לא לחבריי. מבחינה חברתית השתייכתי אמנם לקבוצה מאורגנת, לפי החלוקה שנעשתה לפני שעזבנו את טבריג, אך באופן מעשי לא יכולנו בחיי היום־יום לקיים את הקולקטיב שלנו. קיומו של כל אחד ואחד מאתנו היה על אחריותו האישית בלבד, וכדי לקיים את עצמי צריך הייתי לעבוד. ההוצאות לקיומי לא היו אמנם רבות; מלאי הבגדים שהיה עמי מהבית היה עדיין במצב סביר ולא נזקקתי בינתיים לבגדים או לנעליים בנוסף לאלה שהיו לי; שכר־דירה לא שילמתי, וההוצאות היחידות שהיו לי היו לאוכל, לכביסה, לעישון ולהוצאות קטנות אחרות, אולם גם הכנסותיי לא היו גבוהות וכדי להתקיים מהכסף שהשתכרתי נאלצתי לְחשב טוב כל הוצאה שלי.

הַמּוֹצָא, לנדוד לשַׁאבל

בשאבל, העיר הגדולה הסמוכה לקלם, אסור היה לנו להתגורר וכמו מרבית מחברינו שהיו אז בקלם, החלטתי גם אני להסתכן ונסעתי לחפש עבודה בשאבל – יצאנו לשם שנינו, אני ויוסף קרויזן. בתחילה לא העזנו לבקש עבודה במקומות מסודרים ועסקנו בחטיבת עצים להסקה אצל אנשים פרטיים. יהודים רבים הזמינו אותנו לנסר ולבקע את גזעי העצים שלהם, שרכשו כדי להכין אותם להסקת התנורים בבתיהם. הם העדיפו אותנו על לא־יהודים, שגם הם סובבו בחוצות שאבל בביקוש אחר עבודה.
הסידור הזה, לגור בקלם ולעבוד בשאבל הכביד עליי מאוד. הנסיעה יום־יום הלוך וחזור – שאבל־קלם – הייתה מעמסה כבדה מידי, הן מחמת ההוצאות הכספיות שהיו כרוכות בה והן בגלל הזמן הרב שבזבזתי. לכן, על אף הסיכון שלקחתי על עצמי בשהייה הבלתי ליגלית בשאבל – החלטתי להישאר שם במשך כל ימות השבוע ולחזור לקלם רק לימי ראשון בשבוע, היום החופשי מהעבודה, כדי להשתתף בפגישות הקבועות עם חברי הקבוצה שלי.
בשאבל היה קשה למצוא מקום־לינה, ורק בעזרת החברים שלנו, אלה שגרו בשאבל, הצלחנו, יוסף קרויזן ואני, להשיג מקומות לינה זמניים. אני – בחדרו הצר והארוך של חברנו זאב שבח. עד להקמת הרפובליקה הליטאית הסובייטית הייתה שם חנות כלשהי וכעת, כשהחנות נסגרה, היא הפכה למגורים – כפי שקרה להרבה חנויות בתקופה ההיא, שהתחסלו או חוסלו ושינו את יעודן המקורי, חלק מהן הפך למגורים, במיוחד לסוג דיירים כמונו – וכך גם החנות לשעבר ששכר זאב שבח.
בתחילה לא הייתה לי כל אפשרות לנהל משק־בית מסודר ואכלתי מה שנקרא "אוכל יבש": לחם, נקניק, גבינות, חלב וכו'. אך זמן קצר לאחר בואי לשאבל שכרו חיה גולדה ומרים גרינשפן, שתיהן חברות מקיבוץ טבריג לשעבר שעברו לשאבל, חדרים בקומה עליונה בבית כלשהו, יסדו שם "מסעדה" ומכרו ארוחות־צהריים מבושלות לכל דיכפין, וכך נתאפשר גם לי ליהנות מארוחה חמה אחת ביום. לארוחת בוקר הייתי מכין לעצמי כריכים שלקחתי עמי לעבודה ואת ארוחות הערב אכלתי לרוב בחלביה של רשת "פֶּינוֹצֶנטרַס" *[חברה קואופרטיבית שחלשה על משק החלב בליטא. ב"חלביות" אלה אפשר היה לאכול ארוחה משביעה במחיר זול]*.
לאחר תקופת־מה נוכחתי לדעת "שהשד אינו נורא כל כך", והשלטונות לא בולשים אחריי ואין בודקים אותי האם יש ברשותי אישור להתגורר בשאבל

או לא. השתכנעתי גם, שמהעבודה בחטיבת עצים להסקה אין הכנסה מספקת כדי פרנסה נאותה, והחלטתי לחפש עבודה מסודרת, מכניסה וקבועה. עבודה מסוג זה נמצאה אז בשפע, דווקא בבניין. הסובייטים, שזה עתה השתלטו על ליטא, פתחו במבצע רב היקף של בנייה, בעיקר של אובייקטים צבאיים, ועד מהרה נתקבלתי ללא כל קושי, לעבודה בבניין בשדה התעופה הצבאי הסמוך לעיר שאבל. העבודה שעשיתי בשדה התעופה הייתה פיזית ופשוטה: חפירות, הקמת פיגומים, יציקות בטון וגם נשאתי על גבי לבנים, לבנאים שעבדו ברום הפיגומים.
לאחר תקופה השגתי עבודה במחסן עצים לבנייה. מחסן עצים זה, על כל תכולתו, הולאם ונוהל בידי ממונה מטעם השלטונות. האחראי על המחסן הזה הטיל עליי ועל אברהם לובל, גם הוא מיוצאי קיבוץ טבריג, למדוד ולרשום את מלאי העצים שהיה במחסן, אך שכח כנראה על קיומנו. במשך שבועות רבים, לאחר שהשלמנו את עבודתנו: מדדנו וחישבנו את הכמויות במטרים מעוקבים של כל סוג וסוג בנפרד – לוחות, קרשים, מרישים ומוצרי־עץ האחרים שהיו במחסן והגשנו את הדין־וחשבון שלנו – אך אף אחד לא בא לראות מה מתרחש במקום, פשוט עזבו אותנו לנפשנו. בתחילה לא היה אכפת לי הדבר משום שהמשכתי לקבל את המשכורת השוטפת שלי, גם כשלא היה עוד מה לעשות שם. פנינו אני וחברי, לממונה שיורה לנו מה לעשות, לאחר שגמרנו את העבודה שהוטלה עלינו. אולם פניותינו החוזרות והנשנות לא נענו. מאחר ומצב זה נמשך מספר שבועות ומאומה לא קרה, נמאס לי להישאר שם ולהתבטל, ועזבתי את המקום.
זאב שבח עבד בבית חרושת לייצור שוקולד וממתקים ונודע לו שבמקום דרושים עובדים נוספים, לפי הצעתו פניתי למפעל זה ונתקבלתי לעבודה, אולם תנאי העבודה במקום לא נראו לי וחזרתי לעבודה בבניין. הפעם נתקבלתי לחברת בניין ממשלתית שעסקה בבניית בתי־קומות למגורים והמשכתי לעבוד בחברה זו עד שעזבתי את שאבל. מעשית גרתי בשאבל, אבל רשמית גרתי עדיין בקלם והייתי קשור לקבוצה שלי, שבשעה זו הייתה מפוצלת. המגמה הכללית של מרכז התנועה, שהיה בווילנה ופעל בתנאי מחתרת ובמסוות שונים, הייתה לקיים את המסגרות הקבוצתיות שלנו. חברי המרכז העבירו אלינו – יוצאי הקיבוץ בטבריג – את הנחיותיהם מרחוק, אבל לא תמיד הן היו ישימות למצב בו היינו נתונים ועם כל הרצון לפעול כמצוות התנועה נאלצנו להשקיע מחשבה עצמית רבה, כדי להבטיח את קיומנו היום־יומי.
מאחר ובקלם לא הסתמן כל סיכוי שתוך זמן סביר אפשר יהיה להשיג

עבודה עבור כל חברי הקבוצה סוכם על דעת חברי המרכז, שהחברים מקבוצתנו יעברו מקלם ליישוב אחר, למקום שאפשר לגור בו וגם למצוא עבודה. ההחלטה הייתה שקבוצתנו תתחלק לשניים: חלק מהחברים יעבור לעיירה יאנובה וחלק נוסף לווילקומיר, ובהמשך כל הקבוצה תתרכז בווילקומיר.

ליאנובה, בינתיים

בחודש אפריל של שנת 1941, עברה הקבוצה שלנו ליאנובה ושכרתי, בשותפות עם יוסף קרויזן חדר אצל משפחת חסיד המקומית. יוסף קרויזן היה בן־עירי והיה מקורב אליי יותר מכל החברים האחרים, ולמרות שיוסף היה מבוגר ממני במקצת היינו חברים טובים במשך שנים רבות. יוסף קרויזן היה שייך לקבוצה שלי, ובנוסף אלינו היו בקבוצה גם יעקב וואפניארסקי, יואל אוקסט, שמואל מורדקובסקי, יעקב קאווה, זיידל דראניצקי, אחיו אברהם וחברתו רבקה וצבי מילר. מיד כשהגעתי ליאנובה קיבלתי עבודה במנסרה מקומית ועבדתי שם עד שפרצה המלחמה בין גרמניה וברית המועצות, ב־22 ביוני 1941.
לאחר שעברתי ליאנובה הגעתי למסקנה שאין היגיון בכך שאמשיך בעבודות בלתי מקצועיות, והחלטתי שאני צריך להרחיב את הידע הכללי, ולפחות ללמוד מקצוע. הרבה אפשרויות לא היו לי, ההשכלה הפורמלית שלי לא הייתה מבוססת דיה; סיימתי בית־ספר יסודי ממלכתי פולני של שבע כיתות, למדתי בישיבה בפוצ׳אייב ולאחר מכן גם בישיבה בפרוז׳נה; ליטאית לא ידעתי במידה מספקת. יכולתי לדבר בשפה ליטאית פשוטה, השגורה בפי האנשים לקשר בחיי היום־יום. היה לי ידע מצומצם שרכשתי במשך הזמן בהזדמנויות שנפגשתי עם ליטאים בעת שעבדתי לצדם. בכל זאת החלטתי לנסות ולבקש להתקבל למוסד השכלתי ללמוד מקצועי טכני. באותה עת התפרסמה בעיתנות המקומית הודעה שבית־הספר המקצועי ״פֶּא־זֶא־או״ בקובנה מוכן לקלוט צעירים מתאימים להכשרה במקצועות המתכת, במסגרת פנימייה, כשהמטרה הסופית היא, השתלבות הבוגרים בתום הלימודים בעבודה במערך הארצי של תפעול הרכבות.
בהסתמך על מודעה זו כתבתי להנהלת בית־הספר בקובנה מכתב וביקשתי להתקבל כתלמיד בתנאים, כפי שפורטו במודעה. במכתבי מסרתי את הפרטים האישיים עליי וצירפתי את תעודת הציונים שלי מבית־הספר

בפוצ׳אייב, שאותה הצלחתי לשמור עד אז. כעבור זמן קצר הגיע אליי האישור בצירוף תעודת־מסע לקובנה ואישור למגורים בפנימיית בית־הספר. על סמך אישור זה אמור הייתי להתייצב ולהתחיל בלימודי בקובנה בראשית חודש יולי של אותה שנה. כמובן, שעקב המלחמה שפרצה עוד לפני מועד תחילת הלימודים שלי ב־״פֶּא-זֶא-או״ בקובנה, תכנית זו לא יצאה לפועל. כחודש לפני פרוץ המלחמה החליט חברי יוסף קרויזן, שהוא רוצה לבקר את הוריו בפוצ׳אייב, עיירת הולדתנו המשותפת. היות ומגפיו ומעילו היו מרופטים הוא ביקש ממני, והסכמתי להשאיל לו את מגפי ומעילי שהיו במצב טוב כדי שיוכל להופיע בבית בצורה מסודרת. יוסף, או יוסל כפי שנקרא בפינו, אמור היה לחזור ליאנובה לאחר ביקור של כעשרה ימים אצל הוריו בפוצ׳אייב. חיכיתי לשובו, אך לשווא - הוא לא חזר.

שער שלישי

בגטו קובנה שבליטא

בתוך הכלל

שוב מלחמה

ב־22 ביוני 1941, ביום ראשון לפנות בוקר פתחה גרמניה הנאצית במפתיע, במתקפה על ברית המועצות ושוב נקלעתי למלחמה. כולנו, כל חברי הקבוצה שלנו ביאנובה, לא ידענו מה לעשות והאמנו בהכרזות הרשמיות של השלטון שאמרו: הנה הודפים ומגרשים את הפולש הגרמני...

על יד יאנובה היה בסיס צבאי גדול הפַּלֶגוֹן. הגרמנים הפציצו את הפלגון והתותחים הסובייטיים ירו על המטוסים התוקפים ועד מהרה נשתתקה האש האנטי־אווירית מהקרקע מבלי שהמגינים הצליחו להסב נזקים כלשהם לתוקפים, אולם ההודעות הרשמיות וההמולה הרבה יצרו את הרושם, שאכן נלחמים והודפים את הגרמנים.

ימי ראשון בשבוע היו ימי שבתון ולא עבדתי במנסרה, כך גם העובדים האחרים שהיו מועסקים במפעל זה. אך באותו יום ראשון נקראנו כל העובדים, על ידי ההנהלה לחפור שוחות־מגן בתוך חצר המנסרה והכל נענו לקריאה זו ובאו למפעל. גם חדר האוכל שלנו הופעל, אולם במקום שררה כבר אנדרלמוסיה גדולה. בצהריים, כשסעדנו בחדר האוכל בקעו פתאום מהרדיו צלילי ההמנון הלאומני של ליטא והושמעו דברי נאצה נגד הסובייטים ואנחנו לא הבנו איך זה קורה. בדיעבד, הסתבר שבאותה שעה השתלטו ליטאים לאומנים על תחנת הרדיו בקובנה, שידרו משם שירים לאומניים והסיתו את התושבים לְזנב בכוחות הסובייטים הנסוגים. אולם אנחנו עדיין האמנו שהשלטון הסובייטי אֵיתן. רק למחרת היום, ביום השני למלחמה, ראינו שנקלענו למצב קשה, והוחלט שכל חברי הקבוצה יעזבו ביחד את יאנובה, כשפנינו מזרחה.

ביציאתנו מיאנובה, כשהיינו בפאתי העיר, ערכו הגרמנים התקפה אווירית מאסיבית על האזור; מטוסים גרמניים הפציצו את כל דרכי היציאה מיאנובה ופגעו ללא רחם בהמוני האדם שנסו כמונו מזרחה, ברכב וברגל. חברי הקבוצה שלנו התפזרו וכל אחד רץ למקום כלשהו לתפוס מחסה. בתום ההרעשה התקבצנו מחדש כדי להמשיך בדרך וכל חברינו הופיעו במקום, פרט ליואל אוקסט. צעקנו, קראנו בשמו של יואליק, ואף התפזרנו בשטח לחפש אותו, אך לשווא. יואל, נהרג, כנראה, באותה הפצצה ולא מצאנו אותו. עזבנו את השטח והמשכנו בדרכנו.

כשעברנו כמחצית הדרך מיאנובה לווילקומיר שוב הותקפנו על ידי מטוסים גרמניים, שהנמיכו טוס והמטירו עלינו אש ממקלעים. למזלנו, הפעם לא היו בינינו נפגעים, אולם זמן קצר לאחר מכן צץ במפתיע מדרכי־העפר

שלצדנו, טור חיילים גרמניים חמושים במקלעים קלים רכובים על אופנועי־סירה. המשכנו את דרכנו כשאנו צועדים לצדי הדרך בתוך הדגן והם, הגרמנים, קראו לנו, באדיבות, לצאת בהסבירם לנו ש... חבל לדרוס את הדגן.

הוספנו ללכת כברת דרך נוספת והגענו לחווה חקלאית נטושה. השמש כבר נטתה לשקוע והחלטנו לסור ללינת לילה בחווה זו ולתכנן את המשך צעדינו. דקות ספורות לאחר בואנו לחווה, באה והתמקמה "בחוותנו" יחידה צבאית גרמנית, הם לא שאלו מי אנחנו, אך יש להניח שהם הבחינו שאנו יהודים. התייחסותם הכללית אלינו הייתה קורקטית, הם רק הזהירו אותנו, שעם שקיעת השמש ייכנס לתוקפו עוצר־לילה ובמשך כל זמן העוצר, עד אור הבוקר, עלינו להישאר בתוך הבית ולא לצאת החוצה, אם לא נציית לפקודה זו יירו בנו. עם החיילים היה קצין, וזמן קצר לאחר כניסתם לחווה ראיתי את הקצין יושב בחצר בכיסא־נוח, רחוץ ומגולח למשעי, נהנה מקרניה האחרונות של השמש לפני שקיעתה ומעיין בספר.

מסביב היה שקט לא נשמעו יריות ולא היו הפגזות או הפצצות – ממש שקט פסטורלי, רק אנחנו היינו עצובים, כי לא ידענו מה טומן לנו העתיד. כאן התפניתי לשרוף את המסמכים שקיבלתי לפני זמן קצר להתייצב ללימודים בקובנה וכן את פנקס הכתובות שלי, ובו כתובתה של דודתי חנה שרה מלונדון. מדוע עשיתי זאת?! כנראה מתוך פחד מפני הגרמנים, שכן אז לא העלינו כלל בדעתנו, שהליטאים יהיו מסוגלים להתעלל ביהודים.

לאחר שיחה קצרה הגענו למסקנה שדרכי הבריחה מזרחה חסומות בפנינו, ולכן אין טעם לנדוד עוד בדרכים ולכן סוכם שנחזור ליאנובה, שם יש לנו לפחות קורת־גג ומה שיהיה עם כלל ישראל – יהיה גם עמנו.

ביום החמישי למלחמה, ב־26 ביוני בבוקר, שמנו את פעמינו ליאנובה. הליטאים שלטו בדרכים ובצמתים, ורבים מהם ענדו סרטים שהעידו על השתייכותם ל"פרטיזנים" הליטאיים הלאומניים. הם הניפו את דגלי ליטא הלאומנית ופיקחו על תנועת הפליטים, שהיו בעיקר יהודים שנעו לכל עבר. הליטאים עצרו את הפליטים היהודים הנמלטים מפני הנאצים, השפילו אותם ושדדו הכל – כסף תכשיטים, בגדים וכל מה שמצא חן בעיניהם. לחברים שלנו לא היה כלל רכוש, אפילו לא שעונים. גם אנו נעצרנו מספר פעמים על ידי הכנופיות הללו, אך הצלחנו לצאת מידיהם בשלום ולאחר כמה ימי נדידה חזרנו ליאנובה.

כששבתי ליאנובה לא הכרתי את המקום; העיר געשה והמהומה בה הייתה רבה, חוצות העיר רחשו המוני ליטאים אשר היכו והתעללו ביהודים מזדמנים ובזזו את בתיהם. בו במקום החלטנו שאיננו נשארים כאן. דעת כל החברים

הייתה שבמצב של שלהוב־יצרים אנטי־יהודי כזה, סכנה להישאר כאן, ומוטב שנפנה לעיר גדולה ושם נהיה מוגנים יותר מפני השתוללות ההמון. לכן שמנו את פעמינו לקובנה. כדי לא להתבלט החלטנו שלא נלך בכבישים, ובדרכים הסלולות. ירדנו לחוף נהר הוִוילְיָה והמשכנו ללכת לאורך חוף הנהר עד שהגענו לקובנה. בדרכנו נפגשנו רק עם רועי בקר בודדים, מהם שאבנו מידע על המתרחש בסביבה, ועוד באותו ערב הגענו לסלובודקה, פרבר של העיר קובנה. ברובע זה של העיר גרו יהודים מזה דורות, וכאן גם הייתה אחת הישיבות המפורסמות בליטא, ששִמעה הגיע גם אל מעבר לגבולות המדינה. בסלובודקה גם התגורר חלק גדול מדלת־העם היהודית הקובנאית, אנשי עבודה ועמל.

התארגנות ראשונה בגטו

כשהגענו לסולבודקה היו הרחובות ריקים, ובחוצותיה לא נראתה נפש חיה. לפתע נפתחה דלת אחד הבתים ונקראנו להיכנס פנימה. זוכר אני את בעלת הבית שהכניסה אותי ועוד כמה מחברינו כשהיא מבוהלת, רועדת מהתרגשות ומוכיחה אותנו: "איך זה אתם מעזים להסתובב בחוצות, הרי יהרגו אתכם!" אז נודע לנו שבפרבר זה נערך בימים שקדמו לבואנו, פוגרום ביהודים שנמשך יותר משלושה ימים. במשך ימים אלה השתוללו הליטאים בסלובודקה והרגו כ־800 יהודים, גברים, נשים וטף; רבים מהנרצחים נשחטו וראשיהם נערפו. "רק אתמול," אמרה האישה, "התחילו לאסוף את גוויות ההרוגים ואין יודעים, אם זה הסוף." החלטנו, אם כן, לא להיראות בחוצותיה של סלובודקה.
לא יכולנו להכביד על מארחינו, ובשעות הערב המאוחרות חמקנו מביתם והתמקמנו באחד מבתי הכנסת בסביבה. כאן, ביושבנו בצוותא, נתגבשה קבוצת חברים אשר החליטה לחזור וללכת לוִילקוֹמִיר. בקבוצה זו היו יעקב וַפּנַיארסקי ועוד שלושה מבני עירו שהצטרפו לקבוצה שלנו ביאנובה. לדבריהם יש אנשים נוספים מבני עירם בווילקומיר, ובעת כזו רצונם להיות יחד אתם. לקבוצת ההולכים לווילקומיר הצטרפו גם זיידל ואברהם דרניצקי, וחברתו של אברהם, רבקה. הקבוצה התארגנה ואנשיה יצאו בבוקר יום המחרת לדרך, אך הם לא הרחיקו לכת ובטרם עוזבם את סלובודקה, נעצרו על ידי הליטאים, שארבו וצדו כל יהודי ברחוב, חברינו אלה הובלו לפורט השביעי *[אחד המבצרים שהקיפו את העיר קובנה ושימשו בימי קדם להגנת*

העיר מפני תוקפים זרים], ונטמעו בין אלפי היהודים שהובאו לפניהם והוחזקו בשטח הפתוח של הפורט. כעבור מספר ימים שוחררו חלק מהנשים ממעצרן ובין הנשים המשוחררות הייתה גם רבקה ששבה אלינו. מפיה נודע לנו את שאירע לחברים שנפרדו מאתנו, כשניסו לעזוב את קובנה ולפנות לווילקומיר. רבקה חיה בתקווה, והמתינה לשחרורם של החברים העצורים מהפורט, כדי שתוכל להמשיך יחד אתם בדרך, כפי שתכננו. היא הלכה במשך כשבוע ימים, יום־יום, לשערי הפורט וציפתה לפגוש את החברים שלנו משוחררים, ומידי יום ביומו, בשובה אלינו משערי הפורט, סיפרה את שראו עיניה: היא ראתה בכל יום קבוצות גברים יהודים, מהכלואים בפורט השביעי מובלים להוצאה להורג. באחד הימים היא חזרה וסיפרה שראתה גם את חברינו, וביניהם את אברהם החבר שלה, מובלים למוות. לאחר זאת אמרה שלא נותר לה עוד מה לעשות בקובנה, והחליטה לצאת לוורשה. רבקה נפרדה מאתנו, ומאז נעלמו עקבותיה. לאחר לכתה של רבקה נשארנו בקובנה – שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה, צבי מילר ואני.

כעבור מספר ימים מצא את דרכו לבית הכנסת "שלנו" צבי בראון. צבי, יליד ורשה, הגיע לריכוז החלוצי בווילנה, כמונו, אך בהיותו חבר "השומר הצעיר" יצא עם קבוצת צעירים, חברי תנועה זו, לעיירה קֵיידַאן וחי במסגרת קולקטיב קיבוצי – כפי שאנחנו חיינו בטבריג – עד שליטא הפכה לרפובליקה סובייטית והקיבוץ פוזר. אולם לחברים בודדים, הותר להישאר במקום וצבי נשאר בקיידאן עד שפרצה המלחמה בין גרמניה וברית המועצות. הוא הצליח להימלט ברגע האחרון, מידי הרוצחים הליטאים בעת שאלה ערכו טבח ביהודי קיידאן והגיע לקובנה. בבואו לבית הכנסת "שלנו" צירפנו אותו לחבורה כאחד מאתנו, ובהמשך עשינו יחד את דרכנו בגטו קובנה במסגרת הארגונית של התנועות החלוציות הציוניות, בין השאר בקולקטיב של "מילדוס 7", במחתרת החלוצית והכללית האנטי־נאצית, ביציאה ליער ובהצטרפות לפרטיזנים.

באחד הימים בא אלינו יעקב ליפשיץ – בחור קובנאי, וגם אותו צירפנו לקבוצה שלנו. כשפרצה המלחמה היה ליפשיץ בשרות סדיר ב"צבא האדום", וכמו רוב המגויסים מליטא גם הוא הוצב לשירות בבסיס צבאי לא הרחק מקובנה. בפרוץ המלחמה הליטאים מיחידתו הצבאית, הֵפרו את שבועתם לברית המועצות, הצטרפו לשורות ה"פרטיזנים" הלאומנים, והמעשה הראשון שלהם היה להתנכל ליהודים ביחידתם, אך יעקב הצליח לחמוק מידי "חבריו", והגיע לסלובודקה, אלינו.

הוא רצה מאוד להגיע לבני משפחתו שגרו בקובנה העיר, אך פחד לצאת לרחוב; והיה נתקף באימה כשנזכר שבדרך לביתו הוא יצטרך לחצות את הגשר שעל נהר הוויליה המאחד את הפרבר סלובודקה עם העיר קובנה. יעקב לא פסק לדבר על המשפחה הדואגת לגורלו, באין כל מידע ממנו. ריחמתי עליו ועל בני משפחתו והתנדבתי להגיע אל בית הוריו, כדי לבשר להם שהוא חי ונמצא בקרבת מקום. למרות הסכנה שבדבר, יצאתי לדרך ואיתרתי את בית משפחתו, לפי הכתובת שהוא מסר לי. אך כשהגעתי למקום מצאתי את הבית סגור ומסוגר כשתריסיו מוגפים. היהודים פחדו באותם הימים לצאת לרחוב, והסתגרו בבתיהם. הקשתי בדלת וגם בחלונות, אולם מבפנים לא בא כל מענה, ורק כשהתחלתי לדבר על יד אחד החלונות ואמרתי שאני מביא להם ידיעה מבנם יעקב, נפתחה לאט ובזהירות דלת הבית ונתנו לי להיכנס פנימה.

סיפרתי לבני הבית היכן יעקב שלהם נמצא, ועל כך שהוא משתוקק להגיע אליהם, אבל הוא נפחד מאוד. בני משפחתו שמחו מאוד לקבל את דרישת השלום שהבאתי להם, אך גם הם היו נפחדים ואמרו לי למסור ליעקב שישקול בתבונה את צעדיו, ואם יחליט להגיע הביתה, שיתחשב בסכנה האורבת ברחוב, מאסר מידי הליטאים. עם המסר הזה חזרתי ליעקב והבאתי לו גם סכום כסף שהוריו הפקידו בידיי, כדי שיוכל לקנות לעצמו מזון, אם יוכל להשיגו. יעקב הביע את שביעות רצונו מהידיעה שלכל בני משפחתו שלום, אך רק כעבור שבוע נוסף להיותו עמנו, אזר יעקב אומץ להצטרף לבני משפחתו בעיר, והגיע הביתה ללא תקלות בדרך. את יעקב הייתי פוגש לא פעם בגטו, ובכל פעם שנפגשנו הוא לא פסק להודות לי על מה שעשיתי למענו בימים ההם.

בחור נוסף בשם מֶנס, גם הוא בודד ללא משפחה, אם כי מוצאו היה מליטא, הגיע ל"אכסניה" שלנו וגם אותו צירפנו לקבוצתנו. אולם מנס לא נשאר אתנו זמן רב, הוא נעלם ויותר לא פגשתי בו. מנס היה הרפתקן ולא חשש לצאת מידי פעם אל מחוץ לגטו וכנראה, שבאחת הגיחות שלו לעיר נתפס על ידי הגרמנים או הליטאים והומת.

זמן קצר לפני שתחום השטח שיועד לגטו היהודי גודר בתיל דוקרני יצאו חברינו, ואני עמם, להשיג מזון ונתפסנו על ידי בלשים ליטאים שהביאו אותנו לתחנת המשטרה הליטאית בסלובודקה. מפקד המשטרה, שלידיו נמסרנו, נראה בעיניי כראש כנופיית ליסטים, ולא כמי שמופקד על שמירת החוק. ברנש זה קידם את פנינו בקללות וצעקות, אך התלבט מה לעשות עמנו; זה היה לפנות ערב, וכנראה שהליסטים הזה היה כבר עייף מ"עבודת

היום" שלו, על כן הוא רשם את שמות כולנו וציווה עלינו להופיע אצלו למחרת בבוקר לעבודה. הוזהרנו על ידו שאם לא נופיע כמצוותו יירו בנו *[כל אזהרה לאי מילוי הוראה כלשהי, הן של הגרמנים והן של הליטאים, הסתיימה באיום הזה]*.

היינו תמימים וחשבנו שאם לא נתייצב במקום ובזמן כפי שהורה לנו ראש כנופייה זה, יבואו לחפש אותנו וגורלנו – מי ישורנו. על כן, כמצווה עלינו, התייצבנו למחרת בבוקר כאיש אחד, במפקדת המשטרה הליטאית. עברו מספר רגעים עד שהברנש שפגשנו אתמול התפנה אלינו, ולפי הבעת פניו נראה היה כאילו הופתע מעצם הדבר, ולא ידע בעצמו מה לעשות אתנו, אך הבעיה נפתרה מהר בדמותו של איש־צבא גרמני שבא לחפש עובדים.
אנחנו, כמובן, לא פחדנו מכל סוג של עבודה, ואולי אף שמחנו, כששמענו שנעבוד במאפיית לחם של הצבא הגרמני. שיערנו שבעת שנעסוק במלאכה זו נוכל גם לנגוס בסתר מאיזו כיכר לחם ונשקיט מעט את רעבוננו. אנשי הבולשת הליטאית העניקו לנו את "הכבוד", והם בעצמם הוליכו אותנו למקום עבודתנו, לפי הכתובת שמסר להם הגרמני. כך הגענו לחצר בית החרושת לגפרורים, לא הרחק מתחנת המשטרה וצורפנו לקבוצת יהודים שהייתה כבר במקום.

בחצר בית החרושת חנתה יחידה צבאית גרמנית שעסקה באפיית לחם ואספקתו ליחידות הצבא השונות באזור. היו שם מכונות ומלאי גדול של קמח, וחיילים במדים עשו את העבודה המקצועית – הפעילו את מכונות הלישה ותנורי האפייה. עלינו הוטל לפרוק שקי קמח, להביא אותם למכונות הלישה להכנת הבצק ולספק מים, כפי הנדרש לצורכי המאפייה. אחדים מאתנו נצטוו לנסר עצים ולהכינם להסקה.
עבודת האפייה נעשתה בקצב מהיר, ואנחנו התאמנו את עצמנו לקצב זה. כל אותה עת לא שמענו מילה רעה מפי הגרמנים, הם רק הקפידו שנעבוד ונעמוד בקצב. כשהגיעה שעת הפסקת הצהריים הודיעו לנו על הפסקה של שעה ושבה אנו רשאים, אפילו, לעזוב את חצר בית החרושת, כדי להשיג לנו אוכל. אולם הוזהרנו שעלינו לחזור במועד שנקבע להמשך העבודה, וכמו כל אזהרה גם לזו נתלווה האיום הידוע: מי שלא יחזור... יצאנו לחפש מזון בסביבה הקרובה וללא קושי מיוחד עלה בידי, וגם בידי האחרים, להשיג את מבוקשינו אצל הליטאים. הליטאים ניצלו את מצוקת היהודים וגבו מאתנו מחירים מופרזים על האוכל שהם מכרו לנו, אך בסך הכל היינו

מרוצים שהצלחנו לקנות מעט מזון, אם כי כעסנו על הליטאים שניצלו את מצבנו לרעה.
בחלוף מועד ההפסקה התייצבנו במקום להמשך העבודה, כפי שצווינו. אולם מרגע זה חל מפנה לרעה במצבנו: הגרמנים גמרו להכין את מכסת הלחם שהיה עליהם לאפות ו"התפנו" לטפל בנו. לפתע הם שינו את יחסם אלינו, כאילו לא היו אלה אותם החיילים שעבדנו במחיצתם קודם; הם ציוו עלינו להסתדר בשתי שורות, לצעוד לפי קצב שהם נתנו ול...שיר. ציוו עלינו לרוץ בין שתי שורות של חיילים אשר הצטיידו באלות והכו בנו, ולהתעללותם לא היה גבול. בהמשך ציוו עלינו לנקות את החצר מכל לכלוך בידיים ולבסוף, אחזו הגרמנים בכמה מאתנו וגזרו במספריים בשערות ראשיהם צלב־קרס. איני יודע איך, אך אני הצלחתי לחמוק מידיהם, למזלי, ופרט לפחד שאחז בי יצאתי משם בשלום.
לאחר כל ההתעללויות שחררו אותנו, אולם הזמינו אותנו לבוא לעבודה גם למחרת בבוקר בליווי האזהרה הידועה: "ומי שלא יבוא יירה!" חבריי ואני למדנו לקח מיום עבודה זה אצל הגרמנים והחלטנו שיותר לא נתייצב לעבודה אצל הגרמנים, נשתמט בכל דרך ולא ניפול עוד לידיהם, ובמשך תקופה ממושכת הצלחתי בכך. רק לאחר שלושה חדשים נתפסתי על ידי אנשי המשטרה היהודית בגטו ונלקחתי לעבודה בשטח שהגרמנים החלו להקים בו שדה התעופה.
ככל שהתקרב מועד סגירת הגטו התווספו "דיירים" נוספים לאכסניה שלנו, בבית הכנסת. המבנה עצמו וגם החצר שמסביבו התמלאו ביהודים, משפחות עם ילדים, זקנים וצעירים, אשר לא מצאו עדיין מקום מגורים במתחם שהוקצה למגורי היהודים בסלובודקה ומחשש לפורענויות העלולות לבוא עליהם במקומות מגוריהם שלא נועדו להיכלל בגטו, החליטו לעבור לשטח הגטו, אף אם עדיין לא מובטחת להם קורת־גג לראשיהם.
חצר בית הכנסת "שלנו", המתה מאנשים אשר ניסו בכל כוחם לנהל את חייהם; אנשים בישלו על כיריים מאולתרים שהתקינו מלבנים, התרחצו בחוץ ואלתרו באחת מפינות החצר מקום מוסתר לעשיית הצרכים.
המוסדות של היהודים היו רק בתחילת התארגנותם ולא הספיקו לשכן את כל היהודים מהעיר קובנה ופרבריה, שנצטוו לעזוב את מקומות מגוריהם והגיעו לסלובודקה. למזלם של כל אלה היה עדיין קיץ, בחוץ היה מזג אוויר סביר ופליטי העיר הרבים שהצטופפו בחצרות הבתים וחצר בית הכנסת לא סבלו מקור. סידור האנשים הללו בבתי מגורים נעשה על ידי "ועדת הדיור" שהוקמה מאוחר יותר, על ידי "מועצת־הזקנים" שהתארגנה בפקודת

הגרמנים בגטו והאנשים החלו, טיפין טיפין לעזוב את חצר בית הכנסת ועברו לגור בצפיפות בבתי מגורים.

מלאכת גידור הגטו הושלמה

הגרמנים קבעו את יום ה־15 באוגוסט 1941, למועד שבו על היהודים להשלים את גידור וסגירת שטח הגטו בקובנה, שהוקם בפרבר העיר – וִילְיַאמפּוֹלֶה, שנקרא בפי כל סלובודקה.
ואכן, ביום שקדם לתאריך שנקבע הושלמה מלאכת הגידור ובסמוך לגדרות התיל של הגטו הוצבו שלטים מעוטרים בגולגלות ועליהם כתובת מאירת־עיניים בגרמנית וליטאית: "יהודי שינסה לעבור את גדר התיל, מות יומת!"
ב־15 באוגוסט הוצבו אנשי המשטרה הליטאית חמושים ברובים טעונים, מסביב לגדרות התיל שהקיפו את הגטו ופקחו עין יומם ולילה, שיהודים לא יעזבו את תחום הגטו.
בגטו, שקם זה עתה, שררה אנדרלמוסיה; יהודים רבים – ביניהם ילדים, נשים, זקנים וחולים – שעזבו לפי פקודת הגרמנים את העיר קובנה ועברו לשטח הגטו, ועוד פליטים יהודים שהצליחו להימלט מהעיירות והערים בליטא כדי להציל את נפשם, בעוד הליטאים תוקפים ובוזזים את רכושם וטובחים בהם, ללא רחם – כל אלה ישבו על צרורותיהם ומטלטליהם הדלים שהצליחו למלט עמם, והתגודדו בחצרות הבתים של סלובודקה תחת כיפת השמים.
בפקודת הגרמנים הוקמה בגטו "מועצת־הזקנים – האֶלְטֶסְטֶנרט", שחבריה היו מראשי הקהילה היהודית בקובנה. "המועצה" החלה לעבוד ובחרה מתוכה ועדות־פעולה כדי להכניס סדר כלשהו בניהול חיי היום־יום בגטו. "הוועדה לדיור", הייתה בין הראשונות שהחלה בעבודה מעשית בשטח, ואנשיה עשו רבות למען שיכונם המהיר של חסרי הבית, להבטיח להם קורת־גג כלשהי לפני שימי הקיץ יחלפו. הסתיו כבר עמד בפתח, ואחריו עומד לבוא, כרגיל, החורף הקר. בארצות אירופה ובפרט בליטא, השוכנת בחלקה הצפוני של יבשת זו יורדים בסתיו גשמים עזים, ובחורף שורר קור עז, והמקלט היחידי מהרטיבות והקור הוא בית חם, אם מסיקים בו תנור, כמובן.
שטח הגטו, ומספר הבתים הראויים למגורים, היה צר מלהכיל את כל היהודים שנזקקו לדיור, ובאותה תקופה ל"ועדת הדיור" עצמה, לא היה מקום להקים את לשכתה. לפי זיכרוני פעלו אנשיה ברחוב *[הוועדה פעלה*

בשטח שלאחר מכן הוקמו בו "בתי המלאכה הגדולים", כפי שהם כונו בפי האנשים, ושם עבדו רבים מתושבי הגטו בתיקון וביצירת פריטים עבור הגרמנים], ושם קיבלו את פניותיהם של האנשים שחיפשו מקום להשתכן בו. אנשי הוועדה פקדו את בתי התושבים, רשמו את מספר הדיירים בכל בית ובית, ולפי הערכתם קבעו את מספר האנשים הנוספים שאפשר לאכלס בכל דירה ודירה. בעניין זה לא הייתה אפשרות לערער, לא הייתה ברירה אחרת אלא לצופף את הדיירים, כדי למצוא קורת־גג לחסרי הבית. "ועדת הדיור" הפנתה את מחוסרי הבית לבתים שאנשיה קבעו שיש שם מקום לקלוט אותם. יש לציין ש"ועדת הדיור" הצליחה בפעולתה ואפילו גרמה לכך, שרבים מבעלי הדירות בשטח הגטו היהודי, יצאו לחפש לעצמם "דיירים מתאימים". בעלי הדירות חיפשו בין חסרי הבית אנשים שנראו להם נוחים ושיוכלו לחיות אתם בצוותא, גם בצפיפות הנכפית עליהם. גם אני וחבריי, שארית הקבוצה הטבריגאית, בסך הכל ארבעה: אני, שמואליק מורדקובסקי, יאנקל קאווה, צבי מילר ושניים אחרים שהצטרפו אלינו - צבי בראון, ומנס, שוּכַּנּוּ על ידי ועדת הדיור בבתיהן של משפחות מקומיות.
אני נכנסתי לגור בביתם של זוסיה וחיה קַמבֶּר, בני זוג שהתקרבו לשנות הארבעים בחייהם ולהם שני ילדים - בן ובת, והם גרו בדירתם בסלובודקה מאז נישואיהם. זוסיה היה נגר, מקצוע שלמד בימי נעוריו, וחיה אשתו הייתה עקרת בית. שני בני הזוג היו בעלי מזג טוב והתייחסו אליי בחיבה. גם חבריי - שמואליק וצבי, היו מבאי הבית הזה ונתקבלו שם ברצון, וכמוני גם הם זכו מידי פעם לארוחה חמה מידי בעלת הבית. יעקב קאווה הצטרף למשפחה אחרת וכן גם צבי מילר, ובזאת נגמרה התקופה שגרנו ביחד במבנה בית הכנסת. בעצם כבר אי־אפשר היה להישאר עוד בבית הכנסת משום שהמקום הפך למחסן לבגדים, שנותרו ונאספו בבתים שמהם הוצאו היהודים באקציות השונות.
גם לאחר שתחום הגטו הוקף בגדר תיל דוקרנית, לא פסקו מעשי השוד וההרג של יהודים, ועל תושבי גטו קובנה עברו תקופות קשות - "אקציות" בהן נלקחו הקורבנות להשמדה, פורענויות וגזירות נוספות אחרות שניתכו על ראשיהם של היהודים מידי הגרמנים ועוזריהם הליטאים, גם יחד.
שלושה ימים לאחר סגירת הגטו, ב־18 באוגוסט 1941, הייתה "אקציית האינטליגנטים". שבוע לפני כן נדרשה "מועצת־הזקנים" לספק חמש מאות יהודים "אינטליגנטים" לעבודות מיון בספריות וארכיונים, כדברי הגרמנים. "מועצת־הזקנים" פרסמה מודעות בחוצות הגטו, לפיהן נתבקשו מועמדים מתאימים להתנדב לעבודה זו, והמתנדבים נתבקשו לבוא לשער הראשי של

הגטו, ברחוב קריקשצ'יוקייצ'יו, בתאריך הנקוב במודעות. נמצאו אנשים שהאמינו לדברי הגרמנים והתייצבו במועד ובמקום שנקבע וביקשו להצטרף ל"קבוצת האינטליגנטים". הגרמנים, בסיוע אנשי משטרה ליטאים, גם הם באו לשער הגטו לקחת את האנשים "לעבודה", אך לאחר שנוכחו לדעת שמספר האינטליגנטים המתנדבים שהתאסף לצאת לעבודה, קטן מחמש־מאות, הם פשטו ברחובות הגטו וחטפו כל גבר שנקלע בדרכם, להשלמת המכסה. חברינו, שמואל מורדקובסקי וצבי בראון, שנמצאו באותו זמן ברחוב, נלכדו בידי הגרמנים וצורפו לקבוצת "האינטליגנטים", אך שניהם הצליחו להתחמק מידיהם והגיעו בעודם מתנשמים בכבדות, לפתח חצר בית הכנסת "שלנו", שם פגשתים. הם סיפרו שהגרמנים חוטפים יהודים לעבודה, ולוקחים כל מי שנקלע בדרכם. שניהם היו חיוורים מפחד ומהריצה, אבל ניצלו מהגורל שפקד את חמש־מאות שלושים וארבעה הגברים ה"אינטליגנטים", שהגרמנים אספו בגטו והובילו לפורט הרביעי בקובנה, ושם הם נורו למוות עוד באותו יום *[שני אחיה של דינה, אשתי לעתיד, יהואש וישראל, נלקחו גם הם באותה אקציה]*.

כשהוקם הגטו בקובנה, הוא היה מורכב משני חלקים – הגטו הגדול והגטו הקטן. החיבור בין שני חלקי הגטו היה באמצעות גשר־עץ עילי, שנבנה במיוחד מעל לרחוב פֵּניירוּ – רחוב מרכזי בתחבורה העירונית והבינעירונית. ב־27 בספטמבר 1941 ערכו הגרמנים "אקציה" בגטו הקטן, ורוב תושבי הגטו הקטן נלקח לפורט התשיעי, וסופם היה כשל כל היהודים שהובאו לשם בכל עת – מוות. כעבור שבוע ימים, ב־4 באוקטובר, חיסלו הגרמנים את הגטו הקטן באופן מוחלט.

פגישה חד־פעמית

בתוך הגטו אפשר היה לנוע באופן חופשי, אך אבוי, אם נקלעת לאזור שבו נערך באותו זמן מצוד כלשהו; אם בעת איסוף אנשים למקום עבודה, שבגלל היחס הקשה עד ברוטאלי, ש"המעסיקים" גילו כלפי העובדים היהודים הם לא הצליחו לגבש קבוצת עובדי־כפייה מאנשים קבועים או, אם נפלת חס וחלילה למלכודת כשהנוגשים עסקו בחטיפה וריכוז יהודים לשילוח למחנה־עבודה, וגם אם נזדמנת באקראי לתוך "אקציה" – משמע תפיסת יהודים להוצאה מהגטו, לשילוח והגליה למקום מרוחק, או אף להשמדה. אך האנשים לא פסקו בשל כך להתהלך ברחובות הגטו, כל אחד לצרכיו הוא.

באחד הימים, לפנות ערב, יצאתי מהבית שבו גרתי, לראות מה מתרחש ברחוב. לאחר שעברתי שני רחובות פגשתי בנערה בת גילי, וכשהתקרבתי אליה נפגשו מבטינו. כנראה שאצל שנינו נוצר באותו רגע הרצון להחליף מילים, וכך נעצרנו האחד מול השנייה, עומדים ללא אומר.
הנערה הייתה בעלת תווי פנים עדינים, חיוורת במקצת, עיניה רושפות, אך היה משהו נוגה במבטה; שערה הערמוני הארוך שגלש על כתפיה היה מסורק למשעי, ופסוקת חצתה אותו. היא לבשה מעיל ארוך בצבע בהיר שהיה מכופתר לכל אורכו. לאחר שהחלפנו בינינו את המילים הראשונות התקרבנו יותר זה לזו, ופתחנו בשיחה. בתחילה על עצמנו, ובהמשך על המצב הכללי בו אנו שרויים יחד עם כל היהודים, שוכני הגטו.
כבר מתחילת הפגישה נוצרה בינינו כעין קִרבה נפשית, ונדברנו להיפגש למחרת היום, באותה שעה ובאותו מקום. נפרדנו בלחיצת ידיים ובעת הפרידה הבחנתי בחיבה בעיניה בחיוך מבויש על שפתיה. גם אני חייכתי אליה, ושנינו התחלנו לפסוע, כל אחד בדרכו, אך לאחר צעדים ספורים, כאילו לפי אות שניתן, סובב כל אחד מאתנו את ראשו לאחור ונפנפנו לשלום זה לזו.
במשך כמה חודשים הצלחתי להשתמט מעבודות־הכפייה, והיום שלמחרת פגישתי עם מירקה, עבר עליי בעצלתיים, כשאני מדלג בהסתר דרך חצרות הבתים כדי להגיע לחברים, ושלא אתקל בדרכי בשוטרים או סתם בחוטפי יהודים לעבודה.
לפנות ערב כשהגיע הזמן לפגוש את מירקה, הנערה שהכרתי אתמול, חמקתי שוב דרך החצרות המוכרות לי והגעתי למקום המפגש כפי שנדברנו, אך לא מצאתי אותה במקום. לא חשבתי שמירקה לא תבוא או תאחר לפגישה שקבענו. לפי מבטי הפרידה שלה מאתמול הייתי בטוח שהיא כמוני, מצפה לרגע הפגישה בכיליון עיניים. נשארתי עומד במקום וממתין לה, בהנחה שהיא מתעכבת בביתה מסיבה חשובה ובסופו של דבר היא תבוא. אך לאחר זמן לא רב של המתנה נודע לי מפי שוכני הרחוב, שבלילה שעבר הייתה "אקציית זוטא" ברחובות הסמוכים, ומירקה יחד עם כל בני משפחתהּ נלקחו והוצאו מהגטו.
באותה עת מרבית היהודים בגטו עדיין לא האמינו שהגרמנים ומסייעיהם הליטאים עוצרים יהודים ללא אבחנה, סתם יהודים שלא פשעו ולא חטאו במאומה, ומוציאים אותם להורג. רבים מהיהודים האמינו אפילו לשמועות שהפיצו אויבינו שהיהודים הניצודים בגטו נלקחים לעבודה למקומות שמחוץ לעיר.

במרוצת הזמן נתגלתה כל האמת המרה - שכל היהודים שנלקחו מהגטו באקציות הומתו במתחמי המבצרים - "הפורטים" - שמסביב לעיר קובנה, בעיקר במבצרים התשיעי, הרביעי והשביעי. כך נרצחה גם מירקה - הנערה שפגשתי ושקיוויתי להמשיך ולהיפגש אִתה גם בימים הבאים.
רק מפגש אחד אקראי היה בינינו - אחד ויחידי - מפגש שהסתיים במבטי חיבה וחיוכים הדדיים ובתקווה להמשך ההיכרות ולפגישותינו העתידיות, אך תקווה מיוחלת זו נגדעה ביד הזדונית של הרשעים ונמוגה לעולם. אבל תמונת הפגישה היחידה עמה, ומראהּ של מירקה נחרת בזיכרוני.

מנסים לשרוד במציאות החדשה

עם סגירת הגטו נוצר מצב שונה. מעט "חופש התנועה" שהיה ליהודים לפני סגירת הגטו הוגבל - אם כי "חופש" זה, גם הוא היה כרוך בסכנת־נפשות. מעתה היו כל היהודים נתונים לפיקוח חמור, ובעיית השגת מזון הֶחריפה. ליטאים אשר עד כה היו מוכנים מטעמים שלהם, לרוב מתוך תאווה לבצע כסף, למכור ליהודים מזון, לא יכלו לבוא עוד במגע תכוף עם היהודים, והמצוקה החלה לתת אותותיה בין תושבי הגטו. היהודים הכלואים נאלצו לחפש פתרונות חדשים כדי להמשיך ולהתקיים במציאות החדשה שנוצרה. לבעלי משפחות עם ילדים וזקנים המצב היה קשה ביותר, אבל אני הייתי "בר־מזל", כי הצטרכתי לפרנס רק את עצמי, דבר שלא היה אף הוא קל. כסף לא היה לי, וגם מי שהיה לו כסף במזומנים לא הפיק ממנו הרבה; ה"רובל" הסובייטי המשיך להיות מטבע "עובר־לסוחר", גם לאחר הכיבוש הגרמני, אולם ערכו ירד פלאים ובכמה עשרות הרובלים שהיו לי לא ניתן היה לקנות דבר. כמובן, שלא היו לי כל דברי ערך: תכשיטים מזהב, או מטבע זר שתמורתם אפשר היה, אפילו בין גדרות הגטו, לקנות מזון.
בתקופה זו עבודת־הכפייה מחוץ לגטו עוד לא הייתה מסודרת ומאורגנת, ויחידות המשטרה והצבא הליטאי "ארגנו" לעצמם קבוצות יהודים לעבודה. הם לקחו את היהודים כדי להעסיק אותם בעבודות קשות ומשפילות, בעיקר לעבודות ניקיון בקסרקטינים, שהיו בפרבר הקובנאי שַנץ. כמובן, ש"המעבידים" הללו לא נתנו כל תמורה לעובדי־הכפייה היהודים עבור עבודתם, וגם לא אוכל.
פעם אחת נלקחתי לעבודה לאחד הקסרקטינים של שנץ, ועלה בידי להשיג אוכל. בשבילי הייתה זו תגלית ובמצב המיוחד שלי אפילו הצלה. בגטו,

"בבית", לא היה מי שידאג להכין לי ארוחה לפני צאתי לעבודה, וגם בשובי מהעבודה לא מצאתי מה לאכול שם, ולא אכפת היה לי היכן תהיה ארוחתי, רק שתהיה...

בשנץ, מסביב לקסרקטינים הצבאיים, גרה אוכלוסייה ליטאית שבה היו זוגות צעירים ממעמד הפועלים, הסתבר שרבים מביניהם לא היו שותפים למעשי השוד והרצח, שכלל הליטאים ערכו ביהודים, לפחות לא באותה עת.

ניסיתי את מזלי, התחמקתי ממקום העבודה ובהיסוס רב נכנסתי לאחד הבתים בשכונה לבקש אוכל. להפתעתי ולשמחתי הרבה, נתקבלתי בסבר פנים יפות על ידי עקרת־הבית, אישה צעירה, והיא כיבדה אותי בצלחת מרק ופרוסת לחם. כמובן, שלא היה לי במה לשלם לה תמורת אלה, אך היא גם לא ביקשה ממני דבר בתמורה, וכנראה שכלל לא ציפתה לקבל ממני תשלום, היא הבינה את מצבי, ואני הודיתי לה והלכתי לדרכי. הצלחה זו עודדה אותי להמשיך ולפרנס את עצמי בדרך זו. הרצון להשביע את רעבוני הביא אותי לידי כך שניסיתי את מזלי בבית נוסף, וגם שם לא השיבו את פניי ריקם, קיבלתי מרק ולחם, ויצאתי שבע למדי.

"סידור" זה נראה לי סביר ובמשך מספר שבועות השתדלתי להצטרף לקבוצות שיצאו מהגטו לעבוד בשנץ, ובהיותי שם מצאתי, כמעט יום־יום, את פרנסתי היומית – אוכל לשובע. מצב זה נמשך אצלי עד למועד שהגרמנים החלו להוציא מהגטו באופן מסודר וקבוע קבוצות יהודים לעבודות־הכפייה. מאותו רגע השתנה מצבי לרעה. בסידורי העבודה החדשים צורפתי מידי פעם לקבוצה אחרת, בתנאים שונים לגמרי מאלה שהיו לי בשנץ, ובמקומות העבודה החדשים, שהחלפתי כמעט מידי יום, לא הייתה לי האפשרות להשיג אוכל כדי להשביע את הרעב.

פעם צורפתי במקרה לקבוצה שעבדה בפריקת פחם בתחנת הרכבת עבור בית החולים הצבאי הגרמני; העבודה הייתה קשה, השומרים האיצו בנו לעבוד מהר, ואני התלכלכתי כולי, אבל היה שם אוכל בשפע. נהניתי משאריות האוכל של מטבח בית החולים, שהיה טוב ומזין. עבדתי במקום זה במשך ימים ספורים בלבד, ולמרות רצוני להמשיך ולעבוד שם, סדרני המשטרה שעל יד שער־היציאה מהגטו מנעו את הדבר ממני. טעמן של הארוחות בבית החולים הצבאי נשארו בפי זמן רב.

במפקדות הנאציות לא פסקו מלרקום תכניות זדוניות כלפי היהודים, אך בינתיים הם ניצלו את כוח־העבודה הגלום באוכלוסייה היהודית של גטו קובנה. בכל יום ויום התרבו המקומות אליהם נדרשו ונלקחו עובדי־הכפייה

היהודים מהגטו לבצע עבודות - רובן ככולן - עבודות פיזיות קשות ואף משפילות. תוך זמן קצר גדל הביקוש לעובדים פי כמה מונים והגיע לממדים שהגטו לא ידע כמותם עד עתה. בין "מקומות־העבודה" בלט ה"לופטפלַאץ" - שדה התעופה הגרמני הצבאי שהוקם בסמוך לפרבר העיר קובנה - אַלֶקסוֹט. בתחילה הועסקו שם רק כמה מאות נשים וגברים מהגטו, אולם תוך זמן קצר החל שדה התעופה "לבלוע" אלפי עובדים יהודים מהגטו שנלקחו לבצע שם את עבודות התשתית והבנייה, ועד מהרה הפך שדה־תעופה למקום־העבודה העיקרי עבור יהודי הגטו, וגם אני צורפתי להמון הזה.

תנאי העבודה בשדה־התעופה היו קשים, העבודה התבצעה בשתי משמרות ארוכות־זמן, עם הפסקה קצרה לארוחת מרק־הכרוב הדליל שניתן לנו. זו הייתה התמורה היחידה עבור העבודה המפרכת בחפירות, עירבול ידני של בטון, יציקות־בטון והעברת חומרי־בניין שונים ממקום למקום, בשטח שדה־התעופה המוקם.

לפני בוא יהודי הגטו בהמוניהם לעבוד בשדה־התעופה, עבדו שם אלפי שבויי מלחמה סוביטיים, חיילי הצבא האדום. בימים הראשונים של עבודתי במקום ראיתי אותם שם במו עיניי, לפני שהחלו להיעלם מהשטח לבושים בלויי סחבות משאריות סגיניהם הצבאיים שהיו תלויים על כתפיהם כשקים מרופטים. האנשים הללו נראו תשושים, רזים בגופם, מורעבים וחולים. ראיתי אותם נופלים כזבובים תוך כדי העבודה הנכפית עליהם ונופחים את נשמתם באדמה הבוצית. השומרים הגרמנים, כולם צעירים וסמוקי־לחיים, הפליאו בהם מכותיהם בקתות הרובים שבידיהם, ואנחנו, היהודים המושפלים, הסתכלנו על שבויי המלחמה מהצבא האדום מלאי רחמים, אך לא יכולנו להושיע. היו מבינינו כאלה שזרקו לעברם פרוסות לחם, אך אפילו כיכר לחם שלמה לכל אחד מהם, לא יכלה לשנות את מצבם, וכנראה שרובם מתו או הומתו תוך זמן קצר.

הוראות הגרמנים היו בבחינת חוק עבור יהודי הגטו. כך, בפקודתם הנפיק ה"אֶלטֶסטנרַאט" לכל תושב יהודי בגטו כרטיס־זיהוי ובמקביל גם "כרטיס־עבודה", ואת שני אלה היה חייב כל אחד לשאת עִמו בכל עת. חובת העבודה חלה על כל תושבי הגטו מגיל חמש־עשרה ועד שישים־וחמש, גברים בכל יום ונשים שלוש פעמים בשבוע. "כרטיס העבודה" היה חודשי והוחלף מידי חודש־בחודשו.

בכל בוקר, עם צאתנו לעבודה אסף ראש ה"בריגדה" - הוא ה"קוֹלוֹנֶן־פִירֶר", בפי הכל - את "כרטיסי העבודה" מכל אנשי ה"בריגדה", ובתום היום החזירם לבעליהם. ה"קולונן־פירר" מונה על ידי לשכת העבודה בגטו

והיה הנאמן שלה, ומחובתו של ה"קולוֹנֶן־פִּירֶר" היה לציין בכל יום בכרטיס העבודה, שנושאו התייצב ומילא את חובתו בעבודה. רק על סמך "כרטיס העבודה" החתום על ידי ה"קולוֹנֶן־פִּירֶר", המעיד שבעליו מילא את כל מכסת ימי העבודה המוטלת עליו, היה רשאי מחזיקו ליהנות ממנת המצרכים החודשית הדלה שחולקה לתושבי הגטו.

בגלל האיום התמידי על חייהם השקיעו האנשים בגטו מחשבה רבה למציאת כל דרך אפשרית לשרוד. בין תושבי הגטו הכתה שורש האמונה, שחייו של היהודי תלויים "בתועלת" שהוא מביא לגרמנים. רעיון זה הפך לרבים מיהודי הגטו, קו־מנחה בכל התנהגותם: "וכי מה עוד יצילני ממוות, אם לא העבודה?!" אמרו. מן הצד השני גבר הלחץ של הגרמנים על אוכלוסיית הגטו שתעבוד. הם רצו שהיהודים יהיו עסוקים, אפילו בעבודות סרק, ובלבד שתשומת לבם תהיה נתונה רק לדאגות קיומיות של היום־יום וכדי שלא יהיה להם זמן להרהורים על אפשרות של התקוממות.

הגרועה מבין כל עבודות־הכפייה הייתה זו שבשדה־התעופה, או כפי שמקום זה נקרא בשפה היום־יומית בפי האנשים, "אֶרוֹדרום". על משקל זה נקרא גם, בסלנג הגטואי מי שעבד שם – "אֶרוֹדוֹמשצִ'יק" ומשמעות הכינוי היה: המסכן והמדוכא ביותר בין אנשי הגטו, כינוי שנדבק במרוצת הזמן בגטו לכל מסכן – גם אם לא עבד ב"ארודרום". אני הייתי אחד מאלה. ואמנם, בין משמרת אחת לשנייה, לא נותר לי זמן וכוח לעשות דבר־מה אחר; העבודה הפיזית הקשה התישה, והרעב הציק ללא הפסק וגם שעות לשינה היו בצמצום.

ב־27 באוקטובר, חזרתי לגטו לאחר שעבדתי במשמרת לילה בארודרום. מסביב היה חשוך, אך בחוצות הגטו הייתה תנועה ערה של אנשים, והכל החישו את צעדיהם בדומייה לכיוון אחד, לבית האלטסטנראט. מפי האנשים נודע לי שכל תושבי הגטו נצטוו להתאסף למחרת היום, עם אור הבוקר, ב"כיכר הדמוקרטים" למפקד. לגבי המפקד הייתה השערה אחת בלבד: אנשים המסוגלים לעבוד ולהביא תועלת למכונת־המלחמה הגרמנית יופרדו מכלל האוכלוסייה בגטו, וייהנו מתנאים משופרים בתזונה ומהטבות אחרות, ואילו לגבי אחרים – תופחת הקצבת מזונם.

אזהרת הגרמנים, כי מי שלא יתייצב כנדרש למפקד יומת במקום, פעלה על היהודים כמצופה. בנושא זה – הרג יהודים – כבר נוכחנו לדעת שהגרמנים אינם משקרים.

כמעט שלא נותר לי פנאי להתרחץ ולשפר את מראי החיצוני, ויחד עם חבריי פנינו לדרך המובילה ל"כיכר הדמוקרטים" – איזו אירוניה של

דמוקרטיה. בחוץ הנץ רק עתה אור ראשון, השמש לא שלחה עדיין את קרניה בפאתי השמים, במזרח, היה עדיין חושך כשהמוני יהודים, מכל קצוות הגטו החלו לזרום לאותו מקום, "לכיכר הדמוקרטים".
לגרמנים ועוזריהם הליטאים היה פנאי, הם לא הקדימו לבוא ולקבל את פני היהודים, היהודים כבר יחכו להם... ורק לאחר שכל יהודי הגטו התאספו שם, הם הופיעו. מאות גרמנים וליטאים חמושים ברובים, בנשק אוטומטי, במקלעים בינוניים ושריוניות, הקיפו את היהודים שהתייצבו בפקודת הגרמנים בכיכר ענקית זו. הציבור היהודי שנאסף בכיכר נצטווה להסתדר בשורות של חמישה בכל שורה, ולעבור בהליכה על פני אנשי הגסטאפו הגרמנים והמשטרה הליטאית שעמדו במרכז הכיכר, כולם במדים מצוחצחים ונושאים על כתפיותיהם סימני דרגות גבוהות. הוראות נוספות לא ניתנו. באוזני הנאספים הושמעה רק האזהרה הקבועה: "מי שלא יציית יִירה במקום!" והתהלוכה של "האקציה הגדולה" החלה.
המעבר בפני עורכי "האקציה" התנהל באיטיות, הממיינים סקרו כל אחד מבין העוברים לפניהם, ומידי פעם שלפו מתוך השורות אנשים בודדים ולעתים קרובות הפנו שורה שלמה של יהודים לצד ימין. תוך זמן קצר כבר אפשר היה להבחין בשני דברים:
א. אלה שנשלחו ימינה היו, בדרך כלל, אנשים בגיל מבוגר, חולים ומשפחות עם ילדים קטנים, אם כי גם לא מעט מהצעירים הופנו לאותו כיוון.
ב. מסביב לקבוצה זו - שהופנתה ימינה - הייתה שמירה מוגברת. הכל הבינו שצד ימין אינו הצד "הטוב", אולם הברירה לאיזה צד ללכת לא הייתה בידי הממוינים.
"תהלוכה" זו, של יהודי גטו קובנה, נמשכה לאורך כל אותו יום, ורק לפנות ערב, כשהשמש נטתה לשקוע, הגיע גם תורה של השורה שלנו לעבור בפני כבודת הרוצחים הממיינים. בשורה שלנו היינו - אני, שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה, צבי בראון וצבי מילר. השתדלנו ללכת זקופים, כשהמבט מופנה קדימה. סקירת השורה שלנו לא ארכה זמן רב, ונשלחנו ישר ולא ימינה. ברגע שהופניתי לכיוון ששם עמד המון "המאושרים" פג המתח שבו הייתי נתון במשך השעות הרבות בהמתנה לפסק הדין, אך כעבור שנייה נצטוותה השורה לעצור, ודמי קפא. צבי מילר, שהיה הקיצוני מצד שמאל בשורה, הופרד מאתנו, והורו לו להעביר אישה זקנה צולעת, למקום שהתרכזו האנשים של "הצד הלא טוב". צבי נשמע להוראה והוליך את האישה לקבוצה שעמדה בצד ימין, אך בנסותו לחזור אלינו הוא נחסם בדרכו על ידי שוטר ליטאי, ונדחף בחזרה. ראיתי את המתרחש מרחוק והבנתי שחברנו צבי

מנסה להסביר לשוטר שחלה פה אי־הבנה, הוא הרי רק עזר לאישה הזקנה לעבור לצד זה, כשהוא בעצמו שייך לקבוצה האחרת, אולם תשובת השוטר הייתה מכה בקת רובהו על ראשו של צבי, ובכך "שכנע" אותו היכן מקומו האמיתי. לאחר שעברתי את המיון המשכתי עוד לעמוד בכיכר, יחד עם אלפי היהודים שבצד "הטוב", עד שניתנה הפקודה להתפזר.
כעשרת אלפים איש: גברים, נשים, זקנים וטף מיהודי הגטו - גורלם נחרץ. אז, עוד לא ידענו שהם יוצאו להורג, המון אדם רב כזה! אך הגרמנים תכננו והכינו את כל הכלים שנדרשו להשמדתם של אלה וגם של יהודים נוספים. נפשות אומללות אלה גורשו לתוך תחום "הגטו הקטן", שהיה אז ריק מאדם, והוחזקו שם כל הלילה ללא אוכל ומשקה. לפנות בוקר החלו השוטרים הליטאיים להוציא מתוך "הגטו הקטן" קבוצות־קבוצות מבין היהודים שהיו שם, והם הובלו, תחת משמר מזוין מוגבר של שוטרים ליטאיים, אל הפורט התשיעי. המבצר הנודע לשמצה שהגרמנים הפכוהו לגיא־ההריגה של יהודי קובנה וליהודים נוספים שהובאו לשם מגרמניה, אוסטריה והולנד.
חיילים ושוטרים ליטאים וגרמנים, הריצו את היהודים שהובאו לפורט התשיעי אל פאתי הבורות הגדולים שנכרו והוכנו שם בעוד מועד, ושם הם נורו למוות על ידי השוטרים האחרים, שישבו בעמדות מקלעים נוחות, לא הרחק מהבורות. היהודים הירויים נפלו ישר לתוך הבורות הפתוחים כשחלק מהם עדיין בחיים, אולי רק פצועים. שכבות הסיד והאדמה שנשפכו מעליהם והירויים הבאים אשר נפלו בתור לתוך הבור, החניקו את קולות הנאנקים והזועקים משם. ההרג הזה נמשך ללא הפסק, עד שאחרון היהודים מ"האקציה הגדולה" הומת.
בגטו לא ידעו מה שאירע ליהודים שנלקחו ב"אקציה". העוסקים במלאכת ההרג סיפרו שהיהודים הובלו למחנות־עבודה, ושבקרוב יגיעו גם מכתבים מהם. אלה היו בבחינת ידיעות "טובות" שהופצו בכוונה על ידי סוכנים של הגסטאפו, כדי להרגיע את הרוחות ולמנוע תסיסה בין היהודים שנותרו עוד בגטו.
האנשים, אלה ששבו מ"האקציה" לבתיהם בגטו, מצאו דירות של שכנים כשהן ריקות מאדם. הדירות היו פרוצות לכל רוח, והעצב נשב מכל חצר ופינה. רק למחרת היום, כשהאיר אור הבוקר, עשו האנשים את הסיכום, ונוכחו לדעת שב"אקציה" זו נלקחו גם בני משפחתם וקרוביהם. יותר משליש מכלל האוכלוסייה היהודית בגטו - שמנתה יותר מרבבה - לא חזר.
במשך היומיים הבאים, לא באו הגרמנים לקחת אפילו איש אחד לעבודת־

הכפייה מהגטו, אך פקחו עין על המתרחש בתוכו.

דבר המתת עשרת אלפים יהודים מהגטו בפורט התשיעי נשמר בסוד מהליטאים. רק אלו שבתיהם גבלו בפורט התשיעי, יכלו לנחש את המתרחש שם לפי הדי מטחי היריות שהגיעו לאוזניהם. *[הגטו היהודי היה במרחק של כשישה קילומטרים ממקום רציחת היהודים – והדי היריות לא נשמעו שם]*. אלו שנותרו אחרי "האקציה הגדולה" בגטו לא ידעו מה עלה בגורלם של יקיריהם שנלקחו באקציה ולאן נעלמו, ביניהם גם חברנו צבי מילר.

עצב ודיכאון שררו בכל, היו שביכו בגלוי את יקיריהם שנעלמו, אך גם מי שניסה להיראות כלפי חוץ "מחזיק מעמד", בכה בתוכו. אולם הזמן עושה את שלו, ובעיקר כשקיימת הדאגה לקיום הפיזי היום־יומי. לאט־לאט נדחקים מהתודעה מאורעות האתמול, וכל אחד ממשיך במלחמתו הפרטית – להישרד, וכך נמשך המצב עד לזעזוע הבא, וזעזועים בחיי היהודים בגטו היו למכביר ופקדו את תושביו לעתים קרובות. אף על פי שהגרמנים הוסיפו להנחית גזירות חדשות על ראשי היהודים, נשארה "האקציה הגדולה" בתודעת יהודי גטו קובנה, כאירוע הטרגי והטראומטי ביותר שהתרחש בתקופה ההיא.

שלושה ימים לאחר "האקציה הגדולה" אילצו הגרמנים את היהודים הנותרים לחזור לשגרה; הם דרשו מהיהודים להתייצב לעבודה – כל "בריגדה" לפי ההרכב המספרי הקודם שלה, וציוו ששורות "הבריגדות" שנתדלדלו מהאנשים שנלקחו ב"אקציה", יתמלאו בעובדי־כפייה אחרים ממאגר כוח־האדם שנותר עוד בגטו.

ניצלתי מ"האקציה" הזאת וחזרתי לעבוד ב"ארודרום". השתדלתי, כמו כל האחרים, לשמור על כוחותיי, לא לשרוף אנרגיה בחינם. המפקחים על העבודה ב"ארודרום" היו מי שכונו "מייסטר", דהיינו בעלי מקצוע ברמה גבוהה. ה"מייסטר" הדריך אותנו איך ומה לעשות, השגיח עלינו ובדק את עבודתנו. רוב ה"מייסטרים" היו לבושים בבגדים אזרחיים ונשאו על זרועם סרט שעליו הוטבע צלב־הקרס, סמלם של הנאצים. בין ה"מייסטרים" היו סדיסטים שהתעללו ביהודים וירדו לחייהם בדורשם לבצע את העבודה הנדרשת במהירות. שומרים מזוינים, חיילים מחיל האוויר הגרמני, הסתובבו בשטח ושמרו שמישהו מהיהודים "שלהם" לא ייעלם, אך רובם לא התעניינו מה היהודים עושים.

עם בוא החורף גבר הקור, והעבודה ב"ארודרום" נעשתה קשה עוד יותר. ההליכה ברגל מהגטו עד ל"ארודרום", חמישה קילומטרים בכיוון אחד, ארכה כשעה, קבוצות עובדי־הכפייה היהודיות צעדו בשלשות או ארבעה

בשורה על הכביש שהיה מוצף במי הגשמים או מלא בדייסה בוצית מהשלג שנמס. בהליכה רצופה בבוץ זה נרטבו הנעליים והרטיבות חדרה לגרביים ולרגליים, ולאחר הליכה כזו הייתי מגיע מותש למקום העבודה, כשלפניי עוד יום ארוך של עבודה מפרכת.
בהתחכמויות ובתמרונים שונים, היינו משיגים לפעמים את הסכמתו של ה"מייסטר" או השומר להדליק מדורה, שאפשר יהיה לגשת אליה מידי פעם להתחמם, ואגב זאת גם לייבש במקצת את הבגדים והנעליים הרטובים. גם כשלא קיבלנו את ההסכמתם היינו מדליקים מדורה, ואם נשאלנו על ידי אחד מהם - מדוע עשינו מדורה למרות שהוא לא הִרשה לנו, היינו עונים שהשני, ה"מייסטר" או השומר, הִרשה לנו לעשות כן. תמיד "קיבלנו" רשות מהשני ונהנינו מחום המדורה. היחסים בין ה"מייסטרים" והחיילים לא היו משופרים ביותר, בלשון המעטה, אך אף אחד מהם לא העז לסתור את ההוראה, המדומה, של השני.
במשך כל "הקריירה" שלי ב"ארודרום" הצלחתי לכוון את עצמי כך, שאף פעם לא הוכיתי על ידי גרמני כלשהו; תכננתי את צעדיי ונזהרתי שלא להיות בקרבה יתרה לגרמני כלשהו, שומר או "מייסטר".
כשחזרתי לעבוד ב"ארודרום", לאחר "האקציה הגדולה", שמעתי אנשים משוחחים ביניהם על האירוע והתלוננו על כך שה"יוֹרדַן־שַיינִים" חולקו בגטו לפי פרוטקציה, בין ה"פני", כלומר לאחמי"ם שבגטו, ושאף אחת מתעודות אלה לא הגיעה לידי יהודי מן השורה, ל"עמך". עד אז לא היה לי מושג מהם ה"יורדן־שיינים", אך תוך כדי השיחות שהתנהלו בין חברי לעבודה הובהר לי שאלה הן תעודות־ביטוח, בשפה פשוטה "תעודות־חיים" לכל מי שהשיג תעודה כזאת לפני "האקציה הגדולה". הסתבר שהגרמני יורדן, שהיה ממונה על הגטו, מסר כמה אלפי תעודות כאלה לידי ה"אלטסטנראט", שזה יחלקן לתושבי הגטו לפי ראות עיניו, בין בעלי מקצוע חיוניים.
לרבים מתושבי הגטו נודע בדרכים שונות על חלוקת ה"יורדן־שיינים" - ואף אם "האקציה הגדולה" לא נצפתה באופק, מחמת דברי ההרגעה שהגרמנים הערימו על חברי ה"אלטסטנראט", הרי כל אלה שנודע להם על קיום תעודות כאלה, באו וצבאו על דלתות משרדי ה"אלטסטנראט" ודרשו לתת להם "יורדן־שיין". לפי הגרסה שהתהלכה בחוגים שונים בגטו: כל ראש משפחה שיזכה לקבל תעודה כזו, הוא ובני משפחתו יהיו חסינים מפני "אקציות" מכל המינים. בדיעבד, הסתבר שגם מי שהיו בידיהם תעודות כאלה ונופפו בהן לעיני הגרמנים בעת "האקציה הגדולה", התעודות לא הועילו להם, והם נלקחו לפורט התשיעי ושם נורו. אך עצם התנהגותו של

ה"אלטסטנראט", האופן לפיו נקבעו על ידו "הזכאים" לקבל תעודה כזאת, קוממה את האנשים הפשוטים ועוררה תסיסה והתמרמרות בקרב רבים מיהודי הגטו. בסוף 1941 נצטוו היהודים בגטו למסור לידי הגרמנים את כל הפרוות שברשותם כדי "לחמם את החיילים שבחזית המזרח". יהודי הגטו מילאו צו זה, כפי שעשו בכל פעם שגזירה שבאה עליהם, אולם "שלל" הפרוות שנפל לידיהם של הגרמנים נראה בעיניהם מועט משסברו, והם פשטו על בתי היהודים בגטו, חיפשו פרוות שהיהודים הסתירו כביכול, אך בהזדמנות זאת גם בזזו ושדדו מכל הבא ליד.

הטרור הגרמני המשיך להשתולל. בפרובוקציות ובכל דרך נלוזה אחרת הקיזו את דמם של היהודים בגטו; להמית יהודים בודדים היה עבורם פשוט יותר מאשר להרוג זבוב. הפחד שאחז ביהודים, לחייהם ולחיי קרוביהם, השכיח מלבם כל דבר אחר. לא שוחחו על המלחמה המתנהלת אי־שם; החזית המזרחית התרחקה, וגם מהמערב לא הגיעו בשורות מעודדות – גייסותיו של היטלר המשיכו להשתלט על ארצות נוספות.

נמניתי על אותו ציבור בגטו קובנה שהכל מסביב היה סגור ומסוגר בפניו, כאילו אנו שייכים לעולם אחר, אך למעשה היינו במלכודת. אני, כמו רבים אחרים, הייתי טרוד במחשבה ובמעשה איך להשקיט את הרעב הנורא; מנת המזון שקיבלתי הייתה דלה מאוד. בימים כתיקונם אכלתי יותר ביום אחד מאשר כמות המזון שהוקצתה לי לשבוע שלם. אם כי לא הייתי יחידי בסבל זה, הרי במקרה זה הכלל של "צרת רבים חצי נחמה " – אינו תופס. זו הייתה תקופה קשה מאוד ולא היה כל סיכוי להיוושע על ידי מישהו. חיי היום־יום בגטו היו מאוימים באופן תדיר. בכל פינה ארב המוות בדמותו של הגרמני או הליטאי. קומץ החברים שלנו השתדלו להחזיק מעמד, היינו שותפים שווים לסבל, אבל בידי אף אחד מאתנו לא היה דבר שיכול היה לעזור לזולת. יתר על כן, עקב המצב הקשה, בהיותנו רדופים "לצאת לעבודה", קרה שלא התראינו במשך ימים רבים וכשנפגשנו יכולנו לספר אחד לשני רק על התלאות שפקדו את כל אחד ואחד מאתנו ובאופק לא נראה עדיין כל רמז לשיפור.

היו ניצנים ראשונים של מחשבה על התארגנות להתנגדות ולמאבק נגד הנאצים, אך במציאות הנוראה ההיא, זה נראה אז כאוטופיה. בינתיים ניהלנו מלחמה איך למלא את הבטן, כדי להדביר את הרעב המציק.

יהודי הגטו חיפשו כל דרך אפשרית להשיג מזון. בצד הארי אצל הליטאים לא היה מחסור במזון; ליטא הייתה ארץ אגררית מובהקת, וגם בימי המלחמה המשיכו האיכרים בכפרים לעבד את האדמות ולאסוף את יבולי הדגן, הירקות,

הפרי וכל תנובה אחרת. בתחילה הגרמנים גם לא הכבידו את ידם על הליטאים במסים, ולא הטילו עליהם לספק להם מכסות מיבולם. היה שוק חופשי ללא מגבלות, והתוצרת החקלאית זרמה מהכפרים לעיר קובנה. רבים מהליטאים העירוניים ידעו על הרעב הקשה שפוקד את היהודים בגטו והם ניצלו את מצוקתם של היהודים להתעשרות קלה. ליטאים רבים מתושבי העיר קובנה הפכו למתווכים: רכשו מצרכי מזון מהאיכרים ומצאו דרכים למכור אותם ליהודים הרעבים, אבל במחיר מופקע ולרוב תמורת חפצי ערך: זהב, תכשיטים, בגדים, בדים, עורות וכדומה.
היו יהודים, שלמרות כל הגזירות וההחרמות הצליחו להחביא מעיני השודדים הגרמנים והליטאים חפצי ערך מסוגים שונים, ובעת קשה זו היו מוכנים להמירם במזון. אך לא לכל אחד מהיהודים הייתה הזדמנות לבוא במגע ישיר עם הסוחרים הליטאים. עקב המצב נוצרה בגטו שכבה של מתווכים שבאו במגע עם ליטאים. הם "קנו" מהיהודים בגטו את החפצים ודברי־ערך אחרים, והמירו אותם אצל הליטאים במצרכי־מזון. כמובן, שתוך כדי כך הם נטלו לעצמם את חלקם – שכר־הטרחה שלהם. מסחר זה התפתח ובמרוצת הזמן נוצרו בגטו נקודות לממכר מזון גם בכסף, בין היתר קמו בגטו מאפיות ללחם ודברי מאפה אחרים. גם הכסף – מארקים גרמניים – למרות היותו אסור בהחזקה ליהודים, הפך להיות אמצעי תשלום בסחר־מכר זה.
בעוניי, לא היה לי דבר, אך קיבלתי מידי פעם תמורה במצרכי־מזון או בכסף, בעבור עזרה לפלוני להבריח לתוך הגטו חלק מהמזון שהוא קנה אצל ליטאים בְּמקום העבודה שמחוץ לגטו. הליטאים היו באים למקומות שהועסקו בהם יהודים בעבודות־הכפייה, כולל לארודרום, ועושים עסקים עם היהודים שעבדו במקום לעתים קרובות תוך העלמת עין של השומרים הגרמנים מהנעשה תחת אפם, תמורת שוחד.
רבים מהשבים לגטו לאחר יום בעבודת־הכפייה היו מביאים אתם פסולת עצים, שברי לוחות־עץ, שבדרכים כלשהן הצליחו לקחת בתרמיל הגב שלהם. כל אחד מהיוצאים ל"עבודה" היה מצויד בתרמיל גב בתקווה שמשהו "יזדמן" לו והוא יוכל להביא אותו עִמו לגטו. בדרך כלל היו מסווים את מצרכי המזון שהבריחו לתוך הגטו כך שבתחתית התרמיל שמו את המצרכים ומעליהם את העצים. שומרי השער הגרמנים היו סוקרים את החוזרים, ולעתים קרובות היו שולפים מישהו מהשורות ובודקים את תכולת תרמילו, ואף מחפשים בכיסיהם ועל גופם של היהודים החוזרים לגטו, והיו מחרימים כל דבר שנאסר על היהודים להכניס לגטו, כולל מזון, אך בעצים לא נגעו.

תרמיל גדוש מידי היה מעורר את תשומת לבם של השומרים, על כן, מי שהצליח להשיג כמות ניכרת של מצרכים השתדל לחלק את "שללו" בין מספר אנשים נוספים, שהיו מוכנים תמורת הטבה כלשהי, בכסף או במצרכים, לשאת חלק מהמטען. היה סיכון בדבר, מפני שכל מי שנתפס על יד שער הכניסה לגטו עם מזון מוברח, לא רק שה"חבילתו" הוחרמה, אלא גם נושאה "זכה" למנת מכות־שוט הגונה, אם לא גרוע מזה. בכל זאת הייתי להוט לעשות שירות כזה, כדי לזכות במעט מזון.
למרות רצוני לתת את "העזרה" להברחת מזון לגטו, ההזדמנויות שלי לעשות כן היו נדירות וכמעט בכל המקרים ששבתי לגטו מה"עבודה" הבאתי עמי רק "חבילה" של עצים. מאחר ובגטו היה גם מחסור בעצים להסקה – היו העצים לסחורה מבוקשת. בעלת הבית שלי שמחה מאוד בכל עת כשמסרתי לידיה את העצים שהבאתי, וראתה חובה לכבד אותי מידי פעם בצלחת מרק שבישלה, אך תוספת זו לא הייתה מספיקה כדי להשקיט את רעבוני. אמנם לא חליתי, אולם עקב תזונתי הדלה נעשיתי כחוש מאוד.
חיפשתי כל דרך איך להעשיר את תזונתי, וניסיתי כל דרך להשיג זאת. בתקופה מאוחרת יותר, בקיץ של שנת 1942, גיליתי שיש בגטו מאפייה, ובעליה אשר נזקקו לעצים להסקת תנור האפייה מוכנים לשלם תמורתם. על כן הלכתי למאפייה והצעתי לבעלים שיקנו ממני את העצים. בעל המאפייה הסכים לעִסקה שהצעתי לו ותמורת כל חבילת עצים שהבאתי למאפייה קיבלתי ארוחה משביעה ולפעמים גם תוספת בכסף, כמה מָארקים. את ארוחתיי קיבלתי במאפייה רק בימים שהבאתי לבעליה את חבילת העצים שלי. אך היו ימים שלא יצאתי לעבודה או שלא הצלחתי במקום העבודה "לארגן" חבילת עצים. בימים כאלה הייתי נאלץ להסתפק במינימום – במנת הרעב שחולקה בגטו. אולם מצבי הגופני היה תקין באותה תקופה.
הצפיפות בבתיהם של תושבי הגטו הייתה רבה. כמעט בכל הדירות, שטח המחיה לאדם הצטמצם כדי מקום ליצועו. לא היה כל מוצא מהמצב הזה והאנשים היו מרוצים מעצם הדבר שיש להם קורת־גג כלשהי ללינת לילה לאחר שבשעות היום, מאור עד חושך, הם הועסקו בעבודת־פרך בחום השמש, בגשם, שלג וכפור והנוגשים – גרמנים או ליטאים – עומדים ומאיצים בהם בקללות ובמכות.
עד ל"אקציה הגדולה" גרתי בביתם של זוסיה ואשתו, ולאחר שהם "נעלמו", עברתי לגור בדירה של אישה בשם חנה, לא הרחק ממגוריי הקודמים. חנה הייתה רווקה כבת ארבעים, אישה נמוכת־קומה ולא מרשימה בחיצוניותה, אך טובת לב. בדירה עם חנה גר גם אחיה הצעיר דָוִידֶקֶה, בחור מפונק

במידה יתרה על ידי אחותו, כמו גם על ידי אחיו שׂראלקֶה הבכור, שגר בדירה נפרדת בחצר עם אשתו ושני ילדיהם. שראלקה היה נגר, ודוידקה הצעיר עבד עד לפרוץ המלחמה בחייטות. שראלקה היה אדם חביב, חייכן, ואפילו בעת הקשה ההיא, היה שופע הומור עסיסי. ההפך ממנו היה דוידקה – נרגן ובעל סבר־פנים חמוצות. על כן היחסים בינינו לא היו קרובים.
אף פעם לא פלשתי לטריטוריה של דוידקה בבית, אך הרגשתי שהוא אינו סובל את נוכחותי בסביבה ולא הבנתי מדוע. לימים התארס ואשתו לעתיד, אמורה הייתה לגור עִמו בדירה המשותפת לו ולחנה אחותו. ואכן, דוידקה התחתן בשעה טובה, ואשתו נכנסה לגור אתו בדירה, כשגם אני שם. מאותו רגע הרגשתי שהוא פועל ביתר שאת כדי לסלק אותי מהבית. השתדלתי לשהות מעט בדירה; ובאתי רק לישון שם, אך דבר סילוקי מהבית לא ירד מסדר יומו של דוידקה, וההזדמנות לכך הגיעה.

בסכנת שילוח מהגטו

5 בפברואר 1942. לא עבר זמן רב מאז שחזרתי מהעבודה ב"ארודרום", אך בחוץ כבר ירד הערב. היינו, כל הדיירים – חנה, דוידקה, אשתו ואני – בחדר הכניסה בבית המשפחה בסמטת "ישיבוטו" (הישיבה). לפתע הבחנתי בתנועה בלתי שגרתית בחוץ, סמוך לדלת הכניסה. קמתי אינסטינקטיבית והסתתרתי במקום הקרוב ביותר, מאחורי הדלת הפתוחה שבין שני החדרים, כשאני נצמד לקיר. הייתי רזה מאוד ונוכחותי מאחורי הדלת לא הייתה מורגשת, ורק חיפוש מדוקדק יכול היה לגלות אותי מתחבא שם. שמעתי את חריקת הדלת החיצונית בהיפתחה – ונכנסו שוטר יהודי בלווית חייל גרמני חמוש. כעבור שניות ספורות נשלפתי מאחורי הדלת. חשדתי באחד מבני הבית שהוא הסגיר אותי בהצביעו על מקום המחבוא שלי. לא אפשרו לי לקחת עמי דבר – ונלקחתי על ידי השניים כפי שהייתי לבוש באותו רגע, חושש לגרוע מכל. שני מלוויי הביאו אותי לבית־המדרש ברחוב וליונוס, לא הרחק ממקום מגוריי הנוכחי. שם פגשתי יהודים נוספים, שגם הם הובאו לאותו מקום ובין הנוכחים החלו הניחושים: למה נלקחנו ולאן יביאו אותנו?
בלב כבד הסתובבתי בין כותלי בית התפילה לשעבר, וחיפשתי דרך להימלט משם, אך לשווא. הוצבה שם שמירה הדוקה. מסביב לבניין סובבו שומרים חמושים ולא היה כל סיכוי להתחמק משם. בלית ברירה נשארתי במקום

זה, אך המשכתי להעלות בראשי רעיונות איך להתחמק משם.
בין הנוכחים לא היו לי מכרים ולא יכולתי לשתף מישהו בתכניותיי. שמועות רדפו שמועות, אך לא היה אדם כלשהו שידע לומר בפירוש מה יהיה גורלנו, ותוך כדי כך הופצה שמועה שיקחו אותנו לריגה שבלטביה, לעבודה. ייתכן שבגלל העצבנות וההיסטריה שתקפה רבים מבין הנוכחים החליטו האחראים לזרוק לחלל ידיעה שתרגיע את הרוחות. כשפשטה השמועה שלוקחים אותנו לריגה, חלה רגיעת־מה – לפחות לא למוות, אמרו הבריות. והיו ספקנים שטענו: "עד שניווכח שהדבר אמת, אין לדעת מה כוונתם אמיתית של הגרמנים וכבר היו דברים מעולם, לדוגמא: "אקציית האינטליגנטים"."
בית־המדרש שנכלאתי בו זה עתה, ששימש בעבר למטרות שונות, הפך עתה למקום מעצר וריכוז ליהודים לפני שילוחם מהגטו.
בהיותי בתוך בית המדרש בדקתי מי ומי הם אלה שהובאו לכאן, ונוכחתי לדעת שרבים מבין הנמצאים במקום הם רווקים ובודדים ללא משפחות בגטו, כמוני. הסקתי מזה שאי־שם ישנה רשימה של מועמדים – האמורים להימסר למולך הגרמני.
בחצות הוציאו את כולנו מבית־המדרש וצעדנו רגלית תחת משמר חמוש וכבד, לכיוון תחנת הרכבת שבקצה שדרות ויטאוטס בקובנה. כשהיינו כבר בסמוך לתחנת הרכבת השיג אותנו רץ, חייל גרמני על אופנוע, עצר את השיירה שלנו, מסר דבר־מה לראש המשמר הגרמני, וכעבור מספר דקות פקדו עלינו לפנות לאחור והחזירו אותנו לגטו. השמחה הייתה רבה, אולם לא ידענו מה הייתה הסיבה לשינוי הפתאומי שחל כאן.
הייתי בטוח שגזירת השילוח לא בוטלה לגמרי, והחזרתנו לגטו הִנה זמנית בלבד, ונובעת רק מתקלה טכנית, החלטתי לצאת לעבודה לשדה התעופה ולהישאר שם גם בלילה, להמתין ולראות איך יתפתחו הדברים בגטו. מאחר ובשדה התעופה עבדו במשמרות לא הייתה לי כל בעיה להצטרף לעבודה למשמרת נוספת, ואפילו ליותר ממשמרת אחת, וכך עשיתי. נשארתי בשדה התעופה במשך שתי יממות ולא חזרתי לגטו.
בדיעבד, הסתבר שהגרמנים דרשו מהאלטסטנראט לספק להם 300 יהודים להעברה לריגה, ותפקיד ריכוז המיועדים לשילוח לריגה הוטל על המשטרה היהודית בגטו, אך רק לאחר שהוציאו אותנו מהגטו והובלנו לרכבת, נוכחו הגרמנים לדעת שבקבוצה שרוכזה בליל ה־5 בפברואר, יש פחות אנשים מהספר הנדרש על ידם, והחליטו להחזירנו לגטו ולאסוף למחרת היום עוד יהודים – עד למילוי המכסה. ואכן, למחרת היום ב־6 בפברואר, כשנעדרתי מהגטו, ערכו הגרמנים מצוד, ואף ארבו לפנות ערב ליד שער הגטו לקבוצות

השבות מהעבודה, תפסו בעיקר צעירים ושילחום לריגה.
לאחר הניסיון שנעשה לשלח אותי לריגה נשמרתי לנפשי ונזהרתי שלא להיקלע למצבים דומים. בלשתי בשבע עיניים, אחר השוטרים היהודים והגרמנים שעל יד השער הראשי של הגטו, ואם עיני קלטה רמז כלשהו להתנהגות חריגה, נעלמתי מיד מהשטח. גם בשובי מהעבודה השתדלתי להיבלע מהר ככל האפשר בתוך הגטו, מבלי למשוך תשומת לב.
באביב 1942, פשטו שמועות שהגרמנים עומדים להוציא מהגטו את הנשים הרווקות, ובעקבות זאת עלה ערכם של הגברים הרווקים, ואפילו אליי באו בהצעות "להשתדך". איש אחד שהכיר אותי מהעבודה המשותפת דיבר על ליבי ש"אתחתן" עם בת אחותו, הרווקה. אך גם בעלת הבית שלי חנה, הביעה בפניי משאלה דומה. נישואין כאלה נערכו אצל פקיד ה"אלטסטנראט" והם כמובן, היו פיקטיביים, אך אפשר היה להציג את "הנייר" שהעיד שהאישה נשואה לפלוני. לא התלהבתי מהרעיון ודחיתי את תשובותי עד שנגנז הרעיון.
האביב שבא במאוחר בשנה זו, מצא אותי במצב בריאותי לקוי. מחוסר תזונה מספקת גופי נחלש עד כדי תשישות. נוסף לכך הופיעו על גופי פצעים מוגלתיים - פרונקלים, כנראה בגלל חוסר ויטמינים. במצבי זה לא יכולתי לצאת לעבודה ונזקקתי לטיפול בפצעיי. פניתי למרפאה שהייתה בסמוך לשער הראשי ולמזלי נתקבלתי שם בסבר פנים יפות על ידי זלטקה רודניק, אשתו של דוד רודניק, מחבריה הבולטים של תנועת "גורדוניה" בליטא, שלפני המלחמה.
זלטקה עבדה במרפאה זו כחובשת, והמרפאה שירתה, כמידת יכולתה, את האנשים שעבדו ונזקקו לטיפול עקב פגיעות פיזיות קלות. זלטקה בדקה את פצעיי, החלה מיד בטיפול והזמינה אותי לחזור ולבקר במרפאה להחלפת תחבושות. תוך כדי שיחה עמה סיפרתי לה על עצמי ועל מצבי הכללי, וכשזלטקה שמעה שאני חסר משפחה ומתקשה לכלכל את עצמי, השיגה עבורי כרטיס לארוחות בבית־האוכל שנוהל על ידי הנהלת הגטו לעזרת נצרכים.
הודות לטיפולה המסור, היוצא מגדר הרגיל, של זלטקה והארוחות שקיבלתי בבית־האוכל בעזרתה, השתפר מצבי, ולאחר מספר שבועות חזרתי לאיתני. הידידות עם זלטקה ודוד העמיקה ונמשכה עד שעזבתי את הגטו ויצאתי ליער להצטרף לפרטיזנים. זלטקה ודוד, גם הם היו חברים במחתרת האנטי־נאצית בגטו, ונספו כנראה באחד המחבואים - "מלינה" - של התנועה בעת שהגרמנים נסוגו מקובנה ופוצצו את הבתים שעדיין נותרו בשטח הגטו. זלטקה ודוד, טובי הנפש, לא זכו להגיע ליום השחרור.

לאחר שהבראתי פניתי למרת שולמית רבינוביץ' שהכרתיה בימים הראשונים לבואי לסלובודקה. היא ובעלה, מר יצחק (איזיה) רבינוביץ', היו ציונים ותיקים וסייעו רבות לאנשים בגטו. שולמית רבינוביץ' הייתה פעילה בענייני ציבור מזה שנים בקהילה היהודית בקובנה וטיפלה בעיקר באוכלוסיות העניות. בתקופה זו היא פרשה את חסותה על ילדים יתומים ועל פליטים יהודים שהגיעו לקובנה. אני וכל החברים שלנו התגייסנו לצדה מיד עם בואנו לקובנה, סייענו לה בעבודתה עם הילדים היתומים בסלובודקה והמשכנו לעשות כך עד ליום שהגרמנים החריבו את בית היתומים והרגו את הילדים שהיו שם. יצחק רבינוביץ, בעלה של שולמית, מונה על ידי האלטסטנראט לעמוד בראש לשכת העבודה בגטו שהייתה בפיקוח גרמני ששמו הרמן.

לאחר חיסולו של בית היתומים לא נזדמן לי לפגוש את שולמית. אולם עכשיו, לאחר שעברה עליי תקופה קשה, החלטתי לפנות אליה ולבקש שבעלה יסייע לי להצטרף ל"בריגדה" – קבוצת־עבודה נוחה יותר, מאשר ב"ארודרום". בקשתי נענתה בחיוב ולפי הוראתו של מר רבינוביץ' שיבצו אותי סדרני העבודה שעל יד השער ל"בריגדה" של "מייסטאס", מפעל למוצרי־בשר הגדול ביותר שהיה בליטא, שפעל באותה עת בהנהלת הגרמנים. ל"מייסטאס" היו מביאים לשחיטה ראשי־בקר, צאן וחזירים – ותוצרת המפעל יועדה כולה לצבא הגרמני. גם שמואליק מורדקובסקי צורף ל"בריגדה" זו, ושנינו עבדנו שם במשך מספר שבועות. העבודה במקום זה הייתה די מאומצת, פרקנו מהקרונות את בעלי החיים שהגיעו למפעל באמצעות שלוחה מיוחדת של הרכבת, כשהמשגיח עלינו, גרמני עב־בשר שהחזיק בידיו שוט ארוך וסיגר תמידי בפיו, מאיץ בנו כמו בבהמות ואינו פוסק לצעוק ולנבל את פיו. אך בתמורה על העבודה הקשה נהניתי ממוצרי בשר, בעיקר נקניקים, שהצלחתי לסחוב תוך כדי ששוטטתי בחצר המפעל.

הפרות שהורדנו מהקרונות הוכנסו לסככה ענקית שהייתה בחצר המפעל, ונקשרו בשרשרות לטבעות הברזל שהשתלשלו מעמודי בטון יצוקים, ושם חיכו בתור לשחיטתן. מימיי, עד אז, לא חלבתי פרה, אך כאן ניסיתי והצלחתי להוציא מעטיניה של פרה כוס חלב. בדרך זו אספתי מכמה פרות כשני ליטר לתוך קנקן, והצלחתי להביא אותו לגטו ושם מכרתיו לאחד הסוחרים, מאלה שהמתינו לא הרחק מהשער וארבו לקנות כל דבר הראוי למאכל ממי ששב לגטו וסחורה באמתחתו. במשך הזמן שעבדתי ב"מייסטאס" עלה בידי להביא מידי פעם קצת מהחלב שסחטתי מעטיני הפרות וגם עצים שמכרתי למאפייה, ובדרך זו התקיימתי.

ה"בריגדה" של "מייסטאס" נחשבה ל"טובה", כי הייתה שם אפשרות לעשות "חבילה", דהיינו לסחור עם ליטאים. אך אני, שלא עסקתי במסחר, לא היו חפצים לי להמרה ולא העזתי לקחת מאחרים דבר כלשהו ולסחור בו. להיכנס ל"בריגדה טובה" לא היה קל, דבר כזה הסתדר רק דרך פרוטקציה מגבוה, או באמצעות ה"קולוֹנֶן־פִירֶר" של ה"בריגדה". מי שעבד ב"בריגדה טובה" היה חייב לתת ל"קולוֹנֶן־פִירֶר" את החלק "המגיע" לו מהעסקאות שעשה שם. ה"קולוֹנֶן־פִירֶר" היה איש־הקשר עם המעביד, לרוב גרמני מנהל המשק במקום ועם השומרים, כי רק בהסכמתם יכלו העובדים היהודים לעשות "חבילה". בתמורה להעלמת־העין מהסחר המתנהל מתחת לאפם, קיבלו הגרמנים מצרכי מזון משובחים – בשר־חזיר, ביצים, חמאה ועוד – ואת כל זאת מימנו היהודים מכיסם.

כשראה ה"קולוֹנֶן־פִירֶר" שאיני נמנה עם נותני השלמונים וגם לא משתתף ב"הוצאות הבריגדה" – השוחד לשומרים, הפסיק לקחת אותי עמו ובמקומי בא אחר. לא יכולתי להתאונן בפני מישהו על כך, כי לא יכולתי להוכיח, באופן ממשי, מה הסיבה שה"קולוֹנֶן־פִירֶר" אינו מצרף אותי יותר ל"בריגדה" שלו ועברתי ל"בריגדה" אחרת, וכך הלאה.

יעקב קאווה היה הראשון מבין חברינו שהצטרף לעבודה ב"בריגדה" של יאנובה. "בריגדה" זו עבדה באזור יאנובה בכריתת עצים ביער. קבוצת היהודים מגטו קובנה שעבדה ביאנובה לא הייתה גדולה, ואנשיה לא היו חוזרים יום־יום לגטו, כמו היהודים מה"בריגדות" העירוניות. אנשי "בריגדה" זו שוכנו בכפר הסמוך ליער, שאת עציו הם כרתו. כרגיל, הופקד גם עליהם משמר גרמני, אולם הם נהנו מאוכל משופר שהשיגו אצל הכפריים שאתם באו במגע. במרוצת הזמן הצטרפו גם שמואליק מורדקובסקי וצבי בראון לאותה "בריגדה". גם לי הייתה האפשרות לעבור לעבוד שם, אך אני לא רציתי לעשות כן מטעם אחד: זו הייתה קבוצה קטנה, הכירו כל אחד־ואחד וחשבתי לעצמי שאם יוחלט לחסל את האנשים ששם, אין סיכוי שמישהו מהם יוכל לברוח. הערכתי שלהיות בתוך הגטו המאוכלס עדיין באלפי יהודים – בטוח יותר.

חבריי, צבי, שמואליק וקאווה, היו באים מידי־פעם ל"נופש" לגטו, ואני נפגשתי אתם ועדכנתי אותם על המתרחש בגטו. לאנשי ה"בריגדה" של יאנובה אפשרו לבקר מידי פעם בגטו, להתראות עם המשפחות ולהצטייד בבגדים ומצעים נקיים להמשך תקופת השהייה הנוספת ביאנובה, וכששבו לעבודתם היו רשאים לקחת חבילות גדולות עם ציוד אישי. בחבילות אלה היו אמורים להיות ארוזים בגדיהם להחלפה, אך בהזדמנות זו, לקחו גם

חפצים משלהם או משל אחרים - כסתות, בגדים וכדומה - כדי להחליפם במזון שאותו היו מביאים לגטו להחלפה. קאווה, גם הוא, נכנס לעסקים הללו, ובכל עת שבא לביקור בגטו היה טרוד בשיווק הסחורה שהביא עמו ובארגון החבילה הבאה שיוציא מהגטו בחוזרו ליאנובה. צבי ושמואליק לא עסקו במסחר, אך הם היו מרוצים ממצבם ומעבודתם ביערות יאנובה.

צרה חדשה, מחנה פלמון

באחד מימי ספטמבר של שנת 1942, חזרתי, כרגיל, מהעבודה לגטו. לפי הנוהל הייתה חייבת כל קבוצת־עבודה החוזרת לגטו לעצור ליד שער הכניסה לגטו לביקורת השומרים הגרמניים, והאנשים הורשו להיכנס לגטו דרך הפשפש, אחד־אחד. לפתע תפס אותי בעורפי ארנשטם, שוטר יהודי בגטו מְצוות שומרי השער הראשי ברחוב אריוגלוס, שהיה ידוע בגסותו וברשעותו וצעק: "איפה הטלאי שלך מהגב?!" אני ענדתי את טלאים, ה"מגן־דוד" מבד צהוב מלפנים ומאחור כנדרש, אך ארנשטם תלש בזריזות את זה שהיה על גבי. אם כי לא חייב היה להוכיח את אמיתות דבריו, כי "ארנשטם תמיד צודק" - הוא רצה "כיסוי" למעשהו, גם אם הוא ידע שלא יימצא האיש שינסה לסתור את דבריו. העלילה שטפל עליי ארנשטם שימשה רק אמתלה, כפי שהסתבר לי, לשלוח אותי מהגטו למחנה העבודה בפלמון. ואכן, נעצרתי ונכלאתי בבית המעצר המשטרתי הקרוב לשער הראשי של הגטו, ולא ניתנה לי כל אפשרות להודיע למישהו מהחברים שלי על מעצרי. נשארתי כלוא בבית המעצר עד הבוקר של יום המחרת, כשנלקחתי משם ביחד עם אנשים נוספים שרוכזו בבית המעצר, למחנה פַּלֶמוֹן.

קרוב לשלושה חודשים הייתי במחנה פלמון, הידוע לשמצה. בהשוואה לגטו קובנה, היה המחנה בפלמון "מחנה־ריכוז" של ממש. כשהובאנו לשם, נדחפנו לתוך מתחם מגודר בתיל דוקרני, מוקף במגדלי שמירה, שהיו מאוישים בשומרים חמושים והוכנסנו לצריף חשוך. בתוך הצריף, לאורך הקירות, היו דרגשי־עץ בני קומותיים, צפופים עד כדי כך, שכדי לעבור ביניהם היה צריך להתקדם בהליכה מהצד, כשגב הגוף פונה לאחת משורות הדרגשים. הדרגשים היו ללא מזרנים ולהתכסות, יכולתי רק בבגדיי. במעבר שבין שתי שורות הדרגשים, עמדו שני תנורי־להט מברזל, ששימשו אותנו לייבוש הבגדים שספגו את הבוץ והרטיבות - אם מגשם מזדמן או, מהתבוססות במימי התהום שגבהו בעת יציקות הבטון. במקום נבנה מסוף

רכבות, והעבודות העיקריות ששוכני מחנה העבודה בפלמון הועסקו בהן במשמרות, היו חפירת בורות ליציקות, ויציקות ביטון.
תחנת הרכבת בפלמון, כ־10 קילומטר מקובנה, נבחרה על ידי הגרמנים לשמש מסוף רכבות אזורי ולשם כך נעשו כאן עבודות תשתית נרחבות; הוקמו מבנים מקורים מעל למשטחים יצוקים בטון משורין רב־שכבתי, שיועדו לתיקון קטרים וקרונות. כן, הוצבו במקום מתקנים שמטרתם שינוי כיוונם של קטרים וקרונות, ונבנו מחסנים ענקיים לאחסנת ציוד וחומרים שונים.
מכל תקופת מלחמת העולם השנייה, כשהייתי נתון בצבת שלטון הרשע הנאצי־גרמני־ליטאי, הזמן שהייתי במחנה פלמון נחרת בזיכרוני כגרוע ביותר; ההתעללות, ההשפלה והדיכוי לשמו בידי הרשעים הנאצים, היה לחם־חוקנו יום־יום על כל צעד ושעל, וזה בלתי נשכח ובלתי נסלח.
הנה אירוע מאותו יום ראשון בשבוע, זמן קצר לאחר שהובאתי לפלמון. יום ראשון – הוא יום המנוחה כביכול, ולא עובדים. באותו "יום מנוחה", הממונה על המחנה, איש נבזה, נבל שפל וסדיסט מושבע. בטוחני שהכינויים הללו אינם ממצים את כל הרשעות שהייתה גלומה בו; ספק, אם יש בכלל, בלקסיקון האנושי כינוי כלשהו, היכול לבטא את כל הרוע שהיה בברנש זה, שכלואי המחנה הדביקו לו משום מה את הכינוי "רבלה" (באידיש, רבי בהקטנה) החליט להוציא את כולנו ל"התרחץ".
בפיקודו האישי ובליווי השומרים החמושים הובאנו לאגם רדוד־מים, נדחפנו פנימה בבגדינו לתוך המים המעופשים והוא, פקד על כולנו שנטבול בתוך מדמנה זו. הוחזקנו באגם הזה כשעה. במשך כל אותו זמן הוא לא פסק להטיח בנו גידופים ודברי נאצה ידועים מהלקסיקון הנאצי, כשהוא פורץ מידי פעם בצחוק פראי ממראנו המגוחך.
שומרי המחנה היו בני לאומים שונים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. בין אלה היו שני איטלקים, וגם הם נצטוו ללוות אותנו ל"רחצה" זו. הם עצמם נראו כלקוחים מקריקטורה; לבושים היו מדים שלא לפי מידותיהם ודשדשו מסביבנו במגפי הגומי הגדולים בהרבה ממידות רגליהם, משגיחים שהמגפיים לא יפלו להם מרגליהם, וללא הרף מגביהים את כומתות הסירה שחבשו לראשיהם. בתוך מחזה־האימים הטראגי שלנו, יצרו שני האיטלקים סיטואציה קומית; התנשפו רבות וקראו לעברנו: "פורצה, פורצה" (כלומר, "קדימה, קדימה") – בלשונם. והם בעצמם – תמיהה רבה ניכרת בפניהם על המתרחש מסביבם. ניכר היה בעליל, שהם נקלעו לשירות במחנה פלמון, מבלי שיבינו את מהותו.
לעומת שני השומרים האיטלקים היו שומרים ממוצא אוסטרי שהתנהגותם

הייתה מחפירה. הם היו מבוגרים יותר ובלט בהם אחד, גבוה ורזה, שרדף אותנו רבות. בנוסף לרובה הארוך שנשא על כתפו, החזיק בידו מקל בלתי מהוקצע, ובכל הזדמנות היה מנחית בו מכות על ראשי אנשינו. היות והוא היה מבוגר, ואנחנו הצעירים, היינו מהתלים בו; כשהיה מתקרב עם מקלו היינו בורחים ממנו, והוא בעקשנותו היה רודף אחרינו.

בזמן העבודה הייתי מסתלק לשדות הסמוכים לאסוף תפוחי־אדמה ששימשו לי להעשרת מזוני הדל שקיבלתי במחנה, שאותם אספתי בשדה והסתרתי במעילי הארוך. היה לי מעיל־גשם בהיר שכיסיו היו נקובים ותפוחי־האדמה שהכנסתי לכיסים צנחו לתחתית, בין הבד העליון לבִטנה. את תפוחי־האדמה שאספתי הייתי מבשל לפנות בוקר בטרם צאתי לעבודה על אחד מתנורי הלהט שבצריף, וכל העת עמדתי ושמרתי עליהם כעל בבת עיני. לאחר מכן אכלתי אותם בתיאבון, ביחד עם מנת הלחם היומית שקיבלתי במחנה. שני הדברים הללו – תפוחי־האדמה המבושלים החמים והלחם – טעמם היה בפי, בוודאי כטעם ה"מן" במדבר, בזמן יציאת היהודים ממצרים, והעיקר שאוכל זה השביע אותי מעט.

השומר האוסטרי, שמראהו כשל שחפן, תפס אותי פעם בשובי מהשדה עם שללי ורצה בכל מחיר, לאחוז בי ולגזול אותו ממני. הוא הניף עליי את מקלו להכותני, אך אני בזריזותי הצלחתי להתרחק ממנו לפני שהוא הספיק לבצע את זממו. הוא התחיל לרוץ אחריי, ואני הגברתי את קצב מנוסתי. ברחתי ממנו כל עוד רוחי בי, והוא רדף אחריי עד שהתעייף ופסק. לירות מנשקו לא העז, וכך ניצלתי ממכותיו, אולם מאז נזהרתי שלא להתבלט בפניו, אך מאיסוף תפוחי־האדמה לא חדלתי.

כאמור, היה בפלמון ערב־רב של לאומים, ביניהם גם "אוסטשים", משתפי־פעולה עם הגרמנים מיוגוסלביה, "פולקסדויטשה" (גרמנים מלידה) מפולין וממקומות נוספים. אלה, בדרך כלל, התנדבו לשרת ביחידות השונות שהקימו הגרמנים למענם. בנוסף לנו היהודים, היו גם עובדי־כפייה בני לאומים אחרים, שלא היו כלואים במחנה כמונו – והיו "חופשיים", כביכול. אחד מאלה שהכרתי שם היה צרפתי, בעל הדרת־פנים, מהנדס בניין, שהועסק בפלמון כטכנאי בניין. הייתי מזדמן לפעמים לצריף שבו היה משרדו. הצרפתי הזה היה משוחח אתנו, סיפר על המתרחש בחזיתות והשתדל לעודד אותנו ולהפיח בנו תקוות שהרוע הנאצי יעבור מהעולם. "חיי־שעה", אומרים, גם הם שווים משהו, כך גם דברי הנועם של אותו צרפתי – הזכור בלבי לטוב – ניחמו ונסכו בי אופטימיות, אפילו אם זה היה לזמן קצר, רק עד שחזרתי למציאות העגומה.

מקרה עצוב, הזכור לי מתקופה זו, התרחש באחד הבקרים הקרים של הסתיו. כבכל בוקר, בדמדומים, כשערפל כבד מכסה את הכל , הוצאנו כרגיל למסדר־בוקר ולחלוקה לעבודה. באותו בוקר הופיע גם ה"רבלה" – הממונה – ובספירת הכלואים מצא שמישהו חסר. אחד השומרים נשלח לבדוק האם יש מישהו בצריף ולא יצא למסדר ובשובו דיווח השליח ל"רבלה" שבצריף נותר אסיר חולה שאינו מסוגל לצאת למסדר. ה"רבלה" פנה מיד, לצריף, ניגש לבחור ששכב על הדרגש, וירה בו בדם קר. שמענו בחוץ את היריה ולא שיערנו את אשר קרה, ועל מעשהו זה, "בישר" לנו ה"רבלה" בכבודו ובעצמו. הבחור שנורה למוות היה מהקבוצה הווילנאית. כנראה, שכוחותיו כלו מהעבודה המפרכת, הרעב ומהמצוקה הכללית. הוא הוכרע על ידי חולשתו הגופנית, והחליט שלא לצאת לעבודה באותו בוקר, בתקווה שיום־מנוחה זה ייטיב עמו, והוא יחזור לכוחותיו, אך הוא טעה. הרוצח שארב כל העת לקורבן, מצא הזדמנות לבצע את זממו, להרוג יהודי.

כשהגעתי לפלמון מצאתי שם יהודים יוצאי גטו קובנה ויהודים שמוצאם מאזור וילנה, ביניהם פליטים רבים מפולין, והבחנתי בשוני הרב בין שתי הקבוצות. ניתן היה לראות באופן ברור שהיהודים מאזור וילנה שרויים במצב נחות מזה של יהודי קובנה, והסיבה לכך הייתה נעוצה בניתוקם המוחלט של היהודים מווילנה מסביבתם וממשפחותיהם. לעומת זאת, בקובנה קיימו מוסדות הגטו קשר עם כלואי המחנה והם גם זכו למעקב וטיפול רצוף בבעיותיהם. נציגי מוסדות הגטו ביקרו מידי פעם במחנה והיו אפילו מקרים שאִפשרו לכלואים לבקר את משפחתם בגטו. זה הקל במעט את הסבל.

במחנה בפלמון הכרתי את חברי לסבל יוסף רוזין. יוסף, יליד קיברט, עיירה הסמוכה לגבול ליטא־גרמניה, למד באוניברסיטת קובנה, ועם פרוץ המלחמה נקלע גם הוא לגטו קובנה, נתפס כמוני, ונשלח למחנה בפלמון. במחנה זה לא היו לי מכרים או ידידים שהכרתי קודם ונקשרו בינינו יחסי ידידות. יוסף הצליח לעזוב את המחנה בפלמון לפניי, ולאחר שגם אני הצלחתי לצאת משם ושבתי לגטו קובנה – נפגשנו מחדש, וחברותנו נמשכת עד עצם היום הזה. עברנו יחד, כברת דרך ארוכה: בגטו היינו שנינו חברים בקולקטיב של "מילדוס 7" והצטרפנו ביחד, לפרטיזנים ביערות רודניקי. בעת מלחמתנו בגרמנים הפרידו בינינו לתקופת־מה, וכל אחד מאתנו עבר, לפי צו הפיקוד הפרטיזני, לאזור פעולה גיאוגרפי אחר. שמחת שנינו הייתה גדולה כשנפגשנו מחדש באוגוסט 1944 בקובנה המשוחררת וחזרנו לחתור לנתיב שבחרנו שנינו עוד בילדותנו – ארץ ישראל. בחתירה מתמדת ללא

ליאות הצלחנו להגשים את מאוויינו, עלינו לארץ והתיישבנו בה.
בהיותי בפלמון הגיע לביקור מר יצחק רבינוביץ׳, איש משרד העבודה בגטו. הוא בא לפלמון יחד עם הגרמני הרמן - האיש שחלש על כוח־העבודה היהודי בגטו מטעם הממשל הגרמני. בביקור הזה מצא אותי רבינוביץ׳ כשאני עוסק בחפירת יסודות ליציקה. הוא הכיר אותי ושאל אותי בתמיהה, איך הגעתי לכאן, והבטיח לעשות למעני, להוציאני מפַּלֶמוֹן. ואכן, לאחר זמן לא רב, הוחזרתי מהמחנה בפַּלֶמוֹן לגטו. לפני שובי לגטו הובאתי לבית מרחץ בתוך העיר קובנה - ששימש גם את חיילי הצבא הגרמני. תנאי ההיגיינה במחנה פלמון היו ירודים, הכינמת התפשטה בכל, וגם אני נפגעתי ממכה זו החיטוי שנעשה בבגדיי והרחצה בבית המרחץ שיחררו אותי מהכינים, ובשובי לגטו נקי יהיה עליי להישמר מהדבקה נוספת.

התחלה חדשה

לאחר שובי לגטו הוזמנתי לשיחה אל מר רבינוביץ׳, והוא שאל אותי היכן אני רוצה לעבוד, והבטיח לי, שאם יהיה ביכולתו הוא יעזור לי בכך. זכרתי את הימים הספורים שעבדתי בבית החולים הצבאי בקובנה ואת האוכל שקיבלתי שם, ומאחר שבעת הזו כל מאוויי היו נתונים למקום שאקבל בו אוכל, הבעתי את משאלתי לעבוד שם. לאחר ימים מספר קיבלתי הודעה להתייצב ל״בריגדה״ של בית החולים, והתחלתי לעבוד שם. ביקשתי גם להחליף את מקום מגוריי, וללא קושי סודרתי בביתה של אישה אלמנה, שגרה עם אביה המבוגר ועם בתה. כאן היה לי נוח יותר מאשר במקום מגוריי הקודם, וקיבלתי מיטה בפינה בחדר מרווח.
בעת שהייתי בפלמון התרפטו בגדיי ונעליי התפוררו כליל. בעזרתו של מר רבינוביץ׳ קיבלתי ממוסד הרווחה שפעל בגטו בגדים ונעליים עם סוליות עץ. בלבוש זה נראיתי מגוחך במקצת - את זאת למדתי מתגובת האנשים ב״בריגדה״ של בית החולים, אשר מיד עם תחילת עבודתי דאגו לי, ועזרו לי להשיג בגדים טובים יותר וגם נעליים רגילות, עם סוליות עור.
העובדים ב״בריגדת״ בית החולים הצבאי היו קבועים, וזכיתי מהם ליחס חברי, הרגשתי עצמי טוב ביניהם וגם מצאתי שם את מבוקשי - אוכל בשפע. נוסף לאוכל שקיבלתי הבאתי עמי בכל יום קצת לחם הביתה, את הקצוות - ״הנשיקות״, של כיכרות הלחם. בעיני הנהלת בית החולים, לא היו קצוות אלו ראויים למאכל החולים ונחשבו לפסולת שהועברה לעדר

החזירים שטיפח מנהל בית החולים הגרמני בכבודו ובעצמו, שאחד מאנשינו השגיח עליו. ב"פסולת" זו שהגיעה בכל יום לידינו התחלקו כל אנשי ה"בריגדה" שלנו, וגם אני קיבלתי את חלקי.
יחס מיוחד גילה כלפיי וולף מיאסניק, אחד העובדים ב"בריגדה" – הוא ממש אימץ אותי. גם אני לא נשארתי לו חייב, ובתמורה עזרתי לו להכניס לגטו את ה"חבילות" שלו. הידידות שלנו התחזקה עד כדי כך שבמשך הזמן צירף אותי כשותף מלא ל"עסקיו", למרות שלא היה לי "הון" להשקעה. למיאסניק היו שתי אחיות בגטו, והן אשר דאגו למכירת המצרכים ששנינו הבאנו, כך התאפשר לי לאסוף מעט כסף ויכולתי אפילו לרכוש לעצמי בגדים נוספים, לשלם עבור כביסת בגדיי, וגם נותר לי כסף לסיגריות. אך העיקר היה, שאכלתי לשובע ותוך זמן קצר חזרתי לאיתני.
בבוקר היינו יוצאים לעבודה כמו כל ה"בריגדות" דרך השער הראשי, אך בתום העבודה הייתה ה"בריגדה" שלנו חוזרת לגטו דרך שער מספר שלוש, שהיה על יד מנסרה הסמוכה לחוף נהר הוויליה, זה היה סידור פרטי שלנו. השומרים שליוו אותנו לגטו היו מבין החיילים הגרמנים הפצועים שהובאו מהחזית ואושפזו בבית החולים, ובהיותם בשלבי הבראה אחרונים הופקדו, ללוות אותנו מבית החולים בחזרה לגטו. השומרים התחלפו לעתים קרובות כשרובם לא הבינו כלל מי אנחנו ומדוע הם מופקדים לשמור עלינו.
במסלול השיבה שלנו לגטו היינו יורדים מבית החולים שניצב על ההר, חוצים את רחוב יאנובה ומגיעים לחוף הימני של נהר הוויליה. עם הגיענו לנהר היה השומר הגרמני עוזב אותנו לנפשנו ואנו חצינו את הנהר בסירות של ליטאים תמורת תשלום, והגענו לא רחוק משער הכניסה לגטו – שער מספר שלוש.

פעם כשחזרנו מהעבודה לגטו וכשהגענו לחופי הוויליה המתין לנו שם ליטאי בלבוש אזרחי, כנראה בלש, הוא נטפל אלינו ורצה שנגלה לו מה יש לנו בחבילות שאנחנו נושאים. אנשי הקבוצה שלנו ניסו לשאת ולתת עמו שיעזוב אותנו לנפשנו, אך הוא לא הרפה, והכה אותנו כדי לאלצנו לעשות כמצוותו. המלווה הגרמני שלנו, לא הבין על מה כאן ההתדיינות ומה פשר צעקותיו של הליטאי, וכשאנשינו הסבירו לו במה מדובר הוא ניגש אליו ואמר לו, שיעזוב אותנו ויסתלק מיד ולא – ילמד אותו לקח. רק אז "נרגע" הליטאי, התרחק מאתנו באיום שהוא עוד יראה לנו...
הדרך לשער שלוש הייתה קצרה בהרבה מזו שצריך היה לעשות כדי להגיע לשער הראשי, ושומרינו היו תמיד מרוצים כשהעלינו בפניהם את האפשרות

ללכת בדרך הקצרה. גם הם כמובן, העדיפו להשתחרר מהר מהתפקיד שהוטל עליהם. מסלול זה היה נוח לנו לא רק מבחינת קיצור הדרך, אלא גם מסיבה נוספת: על יד השער הזה עמד, בדרך כלל שומר ליטאי שהיה להוט לקבל שוחד, והוא לא בדק את מה שאנחנו מביאים בחבילות לגטו.

שער רביעי

להכות ולפגוע במרצחים

הלחימה בגרמנים במסגרת הפרטיזנים

התארגנות ללחימה

ימים ספורים לאחר סגירת הגטו פגשתי את ברל רודמן, חבר ב"החלוץ־הצעיר" מקובנה, ודרכו נוצר הקשר ביני לבין חברי הקבוצה שלנו, עם אנשי התנועה הציונית־חלוצית המקומית: חברים מה"החלוץ", "החלוץ־הצעיר", "גורדוניה", ומאוחר יותר נפגשנו גם עם החברים מ"ארגון סטודנטים צ.ס." וחברי מפלגת "פועלי־ציון צ.ס" ואנחנו השתלבנו עד מהרה בחוג הזה.

בתחילה, היינו חוג מצומצם: ברל רודמן, אסתר יפה, הירשל פרידמן וחברתו שיינקה, שרה פרידקובסקי, שתי חברות צעירות יוצאות העיר ממל ואנחנו. קיימנו מספר פגישות בחדרה של אסתר יפה, בהן סקר הירשקה פרידמן את המצב ומסר לנו מידע על המתרחש בגטו. פרידמן שירת במשטרת הגטו על פי הוראת אנשי התנועה, ומשם הוא שאב את ידיעותיו שאותן מסר לנו. אך לא רק על מה שקורה בגטו סיפר לנו הירשקה, כי אם גם על המתרחש בחזיתות, במלחמה עם הגרמנים. ידיעות אלה הגיעו לאוזניו מאנשים שהאזינו לרדיו, באופן בלתי ליגלי, כמובן. הידיעות מהחזיתות לא עודדו אותנו, כולן סיפרו על הצלחת הנאצים בחזיתות ועל כיבוש ארצות נוספות באירופה על ידי צבאו של היטלר.

לאחר ששמענו את האינפורמציה שהובאה בפנינו התקיימה שיחה, ועיקר תשומת הלב של החברים הופנתה לכך שעל כל אחד ואחד מאתנו לשמור על עצמו שלא יפול לידי הגרמנים או הליטאים. בתכניות לעתיד הרחוק עדיין לא עסקנו.

מסגרת זו לא התקיימה זמן רב; האירועים בגטו, ההתנפלויות של הגרמנים והליטאים על יהודים והאקציות השונות שנערכו בלבלו לנו את הסדרים שנקבעו. אנשים נעלמו, מבלי שנדע לאן, הקבוצה התפוררה לזמן מה, ונותר רק הקשר האישי בין החברים.

באביב 1942 חלה התעוררות, פגישות חברינו חודשו והחלה להתגבש דעה שיש להתארגן ללחימה בגרמנים. על האופי וצורת הלחימה התנהלו ויכוחים, כשדעת הרוב נטתה למרד בתוך הגטו.

בדיעבד, הסתבר שבמקביל להתארגנות חברינו התרחש תהליך דומה גם בתנועות האחרות בגטו, הציוניות והלא ציוניות. התארגנו: "א־ב־צ" *[ארגון ברית ציון]*, תנועה שכללה את "בני־עקיבא", ו"הנוער הציוני" וכן, התארגנו "בית"ר־הצה"ר" והקומוניסטים יחד עם "השומר־הצעיר" ובנוסף קבוצות צעירים שהתקבצו על רקע של היכרות אישית. בין אלה היו גם קבוצות של מבריחי־מזון לגטו, שבהדרכה ובפיקוח מטה ארגון המחתרת הכללית בגטו,

הבריחו לתוך הגטו נשק, שיועד למחתרת ללחימה נגד הנאצים. תוך כדי כך, נוצרו והתרחבו הקשרים בין נציגי התנועות השונות והוקם "ארגון המחתרת הכללי" *[אלגעמיינע אידישע ארגאניזאציע]* למלחמה בנאצים – ארגון משותף של כל הקבוצות והתנועות למיניהן. בראש ארגון זה עמד מטה שבו היו נציגים מכל התנועות והזרמים הפוליטיים שפעלו בהסתר בגטו, בהכנות למרד וללחימה בתוך הגטו.

החברים במחתרת, יוצאי התנועות השונות, שולבו בתאים של הארגון הכללי על בסיס אזורי־המגורים בגטו לפעולה אפשרית. במסגרות אלה התקיימו אימונים בנשק, שיחות אינפורמטיביות וסיורים להכרת הגזרות. חברינו שעבדו במוסדות הגטו עדכנו את מטה הארגון במידע, לפיו אפשר היה לתמרן במקרים של אקציות, או שילוחים. עד סוף אותה שנה היה הארגון עסוק בהרחבת מסגרתו על ידי גיוס חברים נוספים, בעיקר מבין הנוער, באימונים ובהכנות כלליות לקראת ההתמודדות שלפנינו עם האויב הנאצי ועוזריו. להקף ולממדים של פעילויות אלה היו עליות וירידות מחמת האירועים שהתרחשו בגטו כגון, הוצאת אנשים אל מחוץ לגטו, כפי שקרה לי וגם לאחרים, או דאגות קיומיות אחרות שהעסיקו את האנשים.

באביב 1943 חל שינוי בקונספציה על צורת ההתנגדות המתוכננת של המחתרת: מטה המחתרת זנח את הרעיון של מרד בתוך הגטו, ובמקום זאת אומצה התפיסה האומרת שיש לנהל את המלחמה בגרמנים מחוץ לגטו, כלומר לצאת מהגטו ולהצטרף לשורות הפרטיזנים הסובייטיים המתרכזים ביערות ליטא. יש לציין שמוסדות הגטו – ה"אלטסטנראט", משטרת הגטו, לשכת העבודה, והמוסדות האחרים – היו ברובם בניהול אנשים שהשתייכו לתנועות הציוניות, וחלשו על המשאבים החומריים שהמחתרת נזקקה להם, כדי לצייד את היוצאים ליער, כמו: ביגוד, תרופות, כסף וציוד אחר, והיה שיתוף פעולה מלא והדוק בין המוסדות הללו והאירגון הכללי של המחתרת בגטו. לעומת זאת, הקשר עם התנועה הפרטיזנית הסובייטית היה בידי הקומוניסטים בלבד, ובידיהם היה המפתח להרכב הקבוצות ולמועד יציאתן מהגטו כדי להצטרף לגדודים הפרטיזניים ביער.

שמואליק מורדקובסקי, יעקב קאווה וצבי בראון עבדו עדיין ב"בריגדת" יאנובה, בכריתת עצים ביערות שבסביבה, ואני הייתי נפגש עמם בכל פעם שהיו מבקרים בגטו *[ביקוריהם היו פחות תכופים מאלה מ"בריגדת יאנובה" שהיו להם בני משפחה בגטו].*

בכל פגישה כזו עדכנתי אותם על המתרחש בגטו ובתנועה. כשהתחילה ההתארגנות הממשית ליציאה ליער, אל הפרטיזנים, חיכיתי בקוצר־רוח

לבואם לביקור בגטו, והראשון שהגיע לביקור היה שמואליק. סיפרתי לו על ההתפתחות האחרונה בתנועה, והצעתי לו ולשני החברים הנוספים שאתו, לחזור לגטו, כדי שיוכלו להצטרף ליוצאים ליער. שמואליק סיפר לי שהצליח לפגוש ביערות יאנובה פרטיזנים סובייטיים וביקש להצטרף אליהם. אלה הבטיחו לברר את העניין ולתת לו תשובה ולכן הוא חושב שעד שלא יקבל תשובה ברורה מהפרטיזנים הללו, לא יוכל להחליט האם לחזור לגטו. שמואליק חזר ליאנובה ואחרי תקופה קצרה שבו שלושתם, שמואליק, קאווה וצבי בראון לגטו.

עם שינוי הקו על אופן הלחימה בנאצים גברה פעילות ארגון המחתרת בגטו במידה רבה, ובקיץ נעשתה אינטנסיבית מאוד. הכל הוכן למימוש התוכנית של יציאת חברי המחתרת מהגטו כדי להצטרף לגדודי הפרטיזנים הלוחמים.

מטה ארגון המחתרת זימן אותנו ללמוד שימוש בנשק חם. האמצעים היו מעטים מאוד. לרשות כל הקבוצה שלנו היה רק רובה רוסי אחד, והמדריך לימד אותנו איך לפרק ולהרכיב את חלקיו; התאמנו בהוצאת בריח הרובה והחזרתו למקום, בטעינת כדורים ופריקתם ולחיצה על ההדק, כמובן, "על יבש", שכן, לכוון למטרה ולירות ממש, או לבצע אימון לתפיסת עמדת ירי – לא הייתה כל אפשרות. גם הכרת הרימון הייתה שטחית – הוצג בפנינו חתך של רימון, הסבירו לנו את דרך הפעלתו, וכן קיבלנו תיאור על האפקט שהרימון יוצר בהתפוצצותו, אך לא התנסינו בזריקת רימון. למדתי פרטים אלמנטריים החיוניים להכרת כלי הנשק והפעלתם, אך בשבילי גם זה היה הרבה, כי עד אז לא ידעתי דבר על כלי נשק, ולא החזקתי רובה בידי. לעת זו הגיעה פעילותי במחתרת לשיאה כשנשלחתי, עם קבוצת חברים מהגטו, להקים בסיס פרטיזני ביערות אוגוסטובה.

כחודשיים לפני יציאתי לאוגוסטובה הפסקתי לעבוד אצל הגרמנים ונכללתי בין "המשוריינים" בגטו, דהיינו – זה שמשטרת הגטו, לפי הסיכום עם ה"אלטסטנראט", צריכה לעזור לו להשתמט מעבודה אצל הגרמנים ולסייע לו להיחלץ בכל עת, אם הוא נקלע לצרה כלשהי. "שריון" זה היה אפקטיבי כל עוד נשמרת לנפשך, כי אם נתפסת על ידי הגרמנים בעת שילוח אנשים מהגטו, רק בנס אפשר היה להשתחרר מידיהם.

"אוגוסטובה" - תכנית כושלת

בספטמבר 1943 יצאתי מהגטו בקבוצה שמנתה 18 איש - קבוצת הפרטיזנים הראשונה של הארגון הכללי - כדי להקים בסיס פרטיזני ביערות אוגוסטובה. יערות אלה שוכנים במרחק של 130 קילומטר דרומית מקובנה, במשולש הגבולות: ליטא, פולין ופרוסיה המזרחית. המקום להקמת הבסיס הפרטיזני הזה, נבחר ונקבע על ידי המטה המשותף של הארגון בגטו, לפי ההנחיות שנתקבלו באמצעות המפלגה הקומוניסטית הליטאית, ממוסקבה.

ערב צאתי למסע זה השתתפתי במפגש שערך המטה עם המועמדים ליציאה שהתקיימה בדירה ברחוב קרישצ'יוֹקייצ'וּ שבגטו. קיבלנו תדריך מחיים ילין, ראש המחתרת בגטו, ושני אנשים נוספים, גם הם ממטה המחתרת. אליעזר צודיקוב הוצג בפנינו כמפקד הקבוצה, ונצטווינו לשמור על משמעת ולציית למפקד. אחד מאנשי המטה הבהיר לנו שקבוצתנו היא "קבוצת חלוץ", ומתפקידנו יהיה להקים את הבסיס הפרטיזני בנקודה שסומנה במפה. אנחנו נקלוט שם את הקבוצות הנוספות של חברי המחתרת שתגענה מהגטו. נוסף לזה הוטל עלינו, להקים במסלול ההליכה מהגטו ליערות אוגוסטובה נקודות־מעבר שמיקומן סומן במפה, אשר יאוישו על ידי חברי הקבוצה שלנו שתפקידן להדריך וללוות את חברי המחתרת שיעשו את דרכם מהגטו לבסיס ביערות אוגוסטובה. בסיום המפגש קיבלנו את הנשק שהוקצה לקבוצתנו. כל אחד מאתנו קיבל פגיון מתוצרת עצמית, שלושה מהחברים קיבלו אקדח כל אחד וחמישה רימונים חולקו בין חמשת האחרים. אני קיבלתי רק פגיון.

במועד שנקבע לנו התאספנו, על יד שער־היציאה מהגטו, וכשהשחר הפציע עלינו על שלוש עגלות שסופקו לנו מהאגף המשקי של ה"אלטסטנראט", ונסענו "להביא עצים עבור הגטו", (זה היה הכיסוי ליציאתנו מהגטו). האישור הנדרש (שהיה מזויף כמובן), שהוכן על ידי אנשי המחתרת הוצג לשומרים בשער, ויצאנו מהגטו. העגלונים הסיעו אותנו כברת דרך ארוכה, ולמרות איחוליהם ורצונם הכֵּן שנצליח בדרכנו ניכר היה על פניהם המתח, והם זירזו את הסוסים בהילוכם, כדי שנגיע במהירות ליעד הביניים שלנו - יער לא גדול בסביבת קובנה.

מיד עם הגיענו ליער זה, הורדתי מעל בגדיי את הטלאי הצהוב והרגשתי עצמי - ובוודאי גם כל האחרים - חופשי. לא עוד יהודי מושפל, כי אם אדם בן־חורין היוצא להילחם נגד האויב האכזר למען החופש והכבוד היהודי. למפקד הקבוצה לא הייתה כל הכשרה פיקודית, ובפרט לא פרטיזנית, וכנראה

שהוא מונה לפקד על הקבוצה רק בזכות היותו חבר במפלגה הקומוניסטית. הוא קיבל מהמטה בגטו מפות ובהן נקודות ציון להתמצאות במסלול שעלינו לעבור, אולם כבר בצעדים הראשונים שלנו ביער זה, הסתבר שהמפות מיושנות והנתונים הפיזיים בשטח שונים ממה שצוין בהן. והעיקר – חָסר לנו הידע הבסיסי בטקטיקה הנדרשת כדי להצליח בדרכנו; לא לימדו אותנו טקטיקה פרטיזנית מהי, ואיך מתנהגים פרטיזנים בכלל, ובפרט בדרכים.
לאחר הליכה של כחצי שעה בתוך היער נתקלנו, ביערן והמפקד לא ידע איך לנהוג במקרה כזה. היערן ראה אותנו, והיה ברור שאם ניתן לו ללכת לדרכו הוא עלול להביא עלינו פורענות. התורה הפרטיזנית אומרת: אם אין לך סיבה להיפטר מאיש שנקלע בדרכך בדרך אלימה, קח אותו עמך כדי שלא יספיק ולא ירצה להודיע לשלטונות על הימצאות הפרטיזנים, הַפחֵד אותו שאם יגלה משהו יבולע לו ולמשפחתו, כי הפרטיזנים תמיד ימצאו אותו. לאחר ש"האורח" עבר כברת דרך ארוכה עם הפרטיזנים אפשר היה לשחרר אותו באזכור הציווי והאזהרה שקיבל, ולמען הזהירות פנתה הקבוצה "למענו" לכיוון הלא נכון, כדי שאם למרות האזהרה יסכן את עצמו, ויתחשק לו לספר למישהו על הפגישה עמנו – הוא ימסור פרטים לא נכונים.
המפקד שלנו נהג לא כשורה כשהחליט להתעלם מהיערן, ונתן לו ללכת לדרכו. ייתכן שהיערן נבהל, וגם הוא החליט "לשכוח" את הפגישה עמנו, כי אחרי לכתו לא באו לחפש אותנו, אולם זה היה הימור גדול. כלל־יסוד נוסף אצל הפרטיזנים הוא: הפרטיזן פועל בלילה. כדי להגיע ליעד הפעולה או לבצעה באזור בלתי מוכר על הפרטיזנים להשתמש במורה־דרך מקומי המכיר את הסביבה, שאותו לוקחים מבית המשפחה, ובני המשפחה מוזהרים שאם מי מהם ילשין עלינו, הוא יוצא להורג מיד, ואחריו יגיע גם תורם של כל בני המשפחה.
מנוחת הפרטיזן היא ביום, לאחר שבחר לו את המקום, בית בודד בפאתי כפר או מחוצה לו. עם הכניסה לבית מופקדת עליו שמירה, ועל בני הבית נאסרת היציאה ממנו ובמקרה שבעת שהות הפרטיזנים בבית נקלעים לשם אורחים, גם הם מעוכבים. בצאת הפרטיזנים מהבית לוקחים, בכל מקרה, מישהו מבני־הבית שישמש בן־ערובה מפני הלשנה אפשרית לשלטונות, והוא ישוחרר רק לאחר שמתרחקים, מרחק רב מביתו.
צודיקוב ניסה להוליך את הקבוצה לפי המפה שקיבל לידיו במטה המחתרת שבגטו, אך עד מהרה הוברר לנו שהוא אינו מתמצא במפה או אולי המפה לא הייתה מעודכנת. הוא עיין ועיין במפה כשהכל מחכים להוראות ממנו, אבל כלום לא התרחש. שמואליק מורדקובסקי, שגם הוא היה בקבוצה

שלנו, קיבל לידיו את המפה והוביל אותנו כברת דרך בתוך היער עד שהגענו להסתעפות דרכים שלא הייתה מסומנת במפה, ופרץ ויכוח בינו ובין המפקד המוביל על הכיוון שאליו אנחנו צריכים לפנות. חברים בקבוצה הבחינו בחוסר היכולת של המפקד להמשיך ולהוביל אותנו, היו ריטונים ונשמעו דעות שיש להפסיק את המסע ולחזור לגטו לקבלת הדרכה מדויקת. החברים ששצידדו בדעה זו, ניסו לשכנע גם את האחרים בצדקת דבריהם, אך הם לא הצליחו בכך, נפרדו מאתנו ופנו לדרכם, בחזרה לגטו. הנשק שהיה בידיהם נלקח וחולק בין הנותרים.

הייתי בין אלה שבחרו להמשיך בדרך ונצמדתי אל קבוצת החברים שהחליטו לעשות כמוני. כשירד הערב ובחוץ החשיך, לא ידענו איך להמשיך בדרכנו ונשארנו ביער לחכות לאור הבוקר. נשכבתי מתחת לעץ ונרדמתי. למחרת היום, מיד עם עלות השחר, חידשנו את מסענו תוך כדי גישושים בשטח הלא מוכר. המפקד החליט לשלוח סיירים לבדוק את הדרך, ומאחר ששמואליק גילה בקיאות בהתמצאות כללית, הוא וחבר נוסף נשלחו למשימת הסיור.

הקבוצה נעצרה במקום והמתינה יחד עם המפקד לשובם של שני הגששים שלנו שיצאו לתור את הדרך. אולם השניים בוששו לחזור, וצודיקוב החליט להמשיך להוביל אותנו בדרך, כשהוא סומך על יכולתו האישית למצוא את נתיב ההליכה הנכון ובטוח שנפגוש בדרך את הסיירים שלנו. בדיעבד, הסתבר שלא יכולנו לפגוש אותם כי הקבוצה פנתה, בטעות, לכיוון אחר. שוב החלו ריטונים, וחברים נוספים הודיעו שהם מפסיקים את מסעם וחוזרים לגטו. גם מהם נלקחו כלי־זינם. בינתיים ירד לילה נוסף, ועד אור הבוקר לא היה מה לעשות אלא לנסות לנוח.

כשהתעוררתי, מצאתי לצדי רק עוד ארבעה חברים, שנותרו מקבוצתנו שמנתה בצאתנו מהגטו שמונה־עשר איש. מצב הרוח היה ירוד, ובלב כולם התחיל לכרסם הספק בתועלת שתצמח לנו ולמחתרת בגטו, מהמשך המסע של חמישתנו לאוגוסטובה. התכנסנו, ולחלל נזרקה השאלה האם יש טעם להמשיך בדרך. שקלנו בדבר והגענו למסקנה שעלינו לחזור לגטו להתארגנות מחודשת, כי לא נוכל למלא את התפקידים שהוטלו על הקבוצה.

וכך לאחר יום וחצי של הליכה התפוררה קבוצתנו, שהייתה הראשונה ב"מסע אוגוסטובה" ולא המשיכה בדרכה.

בלבבות דואבים החלטנו לחזור לגטו כדי לקבל הנחיות חדשות, מציאותיות יותר. כל "ארסנל" הנשק היה עתה בידינו. מובן, שלא חשבנו להכניס את הנשק שהוצא כבר מהגטו, אבל לא הייתה לנו כל כתובת מחוץ לגטו שבה

יכולנו להשאירו והחלטנו להטמין את הנשק באדמה, במקום מסומן, שגם מישהו אחר מהחברים יוכל למוצאו. ארזנו הכל בתוך שתי פנכות־אוכל צבאיות גרמניות, חפרנו בור מתאים על יד אבן־הקילומטר ה־35 בכביש קובנה – מריאמפול, והסווינו את המקום שלא יעורר חשד. מכאן ואילך חייב היה כל אחד ואחד לתכנן את דרכו בחזרה לגטו, באופן עצמי.

במלתעות הגסטאפו

ידעתי שבמקביל לכביש קובנה – מארימפול, מובאים יום־יום מהגטו יהודים לעבודה בהנחת כבל תת־קרקעי, לחשמל או לטלפון, שנמתח במקביל ולאורך הכביש הזה, והחלטתי להסתנן לקבוצת יהודים זו ולשוב אתם לגטו. היהודים שעבדו בהנחת הכבל היו מגיעים למקום במשאיות, בלוויית שומרים גרמנים חמושים, וכך הם גם חזרו לפנות ערב לגטו. זיהיתי את אתר העבודה, התקרבתי למקום, המתנתי בין השיחים לבוא היהודים והתכוננתי להצטרף אליהם. כשראשוני היהודים החלו בעבודתם יצאתי לאט ממחבואי בכוונה להצטרף אליהם. אך כאן קרה דבר שלא ציפיתי לו: אחת המשאיות שהסיעה את היהודים מהגטו פיגרה אחרי האחרות, ובאותה משאית נסע הרב־סמל הגרמני שהיה האחראי על השמירה, והוא הבחין בי בעת שיצאתי מתוך השיחים והתקרבתי לאנשים העובדים. לא עבר זמן רב והוא צץ על ידי וציווה עליי להניח את המכוש, לקח אותי הצִדה והחל לחקור אותי: מי אני, מה אני עושה כאן ואיך הגעתי לכאן. טענתי שאני שייך ל"בריגדה" הזאת ובאתי עם הקבוצה מהגטו הבוקר. גם ה"קוֹלוֹנֶן־פִירֶר" בא לעזרתי והעיד לטובתי, אך לשווא. הגרמני הורה לי ללכת לפניו, הביא אותי לגדר ונעמד מאחורי גבי. שמעתי אותו שולף את אקדחו, אבל אינו דורך אותו ואומר לי: "אם לא תאמר לי עתה את האמת מי אתה ואיך הגעת לכאן, אני יורה בך!" נשארתי עומד ללא נוע ועניתי לו בנימה שקטה: "באתי עם כל האחרים מהגטו לעבודה". עמידתי השקטה עוררה כנראה בו ספקות, והוא ציווה עליי לחזור לעבודה. חשבתי שבזה הסתיים הענין והתפללתי שהיום יחלוף מהר. אך כעבור כשעה שב הגרמני, בלוויית חייל נוסף, והורה לי ללכת אתם.

צעדתי לפני הגרמנים והגענו לתל, שם ישבו שניים מחבריי למסע – אליעזר צודיקוב מפקד הקבוצה שלנו, ומשה מילנר. הסתבר שהם התכוונו לחזור לגטו בדרך שבה בחרתי, וגם הם נתגלו על ידי אותו גרמני. הגרמני הזה

הצליב את העובדות, החליט שיש כנראה, קשר כלשהו בין שלושתנו ועשה ניסיון להעמיד אותנו במבחן. *[אחר כך נודע לי שיום לפני כן ברחו חמישה שבויים ממחנה שבקרבת המקום, וכל אנשי הביטחון הגרמניים קיבלו הוראה לדווח על כל תנועה חשודה באיזור]* הוא פנה אליי בשאלה: "אתה מכיר אותם?" "בכלל לא!" אמרתי. גם חבריי הכחישו כל היכרות עמי, אך למרות זאת צורפתי אליהם והופקד עלינו משמר. עד שהפגשתי עם שני חבריי למסע, קיוויתי שבסוף היום אחזור עם ה"בריגדה" של הכבל לגטו, אך מרגע זה התחלתי לפקפק האם הדבר אכן כך יהיה. שלושתנו הבנו שמצבנו אינו טוב. דיברנו בינינו בלחש וסיכמנו "להחזיק מעמד". ישבנו במקום הזה כשעה עד ששוב הופיע הרב־סמל וציווה עלינו לבוא אתו. ה"קולוֹנֶן־פִּירֶר" ניסה בכל דרך לעזור לנו ולמנוע את הוצאתנו מהשטח, אך מול הגרמני הוא היה חסר אונים ודבר לא הועיל. הגרמני הרגיע את ה"קולוֹנֶן־פִּירֶר" ואמר לו שהוא מביא אותנו רק לחקירה, ובערב נצטרף ל"בריגדה" ונחזור לגטו. עד מהרה הופיעה משאית צבאית, ונאמר לנו לעלות, ובליווי הרב־סמל ושומר גרמני נוסף הובאנו למחנה־כליאה של הז'נדרמריה הגרמנית. רב־הסמל, בכבודו ובעצמו, ליווה אותנו למפקדת מחנה־הכליאה ומסר אותנו, תמורת קבלה, לידי הז'נדרם האחראי במקום.

מחנות־כליאה מסוג זה, היו מפוזרים בכל רחבי ליטא; במקומות אלה ריכזו הגרמנים חשודים, שנשארו שם זמנית עד שהעבירום לחקירות, לבתי הסהר וגם להוצאה להורג.

שטח המכלאה "שלנו" היה רחב־ידיים, ובתוך המתחם של המַחֲנוֹן הזה, המגודר בשלוש שורות של גדרות תיל בגובה של כשלושה מטר, יכולנו לנוע באופן חופשי. מלבדנו ומלבד לשומרים לא היו אסירים נוספים במקום. ישבנו ודנו במצבנו ולא ידענו מה צפוי לנו; תלינו תקוות בהבטחתו של הגרמני ל"קולוֹנֶן־פִּירֶר" שבערב ניסע עם ה"בריגדה" לגטו. ואכן, כשירד הערב נעצרה שיירת המשאיות שהובילה את עובדי־הכפייה היהודים לגטו וה"קולוֹנֶן־פִּירֶר" בא אל שער מחנה־הכליאה וביקש לצרף אותנו לחוזרים לגטו. זמן רב התעכב ה"קולוֹנֶן־פִּירֶר" והסביר לשומרים שהובטח לו שכך ייעשה, אך פניו הושבו ריקם, הם נסעו ואנחנו נשארנו במקום.

אוכל לא נתנו לנו, אך מכיוון שהיינו עייפים נרדמנו על הדרגש. הייתי שקוע בשינה עמוקה כשהעירו אותי והאירו על פני בפנס־כיס מסנוור. שניים עמדו על יד הדרגש וזירזו אותנו לקום וללכת אתם. מחוץ למכלאה עמדה מכונית שחורה ונצטווינו להיכנס לתוכה, ולשבת במושב האחורי שם שמו עלינו מזוודות כבדות, שגם הסתירו מעינינו את הדרך. שמעתי

שהגרמנים שלקחו אותנו אומרים: "הם לבושים טוב מאוד, טוב יותר מאשר החיילים שלנו." ואכן, לפני צאתי מהגטו קיבלתי ממפקדת המחתרת בגדים טובים וגם מגפיים כמעט חדשים, שנלקחו מבתי־המלאכה בגטו, שם ייצרו אותם עבור הגרמנים, הבנתי את תמיהתם של הגרמנים.

לא אמרו לנו לאן אנחנו נוסעים, ודבר זה התברר לנו רק לאחר שהגענו למקום מושבו של ה"גֶסטַאפּוֹ" בקובנה. היומנאי קיבל אותנו על יד דלפק, רשם את שמותינו, ואגב כך "שיחק" באקדח ואמר לנו בהצביעו עליו: "רק תנסו משהו, וזה יופעל."

מיד אחרי זאת הוכנסנו שלושתנו ביחד, לתא צר ללא כל ריהוט ויכולנו לשבת בצפיפות, רק על הרצפה. "האכסניה" הנוכחית שלנו, ה"גֶסטַאפּוֹ", הטילה אימה נוראה, אבל אמרנו אחד לשני: "נחזיק מעמד בכל תנאי!"

רגעים ספורים לאחר שהובאנו לתא, החלו פונים אלינו אנשים מתאים אחרים. ראשון הפונים דיבר ליטאית ואמר: "שמעתי, שאתמול לקחו הרבה יהודים מהגטו, זה נכון?" קפצתי ראשון, ואמרתי: "לא נכון, רק הבוקר יצאתי מהגטו." שאלה זו והאחרות עוררו בי חשד שהדוברים פועלים מטעם ה"גֶסטַאפּוֹ" ומנסים לבדוק את זהותנו. השאלה הבאה הייתה בשפה הפולנית. האיש הציג את עצמו ככלוא בגלל סחר בשוק השחור שרצה לדעת מדוע הובאנו לכאן. ידעתי פולנית, אבל עניתי לו בגרמנית, שאין בינינו מי שמבין את שפתו. ענינו לכל השאלות כדי שלא יתעורר הרושם שאנו מסתירים משהו.

היינו מודעים למצבנו והצטרכנו להתכונן לתת תשובות, אם יחקרו אותנו. דבר אחד היה ברור: הגרמני שתפס אותנו מסר ל"גֶסטַאפּוֹ", את גרסתנו, שלדעתו אינה נכונה, וכי הוא ראה אותנו מגיחים לשטח לפני שהיהודים מהגטו ירדו מהמשאיות. לשאלה זו היינו צריכים להמציא תשובה שתתקבל על דעת החוקרים, וסיכמנו ש"מותר לגלות להם את האמת" בסיפור טיפשי. כל כמה שהתירוץ שלנו יהיה טיפשי יותר, יש סיכוי סביר שדווקא הוא יתקבל על דעתם. לא היינו בטוחים, שהחוקרים יקשיבו לדברינו ויתחשבו בתירוץ שלנו, אבל החלטנו לנסות.

סיכמנו שכל אחד ידבר בשמו אך הסיפור יהיה זהה: "אתמול בבוקר נתפסתי לעבודה ב"בריגדה" של ה"הֶרסְפַּרפלֶגוּנג", האנשים נלקחים לשם בכל בוקר מהגטו להעמסת גזעי עצים כבדים על משאיות ביער מרוחק מחוץ לקובנה וחוזרים מאוחר מהעבודה, כשהמשאית של ההרספרפלגונג עברה סמוך למקום שעובדת "בריגדת הכבל" קפצתי מהמשאית והצטרפתי ל"בריגדה" זו. מדוע? כי מבריגדת "הכבל" חוזרים מוקדם יותר לגטו".

כל הלילה ישבנו על הרצפה בתוך תא המעצר במרתף ורק בשעה עשר בבוקר בערך, הובאנו לקומה עליונה בבניין והושבנו על ספסל בפרוזדור. מול הספסל שלנו היו חדרי משרדים ונאמר לנו לחכות עד שיקראו לנו. לאחר החושך המוחלט ששרר במרתף שמחתי לראות את אור היום שחדר דרך החלונות לפרוזדור שישבתי, ועם האור הגיע אליי גם חומה של השמש. ביושבנו על הספסל חלף על פנינו יהודי, אחד מהעובדים ב"בריגדה" של ה"גֶסטַאפּוֹ", לבוש חלוק לבן, והבחנתי שהוא מנסה להתקרב אלינו וליצור עמנו קשר. אך אנשים שונים הסתובבו כל העת בפרוזדור ומנעו ממנו לעשות זאת, אך כשנותר, לשניות ספורות, רק עמנו שאל: "מה אמרתם?" הספקנו לענות לו שלא דיברנו. הבנתי שמישהו מהמחתרת בגטו ציווה עליו לבדוק את העניין שלנו ולפעול למעננו, בהתאם למצב. הבחנתי שלאחר תשובתנו הוקל לאיש, לא ידעתי אז ולא נודע לי לעולם מי היה האיש ואיזה תפקיד הוא מילא בשחרורנו מה"גֶסטַאפּוֹ".

לאחר זמן מה, בעודנו ממתינים על הספסל בפרוזדור, עבר שוב על ידינו האיש בחלוק הלבן וסינן מבין שיניו: "תקבלו מלקות!" והסתלק. אולי מפני שהוא אמר את המילים "תקבלו מלקות" בביטחון כזה מלא, האמנתי לדבריו. הראשון שנקרא להיכנס למשרד היה אליעזר צודיקוב, והוא נשאר בפנים זמן רב. בפרוזדור שישבתי לא נשמע דבר מהמתרחש מעבר לדלת המשרד. לאחר שצודיקוב יצא מהמשרד נקראתי אני, ולא הספקתי לשמוע מצודיקוב דבר.

כשנכנסתי פנה אליי הגרמני, איש ה"גֶסטַאפּוֹ", ביקש ממני פרטים אישיים ורשם משהו בטופס. לאחר שסיים לטפל ברישום, הוא החל לשאול על האירוע שבגינו אני נמצא כאן, ואני סיפרתי לו את "האמת": "תפסו אותי לעבודה להרספרפלגונג וכשהמשאית עברה ליד "בריגדת הכבל" קפצתי ממנה והצטרפתי לעובדים בבריגדה זו." "כך, אתה יודע שאסור לעשות דבר כזה, למה עשית זאת?!" שאל ואני עניתי: "כי בכבל הולכים יותר מוקדם הביתה." אף שריר לא זז בפניו של הגרמני, ורק עיניו המימיות הביטו בי, הוא קם מכיסאו ואמר: "אני אראה לך ללכת הביתה מוקדם! הגרמני ניגש אליי ואמר לי להתכופף, מישש את מכנסיי על אחוריי, והבחין שאני לובש שני זוגות מכנסיים, "למה זה, שני זוגות?" הוא שאל. "קר לי," אמרתי. "אז תפשיל זוג אחד ותתכופף" וסינן מבין שיניו: "ספוֹר!" המילה "ספור" לא חדרה באותו רגע לתודעתי. רק לאחר מכן, אך כנראה מאוחר מידי, הבנתי למה הגרמני התכוון – הוא רצה שאני אספור את המלקות שהוא ייתן לי. לפתע התחילו לנחות על אחוריי מכות מפרגול קשיח. בתחילה

שתקתי, אך בהמשך החלטתי לצעוק, חשבתי שצעקותיי ישפיעו על הנאצי והוא יחדל, אולם בתגובה לצעקותיי קיבלתי מכות מגולת העופרת שהייתה בקצה הפרגול בעורף, ואז חדלתי מצעקותיי. לפתע הוא חדל מלהכות אותי ושאל: "כמה?" ואני הרי לא ספרתי את המלקות, ועניתי: "לא יודע". כ"עונש" על כך שלא ידעתי כמה מלקות הוא כבר נתן לי, הוא המשיך להנחית על אחוריי עוד כעשר מכות, ולאחר מכן גירש אותי מהחדר.

הייתי המום, אך לא איבדתי את עשתונותיי. שבתי לספסל וכשהאחרון מהשלישייה שלנו, משה מילנר הוזמן פנימה, הייתי קשוב למתרחש מאחורי דלת המשרד והבחנתי לפי הרעש שבקע ממנו שהגרמני התחיל להכות גם אותו. הדי המכות שקיבל מילנר הגיעו לאזני בפרוזדור וספרתי – שישים. מכאן הסקתי שזהו מספר המכות שגם אנוכי קיבלתי. כל העת, גם אחרי המלקות, העסיקה אותי המחשבה, מה עומד לבוא אחרי זה?

כשמילנר יצא מהמשרד ציוו על שלושתנו ללכת "לעבודה". מיד הגיע מישהו מאנשי ה"בריגדה" שעבדו במקום, והוליך אותנו משם לעבודה. האיש אמר לנו שבתום יום העבודה נחזור לגטו עם אנשי ה"בריגדה" שלהם.

צורפתי לעבודה, בתוך הבניין של ה"גֶסטַאפּוֹ", אל יהודי שעסק במיון כלי זכוכית. הייתי משוכנע שאיש זה עובד קבוע ב"בריגדה", ושאלתי אותו על נוהלי העבודה במקום. תוך כדי השיחה התברר לי ששמו של הבחור הוא ישראל גיטלין, ושזה יומו הראשון לעבודה ב"בריגדה" זו. הוא סיפר לי שבבוקרו של אותו יום, צורף הוא ועוד שמונה צעירים יהודים, לקבוצת היהודים שעובדים באופן קבוע ב"גסטאפו", והוא גם הדריך אותי בעבודה. השעות והרגעים הבאים עברו עליי במתח רב, חיכיתי שהשעה תהיה כבר ארבע כדי להיווכח שאמנם פניי מועדות לגטו. כל עובדי־הכפייה היהודים הסתדרו בחצר הפנימית המרוצפת של ה"גסטאפו" מוכנים לצעוד לגטו, ובתוכם גם אני ושני חבריי יצאנו עם הקבוצה מחצר ה"גסטאפו". הרגשתי הקלה, אך החרדה לא פגה עדיין, כל עוד לא נכנסתי לגטו חששתי שמא יקרה לי משהו בדרך.

שמתי לב שגיטלין איננו אתנו, אך פחדתי לשאול את הסובבים אותי מה פשר הדבר, ושתקתי. בדיעבד, התברר שתשעת היהודים שעליהם נמנה גם גיטלין, עוכבו בסוף יום העבודה בתואנה שעליהם להביא משאית קש, ורק אחרי זה אמורים היו לשוב בנפרד לגטו; אך עוד באותו ערב הם הובאו לפורט התשיעי לבצע משימה מיוחדת במינה: להוציא את גופות היהודים שהומתו ברבבותיהם במקום נורא זה, כולל אלה שנלקחו ב"אקציה הגדולה", לשרוף אותן על מדורות אש ולכתוש את העצמות, עד היותן לאפר, למען

טשטש את עקבות פשעי הרצח של הנאצים ועוזריהם.
בהגיעי לגטו הלכתי מיד אל אייזיק סרבניצקי, הנציג שלנו במטה המשותף של מחתרת הגטו, סיפרתי לו את כל מה שהתרחש מאז יצאתי עם הקבוצה. עשיתי זאת מיד מתוך שיקול אחד בלבד – להזהיר את חברינו, שלא לשלוח אנשים נוספים לאותה דרך, כל עוד לא יחולו שינויים בתכנית המסע לאוגוסטובה. אייזקה – כך הוא כונה בפי חברינו – הקשיב לדבריי בקשב רב, ובעקבות סיפורי פנה למטה בבקשת הבהרות מהאנשים שעיבדו את פרטי המסלול וההנחיות שניתנו לנו לדרך. הוא ערער על דרכי הפעולה של מתכנני מבצע אוגוסטובה, אך לא התחשבו בדבריו. אבל בקבוצה שלנו הוחלט שלעת עתה, חברינו לא יצאו עוד לאותה דרך.
למחרת התחלתי להרגיש את תוצאות המלקות שקיבלתי – הכאבים הלכו וגברו מיום ליום. במשך שבוע ימים יכולתי לישון רק על הבטן, ועד שחלפו לגמרי עבר שבוע נוסף.

ההתעלמות מהכישלון

לפי הנוהל, הייתי כבר שייך למסגרת הכללית של המחתרת, ושבועיים לאחר שובי לגטו נקראתי למטה ונאמר לי להתכונן ליציאה מחדש. שאלתי האם יש שינוי בדרכי הארגון ובהנחיות, אך נאמר לי כי לא שונה דבר מפני שהמסקנה של אנשי המטה היא, שכישלון הקבוצה הראשונה היה מקרי. לא הסכמתי לצאת בשנית לפי אותה תכנית הליכה, והפעם לא הצטרפתי לקבוצה שיצאה לכיוון אוגוסטובה.
לדאבון הלב, גם דרכה של קבוצה זו לא צלחה, ובטרם נודע על הכישלון הנוסף נשלחו מהגטו קבוצות נוספות, שרבים מחבריהן נתפסו על ידי הליטאים ונמסרו ל"גסטאפו". היו מקרים שהחברים מצאו את מותם מידי הליטאים. רק שניים, שמואליק מורדקובסקי ונחמיה אנדלין, הצליחו להגיע למקום שיועד מתחילה להיות הבסיס הפרטיזני של מחתרת גטו קובנה *[פרטים, ראה בספרו של נחמיה אנדלין "בדרכי הלחימה הפארטיזנית", הוצאת "מורשת" – ספריית הפועלים].*
נחמיה ושמואליק הסתובבו בשטח וחיפשו אחרי "הצנחנים" הסובייטים שהיו אמורים להיות במקום, כדברי אנשי מטה הארגון של המחתרת, ולקבל את ראשוני החברים מגטו קובנה, אך לשווא – לא דובים ביער וגם לא "צנחנים", והם חזרו עם ידיעה זו למטה המחתרת בגטו. לאחר מכן הכל

הודו שבאותה עת, כלל לא הוצנח אף אחד באזור יערות אוגוסטובה. חברי המחתרת שנתפסו בדרכם לאוגוסטובה נכלאו בבתי הסוהר, אחדים נהרגו בעת ניסיונם להתנגד למעצר, אחרים נעלמו, וחלק מהחברים שנלכדו הובאו לפורט התשיעי, וגם אותם הכריחו לעבוד בהוצאת גופות היהודים המומתים מתוך הבורות ובשריפתן.
לאחר שכמעט כל הקבוצות שנשלחו לכיוון אוגוסטובה נתפסו, השתכנע גם מטה ארגון המחתרת בגטו, שהמסע לאוגוסטובה אכן נכשל. תנועת המחתרת בגטו הוכתה קשות עקב הכישלון שנחלה, ומטה המחתרת החליט לחדול מלשלוח אנשים נוספים בדרך זו ולחפש מוצא אחר.
בינתיים ציפינו יום־יום שיימצא נתיב חדש אל הפרטיזנים.

דרך חדשה להגיע לפרטיזנים

בבוקר, ב־26 באוקטובר 1943 הוקף הגטו בחיילים גרמניים ואוקראיניים. החיילים חדרו לגטו, החלו לחטוף אנשים ובה בעת ירו ללא אבחנה לכל עבר, כדי להפחיד את היהודים. בדרכים עקלקלות הגעתי לדירתם של דוד וזלטקה רודניק, שהייתה לא הרחק משער הגטו ושלושתנו עלינו לעליית הגג והתחבאנו. משם הצצתי החוצה וראיתי את הזוועה המתרחשת ברחובות הסמוכים ועל יד השער. בכי וצעקות־שבר נשמעו מפי היהודים, ויריות וצהלה של האוקראינים המתפרעים והמכים בהם.
היה זה יום ארוך מורט עצבים, ורק עם רדת הערב שככה ההמולה. האוקראינים עזבו את שטח הגטו בלוקחם עמם את קורבנותיהם, שלושת־אלפים וחמש־מאות יהודים לשילוח לאסטוניה.
בנובמבר 1943 נפגש חיים ילין, ראש ארגון המחתרת בגטו, ביערות רודניקי, עם מפקדי הפרטיזנים, רובם צנחנים ממוסקבה. חיים ילין חזר משם לקובנה עם הוראה להפנות את חברי המחתרת מהגטו לבסיסים של ה"חטיבה הפרטיזנית הליטאית" המתארגנת ב"רודניצקה פושצ'ה" *[היערות העבותים של רודניקי]*, בדרום־מזרח לעיר וילנה. אמנם, הדרך מקובנה ליערות רודניקי, לא הייתה קצרה מזו שליערות אוגוסטובה, כ־130 קילומטר, אך הפעם, עם ציון מקום היעד, נתקבלו גם הוראות וההדרכה הטקטית איך לנהוג בדרך כדי להצליח ולהגיע בשלום לבסיס הפרטיזנים; נקבעו מדריכים, מסלולים, וכללי הליכה תקינים. אחדים מחברי הארגון שיצאו ראשונים לבסיס ביערות רודניקי, שבו אחר כך לגטו והיו מדריכים־מובילים לקבוצות הנוספות. כך

גם היה חברנו שמואליק מורדקובסקי למורה־דרך שהוביל קבוצות מהגטו ליער.
שמואליק, שכבר "במסע אוגוסטובה" התבלט בכישרונו המיוחד להתמצא בשטח, הגיע ליערות אוגוסטובה, ולאחר ששב לגטו ומסר דין וחשבון במטה המחתרת צורף כעוזר פעיל על יד המטה הכללי של הארגון בגטו, ובהמלצת מטה המחתרת מהגטו הגיע למעמד מיוחד ביער, והוטלו עליו משימות ייחודיות במודיעין וקשר – עיסוקים שדרשו אומץ לב ותושייה.
ביער נוסד גדוד הפרטיזנים "מוות לכובשים הגרמנים", שקלט לשורותיו את אנשי ארגון המחתרת הכללי מגטו קובנה, הפרטיזנים היהודים שבאו מגטו קובנה היוו בהתחלה, כ־80% מהלוחמים בגדוד זה.

קרן־אור – "מילדוס 7"

בסתיו 1943 נפרד "השומר־הצעיר" משותפותו עם הקומוניסטים והצטרף אל הארגון המחתרתי המאוחד של תנועות הנוער הציוניות־חלוציות: "דרור", "החלוץ", "גורדוניה", "נצ"ח" ו"ארגון סטודנטים צ.ס." שהתקיים זה מכבר בגטו. בשלב זה נוסד גם הקיבוץ החלוצי שלנו בגטו, שקיבל את הכינוי המקוצר: "מילדוס 7", שם שנגזר מהכתובת – בית מספר 7 ברחוב מילדוס. במרוצת הזמן הפך שם זה ל"מושג" שהעניק כעין תג־כבוד, לכל מי שהשתייך לחבורה של הקולקטיב ב"מילדוס 7", והוא נשאר בתוקף לעד.
לייסוד הקולקטיב ב"מילדוס 7" קדמה אסיפה משותפת של החברים מתנועות הנוער שהוזכרו לעיל. התכנסות זו התקיימה באולם רחב ידיים, וראשי התנועות העלו בפני כלל החברים את התכנית להתארגנות שלנו בקולקטיב.
"מילדוס 7" היה בשבילי, כמו גם לחברים האחרים, קרן־אור שבקעה מהחושך הגטואי; בזכותו שבתי לחיי מסגרת שדמתה לזו שבווילנה בימי "הריכוז" ובקיבוץ של טבריג, כשאני בסביבה של חברים טובים ונאמנים. היו שם החברים שהכרתי קודם, ועתה נוספו עליהם גם החברים מ"השומר הצעיר". היינו חבורה תוססת שחידשה את חייה "כקדם", קבוצה מלוכדת שחזרה להתעמק בנושאים ערכיים שעליהם חונכנו: ציונות סוציאליסטית, ארץ ישראל ו"הגשמה" אישית. המושגים של עזרה וערבות הדדית שוב קיבלו את ממדיהם האמיתיים, וזה בא לביטוי בחיי היום־יום שלנו, על אף היותנו כלואים בגטו.

חברי הקולקטיב שוכנו בצריף שהיו בו שתי דירות סמוכות, כשכל אחת מהדירות הללו הייתה בת שני חדרים בתוספת שירותים ומטבח, ואני גרתי בקולקטיב עם עוד כעשרים חברים. כארבעים חברים נוספים השתייכו לקולקטיב שלנו, אך לא התגוררו במקום כי בשתי הדירות שלנו לא היה די מקום עבור כל חברי הארגון, וזכות הקדימה למגורים ב"מילדוס 7" ניתנה לאלה מבין חברינו שהיו בודדים ללא משפחות, ולא היו להם קרובים בגטו.
עם קיבוץ החברים ל"מילדוס 7" הוחלט להכין "מַלִינָה" – מקום מסתור – מתחת לבית. הרעיון לבנות "מַלִינָה", לא היה מקורי שלנו. באותה תקופה תרו היהודים בגטו אחרי כל דרך להינצל מציפורני המוות, וה"מַלִינָה" יכלה לשמש מקום סתר בעת פורענות כלשהי, שהייתה צפויה בכל עת. גם ה"מַלִינָה" שלנו אמורה הייתה לשרת את חברינו כמקום מחבוא במקרה של אקציה בגטו "עד יעבור זעם". אולם, בבנייתה נלקחה בחשבון האפשרות לנצלה לטווח הארוך – כשיתקרב יום השחרור – כמקום־הצלה לחברים שלא יעלה בידם לצאת מהגטו ולהצטרף לפרטיזנים, או שלא יימצא להם מקום מסתור בצד ה"ארי".
הקשר עם הפרטיזנים היה בידי הקומוניסטים. הדבר היה מובן מאליו, כי הפרטיזנים פעלו כזרוע של המפקדה הצבאית הסובייטית וההוראות לפעילות, כמו גם אנשי הפיקוד הבכיר של הפרטיזנים – הגיעו ממוסקבה בצניחה. לא ניתן היה לקיים את המסגרת של המחתרת הכללית ללא שיתוף עם מוסדות הגטו, אשר בהם תפסו עמדות בכירות האנשים שהשקפת עולמם הייתה ציונית, וגוף אחד לא יכול היה לפעול ללא השני. על רקע זה היו הסכמים בין הגופים שנגעו לדרכי הפעולה של המחתרת האנטי־נאצית בגטו, כולל הרכב הקבוצות שתצאנה ליער; כל קבוצה, וקבוצה אמורה הייתה לכלול בתוכה מספר יחסי של חברי התנועות השונות, בהתאם למספר חבריהם במחתרת. אולם כשהגיעה עת המבחן, ניצלו הקומוניסטים את העובדה שהם בעלי הקשר המקורבים אל התנועה הפרטיזנית והפלו אותנו לרעה; מספר החברים שלנו בקבוצות היה פחות מזה שהוסכם עליו בהסדר הכללי, ובפרט קופחו בנות התנועה שלנו, בטענה שאין להביא ליער נשים, מפני שהן לא כשירות להילחם. אולם הקומוניסטים עצמם לא פסקו מלצרף לקבוצותיהם נשים שנמנו על ארגונם. לאור זאת ראינו צורך דחוף להכין "מַלִינָה", שתשמש בעיקר את החברות.
את תכנית ה"מַלִינָה" הכין חברנו מנחם סַדוֹבסקִי, שהיה מהנדס מוסמך, והעבודה המעשית נעשתה בידי החברים בעצמם. כמעט כל חברי הארגון שלנו השתתפו בערבים במלאכת הבנייה של ה"מַלִינָה". התכנית כללה הכנת

מלאי מזון ומים והותקנו בה תאורה וצינור־אוורור, שמוצאו היה בחוץ והוסווה היטב. את החומרים לבניית ה"מַלִינָה": קרשים, צינורות, וכל היתר העברנו על כתפינו מהרובע הראשון שקוצץ באותה עת משטח הגטו.

העבודה בהכנת ה"מַלִינָה" ב"מילדוס 7" גיבשה את החבורה שלנו ויצרה אווירה של שותפות הדוקה - הכל לקחו חלק במבצע זה, ואף נוצר הוויי חברתי מיוחד שבא לידי ביטוי באופנים שונים, וכלל אפילו "מזמור" שהלחן ומילותיו היו שיר עממי ידוע באידיש שחלק ממילותיו הותאמו למעשה שביצענו עתה:

דארט ווּ גראזן זיינע נאסע,
שטייט א קרעניצע פארטראכט -
קומען מיידלעך שעפן וואסער,
מיט די עמערס אלע נאכט...

ובתרגום לעברית:
בשדה עשבי־הבר הרטובים,
שקועה באר מים בשׂרעפיה.
לשם באות נערות לשאוב מים
לילה, לילה...

בשורות האחרונות הוחלפו המילים המקוריות:
ל"קומען מיידלעך שעפן זאמד...
פון מאַלִינֶע אלע נאכט", באידיש,

ובעברית:
באות הנערות לשאוב חול...
מה"מַלִינָה" לילה, לילה.

בינתיים נוצלה ה"מַלִינָה" לאימונים בנשק. היינו מתכנסים בה ולומדים מפי מדריך, בעל עבר צבאי, שנשלח ללמדנו להפעיל נשק נגד האויב. ב"מַלִינָה" הרחבתי את היכרותי עם הרובה והרימון.

לקחתי חלק פעיל בבנייתה של "מַלִינָה" נוספת, בביתו של מנחם סדובסקי, שם עבדתי עם שמואליק מורדקובסקי. פתח הכניסה ל"מַלִינָה" זו אמור היה להיות דרך תנור־האפייה הביתי של הדירה, אך כשהתחלנו לחפור מתחת לתנור, שהיה בנוי מלבנים והיה בעל משקל לא מבוטל, התמוטט

משפחתה של דינה (1934).

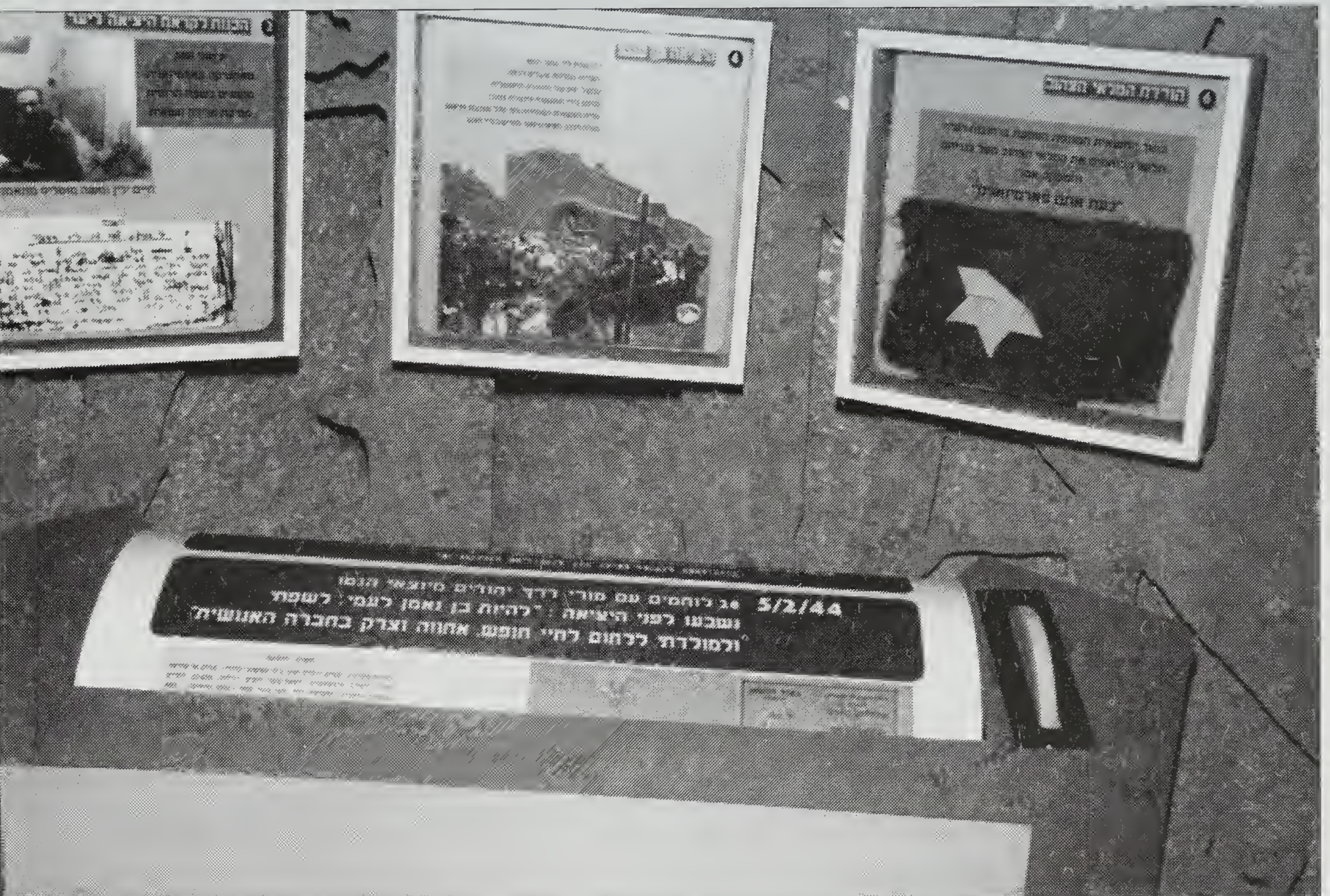
מימין לשמאל: האחים הֶייבּוּש (יהואש), ישראל, האם חיה, האב אשר ודינה.

חברים מקולקטיב "מילדוס 7" בגיטו קובנה. מימין לשמאל: אסתר גלַס (שֶבץ), יוסף מלמד, יצחק קָשיב (קוֹפּצֶ'בסקי), דינה גלעין (מוּרביץ'), [ראובן לויתן], הינדה קַצֶנוֹבּסקי (אַקֶרמַן), מיכאל גלַס [אביבית קשיב], דב לוין, צבי שֶפֶר (גרישָה שֵייפר), רחל לוין (רשל רוֹזנצַווייג), יונה רוֹכמַן, [צדוק אביתר (בְּלֵיימַן)].

חברים מקולקטיב "מילדוס 7" בגיטו קובנה. שורה א' מימין לשמאל: [צדוק אביתר (בְּלֵיימַן)], [בלהה לוין], ברוך גוֹפֶר (גרודניק), דב לוין, רחל לוין (רַשֶל רוֹזנצַווייג), חיים גלעין (גֶכטֶל), [פנינה רוֹזין], צבי בַּראוֹן. שורה ב': דינה גלעין (מוּרַביץ'), פנינה גופֶר (סוּקֶניק), אסתר גלַס (שבץ), מיכאל גלַס, [דבורה יצחקי]. שורה ג': [--], [אליעזר (לוֹלקָה) אַייזֶנבּוּד], [דינה שטֵיינבֶּרג] [--], יונה רוֹכמַן, יוסף רוֹזין, [--], [שושנה אֶקֶרלינג (זִימַן)], [--], [--], יוסף מלמד.

שבועת החברים מהקולקטיב ב"מילדוס 7" לפני הצטרפותם לפארטיזנים.
(מתוך התערוכה של מחתרת גיטו קובנה ב"משואה" - תל יצחק).

חלק מהחפירה ולא ניתן היה להמשיך בעבודה, ומבצע זה נגנז.
היינו למשפחה גדולה של חברים. הקולקטיב העניק כוח לכל אחד ואחד מהחברים וכולם נרתמו לשאת בעול המעשה של הקבוצה, הכלל דאג לפרט והפרט עשה כל מה שביכולתו למען הכלל.
בחרנו הנהגה של התנועה המאוחדת והנהלה נפרדת לענייני הקולקטיב. הקולקטיב ב"מילדוס 7" התבסס על המתכונת שהייתה נהוגה בקיבוצי ההכשרה שהתקיימו עד לפרוץ המלחמה; נקבעו האחראים לניהול כללי של הקולקטיב, לענייני כספים, תזונה והסדרת עבודת החברים.
ברקע של הקולקטיב ב"מילדוס 7" היו החברים מ"פועלי ציון צ.ס." שהיו מבוגרים מאתנו, ובחלקם תפסו עמדות חשובות במוסדות הגטו. הם היו שותפים מלאים לתנועה וסייעו רבות ליסודו ולקיומו של הקולקטיב.

דינה

בקולקטיב הכרתי את דינה מורביץ', נערה צעירה ויפה, והתאהבתי בה. דינה הייתה חברה ב"השומר הצעיר", בוגרת הגימנסיה העברית ע"ש שוואבה בקובנה והיא הצטרפה עתה לחבורה שלנו ב"מילדוס 7". היא הנעימה בקולה הערב את התכנסויות החברים שלנו בקולקטיב בשירים שידעה לשיר.
הידידות שנרקמה ביני לבין דינה התהדקה והפכה במרוצת זמן קצר לאהבה, ולא הסתרנו את הדבר מעיני החברים. דינה הייתה באה ל"מילדוס 7", בדרך כלל בערבים, ואני חיכיתי במשך כל היום בכיליון עיניים לבואה, נהגתי אף לחבקה ולנשקה בכל פעם שהצלחנו להתחמק מהחבורה.
עם כיבוש קובנה על ידי הגרמנים עקרה משפחתה של דינה, לפי פקודת הצורר הנאצי, מהעיר לגטו, ולאחר שהכרנו בגטו ביקרתי בביתה ופגשתי את הוריה – אביה אשר, ואמה חיה מורביץ'. את שני אחיה, ישראל ויהואש, לא הספקתי להכיר – הם נלקחו באקציה של ה"אינטליגנטים" ונרצחו.
חיי היום־יום בקולקטיב התנהלו כסדרם, אולם הכל ציפו לרגע היציאה ליער. עתה כשהקשר עם היער היה ממשי ונקבעו הליכי הארגון הסדירים ליציאה מהגטו, נותרה רק בעיית התור. הייתי בין המועמדים הראשונים בתור ליציאה ליער, אולם ההמתנה שלי ליציאה מהגטו התארכה מידי פעם מסיבות שונות. דחייה אחת שעיכבה את יציאתי ליער למשך מספר שבועות, הייתה בגלל מקרה יוצא־דופן – הבריחה מהפורט התשיעי.
בליל 25 בדצמבר 1943 ארגנו את הבריחה הנועזת מתוך הפורט התשיעי

חברי המחתרת מהגטו, שנתפסו על ידי הגרמנים בעת המסע לאוגוסטובה ונכלאו בפורט התשיעי, יחד עם שבויי־מלחמה סובייטיים־יהודים. מספר חברים מארגון המחתרת וגם מהשבויים, הצליחו לחדור לגטו והוסתרו בתוך הגטו על ידי המחתרת ובסיוע ראשי הגטו. חברים אלה מסרו עדויות ממראה עיניהם בפורט, ופעילות המחתרת שותקה למשך כמה שבועות בגלל מאמציהם הבלתי נלאים של הגרמנים בתוך הגטו ומחוצה לו, לחשוף את הבורחים מהפורט. הגרמנים ניסו בכל האמצעים, לגלות קצה של קצהו של חוט, אך הדבר לא עלה בידם. רק לאחר שמטה המחתרת נוכח לדעת שהגרמנים הירפו מהחיפוש אחר בורחי הפורט, חודשה היציאה ליער, ובורחי הפורט היו הראשונים בתור שהוצאו מהגטו והובאו לבסיס הפרטיזני ביערות רודניקי. הציפיה לקריאה לצאת ליער לא הפריעה לפעילות החברתית שהתנהלה בקולקטיב שלנו; היו התכנסויות של החברים שבהן עסקנו בנושאים שונים: עתידה של ארץ ישראל, דרכי ההתיישבות בארץ וכיוצא בזה. ארץ ישראל נשארה רחוקה פיזית, אך קרובה מבחינה נפשית.
על המתרחש בארץ בעת ההיא לא ידענו דבר, אולם כולנו האמנו שהפורענות הנאצית אינה מאיימת על הארץ ועל יהודיה. התקווה שגם אנו נגיע לארץ ישראל, הדחיקה מלבותינו את המציאות המרה שסבבה אותנו, וחזרנו לאווירה שאפיינה תנועת נוער. קיימנו ב"מילדוס 7" אסיפות ובירורים אידיאולוגיים, ערבי־הווי ואף מסיבות חגיגיות. כולנו, כל החברים ב"מילדוס 7", השתתפנו במסיבות בשירה בצוותא, של השירים העבריים מהימים הטובים שמלפני המלחמה. נהניתי במיוחד, משירת ה"סולו" של חברתי דינה ושל חברתנו גיטה פוגר, וכן מהפיליטונים בפרוזה ובחרוזים שכתבה והקריאה בפנינו לֶרקַה רוזנבלום שנסבו, בדרך כלל, על אורח החיים בגטו. מהמסיבות הבולטות שלנו בקולקטיב, שנחרתו בזיכרוני במיוחד, אני יכול לציין את מסיבת החנוכה של שנת תש"ד־1944, שבה השתתפו גם חברים ממפלגת צ.ס, וביניהם בעלי מעמד רם בממסד היהודי בגטו. באירוע הזה התפתח אפילו, ויכוח אידיאולוגי בין חברינו מ"השומר הצעיר" לבין חברי המפלגה, אך הכל התנהל ברוח טובה והסיכום היה: הלוואי שנגיע למועד שתעמוד בפנינו רק הברירה בהכרעה על דרכי ההגשמה בארץ ישראל, אבל עד אז...
מסיבה נוספת ומרשימה, התקיימה בקולקטיב בערב הפרידה שנערך לחברים מהקבוצה שלי לפני צאתנו ליער. במעמד חגיגי זה נשבענו שבועת אמונים, שנוסחה כך: "אני, חיים גכטל, נשבע להיות בן נאמן לעמי, לשפתי ולמולדתי, ללחום לחיי חופש, אחווה וצדק בחברה האנושית".

לרגל יציאתי ליער הקדישה לי לרקה רוזנבלום (הדרי) סטרופטוכון זה:

חָתַרְתָּ בְּמַיִם זְדוֹנִים - אַשְׁרֶיךָ
יָדְךָ אַל נָא תִּירֶף, חֲתֹרָה גַּם הָלְאָה
יַגִּיעַ הַיּוֹם בּוֹ שִׁילּוּמִים תְּבַקֵּשׁ
מִלְחֶמֶת נָקָם לְעַמְּךָ אָז תִּשְׁאֲלָה.

גְּדוֹלָה וּקְדוֹשָׁה שְׁלִיחוּת זוֹ לָךְ בָּחַרְתָּ
כָּל פַּחַד מִלִּבְּךָ הַשְׁכִּיחָה,
טֹל בִּרְכַּת פְּרֵידָה גַּם מִמֶּנִי, אֲחוֹתְךָ
לֵךְ הַעְפֵּל וְהַצְלִיחָה.

כשיצאתי ליער לקחתי עמי - בנוסף לציוד האישי - שני פריטים: תמונה קטנה של דינה עם הקדשה ואת הסטרופטוכון של לרקה, שאותו כתבה לי לפני צאתי ליער, על גבי פיסת נייר ששמרתי בכיסי. אך ההליכה המרובה שלי בעת היותי פרטיזן גרמה לכך שהנייר נשחק לפירורים שאי אפשר היה לאחותם שוב *[כאן שחזור אותו סטרופטוכון, שלרקה מסרה לידיי 52 שנים לאחר יציאתי ליער]*.

התמונה של דינה נשארה אצלי הרבה יותר זמן, ו"יצאה" אתי מהיער, אך נגנבה ממני יחד עם הארנק שבו החזקתיה, אולם זכיתי והתאחדתי מחדש עם דינה אהובתי, למשך כל חיי.

ביולי 1944 חוסל הגטו בקובנה ואחרוני יהודיה, ביניהם שרידי משפחת מורביץ', הוגלו למחנות הריכוז בגרמניה. האב אשר, אדם נאור ונעים הליכות, נספה במחנה דכאו. דינה ואמה הצליחו להישרד, ואנחנו נפגשנו מחדש, לאחר המלחמה והקמנו את משפחתנו. אמה של דינה, חיה מורביץ', התגוררה אתנו כשהיינו בדרכנו לארץ וגם בארץ, והיא נפטרה בשנת 1982.

יוצאים מהגטו ומצטרפים לפרטיזנים

סוף־סוף הגיעה ההודעה שציפיתי לה: "יוצאים!" במשך שני ערבים, המתנתי יחד עם חבריי לא הרחק משער הגטו ליציאה ליער, אך חזרתי ל"מילדוס 7" כלעומת שבאתי. הקבוצה שלנו, השישית במניין, שפניה מועדות ליערות רודניקי אמורה הייתה לעזוב את הגטו, כמו הקבוצות שקדמו לנו, במסווה של "בריגדה" היוצאת לעבודה אל מחוץ לקובנה לתקופה ממושכת... וגם

אותנו היו צריכים להסיע במכונית משא. מפאת תקלות הגיעה המכונית רק בערב השלישי להמתנה, בליל שבת ה־5 בפברואר 1944.
בהינתן האות התקרבנו לשער הגטו שברחוב וַוארניו והסתדרנו בשורות כמקובל אצל כל "בריגדה" היוצאת לעבודה. האחראי מטעם לשכת העבודה, יענקעל'ה ווירבובסקי, קרא בקול רם בשם ה"בריגדה" שלנו שתתייצב בפניו ובפני השומרים הגרמניים בשער לביקורת היציאה, ואנו צייתנו לו. הוא לא חסך מאתנו את מנת הגידופים שמתלווה, בדרך כלל, אל היוצאים לעבודה, והאיץ בנו "לעמוד בקצב" המוכתב על ידי הגרמנים. התקרבנו אל השער שנפתח בפנינו לרווחה ויצאנו עם כל "הפועלים", 28 במספר, אל מעבר לשער. נשאנו מתחת למעיל חגור צבאי – חגורת עור רחבה מסביב למותניים, שאליה מחוברת חגורה אלכסונית, כְּזו שכל פרטיזן שכיבד את עצמו התהדר בה. על החגורה הרחבה הייתה אשפת־הכדורים ("פַּטרוֹנטַש"), עדיין ריקה. כובע הפרווה, גם הוא חלק מהציוד הפרטיזני, מוסט כמעט עד לגובה העיניים. כעשרה מטרים מעבר לשער, כמעט באפלה גמורה, חנתה מכונית משא שהדופן האחורית שלה שמוטה למטה. החשתי את צעדיי, והנה אני כבר בתוך המכונית. שמיכת פוך מועלית אלינו ובתוכה מקלע. על המכונית מעמיסים גם צרורות קטנים המכילים כדורים, תרופות וחומרי חבישה. הכל התנהל כשורה וכשאחרון החברים עלה למכונית נכנס גם חיים ילין, ראש המחתרת המזוינת בגטו קובנה, לתא הנהג והתיישב על ידו, הוא אשר ישגיח על הנהג וידריך אותו במסע ויפקח על המתרחש בדרך.
רק מורי־הדרך שלנו – נחמיה אנדלין, זוניא שטרום וברוך לופיאנסקי, היו חמושים באקדחים טעונים. גם הם יוצאי הגטו, שהיו בבסיס הפרטיזנים ושבו לגטו לקחת ולהוליך גם אותנו לשם. הרביעי בחבורה זו היה חברנו, שמואליק מורדקובסקי מהקולקטיב ב"מילדוס 7", שגם הוא אמור היה לשמש לנו מורה־דרך נעדר, מפני שזמן קצר לפני יציאת הקבוצה שלנו הוטלה עליו משימה להוליך בחזרה ליער את "אַלבִּינַה" – היא גֶסִיָה גלֶזֶר, שהגיעה ליערות רודניקי מברית המועצות בצניחה לפעילות פרטיזנית, והגיעה לביקור בגטו קובנה בשליחות מפקד חטיבת הפרטיזנים שלנו. בתקופת ההמתנה בגטו, שהה שמואליק כמובן בקולקטיב ב"מילדוס 7" ואף על פי שהיה מטבעו אדם מופנם לא יכול היה להשתמט מלענות לשאלות הרבות של חברינו שנסבו על אורח החיים, על האווירה השוררת ביער ועל דרכי הלחימה הפרטיזנית באויב הנאצי.
לאחר נסיעה קצרה נעצרנו ברחוב יאנובה, ושם הועלו למכונית חבילות ארוזות ובהן רובים ותחמושת שנרכשו בדרכים שונות על ידי המחתרת

ואוחסנו זמנית במקום סתר בעיר. ועתה באנו לקחת את השלל הזה, כדי להשתמש בו ביעילות במלחמה נגד הקלגסים הנאצים. העלאת הנשק למשאית נעשתה במהירות, והמכונית זזה והמשיכה בדרכה. מורי־הדרך שלנו חילקו את הנשק בין חברינו, וכולנו נצטווינו לטעון את הרובים ולהיות מוכנים לפתוח באש בעת הצורך, לפי פקודתו של נחמיה אנדלין שעמד בראש קבוצת מורי־הדרך והיה גם מפקד הקבוצה.

המשאית הייתה מכוסה בברזנט, והטיפול בנשק נעשה באור הקלוש שחדר לתוך המשאית מבחוץ לאחר שהפשלנו מעט את הברזנט שעל הפתח האחורי. בירכתי המכונית ניצבו ארבעה חברים שלנו - שלבשו את מדי הצבא הגרמני - מתחזים ל"שומרים" המובילים אסירים. שניים מאלה היו חברינו מהקולקטיב - גרישה שייפר (שפר) ויוסף רוזין, וכולנו צחקנו לשמע הקללות והגידופים שהם השמיעו בגרמנית.

את דרכנו מקובנה, כמאה קילומטר, עברנו במכונית ללא תקלות. שלג דק כיסה את הדרך והאיר אותה במקצת, אך לא הצלחנו לזהות את המקומות שבהם עברנו.

במשך הנסיעה הוסיפו מורי־הדרך שלנו לפרט את הִלכות ההתנהגות הפרטיזנית. תוך כדי כך הגענו למקום מסוים ונעצרנו, קיבלנו פקודה לרדת, ולא האמנו למראה העיניים: פתאום הפכנו ל"פרטיזנים ממשיים", חמושים ברובים, החגור מעל לבגד העליון, ואין יותר טלאי צהוב על הבגדים. עודנו מדברים מעט ובלחש, אך בכולנו שולטת ההרגשה של החופש. נהג המשאית שיצא מתאו, גם הוא נדהם למראנו, הוא לא יכול היה להתאפק ואמר: "עליתם כמסכנים בשער הגטו והנה אני רואה לפני פרטיזנים במלוא מובן המילה."

חיים ילין שליווה אותנו עד כאן נפרד מכל אחד ואחד מאתנו בלחיצת יד חמה ובמילים הבאות: "נקמו בנאצים, ושובו בשלום עם הניצחון". התרגשות החברים הייתה רבה, אך לא היה זה המקום ולא הזמן ל"השתפכויות סנטימנטליות", ועד מהרה ציווה עלינו המפקד נחמיה אנדלין להתקדם ברגל לכיוון שסימן בידו, אל הדרך המובילה לבסיס, שלנו. הקבוצה חולקה לחוליות ועל כל חוליה הופקד אחראי. שני מורי־הדרך האחרים, זוניא וברוך, צירפו אליהם שניים משלנו, ויצאו בחוד הקבוצה - כגששים.

לפנינו היו עוד יותר מעשרים קילומטרים שאותם הצטרכנו לעבור ברגל עד שנגיע לבסיס, בהם כברת דרך עד פסי הרכבת, שאותם היה עלינו לחצות בדרכנו. שטח זה היה בשלטון עוין, אך עיקר הסכנה הייתה בעת חציית פסי רכבת שלפנינו. פסים אלה היוו למעשה כעין "גבול" בין השטח שהיה בשליטת הגרמנים לבין ה"טריטוריה" הפרטיזנית; חיילים גרמנים

פיטרלו כל העת לאורך פסי הרכבת, בנוסף לעמדות הירי הקבועות שהיו מצוידות במכונות ירייה כבדות כדי להרתיע ולמנוע מהפרטיזנים את הגישה למסילה.

השחר עמד להפציע, והמדריכים החלו לתור אחר מקום ל"מנוחת־יום" שאליו יש להיכנס בעת חושך, כנהוג אצל הפרטיזנים. המקום שנבחר למטרה זו היה ביתו של איכר, אשר עמד על תל מבודד מהכפר הסמוך. הוצבתי עם חבר נוסף מקבוצתנו לשמירה, והאחרים התמקמו בתוך הבית. למרות היות הבית מרווח יחסית, הוא לא היה גדול מספיק לכל הקבוצה שלנו, והיה עלינו להצטופף מעט בתוכו. עם אור הבוקר סיימתי את משמרתי בחוץ ונכנסתי לתוך הבית לנמנם קצת, דבר שלא כל כך הסתייע בידי, מחמת ה"זמזום" הבלתי פוסק של חבריי שסובבו אותי. הוחלפנו בשמירה בשומרים אחרים, אך הפעם לא בחוץ כי אם על יד פתחי הבית, ושומר נוסף נשלח לעליית הגג לצפות על המתרחש בסביבה, מוכן בכל עת להזעיק אותנו להיערכות מתאימה במקרה שיתגלה כוח עוין.

עם רדת הערב יצאנו שוב לדרך והתקדמנו עד שהגענו לפסי הרכבת ונערכנו לחצות אותם. הכוח שלנו פוצל לחוליות, והופעלה טקטיקה צבאית מתאימה: הראשונים חצו את הפסים הגששים ותפסו עמדות כדי לחפות על הבאים אחריהם וכך חצינו את הפסים חוליה אחרי חוליה, עד שכל הקבוצה עברה ליער הסמוך. על החוליות האחרונות שלנו, נפתחה אש ואנחנו השבנו באש מכלי הנשק שלנו. אש הגרמנים לא הייתה יעילה ונוצר הרושם שהם יורים, רק כדי "להפגין נוכחות".

כשהיינו כבר מהעבר השני של פסי הרכבת, ב"טריטוריה" של הפרטיזנים, פג המתח והמשכנו את דרכנו ביער הידידותי לנו, לאור היום. הספקנו לצעוד כחצי שעה בדרכנו הבטוחה וממרחק לא רב מאתנו נשמעה קריאה בשפה הרוסית: "עמדו! סיסמא!". נחמיה אנדלין, מורה הדרך ענה לקריאה, אולם מהצד שכנגד שמענו דריכת נשק ואזהרה: "לא לזוז! כל תזוזה שלכם תיענה על ידינו באש!". איש רכוב על סוס החל להתקדם לעברנו באיטיות וכשהגיע, ציווה עלינו לנוע לפניו כשהוא מכוון אותנו לכיוון שממנו בא, הוקפנו בבת־אחת על ידי קבוצת פרטיזנים חמושים, שעד עתה היו מוסתרים מעינינו ונתבקשנו שוב להזדהות. לאחר דין ודברים קצר, נחה דעתם של "שובינו" ומפקד יחידת פרטיזנים אמר לנו, שהוא בקושי כבש את יצרו שלא לפתוח עלינו באש, כשהבחין בדמדומי הבוקר בקבוצת אנשים שרובם לובשים מדים של הצבא הגרמני. הוא הציע שנחליף בגדינו – למען בטחוננו. המדים הגרמניים שלבשנו מוצאם היה מ"בתי המלאכה הגדולים" בגטו;

בבתי מלאכה אלה תפרו מדים, ייצרו מגפיים, חגורות, אשפות־כדורים ופריטים רבים נוספים עבור הצבא הגרמני מחומרי־הגלם שהגרמנים סיפקו לבתי־המלאכה. בסיוע אנשי המחתרת שעבדו שם, ובחלקם אף היו בעמדות־מפתח בבתי מלאכה אלה, הצליחה המחתרת לשים את ידה על ציוד רב ורב־גווני, שהתנועה נזקקה לו עבור חבריה־לוחמיה. רק בהיותנו ביער נוכחנו לדעת עד כמה גדול הסיכון במקומותינו ללבוש מדים גרמנים אלה, ובמיוחד כשנמצאים בתנועה בדרכים ששוטטו בהן גם קבוצות פרטיזניות אחרות.

כשהיינו כבר בשטח הנשלט על ידי הפרטיזנים, התפוגג המתח, ואני יכול לומר שאפילו נהניתי מהטיול בתוך יער האורנים. לא נשאתי עמי כל משא, פרט לרובה הרוסי הארוך שלי, וכמה עשרות כדורים שתחבתי לתוך האשפות.

בקבוצה היינו שבעה מהקולקטיב של "מילדוס 7": אני, ברוך גרוֹדנִיק, יעקב סוֹסנִיצקִי, גיטה פּוֹגֶר, יעקב קַאֲוֶוה, יוסף רוֹזין וגרישה שֵייפֶּר.

בדרכנו הגענו לבסיס של החטיבה הטרוֹקַאִית, שנקראה גם חטיבת "גֶנִיס". אנשי הגדוד הזה אירחו אותנו יפה, כיבדו אותנו באוכל ממטבחם, שם גם נחנו מעט ויצאנו באור היום להמשך הדרך, לכיוון הבסיס שלנו. בהיותנו בדרך נפגשנו עם קבוצת פרטיזנים יוצאי גטו וילנה, כולם יהודים כמונו. נעצרנו לשוחח עמם, ולאחר ההתרגשות הראשונה מהפגישה, סיפר לנו מפקד הקבוצה על מצבם הקשה של גדודי החטיבה הווילנאית; רוב הלוחמים שלהם הם חסרי נשק, ואם יש כבר נשק הוא אינו מתאים לביצוע משימות קרביות, ולכן הם מקדישים את כל מאמציהם להשגת נשק מכל מקור אפשרי, ובעיקר מהכפריים שבסביבה שאגרו כמויות רבות מהנשק שנעזב על ידי הצבא האדום בעת נסיגתו. אבל כדי להוציאו מידי אלה, יש צורך להפעיל תחבולות מתחבולות שונות, ובראש וראשונה להופיע בפניהם חמושים. מאחר והגדוד הווילנאי דל בנשק ממשי, הם אילתרו רובי־דמה שגילפו מעץ ו"חימשו" בהם את החברים שאין להם עדיין נשק – למען הרושם. כשראו שלכל אחד מאתנו רובה, תחמושת, ואנו לבושים כראוי ונועלים מגפיים במצב תקין, לא יכלו להסתיר את התפעלותם ואת רגש הקנאה. למפקדם הייתה רק בקשה אחת, שכל אחד מאתנו יתרום מהתחמושת האישית שלו כדור אחד עבור אנשיו. בשבילו היו אלה אמורים להיות עשרים ושמונה כדורי רובה – אוצר שלם עבור הגדוד שלו, לדבריו. בקשתו זו נדחתה על הסף, ובצורה חד־משמעית על ידי אנשי "המפלגה", בטענה שאין אנו רשאים להפר את הפקודה שקיבלנו בצאתנו מהגטו: להביא את כל הציוד בשלמותו, לבסיס שלנו.

אף אחד מהחברים שלנו, מ"מילדוס 7", לא הכיר את המפקד או איש אחר מהקבוצה הווילנאית, אך דבריו ותיאור המצב כפי שהוא העלה אותו בפנינו, נגע מאוד ללבנו, ומבלי שנדברנו בינינו, הוציא כל אחד מאתנו בחשאי, שלושה כדורים ומסרם בסתר למפקד היחידה הווילנאית. הבעת פניו העידה על הכרת־תודה, אך גם על צערו על שאינו יכול לבטא את תודתו במילים, ובפומבי.

קבוצת הווילנאים פנתה לדרכה, ואנו – לבסיס שלנו. העמקנו להיכנס ליער ומחמת העלווה הצפופה, החל אור היום להימוג לפני המועד.

עם דמדומי הערב הראשונים הגענו לבסיס הגדוד שלנו – "מוות לכובשים". מפקד הגדוד, קוסטיה רודיונוב, ועמו הקומיסאר דוידוב, וכל הפרטיזנים שהיו באותה עת בבסיס באו לקבל את פנינו. הם נראו מרוצים מכך שכל אחד מאתנו חמוש ברובה, שלא כמו שאר הקבוצות מהגטו שהקדימו אותנו. בנוסף לנשק האישי, הבאנו עִמנו לבסיס גם שני מקלעים בינוניים, כך שהגדוד הגביר את כוח האש שלו בבת־אחת, כמה מונים.

בחבורה שהקיפה אותנו עם בואנו לבסיס, לא היו לי מכרים רבים. עד אז לא היו כאן חברים מ"מילדוס 7" והבודדים שהכרתי ונפגשתי אִתם כאן, היו שותפיי למסע לאוגוסטובה – לייזר צודיקוב, משה מילנר, מיכאל גֶלבּטרונק, יוסף פיירשטיין ואברהם פרֶנקֶל – שני האחרונים היו פליטים מפולין והשתייכו לארגון הרביזיוניסטי בגטו. כאן פגשתי גם את ישראל גיטלין שהכרתיו ביום שהייתי עצור בגסטאפו בקובנה, ועבדנו יחד במיון כלי זכוכית. כולם סקרו את כולם. באותו מעמד ניגש אלי פרץ פַּדִיסוֹן, גם הוא מיוצאי גטו קובנה, אך מבוגר בהרבה ממני, איש עם עבר צבאי, הסתכל עליי ואמר: "אתה נראה פרטיזן אמיתי," אודה שדבריו של פדיסון מצאו חן בעיניי, אך היה עליי עוד להצדיק את הערכתו זו במעשים, ואמנם את זאת עשיתי בהמשך.

מפגש הקבוצה שלנו עם פיקוד הגדוד לא היה ארוך; המפקד וגם הקומיסאר השמיעו באוזנינו רק כמה מילות ברכה, ופנינו להתמקם במחפורות. כעבור כשעה נקראתי למטה ושם רשמו את הפרטים האישיים שלי והודיעו לי במקום שאני מוצב ל"פלוגה הלוחמת" (בּוֹיֶיוָאַיָה גרוּפָּה) – זוהי פלוגת המחץ של הגדוד. מפקד הגדוד הציע לי לשמש בתפקיד מקלען, בהוסיפו שתפקיד צבאי זה הנו מכובד, ובדרך כלל מוענק למקלען דרגת סמל. אך לאחר שנוכח לדעת שההכשרה הצבאית שקיבלתי אינה מספיקה כדי למלא תפקיד זה הוצבתי כלוחם מן השורה, רובאי ב"פלוגה הלוחמת".

אנשי גטו קובנה לא עזבו אותנו גם אחרי המפגש הרשמי עם מפקדי הגדוד,

ועשו כל שביכולתם כדי להקל את קליטתנו במקום. באותו ערב ראשון היינו ערים וישבנו יחד עם "הוותיקים" עד לשעות המאוחרות של הלילה. סיפרנו על ההתרחשויות האחרונות בגטו והם סיפרו לנו על התערותם בבסיס ועל החיים בו. כאן גם נודעה לי פרשת הבריחה של חברינו מהפורט התשיעי לכל פרטיה, ועם זאת הופיעה מולי דמותו של זוּשֶא... לעולם לא אשכח את זושא ובני משפחתו שבצל קורתם זכיתי ליחס אבהי ולאווירה משפחתית חמה בגטו.

זושא מְסַפֵּר (עדותה של נשמה...)

זושא כפי שהכרתיו, גבוה רחב־גרם, שפעת שערות ראשו מסורקת לאחור, כשבצדעיו מבצבצות שערות השיבה הראשונות. הוא נראה כמו אז בשנות השלושים לחייו, לבושו פשוט – ז'קט מָהוּהַ ומתחתיו חולצת פלאנל בעלת צווארון צר ששוליו הופשלו כלפי מעלה וסוּדר כרוך למחצה על צווארו. זושא הרבָּה לחייך ואגב כך הייתה נחשפת שן הזהב היחידה שבשורת שיניו העליונה, הוא היה כבד־פה, אבל זה לא הפריע לו. נגר היה במקצועו, נגר־בניין. אפילו בימים הקודרים ההם לא סר ממנו הריח המיוחד של העצים שהיה מעבד למשקופים, לדלתות, לחלונות על ידי ניסור, הקצעה והתאמה למידות הדרושות. ידיו המיובלות שימשו לו אז יותר מכל, לדיבור ולא ליצירה כבעבר, הן היו לו לעזר להשלמת המילים שנתקעו בפיו מחמת הגמגום. זה היה זושא – זושקא בפי מכריו ובפי אשתו חיה, שילדה לו בן ובת. הבן היה אז כבן עשר והילדה כבת שש.

הכליאה בגטו גרמה סבל רב לכולם, גם למשפחתו של זושא, אך את המגורים הדלים שעמדו לרשותו הוא פתח לחסרי־בית. בתקופה מסוימת הסתופפו בצל קורתו ארבעה או חמישה פליטים, שזכו אצלו לא רק למגורים, אלא הוזמנו גם להסב לשולחן האוכל ובני הבית חילקו עִמם את פיתם הדלה.

יום אחד, לאחר האקציה שנערכה במגרש הגדול בגטו, הובלו זושא ובני משפחתו לפורט התשיעי, ובין אלפי היהודים מגטו קובנה שנלקחו לשם, נורו גם הם למוות בפאתי בור ענק – אחד מני רבים, שנכרו בשולי השטח של המצודה התשיעית הקובנאית. מכאן עדותו של זושא: "הבור הענק היה כבר מלא על גדותיו ביהודים מומתים כשנגררתי גם אני לְהִיָּרוֹת. זמן רב שכנתי בבור, לא יכולתי להציץ החוצה מעבר לאדמה שנערמה עליי. לא ידעתי אם יש עוד חיים בעולם, או שמא חרב העולם עד היסוד והכל מת

יחד אִתי. ממד הזמן נעלם ממני, ולא ידעתי עוד דבר.
יום אחד הסירו את העפר מעיניי, תפסוני והתחילו לפשפש בפי ולאחר שעקרו את שן הזהב היחידה שלי נשאוני למדורה דולקת. בשוכבי על ערמת העצים הבוערים אמרתי בלבי, כי עתה אוכל למצוא לי נקודת תצפית בקרבת מקום ולהשקיף ממנה על מעשיהם של האנשים החיים.
כשהאיר היום הבחנתי בהילוכם האטי והכבד, וממרחק כבר הצטלצלו השלשלות שכבלו את רגליהם, היו אלה הכלואים. הם לא דיברו ביניהם, וגם עם שומריהם לא החליפו מילה. בלי אומר הם ניגשו לעבודה: הוציאו את גופות המומתים מהבור, גררון לשטח "המדורות" והניחו אותן לפי הסדר – שכבת עץ ושכבת גופות, וחוזר חלילה. במרחק מה מהמדורה עמד גרמני סמוך לחיים ובידו פנקס ועיפרון ורשם, וברגע שקרא "שלוש־מאות": הוצתה אש בערמת גופות זו והכלואים הופנו לבנות מדורת־גופות נוספת. כך המשיכו במלאכה זו באותו יום וחזרו על מעשיהם ימים רבים.
לאחר ששבעתי את המראה הזה נתתי את דעתי על העוסקים במלאכה. תחילה לא הכרתים, אך לפתע הבחנתי שהם נערי קובנה, יהודים. מוזר, הם נראו לי מבוגרים יותר משזכרתים מסלובודקה, ומפגישותנו בגטו. חשבתי לעצמי: נראה ששנים רבות עברו מאז! הן אני נשארתי צעיר כפי שהייתי והם בגרו בהרבה. אך באחד מקטעי השיחות שהגיעו לאוזניי נודע לי שהעת היא שנת 1943. כלומר, בסך־הכל חלפו כשנתיים מהיום שהורדתי לבור! אין זאת, אלא, שהזקנה קפצה עליהם בעודם עולי־ימים – אמרתי לעצמי. וכך יום־יום, התבוננתי במעשיהם, ויכולתי להבחין מידי פעם בפנים מעוותות מבכי של נער זה או אחר; אולי נתקל בגופת קרוב משפחה, חבר או מכר טוב, ואולי הוא מירר בבכי בשל יהודי שנרצח על לא עוון בכפו. לפעמים נדמה היה לי שמישהו מהנערים – ובכל פעם אחר – ממלמל משהו לעצמו. לא שמעתי את הדברים, אך שיערתי שהוא בוודאי אומר "קדיש" ואולי, פולט קללות כנגד הרוצחים.
נחתתי על עץ מהנץ קרן־האור הראשונה ועד רדת הערב, והסתכלתי במעשיהם. רק כשהשתררה חשכה מוחלטת הובלו הנערים למדור המגורים, כך נקראו התאים המסורגים שבהם הם שוכנו ללינת לילה.
כרוח שגופו נשרף לא היה לי כל קושי לחדור גם למקום מגוריהם, והם שהיו מוקפים מתים כה רבים, לא הבחינו בי, השוהה בתאם. כשהסירו מרגליהם את השלשלאות והכניסום לתא המסורג שמעתי נהימות. כל נער היה מכונס בעצמו, נתון למחשבותיו, האם חשבו על העתיד בהסיחם את הדעת מזכר הגופות ששרפו כל היום? נראה שהסכינו זה כבר למראות הללו

ולריח שנדף מהגופות, וגם לכבלים ולשומרים החמושים הניצבים עליהם ולפיסת השמים המעוננים תדיר שמעל לראשם. התבוננתי מקרוב בפני הנערים, אך לא הבחנתי בהם סימן של יאוש, הם נאספו סביב תנור הברזל שבתא, ומישהו מהם התחיל לפזם ניגון יהודי, ועד מהרה הצטרפו כולם לשירה. השירה הייתה חרישית אך מלאת רגש והיא נמשכה ונמשכה. מידי פעם היה מישהו נזכר בעוד שיר ומצרפו לצרור השירים שנתקבצו במשך הזמן לרפטואר במקום המיוחד במינו. רוב מילות השירים היו רוויות געגועים לימי הרוגע בבית אבא־אמא, והיו גם שירי "הורה", אך רגלי הבחורים לא נשאום לרקוד. בתוך הזמרה שולבו דקלומים וקריאת פרקים מתוך סיפורי הפולקלור היהודי באידיש ובעברית - הכל מתוך הזיכרון.

המשכתי לבקר בערבים בתאם וקלטתי את דיבוריהם הגלויים ואת מאווייהם הכמוסים. מעל לכל הבנתי, שהם משתוקקים להביא לעולם עדות ממראה עיניהם כאן, מגיא־ההריגה הזה, ולאחר שחיברתי את קטעי השיחות ששמעתי מפיותיהם הצטיירה בפני התמונה הבאה: הבחורים הם חברי המחתרת היהודית הלוחמת האנטי־נאצית מהגטו; ארגון זה שהוקם בתוך הגטו, מאחד בתוכו את כל המשתייכים לתנועות הפוליטיות שברחוב היהודי - ציוניות ולא ציוניות - וכן יהודים בלתי־מפלגתיים ומטרת כולם היא אחת: ללחום ברוצחים הנאצים ובעוזריהם הליטאים.

הבנתי גם מדבריהם של הבחורים, שהארגון שלהם נתמך אף על ידי המוסדות הרשמיים של הגטו, כמו "האלטסטנראט" - "מועצת הזקנים", המשטרה היהודית ואחרים, וכי הם, הנערים, היו בדרכם להצטרף לפרטיזנים למלחמה בנאצים. בדרך ליער הפרטיזנים הם נתפסו והובאו לכאן וכעת, בשלהי 1943, הם אולצו בפורט התשיעי לעסוק בשְׂרֵפת עשרות־אלפי גוויות היהודים שהומתו כאן מאז פלישת הנאצים לליטא בשנת 1941. הם התוודעו עתה לזוועות שפקדו את היהודים בפורט התשיעי והאמינו שיעלה בידם להביא את עדותם לעולם החופשי וקיוו שבעזרת חבריהם למחתרת שנשארו בגטו, ובעזרת אלה שבוודאי כבר הצליחו להגיע ליערות הפרטיזנים ייחלצו מהגיהינום הזה. הנערים כולם היו בני אותו גיל - בשנות העשרים הראשונות לחייהם והמבוגרים שביניהם נראו בגיל עשרים וארבע עשרים וחמש.

בצד הנערים הללו הייתה בפורט התשיעי קבוצה אחרת: שבויים מהצבא האדום, כולם יהודים, שרידים מקבוצה גדולה יותר שהובאה לכאן עוד בשנת 1941. עתה נותרו מהם בחיים רק אלה שכוחם הפיסי והנפשי הספיק להם להחזיק מעמד עד כה. נערינו מצאו אותם מיואשים עד היסוד, אך בתקופה קצרה יחסית, הצליחו להפיח בהם תקווה ושיתפו אותם בתכנית

שלא תיאמן – לברוח מהפורט התשיעי! בשבילם היה זה כמו לחזור מהעולם שבו הייתי אני כעת, אל עולמם של החיים.

ראיתי את הנערים בהתחזק רוחם; הפעילים שבהם קיימו התייעצויות וקבעו את סדרי ההערכות למעשה הבריחה, קומתם החלה להזדקף, ברק מסתורי הופיע בעיניהם וחיות חדשה נסכה בהם. אף כי פרטי התכנית לא היו ידועים לרובם, מחמת הזהירות המתחייבת במצב כזה, פיעמה בלב כולם הרגשה של התרוממות־רוח.

עקבתי אחרי מעשיהם יומם ולילה ועל כן נשארתי גם במשך היום בתא הכליאה שלהם. והנה, פלא: שעות על גבי שעות כרע המסגר שבחבורה על יד דלת הברזל וקדח בה חורים זעירים, בעזרת חוט־ברזל שהשחיז שישמש לו מקדח. את מעשה הקדיחה הוא ביצע, כמובן בידיו בלבד. שעות רבות, ובמשך ימים רבים היה כורע על ברכיו כדי לקדוח בדלת הברזל במכשירו הדל את פתח ההצלה. בתחבולה מוסכמת על כולם נקבע הסדר שהוא, המסגר, יישאר בתא ולא ייצא לעבודה יחד עם כולם, עד שישלים את המלאכה. היה מרתק לעקוב אחרי ההכנות שלהם, אף על פי שלא היה ביכולתם לבחון את מסלול הבריחה פיסית, הם קלעו בתכנונם המדויק.

ליל ה־25 בדצמבר שכונה בפי היהודים בגולה "הלילה העיוור", הוא אשר נבחר על ידי הפעילים בחבורה לליל הבריחה מהפורט התשיעי, והלילה הזה האיר להם פנים. על אף שניסיון החיים שצברו הנערים לא היה רב, הסתבר שהשיקולים בקביעת מועד הבריחה שלהם היו נכונים. בהגיונם הבריא הם העריכו שבליל "חג המולד" ירוקנו הרוצחים הנאצים מספר לא מבוטל של בקבוקי "שנאפס" לקרבם, כהודיה לאלוהים המביא להם נצחונות אין סוף, ובשל רכוש הנרצחים הנופל לידם, כשלל. אין ספק שבלילה שכזה לא תהיה דעתם של השומרים הנאציים נתונה לכלואים היהודים הבזויים. וכי מה יכולים כבר אלה לעולל לגזע האדונים מהרייך השלישי המהולל והאדיר, למרוד? לתקוף את חייליו הבלתי מנוצחים?! לזה אין להם האומץ! לברוח? רק משוגע יכול להעלות דבר כזה במחשבתו! הנערים החליטו, אפוא, להוציא לפועל את תכנית בריחתם מהפורט התשיעי – בליל חג המולד, ובאותו לילה, סמוך לשעת הבריחה, הועברה ההודעה לכל הכלואים: הכל בורחים, איש לא יישאר במצודה.

חבר הפעילים הופקד על נקודות המפתח במסלול היציאה והכלואים נעו בשרשרת מפתח התא, שבו נפער החור בדלת הברזל, דרך מנהרה, עד לשטח הגלוי שהוסווה בסדינים לבנים כמראה השלג שכיסה את האדמה, ומשם לסולם החבלים המאולתר שהוכן בעוד מועד והוצמד אל חומת קיר המצודה.

התבוננתי ממרומי מושבי במראה הנפלא הזה: ראיתי את הדריכות על פני האנשים, שמעתי את הפעימות המואצות של לבותיהם והצטרפתי לתפילתם החרישית: מי ייתן ונעבור את החומה בשלום. רובם לא נתנו את דעתם על מה שיקרה להם מעבר לחומה, העיקר בעיניהם היה – לחוש את החופש. כולם יצאו־עברו, וראיתי את אחרון היוצאים מציג לגרמנים ציור: אצבע משולשת! נשארתי לבדי על יד החומה ונעשה לי עצוב. כל כך התרגלתי להיות עם הנערים הללו ובלעדיהם איבדתי כל תוכן בחיי־המת שלי. לא יהיה לי עוד אחרי מי לעקוב, עם מי להיות במחיצה אחת. אך עד מהרה הפך העצב לשמחה, הם הרי הצליחו לברוח מכאן, אמרתי לעצמי – מעשם זה הוא ניצחונם על הגרמנים, וניצחונם הוא ניצחון כולנו! וצעקתי אחריהם במלוא קולי האילם: גברתם על הנאצים! ניצחתם אותם! ניצחתם אותם! בירכתי אותם בדרכם לחופש, ונשמתי הזילה דמעת־גיל.

הגרמנים גילו את קלונם בשעות המאוחרות של הבוקר שלמחרת; צעקות וקללות מילאו את חלל שטח מצודת־המוות; כל הגרמנים שהיו במצודה, וכן רבים נוספים שהגיעו למקום, התרוצצו הלוך ושוב בחוסר אונים מוחלט. כמעט נחנקתי מצחוק ונהניתי הנאה רבה למראה הרוצחים הנאצים המתרוצצים מבוהלים, כשנשקם דרוך והם נתקלים ומתנגשים זה בזה, מטורפים מזעם. הצצתי בעיניהם, ראיתי בהן פחד וצחקתי ללא קול.

לא יצאתי את תחום המצודה, זהו תחום קבורתי וכאן עלי להישאר עד עולם, אך סקרנותי לא פגה. המשכתי להסתופף בין הרוצחים, הקשבתי לשיחם. שמעתי אחד מהם מספר: "הו, כן, מצאו נמלט אחד, לא הרחק מכאן שתלה את עצמו." היה זה כנראה אותו יהודי, משבויי הצבא האדום, שלא פסק במשך ככל זמן שביו לדבר על שאיפתו האחת: למות כאדם חופשי, והוא זכה לכך.

בימים שלאחר הבריחה הנועזת הגיעו לפורט התשיעי גרמנים רמי מעלה, אשר חקרו את מעשה הבריחה, אך לי לא היה עוד כל עניין להיות במחיצתם ועזבתים תוהים על ניצחונם של היהודים. זכיתי לראות מעשה נפלא, מעשה כביר, מפואר – שחרור עצמי של נערים יהודים ממצודת המוות, מהפורט התשיעי.

אף על פי שאדם פשוט הייתי במשך כל חיי, נגר בניין, ממעמד העמלים ובחיי לא ידעתי להשתמש במילים נשגבות – התאמצה נשמתי למצאן, כדי לבטא את רגשותיי ואת רגשות כל אותן הנפשות – אלה שנרצחו כמוני במצודה – על המעשה הנפלא של הנערים, שהבזק־הגבורה שלו האיר את מחשכינו."

עד כאן דברי זושא.

בגדוד הפרטיזנים "מוות לכובשים"

בבואי לגדוד הפרטיזנים "מוות לכובשים" עלה צורך מידי להרחיב את אפשרויות הקליטה, כי עם בואנו נוצרה צפיפות במחפורות והוחלט להכין מחפורות גם למגורי האנשים מהקבוצות הנוספות שעמדו להגיע אלינו מגטו קובנה. על כן, בתקופה הראשונה לשהותנו בבסיס עסקנו בבניית מחפורות.

למחרת בואי לבסיס, בדמדומי הבוקר, כשמהמרום מבין צמרות העצים הביטו עליי שמים חורפיים ומעוננים, העיר אותי קולו המהדהד של רב־סמל הגדוד בּוֹנדֶר. עיניי טרם נפקחו במלואן וכבר עמדתי במסדר, ומיד לאחר מכן צעדתי בשורה עורפית עם חבריי אל שפת נחל הַמֶרֶצַ'נקָה, שזרם באפיק צר בתוך היער שלנו לא הרחק מהבסיס, ורחצתי את ידיי ופניי במי הנחל הקפואים. מהנחל הוליך אותנו בונדר אל קרחת־יער, שם היו ערוכים בשורות ישרות ערמות גזרי עצים. עצים אלה נכרתו ונוסרו ביער זה מכבר, עוד לפני פרוץ המלחמה, והוערמו במקומות ריכוז זמן רב לפני שאנחנו בחרנו את המקום הזה "להתיישב" בו. העצים הללו, שנקראו בפינו "עצי־נייר", היו מונחים כאן בערמות ישרות, והמתינו שיוציאום מכאן ליעדם, אך ימי המלחמה שבאו שיבשו את הסדרים והם נשארו במקומם. במרוצת הזמן התפקעה קליפתם של העצים ונשרה והם גם הספיקו להתייבש עד כי היו טובים לבעֵרה מידית.

עצים היוו מקור חשוב ליצירת אנרגיה. הגרמנים נזקקו לכל דבר שניתן להפיק ממנו כוח, כולל העצים שביער שלנו, כדי להניע את המכונות במפעלים שהם רתמו למאמץ המלחמתי שלהם: בתחנות־החשמל, ובסדנאות שעבדו עבורם. הם אפילו השתמשו בעצים להסקת קטרי רכבות, כדי להסיע את הרכבות הצבאיות שלהם. אך השתלטות הפרטיזנים על היער חסמה בפניהם את הגישה למאגר אנרגיית העצים שביער שלנו, ולעת זו שימשו העצים המיובשים חומר בעֵרה מצוין מתחת לדודי הבישול במטבח שלנו ובימי החורף הקרים הם נוצלו גם להסקת תנורי החימום במחפורות.

מבוקר זה, ובמשך ימים רבים לאחר מכן הייתי יוצא בוקר־בוקר עם חבריי למחלקה, חמוש בנשק שממנו לא נפרדתי אפילו לרגע מאז קיבלתיו – מעמיס שני גזרי־עץ על כתפיי, נושא אותם מרחק של קילומטר ומביאם אל הבסיס. עם שובי לבסיס ולאחר פריקת העצים מעל גבי, פניתי למטבח לארוחת־בוקר, שהייתה מורכבת ממנת בשר גדושה, קצת דייסת גריסים לא מזוהים ומעט תפוחי אדמה מבושלים. אגב, התפריט, היה זהה בכל

הארוחות שקיבלנו בבסיס. הלחם, שהיה מצרך מבוקש, חולק במשורה, ורק לעתים נדירות.

לאחר ארוחת־הבוקר בא תור הטיפול בנשק, מסדר הביקורת של המפקדים, הקראת פקודת היום והצבת האנשים למשימות, בניית המחפורות התבצעה בהדרכת הפרטיזנים המנוסים שהורו לנו, אלו מהעצים שגדלו ביער יש לגדוע למטרת הבנייה ואף הדריכו אותנו בבניית המחפורת.

בשטח בו שכן הבסיס שלנו אסור היה לדלל את העצים, וגם לא את אלה שהיו בסביבה הקרובה לו. דילול כזה היה יכול לחשוף את המחפורות שלנו לסיורים המתמידים שערכו מטוסי האויב, שמטרתם הייתה לגלות אותנו ולהתקיפנו. לכן הלכנו לחפש את העצים, שנזקקנו להם לבניית המחפורות, במרחק רב מהבסיס. חברי, יוסף רוזין, שהשתתף גם הוא במלאכה זו היה, תוך כדי ההליכה לעבודת גדיעת העצים והבאתם לבסיס, מלווה אותנו בנגינה במפוחית־הפה שלו. הוא ניגן שירי לכת, ואנחנו היינו צועדים לפי קצב המנגינות שלו. גם כשחזרנו עם גזעי העצים על כתפינו היה יוסף מְפַנֶה יד אחת למפוחית וממשיך לנגן. הרגשת החופש השרתה על כולנו רוח נפלאה.

כדי שמחפורת לא תבלוט מעל פני השטח חפרנו באדמה בור שדפנותיו היו ישרות, באורך של כחמישה־עשר מטר, רוחבו שישה מטר ועומקו כמטר וחצי. לאחר זאת הנחנו זה על גבי זה את גזעי העצים הארוכים בין שתי שורות של כלונסאות שגובהן כמטר ושמונים סנטימטר, שהוצבו אנכית במקביל לאורך דפנות הבור שנכרה, וכך נבנו הקירות. במרחק של כשני מטרים מכל קיר הוצבה שורה נוספת של כלוסנאות, ואליהן חוברו קורות שאיזנו את לחץ הקירות. לצדי הקירות שהזדקרו לגובה מעל לבור נערמה אדמה שעליה הונחו לרוחב המחפורת גזעי־עץ חזקים, אשר נשענו בקצוותיהם על הקרקע המוגבהת ויצרו את גג המחפורת. החללים, מולאו בשברי ענפים דקים וכוסו באדמה. גם קורות ה"הגג" כוסו באדמה ומעליה פיזרנו שרידים מצמחיית הסביבה שהיסוו את המחפורת כראוי.

הצדדים הצרים של המחפורת נבנו באותה מתכונת, אך בהם השארנו פתחים לדלתות ולאשנב אחד. הדלתות שהותקנו בפתחי המחפורת "נרכשו" על ידינו באותה הדרך שבה השגנו מזון ומצרכים אחרים לשימושנו – אצל הכפריים בסביבה. "הריהוט" שבמחפורת כלל שורות דרגשים לשינה לכל אורך הקירות, שנעשו מגזעי עצים. על הדרגשים פוזר קש, כדי "לרכך" במקצת את המצע הקשה שלהם. במרוצת הזמן, כשהחלו להצניח לנו נשק מברית המועצות – הפכנו את המצנחים הלבנים, שירדו אלינו עם המטען

המוצנח, ל"וילונות" ותלינו אותם על הקירות במחפורות.
באמצע כל מחפורת עמד תנור־להט מתכתי, שגם הוא הגיע אלינו מאחד הכפרים. התנור, שהוסק ללא הרף, הפיץ את חומו בסביבה הקרובה לו, ומי שרצה להתחמם נאלץ להתקרב אליו. בנוסף להנאה מהחום שהתנור העניק לנו במחפורת הוא שירת אותנו לייבוש הבגדים שהיו רטובים דרך קבע. התנור מילא גם תפקיד חשוב בשמירת ההיגיינה האישית של הלוחמים שלנו. בזמן הראשון להיותי ביער, לפני שנבנה בבסיס שלנו בית־המרחץ – הסאונה, החבר'ה היו מנקים באמצעות התנור הלוהט את הכינים מהבגדים – מכה נפוצה ביער.
לימים הפך הבסיס שלנו למחנה מסודר וקיבל צורה של אתר מתוכנן בעל מבנים ומתקנים, שרובם היו במחפורות. להלן תיאור המחנה, כשמחפורת מטה הגדוד משמשת נקודת מוצא.
במחפורת זו גרו מפקד הגדוד, הקומיסאר, ראש המודיעין והסיור, בעלי התפקידים הרמים בהירכיה הפרטיזנית בגדוד.
למחפורת המטה היה פתח אחד בלבד, שמוצאו לכיוון המשמר הראשי, ובזאת היא נבדלה מהמחפורות האחרות שבבסיס, שלהן היו שני פתחים. במרחק של כחמישים מטר ממחפורת המטה היה בית המרחץ שלנו, אשר גאל אותנו מהמכה השלישית במכות מצרים.
מול פתח מחפורת המטה עמדה מחפורת שבה התגוררה קבוצה לא גדולה של "הווֹסטוֹצ'נִיקִים", אלה ה"מזרחיים", לוחמים שמוצאם משטחי ברית המועצות בגבולותיה הישנים – לפני פרוץ המלחמה בספטמבר 1939. בין קבוצת "המזרחיים" ובינינו, שבאנו ליער מגטו קובנה, כמעט ולא התקיימו קשרים אישיים, בשל ההתנשאותם, אך למרבה הפלא, דווקא קבוצה זו היא שנתמכה על ידי המפקדה. מעשיהם של אנשי קבוצה זו היו לוטים בערפל, אך לא מעטים מבינינו ידעו שידי כל אחד ואחד מ"הווֹסטוֹצ'נִיקִים", מגואלות בדם יהודי, גם אלה שהיו חבריהם לנשק. צר מאוד שהם מעולם לא נתבעו לתת את הדין על מעשיהם הנפשעים.
בין שתי המחפורות הללו עמדה מחפורת נוספת, שיועדה לשמש כמחסן כללי, אבל בחלק גדול מהזמן שהבסיס עמד על תלו, נהפכה מחפורת זו לבית־כֶּלֶא ובתוכה הוחזקו האסירים והשבויים שנתפסו על ידינו עד גמר חקירתם וחריצת דינם.
משמאל למחפורת המטה עבר שביל שתחילתו במקום שעמד המשמר הראשי. שביל זה חצה את המחנה לאורכו והגיע עד לבית המרחץ – גבול המחנה שלנו מהצד השני, ומרדת הערב ועד עלות השחר נשמר שביל זה

על ידי שניים מאתנו. מעברו השני של השביל הייתה מחפורת הלוחמים, שהייתה גדולה יחסית. בכניסה למחפורת זו הותקנה פינה לעבודות רצענות וסנדלרות, ומעברה השני הוקם בית מלאכה לטיפול בכלי נשק פְגומים.

בין מחפורת המטה ובין המחפורת הגדולה של הלוחמים התרחב השביל ויצר כעין מגרש זוטא. ואף על פי שהשטח במקום זה לא היה מישורי – הוא יועד וגם שימש כמגרש־מסדרים. מקומו של מגרש המסדרים היה צומת הבסיס וממנו אפשר היה לפנות לכל עבר. במקום זה התייצבו גם הלוחמים ששהו בבסיס למסדרי הבוקר בפיקודו של הרס"ר, ומכאן צעדו להביא עצי־בעֵרה יבשים מהערמות שבקרחת־היער לצורכי הבסיס.

מבצע הבאת העצים לא היה "אהוד" עלינו, וההתמרמרנו על כך, שחברינו לנשק "המזרחיים" לא שותפו בפעולה זו. הדבר הרגיז אותי שבעתיים במקרים בהם שבתי עייף מפעולה כלשהי, ורק הצלחתי לשקוע בשינה, אך נאלצתי לקום מיצועי, ולצאת לבוקר הקר והאפור, אל ערמות העצים, להעמיס מספר גזירי־עץ על שכמי ולהביאם אל הבסיס לשימוש הכלל. אך סדרי המשמעת ששררו בבסיס היו מעל לכל, והם הכריעו כל שיקול אחר, ונותר רק לציית לכללים המקובלים.

במגרש נערכו גם מסדרי ביקורת הנשק, והמסדרים לפני פעולות מקיפות *[לחוליות קטנות שיצאו לפעולות לא נערכו מסדרים]*. במסדר שהיה נערך לפני יציאה לפעולה הועמדנו במגרש והמפקד הסביר את מטרת הפעולה. כאן גם נערכו המסדרים הרשמיים לציון החגים הממלכתיים הסובייטים, ולהבדיל – גם כדי להאזין להקראת פסקי הדין, במיוחד פסקי דין מוות, שנגזרו על אנשים שנמצאו אשמים בבגידה, מי שנחשפו כמרגלים או כמשתפי פעולה עם האויב הנאצי, וגם פסקי הדין על מי שנשפט בגין הפרת הקודקס הפרטיזני. ההוצאות להורג בוצעו מאחורי בית המרחץ שבקצה המחנה, בגבול שטחי הבוץ הטובעניים הסמוכים, וגופותיהם של המומתים הופקרו לחיות היער ולציפורי טרף.

משמאל למחפורת המטה הייתה מחפורת המרפאה של הגדוד; על אף זאת שבגדוד שלנו לא היה רופא מוסמך ולמרות התנאים הקשים ששררו ביער והכמויות המזעריות והמגוון המצומצם של התרופות *[התרופות וחומרי החבישה הובאו ברובן מהארגון המחתרתי שלנו בגטו קובנה]* שעמדו לרשות הגדוד – צוות עובדי המרפאה מילא את תפקידו במסירות רבה, ואנשיו השתדלו להעניק את העזרה הרפואית המרבית, שהיה ביכולתם לתת לחולים והפצועים שלנו. בסמוך למרפאה עמדה מחפורת קטנת־ממדים – משכנן של בנות הגדוד, וזו כמובן הייתה מחוץ לתחום עבור הגברים.

מאחורי מחפורת הלוחמים, היה המטבח, שנבנה כולו מעל פני האדמה, ולא בתוך האדמה כמו המחפורות. "מַטעָמים" לא ניתן היה לקבל מסירי המטבח, אך לא סבלנו מרעב, אם כי היה מחסור תמידי בלחם, ירקות, פירות ודברי חלב. ציניקנים התלחשו שאין הצדקה להיעדרותם של אלה בתפריט שלנו, לאור הכמויות הגדולות של מצרכים אלה ואחרים כמו גבינות, נקניקים, קותלי־חזיר ועוד, שהיינו מביאים בכל פעם לבסיס מהפעולות המשקיות, אבל תיאבונם הגדול של אנשי המטה והמקורבים להם, לא הותיר מצרכים גם לאחרים. בסירי המטבח התבשלו תדיר נתחים גדולים של בשר בקר שבו הזינו אותנו הלוחמים הפשוטים, אבל לחם וירקות צריך היה להשיג בדרך אחרת. ואכן, רבים מאתנו נהגו להחזיק ברשותם בהיחבא, לחם ובצל שהשיגו בעת הפעולות המשקיות, ולא סמכו על חסדיו של הרב־סמל בונדר.

מול המטבח עמד מחסן המצרכים של הגדוד שהיה בבעלותו הבלעדית של הרב־סמל. במחסן הזה לא הייתה דריסת רגל לאף אחד, וידענו שהרס"ר מחזיק שם מטובי המצרכים: סוכר, בצל, שום, נקניק, לחם ועוד מיני דברים שללוחם הפשוט לא הייתה גישה אליהם.

קצת רחוק ממקום זה היה בית שימוש – לכולם.

מחפורת נוספת, זו של הפלוגה הלוחמת (בּוֹיֶוָאיָא גרוּפָּא), הייתה במרחק גדול מהמחנה העיקרי. זו הייתה גם מחפורת חדשה יחסית; הצורך בהקמתה עלה כשהתחילו להגיע אלינו אנשי הצבא־האדום לשעבר, לאחר גלגוליהם השונים: משבויי־מלחמה למגויסים ליחידות הגרמניות ועד לעריקתם מהגרמנים והצטרפותם אלינו לפרטיזנים האדומים. הייתה זו כעין שיבה לחיקה של האם החוקית, לברית המועצות. *[לציון זה יש משמעות , כפי שיוסבר בהמשך]* מחפורת זו אוכלסה על ידי רבים מ"החוזרים בתשובה", וגם אני עברתי לשם מתוקף השתייכותי ל"פלוגה הלוחמת".

במשך הזמן הוקמו בבסיס שתי מחפורות נוספות, שהיו מרוחקות במקצת מהבסיס שלנו, בכיוון המשמר הראשי שבמבואות הבסיס, ובהן שוכנו אנשי הגדודים החדשים שנוסדו – "וולַאדַאס בַּארוֹנַאס" ו"פִּירמִין" *["קדימה", בליטאית]*.

בדרך, בין המחנה העיקרי שלנו, לבין המשמר הראשי הייתה אורוות הסוסים. למעשה, היו שם שלושת הסוסים שהיו ברשות הגדוד שלנו באופן קבוע – בשטח לא מקורה, ורק קבוצת העצים הגבוהים והעבותים, שצמחו סמוכים אחד לשני, סככו עליהם – זאת להבדיל מהסוסים והעגלות שהיינו מחרימים מעת לעת לתקופות מוגבלות, לצרכים המיוחדים שלנו ומחזירים אותם

לבעליהם בתום המבצע שלמענו הם גויסו. הסוסים של הגדוד קיבלו טיפול מסור מהאחראי על טיפוחם, ולא נוצלו יתר על המידה. בהיות הסוסים אמצעי התחבורה "המהיר", שהשתמשו בהם רק במקרים מיוחדים, כמו לסיורים או להעברת דברים מיוחדים.
לא הרחק מהאורווה הוקצע מקום מיוחד לקבורת לוחמים שנפלו בקרבות, או מי שמתו מוות טבעי בבסיס. מקום זה נחשב למקום קבורה ארעי, ואת גופות הלוחמים שנספו ומתו אמורים היו להביא בתום המלחמה למקום קבורה קבוע ובטכס צבאי.
במרוצת הזמן הוקמה, לא הרחק מהאורווה, מאפייה שבה נאפה הלחם לצורכי הגדוד מהקמח שהובא מהפעולות המשקיות, ובמאפייה גם "עישנו" את הנקניק שיצרו בבסיס.

פעילות ופעולות

על המשימות הקרביות והאחרות דנו והחליטו בפיקוד, והן הוצאו לפועל על ידינו, הלוחמים. הפעולה הראשונה שהשתתפתי בה, הייתה כעשרה ימים לאחר שהגעתי לגדוד; צורפתי לאבטחה שהוצמדה למשלחת שלנו שיצאה לשאת ולתת עם "הפולנים הלבנים" בדבר שיתוף פעולה בינינו במלחמה נגד הגרמנים.
"הפולנים הלבנים", לחמו נגד הכובש הגרמני, אך במידה לא פחותה הם פעלו גם נגדנו – הפרטיזנים הסובייטים. לכאורה, היה לנו אינטרס משותף – לפגוע בפולש הגרמני ועוזריו; לשני גופים אלה לא היה ספק שהדרך להשיג מטרה זו היא לחימה בנשק, בגרמנים. רצינו שיתוף פעולה צבאי עם "הפולנים הלבנים", או לפחות להגיע אִתם להסכם שלא נפריע אחד לשני במלחמה נגד האויב המשותף, אך גישתם הייתה שונה.
עד לפרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה ב־1 בספטמבר 1939 היה מקום הבסיס שלנו, כמו גם האזור שפעלנו בו, חלק ממדינת פולין העצמאית. כשפולין הובסה במלחמה נכבש החלק המערבי שלה על ידי גרמניה, ואילו על חלקה המזרחי של מדינה זו השתלטו הסובייטים והם מסרו את וילנה וסביבתה, בתוך זה את יערות רודניקי בהם הוקמו בסיסי הפרטיזנים שלנו – לליטא, שבהמשך הפכה גם היא לאחת הרפובליקות של ברית המועצות.
"הפולנים הלבנים" לא פסקו להתייחס לשטח הזה כאל חלק ממדינת פולין והתנגדו להימצאות הפרטיזנים שלנו במקום זה ואף נלחמו בנו, הפרטיזנים

האדומים, בחירוף נפש – לרבות שיתוף פעולה עם הגרמנים במלחמתם נגדנו ובהשמדת היהודים. בכל המפגשים עם נציגי "הפולנים הלבנים", שנקבעו לצורכי הידברות בין הצדדים, הם העמידו בפני השליחים שלנו את הדרישה האולטימטיבית להסגיר לידיהם את היהודים הנמצאים בשורות הפרטיזנים הסובייטים, כלומר אותנו. תנאי זה נדחה, כמובן, על הסף.

"הפולנים הלבנים" היו כולם מתושבי הכפרים שבסביבה והם המשיכו לעסוק בענייניהם הרגילים היום־יומיים, ולא נזקקו "לבסיסים" כמונו. הם יצאו בלילות לפעולות שהופנו בעיקר נגדנו, ולאחר זאת חזרו לבתיהם ולעיסוקיהם הרגילים.

בדרך למשימה נעצרנו למנוחה באחד הכפרים "שלנו". שם כמו בכפרים האחרים הסמוכים ליער היינו השולטים ונענו בחופשיות לאור היום, ולפנות ערב התארגנו ליציאה לנקודת המפגש עם "הפולנִים הלבנים". התפקיד שהוטל על קבוצת האבטחה שאני נמניתי עליה, היה לתפוס עמדות במרחק של כמאתיים מטר ממְקום המפגש בהסתר, ולהיכנס לפעולה רק במקרה שהצד השני יפר את הכללים וינסה לפגוע בנו בצורה כלשהי.

לקראת היציאה לשטח העוין ניתנה פקודה לטעון את הנשק. מיכאל יצחקי, אז מיכאל גלבטרונק שהיה "ותיק" ממני ביער, הלך לצדי והציע לי לעשות כמוהו: להכניס כדור לבית־הבליעה ובעת ביצוע פעולה זו, גם "לשחרר" את ההדק. כך, במקרה הצורך אפשר להפעיל מיד את הרובה מבלי להתעסק בנִצרה, אלא רק להרים את תפוח ידית הבריח והרובה מוכן לירי. מה גם שהתהלכה השמועה שהנצרות ברובים הרוסיים, שפעלו על קפיץ, אינן יציבות ו"קופצות מעצמן" למצב "לא נצור". מאחר וכך, ניסיתי לחקות את מיכאל, אך שני דברים היו בעוכריי – ראשית, לא התאמנתי לבצע פעולה כזו על "יבש" ולא רכשתי לעצמי את המיומנות הנדרשת לבצע פעולה זו ושנית – לבצע פעולה כזו ברובה הרוסי יותר מסובך מאשר ברובה הגרמני, ולמיכאל היה רובה גרמני ולא רוסי, כמו לי.

בגלל האופן הלא נכון שפעלתי לא עלה בידי לבצע את הדבר בצורה חלקה, והכדור שהכנסתי לבית־הבליעה נפלט בירייה. לא היה די בכך שהמעשה הביך אותי, גם קמה מהומה־רבתי, כי במקרה חנתה אז בכפר פלוגת פרטיזנים מאנשי "מורוזוב", שהגיעו לכאן מהמזרח ובהישמע הירייה, באו אחדים מהם בריצה לברר את פשר הדבר. אולם הם לא הסתפקו בזה שנודעה להם סיבת הירייה, אלא דרשו לדעת מי היה היורה. ללא כל היסוס הצבעתי ואמרתי שהכדור נפלט מהרובה שלי, בשוגג. בשלב זה דרשו ממני שליחי מפקד פלוגת "המורוזובאים" להתלוות אליהם, להסביר את העניין למפקד

שלהם. מאחר והדבר קרה שלא במתכוון לא חששתי והסכמתי ללכת אִתם למפקדם.
כשהתייצבתי בפני מפקד "המורוזובאים" נתקבלתי בגידופים ובצעקות: "לך לירות על הגרמנים, ולא כשאנחנו כאן!" והוא כלל לא רצה לשמוע את דברי ההסבר שלי. אך הגרוע מכל בא אחר כך כשהוא ציווה על אחד הפרטיזנים שלו להחרים את נשקי. ניסיתי להסביר מה שקרה, אך לשווא. הייתי נבוך מאוד, איך אחזור ליחידה שלי ללא רובה. מאחר ולא ניתן לי לדבר ולהסביר את עצמי, לא הסכמתי לצאת מחדרו של המפקד עד שיוחזר לי הרובה. המפקד שלי וחבריי היו סבורים כמוני, שההסבר שלי יספק את מפקד "המורוזובאים" והם המתינו לשובי בחוץ. מאחר והזמן התארך מעבר לצפוי ואני לא חזרתי אליהם, בא המפקד שלי לבדוק מה קורה, והסביר ל"מורוזובאים" את מה שאירע. דברי המפקד שלי נאמרו בנחת בנוכחותי, ומפקד "המורוזובאים" נאות לבסוף להחזיר לי את הרובה באומרו שוב: "לך לירות על הגרמנים!" הייתי נרגש ועניתי לפי המקובל: "כן, חבר המפקד". הצדעתי, יצאתי מהבית והצטרפתי אל חבריי.
המפגש עם "הפולנים הלבנים" עבר בשלום, אך ההסכם המיוחל לא הושג. המשא־ומתן עמם התקיים לסירוגין במשך כל זמן המלחמה הפרטיזנית שלנו באזור זה, אבל הוא לא נשא פרי, וכך הגענו עד לשחרור המלא של האזור על ידי הצבא האדום, מבלי שהושג כל הסכם אתם.
תקרית פליטת הכדור מהרובה שלי נגמרה בכי טוב, אך אני לא ויתרתי על רכישת המיומנות לבצע את הפעולה המשולבת – הכנסת כדור לבית־הבליעה של קנה הרובה ושחרור ההדק מבלי שתתהווה ירייה. כשחזרתי לבסיס תרגלתי את בצוע הפעולה על "יבש" עד שלמדתי והצלחתי לעשות זאת בצורה חלקה וללא תקלות.
לפרטיזנים היה רצון לסגל לעצמם הופעה לא שגרתית: לשאת את הנשק בצורה שונה ואף להפעילו בצורה מיוחדת – גם למען הנוחות וגם בשביל ה"גְנדור". כך גם אני סיגלתי לעצמי את ההרגל לשאת את הרובה ברוחב הגב כששתי ידיי מושחלות ברצועה ואני כאילו נשען בגבי על הרובה. כל אחד ואחד מהלוחמים שלנו שאף להשיג לבוש מרשים: מעיל עור, או לפחות פרוות־כבשים קצרה. כל פרטיזן רצה לחגור מסביב למותניו חגורת־עור רחבה ושתהיה לו חגורה אלכסונית, ואפילו שתיים, הזרוקות מעבר לכתפיים ומתחברות לחגורה הרחבה מאחור ומלפנים ואם אפשר, גם "להתקשט" בסרט־כדורים התלוי על הצוואר, כי גם הוא הוסיף חשיבות לנושאו. כל פרטיזן שאף שיהיה ברשותו, בנוסף לנשק ארוך־הקנה, גם

אקדח. העילה הרשמית להצטייד באקדח - "הנשק האישי", כפי שכונה בפינו, אמור היה לשמש את הפרטיזן ברגע הקריטי שאליו הוא עלול להיקלע, כדי לשים קץ לחייו בנשק זה ולא ליפול בשבי האויב, אך האמת הייתה "הרושם" שעשה הפרטיזן בעל האקדח. גם כובע הפרווה שעל הראש נחשב לחלק מהלבוש המרשים, אפילו יותר מהרושם שעשה "כובע שלל" - הכובע הגרמני, או כובעם של השוטרים הליטאים בעל המצחייה, שרבים מהפרטיזנים חבשו לראשיהם. הפרטיזנים לא נשאו פנכי־אוכל, רק כף לאכילה. הכף הייתה אביזר חיוני מאוד אצל הפרטיזן, והיא הייתה תקועה בבית־השוקיים של המגף, מוכנה להישלף לשימוש בכל הזדמנות.
הגדוד שלנו המשיך לגדול; מגטו קובנה המשיכו להגיע קבוצות חברים מהמחתרת וביניהם גם מהקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7". דינה חברתי, שנשארה בגטו שלחה לי עם החברים שבאו ליער חפיסת סבון וטבק לעישון. שמחתי לקבל את דרישת השלום ואת המתנה מדינה ויותר מזה שמחתי, כשנמסר לי ששלומה טוב והיא אינה שוכחת אותי, כפי־שגם אני לא שכחתי אותה. השתוקקתי מאוד לפגוש את דינה עתה, שתראה אותי בכל ה"הדר הפרטיזני שלי", אך המציאות הייתה אכזרית וכל אחד משנינו חי בעולם אחר; דינה הייתה כלואה בגטו הסגור בגדרי תיל ומוקף יומם ולילה בזדים - שוטרים גרמניים וליטאיים, והחופש היה ממנה והלאה.
מאז שנפרדתי מדינה ויצאתי ליער לא פסקתי לראות בדמיוני את פגישתי המחודשת עמה, כשאנו משוחררים וחופשים, אך רגע זה היה עדיין רחוק, ולא מעט סבל עבר על שנינו, בעיקר על דינה, עד שזכינו להיפגש מחדש.

הצטיידות "פרטיזנית" במזון

הפרטיזנים, גם הם, צריכים לאכול, ומאחר ואין להם היכן לקנות את המצרכים הנחוצים, מצאו להם הפרטיזנים דרך איך להתפרנס: להחרים את הדרוש להם מאחרים, מהאיכרים שבכפרים באזור, ורצוי מכפרים רחוקים מהבסיס שלהם.
ההתארגנות ליציאה ל"זַגוֹטוֹבקָה" *[ברוסית: Zagatovka]* - פעולה להצטיידות במזון, לא ארכה זמן רב: מסדר התפקדות, אזכור הנוהל במקרה של צורך להשתמש בנשק, חלוקה לחוליות ומינוי אחראים על אנשי הקבוצות. איך לנהוג בפעולה עצמה, כל אחד ידע, מי מתוך ניסיון אישי קודם או על ידי לימוד "התורה" מהוותיקים בגדוד. ההוראה המיוחדת

הייתה שלא לקחת את הפרה היחידה או את החזיר היחיד שברשות האיכר, אבל בכל היתר מותר להתחלק אִתו חצי־חצי.
הפעולות "המשקיות", שהשתתפתי התבצעו בכפרים מרוחקים מהבסיס. לפיכך, עשיתי הרבה קילומטרים ברגל בלילה של פעולה כזאת. היציאה מהבסיס הייתה לאור היום, ועד רדת החשכה הלכנו בשטח "שלנו". הזהירות חייבה לנהוג בתבונה ולהסתיר את כוונותינו האמיתיות, גם מהתושבים בכפרים הידידותיים לנו, כי גם כאן היו מי שלא אהדו אותנו ויכלו להעביר פרטים על כיוון התנועה שלנו לגרמנים. כדי להטעות את הכפריים במגמת מסלול ההליכה שלנו היינו עושים לא מעט תמרונים ושינויי כיוון בדרכנו. רק כשהחשיך לחלוטין פנינו בצעדים מזורזים לכיוון היעד שלנו, הכפר שבגורלו נפלה הפעם "הזכות לתרום" ממצרכיו לכלכלת הפרטיזנים.
במהלך הלילה היה עלינו להספיק לפקוד את מרב בתי הכפריים, לקחת מהם את הנחוץ לנו ולהסתלק מהמקום עם כל הכבודה שהצלחנו לאסוף, כך שבהפציע השחר נהיה כבר באזור "שלנו".
בהגיענו ליעד, לפני הכניסה לכפר, הוצבו בצמתים חוליות־אבטחה, כחמישה פרטיזנים חמושים ומצוידים במקלע. הסיירים ערכו סריקת בזק בכפר, כדי לוודא שאין כוחות מזוינים עוינים בכפר, ולאחר מכן פוזרו החוליות שלנו לאיסוף השלל מהבתים, הרפתות, הדירים וחצרות האיכרים.
עם הופעת חוליית הפרטיזנים בחצרו של האיכר היינו מוצאים אותו ואת בני משפחתו שקועים בשינה עמוקה, ולא הייתה ברירה אלא להפר את שנתם. חברי החוליה תפסו עמדות על יד החלונות והדלתות, כדי להיות מוכנים לאפשרות של יריות. לאחר ששלב זה עבר בשלום ציווינו על האיכר לרתום את סוסיו לעגלה, שעליה נעמיס את המטען שיילקח ממנו, והאיש ובני ביתו נדרשו להביא לנו את המצרכים שאנו רוצים.
האיכרים בסביבה היו מודעים לאפשרות ה"ביקורים" של הפרטיזנים אצלם וניסו להתחכם ולהסתיר מעינינו מצרכים, במיוחד בשר מעושן, נקניקים, גבינות משומרות, לחם, ביצים, וכדומה. אך את בעלי־החיים הם לא היו יכולים להעלים, ואלה היו הראשונים שנלקחו. את ראשי הבקר לקחנו חיים, והם הובלו לבסיס קשורים לעגלות, אך את החזירים היה צורך להמית במקום ולהעמיסם על העגלות. בהיותי ראש־חוליה, באחת ה"זגטובקות" לקחתי לעצמי את הזכות ויריתי באחד החזירים שהחרמתי.
כרגיל, הצהירו בני הבית שאין ברשותם דבר מכל מה שביקשנו, ולנו לא הייתה ברירה אחרת אלא לצאת למסע חיפושים בתוך הבית, בעליית־הגג, במרתף, באורווה, ברפת, בגורן, בדיר ובכל מקום אחר שבבית האיכר ובחצרו.

החיפושים ומעשה איתור המצרכים נערכו לאורם של קסמי־עץ דקים ומיוחדים, שהכפריים היו מכינים בעצמם ומשתמשים בהם לתאורה בבתיהם בשעות הערב, והיה צורך להחליפם תכופות, משום שהיו מתכלים מהר. לעתים נדירות האירו לנו בני הבית את המקום בפתיל טבול בשמן כלשהו, מעשה ידיהם. אמצעי תאורה אחרים לא היו בנמצא אצלם. את פנסי־הרוח שהיו אצל חלק מהכפריים לא ניתן היה להפעיל בגלל המחסור בנפט. כמובן, שלאור התאורה החלשה שעמדה לרשותנו היה צורך לטרוח הרבה, כדי למצוא את מקומות המסתור של הכפריים.

לאחר שההכחשה הראשונה הופרכה, כשמצאנו את המוצרים שביקשנו, החלו הכפריים במקח־וממכר ובתחנונים על החלק שנותיר להם. במקרים כאלה היה לנו קל יותר להתעלם מבקשותיהם בטענה: "אילו הייתם כנים עִמנו מתחילה ולא מנסים לרמות אותנו אלא מודים מיד מה שיש לכם, היינו מתחשבים בכם, אך לאחר ששיקרתם, אין אנו מוכנים לפשרות," ולקחנו כל מה שרצינו וכמה שרצינו, ביודענו שגם לאחר ההחרמה עוד נותרו ברשותם מאגרי־מזון, שלא הצלחנו לחשוף.

לא הייתה הפקרות בשורות הפרטיזנים, הכל היה מבוקר, וכל פעולה הייתה צריכה להיות מאושרת על ידי הדרגים העליונים, שפעלו בהתאם להנחיות שהגיעו מהשלטון הסובייטי במוסקבה. הפעולות להחרמת רכוש, ובעיקר מזון, מהכפריים לטובת גדודי הפרטיזנים קיבלו את הגושפנקא מהשלטונות המוסמכים, והמפקדים נצטוו להוציא "קבלות" לכל אדם ממנו נלקח דבר־מה. ולאנשים נאמר, שלאחר שהמלחמה תסתיים יהיה כל אחד מהנפגעים, מי שהפרטיזנים החרימו אצלו דבר כלשהו, זכאי לקבל על סמך "הקבלות" הללו תמורה כספית בשווי הנזק שנגרם לו. בדרך זו נמחקו מהלכסיקון שלנו המילים "שוד" ו"גניבה", ופעולות שלנו, ההחרמה שלנו קיבלו לגיטימציה רשמית. אבל האיכרים לא התרשמו מ"הקבלות" והמשיכו לראות בפעולות ההחרמה שלנו שוד ותו לא, והיו אפילו מקרים שהתושבים פנו אלינו בתואר "שודדנים רחימאים" *[ברוסית: Milinki Banditki]* מה גם, שהם לא האמינו שהשלטון הסובייטי, אם יחזור לשלוט באזור הזה, יכבד את התחייבויותיו. לפי ההדים שהגיעו אליי אחרי השחרור ההתחייבויות הללו "קוזזו" על ידי השלטונות בטענה שזהו חלקם של האנשים שמהם לקחו הפרטיזנים למחייתם - בנטל הכללי, שבו נשאו כל אזרחי ברית המועצות במלחמה נגד האויב הנאצי.

הזמן לפעולה היה מוקצב ובהגיע המועד ניתן האות לצאת מהכפר. בעגלות (שהיו של האיכרים) עם המטען נהגו הפרטיזנים שלנו, ולאיכרים נאמר

מתי והיכן יוכלו לקבל בחזרה את העגלות הריקות שלהם. כמובן שלזאת נתלוותה האזהרה, שאם יעלה חלילה על דעת מישהו מהם להודיע לגרמנים על שהתרחש בכפרם, או אם הם יגלו היכן עליהם להתייצב כדי לקבל את הסוסים והעגלות – דמם בראשם.

השיבה לבסיס, בשיירה של כעשר–חמש־עשרה עגלות, הייתה איטית מחמת המטען הכבד שהועמס עליהן, ובגלל ראשי הבקר שהיו קשורים אליהן ונשרכו בצדדים ומאחור בעצלתיים, וגם משום שהשיירה שלנו לא עשתה את דרכה בדרך המלך, בכבישים סלולים, אלא בדרכים צדדיות ובימי החורף אפילו דרך השדות המושלגים. קרה גם שהסוסים קרסו בדרך משום שלא היה בכוחם לסחוב את המטען הכבד שהוערם על העגלה, או בגלל הדרכים המשובשות, הבוץ והשלג.

עם עלות השחר האצנו בסוסים בכוונה להגיע ככל האפשר מהר לאזור המיוער "שלנו", וכשבאנו למקום פגה המתיחות והמשך הדרך לבסיס התנהל ביתר נחת. אולם בהגיענו לשטח הסמוך לבסיס נתקלנו בבעיה שחזרה על עצמה שוב ושוב – הכניסה לבסיס.

היוצא מבסיס והנכנס לשם ברגל, יכול היה להתגבר בקלות יחסית על המכשולים שבדרך: שטח זה היה בוצי וכל הדורך שם, שלא על גזעי העצים שקרסו ובצבצו מעל לבוץ הטובעני, שקע בבוץ והתקשה להוציא את רגליו ממנו. שונה היה המצב של מחלקה ששבה לבסיס מפעולה משקית עם מטען בעגלות, שאותו היה צריך להעביר עד למחסנו של בונדר.

כשהגיעו העגלות העמוסות מהפעולה המשקית נאלצנו בכל פעם מחדש, לערום גזעי עצים וליצור מהם כעין גשרון־מעבר. אך גם כשנדמה היה ש"הגשרון" הזה איתן, הסתבר לעתים קרובות שהוא אינו מספיק יציב להעברת העגלות עם המטען והן שקעו בביצה.

כל האמצעים שננקטו לסלול דרך־עֲבִירָה לבסיס לא נשאו פרי; הכלונסאות שהונחו על האדמה שהאמורות היו לגשר מעל המכשולים – המים והבוץ, אפילו אם הן הונחו בצפיפות והיו כמעט דבוקות אחת לשנייה לא הועילו – הן שקעו בתוך הבוץ ועמן גם העגלות. אף על פי שידענו מניסיוננו שבהעברת עגלה טעונת־משא, גם אם נאיץ בסוסים וגם אם נדחוף את העגלה בידינו ובכתפינו הדבר לא יעזור – הרי בכל פעם התאמצנו מחדש, לעשות זאת, עד שמישהו תפש את העניין וקרא לחבורה לחדול מהניסיונות האלה ולהפנות את המרץ לאפיק הנכון, דהיינו לפרוק את המטען מהעגלה ולהעביר אותו ב"שרשרת האנשים" אל הצד היבש.

זה התרחש ב"כניסה" לבסיס בדרך למשמר הראשי. ההמולה והרעש שקמו

בעקבות שבירת הענפים, קפיצות העגלות וקריאות העידוד לסוסים ולמתאמצים שבינינו להזיז את העגלות, נבלעו בתוך הרעשים הקבועים של היער העבות ולא חרגו מעבר לרדיוס מצומצם. אין ספק שהכנסת השלל מפעולה משקית לתוך הבסיס הייתה העבודה הקשה ביותר במבצע ה"זגוטובקה".

לאחר שהתגברנו על כל הקשיים שהיו עד עתה עם המטען, הוכנס כל הרכוש הזה למחסן ההספקה של הרב־סמל בונדר, והוצא משם בהקצבה יומית למטבח להכנת האוכל וחלוקתו ללוחמים. אולם, כשנוכחנו, חבריי ואני, לדעת שמצרכים כמו לחם, נקניק, גבינות, בצלים ומצרכים אחרים כדוגמתם, נעלמים מהתפריט שלנו לאחר הופעה חד־פעמית בלבד, התחלנו לשמור לעצמנו מעט מהלחם שלקחנו בעת ה"זגוטובקה" ולא מסרנוהו למחסן הכללי. הלחם שנחסך חולק בינינו, החברים מהקולקטיב של "מילדוס 7", שווה בשווה, וגיוון מעט את תפריט הבשר הרגיל שלנו, אשר מרוב שאכלנו אותו ללא תוספת של מזון אחר, נגרמו לרבים מאתנו שלשולים קשים.

מלאי בשר־הבקר בבסיס היה גדול מאוד, והבקר שהובא מהפעולות המשקיות נשחט רק לפי הצורך. לשחיטה ולחלוקת הבשר לנתכים כמקובל, היו מומחים ובעלי־חזקה. אחד מאלה היה מי שכונה "בַּטְיַא" *[בתרגום לעברית: אבאל'ה]*. ה"בַּטְיַא" היה אדם מבוגר, ספק רוסי ספק פולני, וענד עגיל באוזנו השמאלית, אך דיבר אידיש והיה מצוי במנהגים היהודיים, כאילו היה יהודי מבטן ומלידה, ולמרות גילו הגבוה הוא השתתף ברוב הפעולות הקרביות שבוצעו על ידי הגדוד שלנו. כאמור היה ה"בַּטְיַא" מומחה לענייני הבשר ובעיקר לחזירים שהובאו לבסיס, ופעם בחר בי להיות העוזר שלו בעבודה והדריך אותי במלאכה. לפי הוראותיו ביצעתי כל שלב ושלב בטיפול בחזיר – החל מחריכת השֵׂער והעור של החזיר ועד לחלוקתו לנתחים, לפי סוגיהם. כדי לדעת לעשות זאת צריך להיות מומחה, לפחות כפי שהיה ה"בַּטְיַא", אך הוא שיבח אותי על העבודה שעשיתי על ידו. ה"בַּטְיַא" נפל בקרב בהתקפה שערכנו על הרכבת הצרה שבין רודניקי לִיַאשון, בהתקפה, שגם אני השתתפתי בה.

את ההבטחה שלנו, להחזיר את הסוסים והעגלות לבעליהם הקפדנו לקיים במלואה. אצל האיכר המזרח אירופי בהמות העבודה – הסוסים – היוו יסוד־מוסד לניהול המשק החקלאי. בעזרתם הוא עיבד את חלקות האדמה שלו והם גם שימשו אותו לצורכי התעבורה; אם להעברת התנובה מהשדה לגורן ולרפת, להולכת התוצרת לשוק וגם לביקורים

אצל קרובי משפחה ושכנים.

פעם הוטלה עליי האחריות להחזיר שיירה של שתים־עשרה עגלות, ולביצוע המשימה קיבלתי שני פרטיזנים. כדי שהסוסים יתמידו בהליכה בשיירה קשרתי אותם ואת העגלות, בקבוצות של ארבע. את העגלה הראשונה בשיירה הובלתי אני, כשאליה קשורות שלוש נוספות וכך עשו גם חבריי. לפתע שמעתי את הנוהג בטור האמצעי קורא לי לעזרה. עצרתי וניגשתי לברר מהי הסיבה לקריאתו, וכשניגשתי אליו ראיתי שסוס אחד הסתבך בצורה קשה ברתמתו והוא עומד להיחנק. הסוס השתולל והקשה על הגישה אליו. חברי לא ראה דרך להציל את חיי הסוס וגרס שיש להשאיר אותו שיגסוס וימות. אני לא הסכמתי, והתחלתי בפעולה כדי להצילו ממוות. למרות השתוללותו של הסוס – שבעקבותיה גם הסוסים האחרים נתקפו בבהלה, רקעו ברגליהם ונערו – לא הרפיתי מניסיונותיי, והתחלתי לחתוך את הרתמות כשהסוס הנבהל מהדק אותן מידי פעם מחדש. אך גם אני התעקשתי, עד שלבסוף הצלחתי לחלץ את צווארו של הסוס מהרתמות. הוא חזר לנשום בצורה תקינה וגם אני נשמתי לרווחה.

גם רתמות הסוסים היו בחזקת "פריט", שיש להחזירו בשלמותו לבעליו יחד עם הסוסים. אך הנזק שנגרם במקרה זה לרתמה היה לעין ערוך נמוך בהשוואה לאובדן הסוס, הן מבחינת השווי הכספי, ועוד יותר מפאת הנזק שהיה נגרם לשמו של הגדוד, ולשמי כאחראי על השבת הרכוש. יכולתי לתאר לעצמי את חמיצות פניו של מפקד הגדוד אילו הייתי צריך למסור לו דין־וחשבון על כך שאחד הסוסים שהובלתי לא הוחזר לבעליו מפני שהוא מת.

יותר קל, מכל הבחינות, היה לנו אילו הצלחנו לקחת מצרכים באופן ישיר מהגרמנים, או מאנשי השלטון הליטאי. הגרמנים הטילו על התושבים מסים, ואת האיכרים חייבו למסור להם דגנים, בקר, חזירים, ירקות, בעלי כנף וכל תנובה חקלאית אחרת. בכל כפר היה מקום־ריכוז לאיסוף מכסות החובה שהוטל על האיכרים להעביר, מכוח צו השלטון, לגרמנים. ממקומות אלה היו יוצאות שיירות – עגלות עמוסות הרתומות לסוסים – עם תוצרת החקלאים למרכז האיסוף האזורי, ואם הצלחנו לשים את ידנו על שיירה כזאת הדבר שימח אותנו מאוד. אך, למען האמת, מקרים כאלה היו נדירים. בכל זאת קרה שאחת החוליות של הגדוד שלנו הצליחה להשתלט על שיירת עגלות שהובילה סוכר שיועד לגרמנים. ארבעת הפרטיזנים שלנו החרימו את המטען – שלוש טונות סוכר – והביאו אותו לבסיס הפרטיזני הקרוב, שם הוא נשמר עד שהועבר לבסיס שלנו.

כשהגיעה הידיעה על תפיסת הסוכר למפקדת הגדוד החליט המטה לגייס, ללא דיחוי, את כל הפרטיזנים שהיו באותה עת במקום, כדי להביא את הסוכר לבסיס שלנו בהקדם. יצאנו, כמאה איש, להביא את השלל שנפל לידי חברינו. אני הייתי עייף מאוד, כי זמן קצר לפני שהוטל עליי להשתתף במשימה של הבאת הסוכר חזרתי מפעולה, לאחר שלושה ימים רצופים כמעט ללא שינה. בשובי לבסיס הספקתי לנמנם רק מעט וכבר צעדתי מחדש בשורה עורפית למשימה החדשה - להביא את מטען הסוכר, מרחק של כשלוש שעות הליכה בכיוון אחד. בנוסף לעייפותי הכביד גם השלג העמוק על ההליכה, ובהפסקת־המנוחה הקצרה שניתנה לנו נרדמתי על השלג ונשארתי כך עד שחבריי למסע - האחרונים בשורה - השגיחו בי והעירוני.
כשהגענו לבסיס הפרטיזני ששם אוחסן הסוכר זמנית ושהיה תחת השמירה של חברי הגדוד שלנו, מילאו כל אמתחת שהייתה: תרמיל צד, תרמיל גב, סתם שקית וכל כלי קיבול אחר, בסוכר. בעת חלוקת המטען בין האנשים נחתי והצלחתי לאגור מעט כוח לקראת הדרך בחזרה לבסיס, ויצאתי לדרך כשאני סוחב על גבי משא של יותר מעשרים קילוגרם סוכר. כמובן, שלאחר שחזרנו לבסיס והבאנו את הסוכר הכל שמחו עם "המתנה" המתוקה, וממני נשכח המאמץ שהיה כרוך במבצע הבאת הסוכר על גבי.
הסוכר נחשב אז לאחד המרכיבים החשובים בתזונת בני־אדם, מה גם שמצרך זה לא בא לפינו זה זמן רב. כמובן, שהיו צריכים למסור למחסן של בונדר בשלמות, את כל כמות הסוכר, אבל מתוך הניסיון למדנו שהסוכר שייכנס למחסן של בונדר, יצטרף למצרכים שאינם מגיעים לפיותיהם של הלוחמים הפשוטים. על כן, "הפריש" כל אחד קצת מהכמות הכללית שהייתה ברשותו לטובת המחסן הפרטי שלו. ואכן, אשר יגורנו בא: חיש מהר נעלם הסוכר מהתפריט הכללי, ואנחנו, "ששמרנו קצת בצד" נהנינו במשך שבועות רבים מטעמו המתוק של הסוכר ומסגולותיו המזינות.
לאימונים ולהכרת הנשק לא הוקדש זמן בגדוד שלנו. רק פעם אחת השתתפתי בתרגיל מחלקתי שכלל תפיסת עמדות־קרב, תנועות איגוף והסתערות על אויב מדומה. כנראה, שבעיני הממונים עלינו נושא האימונים לא היה חשוב ביותר, כי מלחמתנו באויב הנאצי לא התנהלה כמו בחזית. השתדלנו להימנע מהתנגשויות חזיתיות. כוחות האויב היו תמיד עדיפים עלינו במספר האנשים ובטיב הנשק שעמד לרשותם, והמלחמה שלנו נשאה אופי של "עקיצות": מארבים, חבלה בפסי רכבת ובאמצעי התעבורה האחרים של הגרמנים; כריתת עמודי טלפון לשיבוש התקשורת, חבלה במפעלים חיוניים ופגיעות בכל מטרה שהסבה נזק לגרמנים ועוזריהם, בתוך כך גם

חיסול משתפי־פעולה ומלשינים.
בשבילי ובשביל רבים אחרים כמוני, היה היער לא רק בסיס פרטיזני־זמני – כי העתיד היה עבורנו די מעורפל. בכל זאת היו לי שני דברים שהיו לי לעזרה: הייתי צעיר והיו חברים נאמנים מסביבי, וזה היה הרבה מאוד! כשנמצאים עם חברים כאלה, גם אם זה ביער – הרי הוא בחזקת בית לעת הזאת. וחבריי היו: מהתנועה הציונית־חלוצית, פרטיזנים במלוא מובן המילה, אך גם מתחת ללבוש הפרטיזני בצבצו הפרצופים שלנו, נערים יהודים צעירים בשנים הכורעים תחת עומס המאורעות שזימנו לנו העתים. ניסיון החיים שלנו היה מועט, אך היינו עשירים בחוויות טרגיות.

נשק משמים

בגדוד שלי היו כל הלוחמים חמושים, אך היה מחסור בתחמושת ובחומרי־נפץ, ורק למעטים מבינינו היו רימוני־יד התקפיים. כמובן, שלא היה ברשותנו נשק "כבד", או אפילו "חצי כבד" נייד, כמו מרגמות. אם את כלי הנשק הקל, רובים ומקלעים אפשר היה למצוא בקלות יחסית אצל האזרחים שאספו אותם בעת נסיגת הצבא האדום מהחזית, בשבועות הראשונים של המלחמה ביוני־יולי 1941 ולהחרים אותם מידיהם, הרי נשק "כבד" לא נמצא ברשותם. אך בבסיסי הפרטיזנים הסובייטים ששכנו מזרחית מהבסיס שלנו, במרחק של כמאה וחמישים קילומטרים – ביערות נאליבוקי, נארוץ' והקרובים להם – לא היה מחסור בציוד־לוחמה. במקומות ההם היו שדות־תעופה מאולתרים של הפרטיזנים ומטוסים של הצבא האדום היו נוחתים שם ומביאים עבור הפרטיזנים ציוד צבאי רב־גוני. לשם גם הובאו נשק, תחמושת וחומרי־נפץ שנועדו לגדודי הפרטיזנים שביערות רודניקי, אך צריך היה להעביר אותם משם – אלינו. לצורך הבאת אמצעי־לחימה אלה, הורכבה יחידה מיוחדת של כמה עשרות פרטיזנים, והם יצאו לבצע את המשימה. עם היוצאים להבאת הנשק הזה היו גם שניים מחברי הקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7", יוסף רוזין ויעקב קאווה.
כשקבוצה זו הגיעה כדי לקבל את הנשק "שלנו" חל שיבוש כלשהו, והנשק שיועד לנו לא נמסר לידיהם. לכן, החליטו רוב אנשי הקבוצה שלא לשוב לבסיסיהם ביערות רודניקי, אלא להצטרף לגדודי הפרטיזנים המקומיים, וכך גם עשו שני החברים שלנו, יוסף רוזין ויעקב קאווה.
בינתיים עברה שמועה במחנה שלנו שבקרוב יגיע גם אלינו ציוד מלחמתי,

ישר ממוסקבה בהצנחה מהאוויר. ההכנות לקבלת הנשק המוצנח הושלמו וקרחת־יער רחבת־ידים, שבשטחי היער שלנו, נבחרה לשמש לאתר שבו יצניחו האווירונים את המטענים שיישלחו ממחסני הנשק של ברית המועצות.

פעמיים גויסתי, ל"שדה־התעופה" המאולתר להשתתף בקבלת המטענים הצפויים שיוצנחו. בשטחה של קרחת־היער הודלקו מדורות, לפי הצורה המוסכמת, כדי שהטייסים יזהו את המקום ויכוונו את הצנחות המטען לנקודה המסומנת, אך לשווא, המטוסים לא הגיעו. רק בפעם השלישית, זכינו לכך ששני אווירונים שהגיעו אלינו פרקו את מטענם, הם הנמיכו טוס והדליקו אורות חזקים כשהם נפרדים מאתנו, ואנחנו נפנפנו אליהם לאות תודה ואיחולים, שישובו בשלום לבסיסם. מאז פקדו אווירוני הצבא האדום את שדה־התעופה שלנו פעמים נוספות.

הציוד שהוצנח יועד לחלוקה בין כל הגדודים שביערות רודניקי, הכתובת למטענים היה מטה החטיבה שבראשו עמד הנריך זימאנאס, שכינויו היה "יורגיס". "יורגיס" היה יהודי קובנאי חבר ותיק במפלגה הקומוניסטית, עוד מלפני פרוץ המלחמה, והיה מורה ומנהל בית ספר תיכון בקובנה. בפרוץ המלחמה, ביוני 1941, הצליח לברוח לתוככי ברית המועצות, הוצנח בעורף האויב ומונה למפקד החטיבה שהוקמה ביערות העבותים של רודניקי. גם הפרטיזנים מהגדודים הווילנאים התייצבו "בשדה־התעופה" החטיבתי לקבלת הציוד המוצנח. לקראת קבלת המטענים המוצנחים חולקנו לחוליות של שניים־שניים, ועל כל אחת מהחוליות הוטל לפטרל בקטע של גזרה, בשטח שמסביב ל"שדה־התעופה"; מתפקידה של החוליה היה לעקוב אחר המטען המוצנח, ולהשתתף באיסוף החבילות שהוצנחו.

הוצבתי בגזרה כזו ואליי צורפה בחורה מאחד הגדודים הווילנאים. שנינו יצאנו לסייר בקטע שהוקצה לנו. מאחר והצניחה התמהמהה לבוא היה לנו זמן לשוחח. הלילה היה חשוך מאוד, ולא יכולתי לראות את פניה של ההולכת לצדי. שיחתנו התרחבה לנושאים שונים, ותוך כדי כך הסתבר לי, שגם שותפתי שייכת לאותה תנועת נוער שאני חבר בה, "החלוץ הצעיר". המשכנו לשוחח, ובינתיים הגיעו האווירונים ושיחתנו נפסקה מבלי שחברתי לפטרול הספיקה לומר לי את שמה וגם אני, כנראה, לא הזדהיתי בפניה בשמי. זו הייתה פגישה אקראית לזמן קצר, כשכל חושינו היו נתונים רק לדבר אחד: לבצע את התפקיד שהוטל עלינו – להיות עֵרנים ולא להחמיץ את מקום הצנחת המטענים, אך המפגש הזה לא נשכח ממני.

לאחר זמן רב נוכחתי לדעת שהפגישה ביני לבין אותה בחורה אלמונית

נחרתה לא רק בזיכרוני; הסתבר שגם שותפתי לאותו סיור לילי מסביב ל"שדה־התעופה", שמרה עמה את זכר פגישה זו לאורך זמן רב. בסתיו של 1947 נזדמנתי למרכז תנועת "דרור" ברומא שבאיטליה ופגשתי שם חברים מהתנועה. בימים ההם, בכל מפגש עם אדם כלשהו הייתי "חוקר" אותו מיהו ומניין בא, כדי לנסות ולקבל ידיעה על קרובים, חברים או סתם מכרים שלי שנקלעו בדרכו, ומסיבה זו נכנסתי גם לשיחה עם אחת הבחורות שנכחה במקום. תוך כדי שיחתנו היא סיפרה שהייתה פרטיזנית בגדוד וילנאי ביערות רודניקי. אמרתי לה שגם אני הייתי באותו יער בגדוד קובנאי, ובאחד הלילות פיטרלתי ב"שדה־התעופה" הפרטיזני עם אחת הנערות מהגדוד וילנאי, אבל איני יודע את שמה וגם לא את מראהּ, כי היה חושך. ברגע זה היא קפצה ואמרה: "זה היית אתה? מאז חשבתי הרבה פעמים, אולי אפגוש אי־פעם את הבחור הזה, והנה אנחנו! איזה פלא!" באותו מעמד נודע לי שמה – פסיה שיינבוים, חברתו לחיים של יחיאל שיינבוים, מי שעמד בראש "קבוצת המאבק השנייה", המחתרת ציונית חלוצית בגטו וילנה, שנפל בקרב עם הגרמנים בתוך הגטו. פסיה הצליחה לברוח מהגטו והצטרפה לפרטיזנים ביערות רודניקי.

עם הצנחת מטעני הנשק ליער שלנו, הגיעו גם מידי פעם צנחנים שנתלוו למטענים המוצנחים ונשארו עִמנו בעורף האויב למלא תפקידי מודיעין, קשר, חבלה ומשימות מיוחדות שהוטלו עליהם בשטחים הכבושים, בהנחיית שלטונות ברית המועצות. באחת ההצנחות נפל בגורלי לשחרר מסבך כבלי־המצנח את אחת הצנחניות. מצנחה נתפס בענפי עץ והיא נשארה תלויה על העץ, ולשמע קריאותיה לעזרה הגעתי עם חבריי אליה, חתכנו את החבלים והורדנו אותה בזהירות לקרקע.

כבר עם הגעת משלוחי הנשק הראשונים שהוצנחו אצלנו התעשרה החטיבה שלנו בכמויות רבות של כלי־נשק מכל הסוגים, תחמושת, חומרי־נפץ ותרופות. הנשק שקיבלנו היה חדש ובתוך זה גם כזה שעד אז, לא היה מסוגו אצלנו; בנוסף לכמות הגדולה של תת־מקלעים, רובים חצי־אוטומטיים ומקלעים נתקבלו גם מרגמות קלות ונשק חודר שריון.

לאחר ש"התעשרנו" בכל כך הרבה נשק ותחמושת החליטה המפקדה שהגיעה העת לנסותו, ובהקדם. ואכן, כעבור מספר ימים יצאנו לאור היום, לארוב לגרמנים שנהגו לעבור בכביש שחצה את היער שלנו. תפסנו עמדות בשולי הכביש וכעבור זמן קצר בלבד, קיבלנו איתות מ"המתריע" שלנו שיחידה גרמנית נעה לעברנו. המפקד נתן פקודת היכון! ובנשימה עצורה המתנתי לפקודה הבאה: "אש!" בהגיע הגרמנים מולנו פתחנו באש מאסיבית ופגענו

בהם קשות. חלק מהחיילים הגרמנים נפגעו מיד מהאש שלנו, ואחרים ניסו למצוא מחסה ולירות עלינו, אבל אנחנו לא נתנו להם לעשות כן והם ברחו. אחד הלוחמים שלנו איבד עין. בפעולה זו הצלחנו להרוג שנים־עשר חיילים גרמנים. המפקד פקד שלא להתקרב לגרמנים שנשארו מוטלים מתים או פצועים על הכביש, אלא לסגת לתוך סבך היער. לאחר שהתרחקנו כחמישים מטר ממקום האירוע ציווה עלינו המפקד לעצור ולירות מטח יריות באוויר לכבוד הצלחת הפעולה. מחסור בתחמושת כבר לא היה, ויכולנו להרשות לעצמנו אפילו יריות סרק...

בשובנו לבסיס נתקבלנו על ידי מפקד הגדוד והקומיסאר, וכרגיל נמסר להם דין־וחשבון על מהלך וביצוע הפעולה, אך כשאחד הפרטיזנים הזכיר שבשיירת הגרמנים הייתה גם שריונית אמר המפקד בפליאה: "איך זה לא ניצלתם את ההזדמנות "לנסות" את הנשק החדש שלנו שיועד לפגוע בשריון ושהיה עמכם?! כדאי היה לבחון את יכולתו!" דבריו של המפקד לא נשמעו כנזיפה, אך נשמעה מתוכם נימה של אכזבה על כך שהחמצנו את ההזדמנות לבדוק מעשית את יעילותו של נשק זה.

ציות לפקודות, מול מבחן חברות

מאחר ונמניתי על "היחידה הלוחמת" *[ברוסית: Boyevaya Grupa]* כמעט ולא השתתפתי בשמירה, זו הוטלה על הפרטיזנים שסונפו למחלקה המשקית; הם איישו את "המשמר הראשי" והתחלפו ביניהם, מידי עשרים וארבע שעות.

את "המשמר הסודי" של הגדוד איישו, דווקא, שני אנשי "היחידה הקרבית" וגם אני הוצבתי בתורנות ל"משמר הסודי" למשך שבוע ימים ברציפות. מקומו של "המשמר הסודי" היה בעליית־גג של גורן בכפר ידידותי סמוך לבסיסנו, ודרך הפתחים שנפערו במיוחד בקירות עליית־הגג יכולתי להשקיף לכל ארבע רוחות השמים ולצפות על המתרחש בסביבה. הייתה לי גם משקפת־שדה שבאמצעותה הרחבתי את רדיוס שדה־הראייה שלי.

אנשי "המשמר הסודי" היו למעשה תצפיתנים, אבל מִלאו גם תפקיד של מתריעים לגדוד, כלומר, אם אנשי המשמר הבחינו בתנועה בלתי שגרתית של כוחות עוינים, ובמיוחד אם פניהם היו מועדות בכיוון הבסיס שלנו – היה על אחד משנינו לרוץ ולהודיע על כך במפקדת הגדוד, בעוד שהשני צריך להישאר על משמרתו על מנת לעקוב אחר תנועת האויב ובעת הדחק

גם לפתוח באש מבוקרת על הכוח העוין, כדי להשהות את התקדמות אנשיו ולאפשר לכוחות שלנו להתארגן לקבל את פני הרעה.
ההוראות היו לתפוס את עמדת התצפית של "המשמר הסודי" כשבחוץ עדיין שורר חושך וגם לצאת מהעמְדה בשעות החושך – מבלי שאיש יבחין בנו. אין ספק, שאנשי הכפר ידעו עלינו ועל מקום הימצאותנו, אך לא הופרענו על ידם והם לא הלשינו עלינו. אנשי הכפר היו מודעים לכך, שאם מישהו מהכפריים ילשין על עמדת התצפית שלנו, ה"גמול" הצפוי לו מידינו לא יאחר להגיע.
לעמדת "המשמר הסודי" יצאתי מהבסיס בשלוש לפנות בוקר ושבתי בשעות המאוחרות של הערב. שעות ארוכות ביליתי בעמדת השמירה, וכל אותה עת הייתי דרוך ושמרתי על עֵרנות מוחלטת, כי התפקיד שהיה מוטל עליי אחראי היה עד למאוד.
בעת ההיא חלה חברי גרישה שפר בצפדינה – מחלת חניכיים הנגרמת מחוסר ויטמינים. מישהו מבין החברים אמר שחלב־פרות יכול להועיל בריפוי המחלה, ואני החלטתי להשיג בשביל גרישה חלב. הצטיידתי בקנקן מאלומיניום בעל מכסה, ובצאתי מעמדת "המשמר הסודי" נכנסתי לביתו של אחד הכפריים וביקשתי שימלאו לי את הכלי בחלב.
באזור הייתה תנועה בלתי פוסקת של פרטיזנים, והאיכר לא יכול היה לנחש, אם אני בא מ"המשמר הסודי", או שאני שייך לקבוצה פרטיזנית מזדמנת בדרך זו. כמובן, שהאיכר שממנו קיבלתי את החלב, לא העלה בדעתו לבקש ממני תמורה כספית עבור החלב, ופרט לתודה שאמרתי לו הוא לא קיבל ממני דבר. חזרתי על מעשה זה במשך כמה ימים ובכל ערב הבאתי לגרישה קנקן חלב שהשגתי כל יום מאיכר אחר. אינני יודע אם החלב הזה השפיע במשהו לטובה על מצב החניכיים של גרישה, על־כל־פנים, הוא נהנה מהחלב ואני מכך שיכולתי לעשות דבר־מה עבור חבר, אפילו אם רק כדי לגוון את תפריט הבשר הגדוש שלנו.
במשטר הסובייטי נמצא כל אחד ואחד תחת "השגחה" וכך גם היה בגדוד שלנו. מישהו הגניב לאזניו של קומיסאר הגדוד דוידוב, שלא היה מאוהדי היהודים, את הידיעה על כך שאני מביא עמי חלב. עמדת "המשמר הסודי" נמצאה בכפר ידידותי לנו, ולפי הכללים אסור היה לקחת מאנשי כפר זה דבר כלשהו ללא פקודה או אישור מוקדם מהמפקדה. הקומיסר ראה במעשה שלי – הפרה ברורה של הקודקס הפרטיזני: לא לשדוד! ובפרט לא ממי שהוא "משלנו" ובעקבות ההלשנה נקראתי לקומיסר לבירור. כשהתייצבתי בפני דוידוב הוא הטיח בפניי האשמה החמורה: ביצוע מעשה שוד! ודרש

ממני הסבר. פניתי אליו ואמרתי: "חבר קומיסר, אני בהחלט נוהג לפי הכללים ולא ידעתי שאסור לי לקנות חלב, תמורת כסף." ראיתי שהקומיסר נבוך, הוא היה משוכנע שאני אודה "באשמה" ואנסה לגונן על עצמי בכל מיני תירוצים, אולם תשובתי המוחצת: הוציאה את כל הרוח ממפרשיו, והוא שאל, כמעט בגמגום: "מה, יש לך כסף?", אמרתי: "כן, כשהגעתי לגדוד הצהרתי שיש עמי כמה עשרות מרקים, ובכסף זה אני משלם עבור החלב." הבעת פניו של הקומיסר השתנתה והוא הוסיף: "גם לקנות לא צריך!" ולא הוסיף, ואני יצאתי בשלום מתקרית החלב.
בעצם, הייתה זו ה"התנגשות" השנייה שלי עם הקומיסר, שכן, בתחילת דרכו של הגדוד היינו, אנו הפרטיזנים היהודים, שבאנו מגטו קובנה, רוב מוחלט בגדוד ושפת הדיבור בינינו הייתה אידיש. מעשה זה היה לצנינים בעיני הקומיסר, מפקד הגדוד, וכן הגויים שהיו אז בגדוד. איך אנחנו מעזים לדבר אידיש, כשבפרטיזנקה הסובייטית, כמו גם בצבא האדום השפה הרשמית היא רוסית! אך אנחנו שבאנו מסביבה שהיהודים ביניהם דיברו רק באידיש, לא יכולנו לשנות מהרגלנו ולדבר בינינו בשפה אחרת, והייתה גם סיבה נוספת לדבר - רק מעטים מהחברים היהודים ידעו או הבינו רוסית.
באחד הערבים חזרתי מביקור שערכתי אצל חברים במחפורת אחרת, כשפניי מועדות למחפורת שלי. בחוץ היה חושך־מצרים ורק האינטואיציה הובילה אותי לשביל המרכזי בבסיס, בין המחפורות, שממנו יכולתי למצוא את דרכי למגוריי רק לפי צלליות העצים הגדלים לאורכו. משעות הערב ועד לאור הבוקר נשמר השביל הזה על ידי צמד פרטיזנים, וכל העובר בשעות אלה בשביל ובסביבתו חייב היה להזדהות בפני הפטרול בעזרת סיסמא. לפתע שמעתי את הפרטיזנית שבמשמר קוראת לעומתי: "עצור, סיסמא!" מאחר והאווירה בינינו הייתה בלתי פורמלית ורוויה "אידישקייט", עניתי לה: "שמע ישראל". היא זיהתה כמובן, את קולי והשתתקה, אך אני לא הבחנתי בקומיסר שעמד לא הרחק משם, ושמע את תשובתי שלא הייתה "הסיסמא". מיד נצטוויתי לגשת אליו ולהסביר מה קורה כאן. היות וידעתי רוסית היטב לא היה לי כל קושי "לספר" לו, שרגע לפני כן עברתי באותו מקום ועניתי לסיסמא כנדרש, ומאחר ולא עבר זמן רב מאז שנפגשתי עם הפטרול, ועם השואלת לסיסמא, אמרתי לה באידיש שזה אני. לקומיסר לא היה נוח לנזוף בי על כך שדיברתי "באידיש", על אף העוינות שלו כלפי היהודים. ורק אמר: "יש לענות בכל עת לסיסמא, וברוסית". אמרתי: "כן, חבר המפקד!" וקיבלתי רשות לעזוב את המקום. התקרית הסתיימה בטוב,

אך קיבלתי את הערת הקומיסר ברצינות ונזהרתי שלא להיקלע שוב למצב דומה, אבל לא הפסקתי לדבר עם חבריי באידיש.
כל הפרטיזנים שבאו מגטו קובנה היו חברים במחתרת אנטי־נאצית כלשהי. אלא שהחברים צמחו כל אחד לעצמו, בתוך ארגון אחר. הקבוצה הגדולה ביותר הייתה זו שחבריה היו מאורגנים בגטו במחתרת "האנטי־פאשיסטית", שהגרעין שלה היו חברי המפלגה הקומוניסטית מבוגרים, נוער ואוהדיהם. קבוצת אחרת, קטנה יותר, שגם אנשיה סופחו לארגון הקומוניסטי, התלכדה מבין מבריחי המזון לגטו. מפאת הקשרים המסחריים שהיו לאנשים הללו בצד הארי, הם נדרשו על ידי המחתרת לתור אחר מקורות להשגת נשק. ואכן, היו מהם שהצליחו לרכוש נשק בכסף מלא ובהמשך סיכנו את עצמם בגניבת נשק מהגרמנים והברחתו לגטו, או שהביאו אותו לאחסנה זמנית במקומות־סתר שהיו למחתרת מחוץ לגטו. בזכות זו הם גם צורפו לשורות היוצאים לפרטיזנים. על הקבוצה השלישית נמנינו אנחנו, חברי הקולקטיב מ"מילדוס 7", מהמחתרת הציונית־חלוצית וחברים נוספים מתנועות ציוניות אחרות כמו, "ארגון ברית ציון (א.ב.צ.) והרביזיוניסטים.
אנחנו, הקבוצה מ"מילדוס 7", היינו המלוכדת ביותר ביער, והסתפחו אלינו באופן טבעי, גם יוצאי התנועות הציוניות האחרות. החבורה שלנו השתדלה להתאסף בכל עת ולהיות ביחד; העזרה ההדדית הייתה אבן־יסוד בחיינו, גם ביער, וכל דבר, כמו הסוכר שנזכר לעיל, לחם וכו' הפך לרכוש כל חברי הקולקטיב. במפגשינו שוחחנו הרבה על חברינו שנשארו בגטו ושרנו שירים בעברית ובאידיש, מאלה שהושרו ב"מילדוס 7", וכל עוד יוסף רוזין היה עִמנו בבסיס הוא ליווה את השירה במפוחית־הפה שלו.
לאחר שיוסף רוזין ויעקב קאווה נשלחו למזרח, פחת מספר החברים, אך לא הפסקנו את פגישותינו, ורבים מבין הפרטיזנים של הגדוד שלנו, גם מי שלא היו ציונים, ואף בודדים מבין הלא יהודים של הגדוד, היו מצטרפים אלינו ואף הצליחו ללמוד מאתנו כמה מהשירים שלנו, כמו את ההורה "סובבוני", "היי־הרמוניקה" ושירים נוספים. לא פעם שמענו מפיהם של האחרים בגדוד את הערכתם ואפילו את קנאתם על החברות העמוקה הקיימת אצלנו.

פגישה עם אבא קובנר

בסיסי הגדודים הווילנאים היו לא הרחק מהבסיס שלנו, אך אזורי הפעולה

היו שונים ולא נפגשנו. ידענו שבין הווילנאים נמצא אבא קובנר, איש "השומר הצעיר". שמענו שהוא מפקד גדוד, וזמן רב חיפשנו הזדמנות לפגוש אותו. הדבר קרה לגמרי במקרה.

באחד הימים הוצבתי "למשמר הראשי", ויחד אתי היו דב לוין וצבי בראון, שלושתנו מהקולקטיב של "מילדוס 7". שני חבריי היו יוצאי "השומר הצעיר" ואני מ"החלוץ הצעיר". בשעות הצהריים הגיע לעמדת המשמר שלנו רוכב על סוס לבן, שהזדהה בשם קובנר וביקש להיכנס לבסיס, לפגישה עם מפקד הגדוד שלנו. הבטנו האחד בפני חבריו, וכנראה שכולנו החוורנו מרוב התרגשות. הרי זהו הרגע שלו ייחלנו זמן כה רב – לפגוש את אבא קובנר! והנה התרחש הדבר לגמרי במפתיע, כששלושתנו, ציונים־חלוצים, בשמירה. הנוהל בגדוד היה שעל כל מי שאינו מהגדוד שלנו, ורוצה להיכנס לבסיס, יש להודיע למפקדה ולקבל אישור כדי להכניסו. הקשר בין "המשמר הראשי" למפקדה התבצע כך, שאחד מאנשי "המשמר הראשי" היה רץ למפקדה, להעביר כל הודעה, וכך גם היה עם בקשתו של אבא קובנר. לאחר התייעצות קצרה בינינו, הוחלט ש"ארוץ במתינות" למפקדה וגם אשוב משם עם התשובה לא בחיפזון, כך שלדב ולצבי יהיה מספיק זמן לשוחח עם קובנר. הם יספרו לו על הקבוצה שלנו, ואולי יצליחו לשכנע אותו להמשיך לעמוד עִמנו בקשר. במשך "הטיול" שלי למפקדה ובחזרה, שוחחו חבריי עם אבא קובנר וסיפרו לו על התנועה שלנו בגטו קובנה ועל החברים הנמצאים בגדוד "מוות לכובשים", וגם הוא, קובנר, סיפר לדב ולצבי על חברי התנועה שבגדוד שלו. בתום השיחה סוכם שבגלל היותו מפקד גדוד הוא ימצא דרך לקיים ולהדק את הקשר שזה עתה נוצר בינינו. ואכן, אחרי תקופה קצרה החלו לבוא אלינו שתי חברות מ"השומר הצעיר" מגדודו של קובנר, בשליחות רשמית כלשהי ובהזדמנויות אלה נפגשו עם חברינו. אבא קובנר השיג גם את הסכמתו של קוסטיה, המפקד שלנו, שחברנו ברוך גפר (אז גרודניק), יבצע עבודות רצענות עבור גדודו, וכך התאפשר לו לבקר לעתים בגדוד הווילנאי והוא הפך למקשר.

קשרים אישיים עמוקים יותר, נוצרו בעת "פינוי" הבסיסים. בעקבות הידיעות שהגיעו למודיעין שלנו שהגרמנים מתכוננים לערוך מצור על הפרטיזנים ביערות רודניקי ולהרוס את הבסיסים שלנו, החליטה מפקדת החטיבה לפנות זמנית את הבסיסים הקבועים של גדודי החטיבה, שכללו גם אותנו וגם את הגדודים הווילנאים.

הגדוד שלנו עזב את המחפורות בבסיס ועבר לשטח אחר ביער, ולאותו מקום הגיעו גם הפרטיזנים מהגדודים הווילנאים. שם נתאפשר לי להכיר

רבים מבין החברים הווילנאים, אולם קשר זה נפסק, מיד לאחר שחזרנו כל אחד לבסיסו הקבוע. השהייה במקום הארעי הייתה לא נוחה, הכל הסתובבו בחוסר מעש, לא היו מחפורות וישנו על האדמה שאותה ריפדנו במעט זרדים, כדי ליצור בידוד במזג־האוויר הקר. באותם הימים לא יצאנו לפעולות, אלא לסיורים בלבד, ושמחתי שמצב זה לא נמשך זמן רב.
באחד מימי "הפינוי" ניגש אליי שמואליק מורדקובסקי והציע לי להצטרף אליו לסיור שהוטל עליו לערוך בבסיס העזוב שלנו. במפקדת הגדוד נאמר לשמואליק שבצאתו למשימה זו הוא רשאי לצרף אליו פרטיזן נוסף, והוא יכול לבחור את הפרטנר שלו למבצע, לפי ראות עיניו. שמואליק ואני היינו חברים קרובים מאז שהכרנו בקיבוץ בטבריג, והחברות שלנו נמשכה לאורך הדרך שעברנו מאז ביחד. הוא היה מורה־דרך לחברים שיצאו מהגטו ליער הפרטיזני ומילא גם שליחויות חשובות אחרות שהוטלו עליו על ידי מפקד החטיבה בעצמו.
נעניתי להצעתו של שמואליק והצטרפתי אליו לסיור. צעדנו בדרך לבסיס ומידי פעם התעכבנו במקום כלשהו להקשיב ולצפות למתרחש מסביב. סיירנו במשך יום תמים ובמשך כל אותו זמן לא פסקנו לשוחח בינינו בנושאים שהעסיקו אותנו. באותו יום נודעו לי הרבה דברים על פעילותו של שמואליק כפרטיזן, שלא ידעתי אודותם עד אז. כשהגיעו הידיעות לאנשי המודיעין שהצבא הגרמני ביטל את הכוונות שלו לצור על היער הוחלט לחזור לבסיסים ולפעילות הרגילה. היה זה בחורף 1944.

החזית נעה מערבה

משידורי רדיו מוסקבה שנקלטו אצלנו בבסיס נודע, שהצבא האדום החל בהתקפה מאסיבית על הגרמנים. הצבאות הגרמניים כותרו ונִגפו בכמה גזרות של החזית, ושטחים נרחבים מברית המועצות שוחררו מעול הכיבוש הגרמני. בעקבות מתקפת הצבא האדום החלו עריקות של "המתנדבים והמגויסים" משורות היחידות שהוקמו על ידי הגרמנים מתוך שבויי־מלחמה רוסיים, צבא וולאסוב ואחרים. אנשים אלה הבינו היטב את הצפוי להם לאחר שיפלו בידי השלטונות הסובייטים, ורבים מהם החליטו לעת הזו להצטרף ללוחמים נגד הגרמנים, לשורות הפרטיזנים שלנו, ובכך הם חשבו לכפר על בגידתם, חלק מהם מצא את דרכו ליערות רודניקי אל הפרטיזנים האדומים, וגם לגדוד שלנו באו.

אלה שעמדו בראש התנועה הפרטיזנית שמחו לקבל את האנשים הללו, ראשית משום שהיו בעלי הכשרה צבאית רחבה וגם משום שקבלתם לשורותינו גרמה להחלשת כוחם של הגרמנים ולדמורליזציה בין הגרמנים שאיבדו את האמון באנשי וולאסוב.
אפשר היה לראות בהתפתחות זו תופעה רצויה, אולם עם בואם, השתנה היחס המספרי בין היהודים והלא־יהודים בגדוד שלנו, הלא־יהודים הפכו להיות לרוב, וגדלה הסכנה להתגברות האנטישימיות.
רבים מאלה שזה עתה באו צורפו ל"פלוגה הלוחמת" וכל הפלוגה רוכזה עתה במחפורת גדולה אחת. "הפרטיזנים החדשים" היו רוויים בשנאה ליהודים, שבחלקה הוחדרה לראשיהם בעת שירותם אצל הגרמנים. פעם עסקתי בניקוי הנשק שלי במחפורת ושני "השכנים" שלי, שבאו זה עתה משירות ביחידה בחסות גרמנית, החלו לספר אחד לשני בדיחות על יהודים. פניתי אליהם, ואמרתי להם שכאן לא שולטים הגרמנים, וטוב יעשו אם יחדלו לספר בדיחות אנטישימיות. שכניי הסמיקו והשתתקו. על אף האווירה האנטישימית שהייתה בגדוד הם חששו מפניי - כי בכל זאת שרר כאן משטר סובייטי, כך שאנטישימיות, באופן רשמי לפחות, הייתה אסורה בו.
התגבורת באנשים, ובנשק שקיבלנו הפיחו במפקדת הגדוד את האומץ, לצאת לפעולות קרביות מרשימות. קבוצות רבות מבין הפרטיזנים של "היחידה הלוחמת", ואני בתוכם, נשלחו לבצע פעולות נגד הגרמנים: מיקוש ופיצוץ פסי רכבות ורכבות צבאיות, ניסור עמודי טלפון וביצוע מעשי־חבלה בכל מתקן הפועל בשירות הגרמנים. אולם היו גם פעולות בעלות היקף רחב יותר, כמו תקיפת בסיס חיל־המצב הגרמני בוויצ'רישקי, שבה השתתפו עשרות רבות מהפרטיזנים שלנו.

הצלחה, ואסון בצִדה

הרעיון להתקיף את חיל־המצב בְּוויצ'וֹרִישקִי עובד לפרטים במטה הגדוד ונשמר בסוד. לאחר שהדבר בוצע הייתה סברה שההחלטה לפעולה זו נתקבלה במטה שלנו בעקבות הופעתו בגדוד של צעיר ממוצא ביילורוסי, פֶּיטושקוֹב. צעיר זה שירת ביחידה צבאית, אחת מיני רבות שהגרמנים הקימו משבויי־המלחמה הרוסיים ומצעירים אחרים שבאו מהשטחים הכבושים של ברית המועצות, והיא צורפה לחיל־המצב הגרמני בְּוויצ'וֹרִישקִי. פֶּיטושקוֹב הופיע באחד הימים בקרבת הבסיס שלנו לבוש במדים גרמנים

וחמוש ברובה, הוא הסגיר עצמו לידי הפרטיזנים שלנו וביקש לפגוש את המפקדים, על מנת למסור להם ידיעות חשובות. במטה שלנו הציג עצמו כמי שערק מהגרמנים, הביע את רצונו להצטרף אלינו, ואת נכונותו ללחום בצד שלנו, שכם־אחד נגד הכובש הנאצי. במטה הגדוד שמעו את דבריו, ונוכח רצונו להצטרף אלינו הוא נדרש להוכיח את כנות דבריו. כהוכחה לכך הציג בפני אנשי המטה מפה מפורטת של המתחם שבו נמצא חיל־המצב הגרמני בְּויצ'וֹרִישקִי, הוציא מאמתחתו תרשים שהכין, ובו פירוט מלא של העמדות, המבנים, תעלות המגן, וכל מה שנמצא במתחם הזה; הוא סיפר על טיב הגדרות המקיפות את המקום והציג רשימה מעודכנת של סוגי הנשק הנמצא בו ומיקומו. הוא גם מסר מהו מספר החיילים המוצבים שם, מי הם ומהי הכשרתם הצבאית, וסיפר על שגרת השמירה במקום. בקיצור, הוא הביא מידע רב וחיוני על המקום הזה.

מכל הבסיסים הפרטיזניים שהיו ביערות רודניקי היינו אנחנו, הקרובים ביותר לְוויצ'וֹרִישקִי. חיל המצב הזה עמד לנו "כעצם בגרון", בגללו היינו עושים הרבה עקיפות־דרך, והנה באה הזדמנות לתקוף ולמחוק את המקום הזה מעל פני האדמה על כל מה שיש בו.

פֶּטוּשקוֹב הביא עמו מידע חשוב, אבל אי־אפשר היה לתת בו אמון מלא, משום שהוא בא משירות אצל הגרמנים, על כן הוא נדרש להמציא הוכחות נוספות כדי להצדיק את האמון בו. תוך כדי חקירתו במטה, סיפר שישנם עוד צעירים בְּוויצ'וֹרִישקִי, שגם הם מוכנים לערוק אלינו. על סמך דבריו אלה הוטל עליו לחזור למוצב שבויצ'ורישקי ולהביא את אלה המוכנים לערוק משם ורוצים להצטרף אלינו. לאחר זמן קצר חזר פֶּטוּשקוֹב אלינו ועמו עוד שני עריקים.

השניים שפֶּטוּשקוֹב הביא עמו מִוויצ'וֹרִישקִי עוררו חשד שמטרת בואם אינה תמימה. לאנשי המודיעין שלנו נודע, שמיחידתם בְּויצ'וֹרִישקִי יש כאלה הלוקחים חלק בקורס לריגול שהגרמנים עורכים למסיימי הקורס המיועדים להסתנן לשורות הפרטיזנים למטרות ריגול. לשניים אלה הוצמדה שמירה סמויה. גם אני נמניתי על חוליה זו. מתפקידנו היה לעקוב אחרי תנועותיהם של שני "האורחים", ולא לגרוע מהם עין. באחד הימים חוסלו שניהם.

לא סיפרו לנו מדוע הם הוצאו להורג, אך השמועה אמרה שהיו מבוגרי קורס הריגול הגרמני, ואנשי הביטחון שלנו שחקרו אותם גילו את האמת על מטרת בואם אלינו, וכי מצאו אצלם מצפנים משוכללים שהיו מוסתרים בבגדיהם, ומכך הסיקו החוקרים שמטרת בואם אלינו הייתה ריגול. על פי

השמועות פֶּיטושקוֹב בעצמו הלשין עליהם בגלל פחדו, שמא יספרו על מעלליו בשירות הגרמנים.

לאחר שפֶּיטושקוֹב מילא את המשימה שהטילו עליו, והביא אלינו את שני "חבריו" מִוויצ'וֹרִישקִי, החליט מטה הגדוד שהגיע הזמן להגשים את התכנית שהייתה קיימת מאז שקם הבסיס שלנו – להשמיד ולהרוס את חיל־המצב בוִיצ'וֹרִישקִי. לנו, לפרטיזנים הפשוטים, נודע הדבר רק בשעות של אחר הצהריים של אותו יום, כשנקראנו למסדר לקראת היציאה לפעולה. במסדר לא פירטו לפנינו את אופן הפעולה, אלא הודיעו לנו מי הם מפקדי הקבוצות, וכל אחד התייצב לצד מפקד יחידתו. לאחר זאת קיבלנו הסבר, כל קבוצה בנפרד, על מקומה ועל התפקיד שעליה למלא במערך ההתקפה על חיל המצב בוִוצ'וֹרִישקִי.

אני הוצבתי ליחידת הפריצה. המפקד ערך ביקורת נשק ותחמושת, ונקבעו סדרי התנועה ליעד. מועד היציאה לפעולה נקבע לתשע בערב. בשעה היעודה יצאתי מהמחפורת "החמה" לקור הלילי ולחושך המוחלט ששררו בחוץ, הצטרפתי לקבוצה שלי ויצאנו לדרך. לאחר זמן קצר בלבד, כבר לא הרגשתי עוד את הצינה וצעדתי בתוך השורה העורפית עם חבריי. גם שחור־הליל השתנה, לאט־לאט התרגלו עיניי לאור הקלוש שבחוץ, ויכולתי להבחין בצלליות עצים או מבנים שנקרו לנו בדרך.

זמן ההליכה עד ליעד הפעולה חושב כך, שנספיק להתרווח ולנוח במרחק של כחצי קילומטר מהמקום, כדי לאגור כוח ולהגיע לשטח הפעולה רעננים, ככל האפשר. כלל בל־יעבור היה אצלנו: לנוע בשקט, לא לדבר, לא לעשן ולא להקים רעש שיכול להסגיר אותנו. הגרמנים היו מודעים לנוכחותנו באזור, והציבו בכל מקום משמרות גלויים שקיימו קשר עם הסוכנים שהם גייסו וטיפחו מקרב האוכלוסייה המקומית. אלה התחקו אחרי תנועות הפרטיזנים והעבירו את המידע שאספו – לגרמנים, ואנו נצטווינו לנהוג בזהירות ובתבונה בדרכנו ליעד, כדי שלאויב הגרמני לא ייוודע שמץ מתכניתנו.

לאט ובזהירות הצליחה קבוצתי להתקדם בזחילה עד למתחם חיל־המצב הגרמני, שהיה מגודר בשלוש שורות של תיל דוקרני. רק ברגע, שהתחלנו בחיתוך תיל־הגדר הרגיש בנו אחד השומרים הגרמנים, ובד־בבד עם קריאתו "עצור!" ירה מנשקו ירייה אחת באוויר. ברגע זה נתן מפקדנו את הפקודה: "אש! להסתער קדימה!" ברד כדורים ניתך מלועי נשק הלוחמים ולאחר דקות ספורות חדרנו לחצר המוצב, כבשנו את המטה, תפסנו ולקחנו בשבי מספר קצינים וחיילים גרמנים, ותוך רגעים מעטים הפך בניין המטה הגרמני

ללפיד־אש בוער. קבוצת גרמנים שפרצה החוצה מתוך הבניין בבגדים תחתונים התבצרה בעמדה מבוטנת, אולם הם לא הצליחו להדוף את ההתקפה שלנו וחוסלו.

באותה עת שביצענו את משימתנו במתחם חיל־המצב של וִיצ'וֹרִישקִי התמקמה קבוצה אחרת משלנו, בצומת דרכים כשתפקידה לחסום כל תגבורת גרמנית אפשרית. אנשי יחידה זו היו פרושים בעמדות מארב ערוכים לקראת הבאות. לפי תיאום מוקדם בין המפקדים אמורים היו אנשיה לסגת מהמקום בשעה יעודה, אך לא כך קרה. לוחמי יחידה זו נשארו במקומם זמן רב לאחר שאנחנו סיימנו את משימתנו והשמדנו את חיל־המצב בוִויצ'וֹרִישקִי והיינו כבר בדרך חזרה לבסיס. הפרטיזנים בעמדות החסימה המתינו להוראות ממפקדם, אך זה נעלם מעיניהם, והם נשארו בעמדותיהם וחיכו.

הבוקר האיר, כמעט במלואו, כשקבוצתנו עזבה בהרגשת סיפוק את השטח שעד לפני מספר שעות היה עוד מתחם צבאי גרמני, והיה למכשול בדרכנו, ועתה חרב, כשהחיילים שהיו שם נהרגו, נפצעו או נפוצו לכל עבר. לנו היו שני פצועים קל שנחבשו במקום ועשו את דרכם בחזרה לבסיס בכוחות עצמם. פנינו היו מועדות כעת לנקודת האיסוף, של הכוחות שלקחו חלק במבצע זה. שתי הקבוצות שפרצו והשמידו את חיל־המצב, הגיעו לנקודת הריכוז והמתינו לבואה של הקבוצה השלישית, זו שהייתה בחסימה, אך לשווא – אנשי קבוצה זו לא באו.

הרגשה לא נוחה החלה לכרסם בלב כולנו, אולם אף אחד לא תיאר לעצמו את שאירע. מסתבר שמפקד הקבוצה עזב את אנשיו בעודם פרושים בשטח בעמדותיהם המאולתרות, ללא כל הודעה, ובעוד הם במקומותיהם, הותקפו על ידי המוני חיילים גרמנים, שהוזעקו באמצעות רקטות־המצוקה שאותן הספיקו לשלח הגרמנים עם ראשית ההתקפה שלנו על וִיצ'וֹרִישקִי. החיילים הגרמנים שחשו לעזרת חבריהם המותקפים בוִיצ'וֹרִישקִי נתקלו בלוחמים שלנו בחסימה ואלה, על אף היעדר המפקד, נכנסו לקרב עם הגרמנים. שישה־עשר לוחמים, פרטיזנים יהודים, לחמו נגד כוח גרמני שהיה עדיף עליהם פי כמה, עד שהוכרעו ונפלו בקרב. לא היה ביניהם אחד שנכנע לאויב הגרמני; טניה וִילנִישסקִי אחת הפרטיזניות בקבוצה זו ביימה כניעה לאויבים וכשאלה התקרבו אליה היא הפעילה רימון יד, פוצצה את עצמה וגרמה למותם של כמה חיילים גרמניים שהקיפו אותה. חברים אחרים שמו קץ לחייהם באקדחים שהיו בידיהם, לאחר שאזלה התחמושת, אך עד אז לא פסקו להמטיר אש על הגרמנים.

לאחר מכן התברר שמפקד הקבוצה מעל בתפקידו, כשעזב את פיקודיו

בשדה הקרב כדי לבלות עם אהובתו. הוא בעצמו חזר לבסיס, ולא היה לו כל הסבר מתקבל על הדעת, על התנהגותו בשדה הקרב. הוא נחקר, נשפט וקיבל את המגיע לו – פסק־דין מוות, שהוצא מיד לפועל.

ביער־הפרא, בפינה נסתרת מעין כל זר, הקמתי מצבה לזכר חברי יעקב סוסניצקי; על גזעו של אחד העצים חרטתי את ראשי התיבות של שמו, י. ס ואת תאריך נפילתו – 9 באפריל 1944, ואת שחרטתי הקפתי במגן־דוד, כעין מסגרת. יעקב סוסניצקי, חבר "השומר הצעיר" משחר נעוריו שהשתייך לקולקטיב ב"מילדוס 7", הגיע ליער ביחד אתי. בפעולה של וִיצ'וֹרִישקִי הוא נקבע למלא תפקיד של רץ־קשר. לפני היציאה לפעולה הוא ניגש אליי, כולו דאגה, ואמר: "איך אוכל למלא תפקיד זה כשאני לא בקי בשפה הרוסית?" החשש שמא לא יצליח למלא את המוטל עליו כראוי הטריד אותו יותר מכל. אמרתי לו: "תתגבר על מכשול זה, בטוח!" והוא אמר: "אני מקווה." באותו רגע לא העליתי על דעתי שאלה תהיינה המילים האחרונות שאשמע מפיו של יענקלה. כשזיכרונות חולפים במחשבותיי, נעצר מבטי בעץ־המצבה שהקמתי לו ביער, ומתוך האפלה והתוגה ההיא אני רואה את אותה "יד", לכל שישה־עשר הלוחמים היהודים, חללי־השווא, של הפעולה בּוִויצ'וֹרִישקִי.

תקופה קצרה לאחר שנפגשנו עם הצבא הסובייטי בחזית, נקרא פֶּיטוּשקוֹב לחקירה למשרד הביטחון הסובייטי והועמד לדין בעוון ריגול לטובת הגרמנים על סמך הרישומים שנתגלו במסמכים של המפקדה הגרמנית, שננטשו על ידם בעת נסיגתם. לא עמדה לו, לפֶּיטוּשקוֹב "הזכות", שמאז עריקתו אלינו נמנה עם הלוחמים של הגדוד, ויצא עִמנו מיערות רודניקי במאי 1944, כשפנינו מועדות למרכז ליטא – להביא לשם את המלחמה הפרטיזנית שלנו. בית הדין הצבאי מצא שפֶּיטוּשקוֹב אשם בשיתוף פעולה עם הגרמנים, והוא הוצא להורג.

ב"מדינת" הפרטיזנים

חיי היום־יום התנהלו במקומותינו, במדינת זעיר־האנפין שלנו, בצורה תקינה, ואנו מרגישים כשליטים באזור. שטח "מדינתנו" השתרע על פני כל היער, והתושבים גרו במחפורות בתנאים לא משופרים, אך העיקר הוא החופש, שעליו אנו מוכנים להגן בכל כוחנו. ממלכתנו הייתה קטנה ומצומצמת, אולם היא נסמכה על ברית־המועצות הגדולה, הארץ רחבת־הידיים, שאנחנו חלק ממנה; אתה מרגיש שיש לך "דוד" במרחקים, שבו אתה תולה את כל

תקוותיך ובאחד הימים גם תיפגש אִתו והוא יחבק אותך חזק ויעניק לך מכל טוב – פיצוי על הניתוק שנכפה עליך, והאיחוד מחדש עם ה"דוד" הנפלא הזה כבר נראה באופק, ואז...

בגדוד שלנו, כמו בגדודי הפרטיזנים האחרים הסמוכים לנו, ציינו את החגים והמועדים הסובייטים: "יום ייסוד הצבא האדום", "יום האישה", שאותו חוגגים ברוב פאר בחברה הסובייטית וגם אצלנו ביער, וכמובן את "האחד במאי". מי שנמצא במועדים אלה בבסיס נהנה מארוחה חגיגית ומתכבד במנה הגונה של משקה חריף – וודקה *[סַמוֹגוֹן – ברוסית]* מתוצרת עצמית. את המשקה השיגו אצל האיכרים שבסביבה שייצרו אותו בעצמם, באופן בלתי חוקי. בימים שכאלה השתייה הייתה כדת, השירה הדהדה מסביב והפרטיזנים שלנו, יצאו במחולות על משטח־העץ שהותקן לצורך זה, בין שתי מחפורות – בקיצור שמח.

ימי החג בלטו בשונותם מהימים האחרים, המאופיינים ב"עשייה" היום־יומית, בביצוע משימות קרביות. אולם גם בימים רגילים לא השתעממנו; בכל עת פנויה התאספו קבוצות מסביב למדורה, או על יד התנור הלוהט במחפורת, משוחחים ודנים במאורעות היום והאתמול – המחר הרי לא ידוע, יש רק תקווה לטוב.

לא הרגשתי כל פחד לפני יציאה לפעולה וגם לא בעת ביצוע המשימה. ברגע כזה אתה נתון לדבר אחד בלבד – שהפעולה תצליח ושלא יהיו לנו אבדות בנפש. כאחד מהחבורה הלוחמת השתתפתי במשימות קרביות, כמו מארבים, מיקוש פסי רכבת, חבלה בעמודי טלפון, הריסה ושֵׂרפת מתקנים מכל הסוגים שהיו בשימוש הגרמנים. מטרות אלה היו בדרך כלל מרוחקות מהבסיס, וכדי להגיע למקום היעד, היה צורך ללכת ברגל הרבה קילומטרים. בדרכי הייתי פוגש קבוצות פרטיזנים וגם מבקר בבתי האיכרים שהיו בדרך ל"מנוחת־יום", אבל לרוב כדי להשיג מזון. רק לעתים רחוקות העז מישהו מהמארחים שלנו להשיב את פנינו ריקם. בדרך כלל היה "הכיבוד" בבתים אלה מרק דליל, עם או בלי לחם, כשהכל אוכלים מקערה משותפת. הודות לכף־האכילה שליוותה אותי בנאמנות, שהייתה תקועה תדיר בבית השוקיים של המגף הימני שלי, יכולתי לקחת חלק "בחגיגה" כזו.

זכיתי לבקר בבתי איכרים רבים, שבהם מצאתי את מה שהיה נפוץ אז – טנבור – תוף זעיר מגווילי ספרי תורה. כשנתקלנו, הפרטיזנים היהודים, במראה שכזה היינו מחליפים בינינו מבטים של עצב וזעף. גם אם לא כולנו שמרנו מצוות, הרי שחילול ספרי התורה נגע ללבנו, ורק הציווי החמור והאזהרה שנתלוותה אליו בדבר עונש כבד למי שיפר את פקודת המטה

הפרטיזני שלנו, שלא לפגוע באוכלוסייה שמסביבנו, מנעו מאתנו להעיר משהו בנידון, וכך קרה גם כשזיהינו פריטי רכוש יהודי: מלבושים, רהיטים, פמוטים וחנוכיות שמקורם היה ברור.

ליציאה לפעולה קדם תדריך מפורט שאותו קיבל רק מפקד הקבוצה. לנו הטוראים, נמסר רק סוג הפעולה שעלינו לבצע, אך אופן ביצוע המשימה היה תלוי במפקד שהוליך אותנו למטרה. אבוי למי שנקלע לקבוצה שמפקדה היה מוג־לב, כפי שקרה לי פעם אחת כשצורפתי לקבוצה שיצאה "להפיל" עמודי טלפון בפיקודו של אחד, גורצ'וב, שבזכות שירותו בצבא האדום פיקד מידי פעם על קבוצות פרטיזנים שלנו שהיו יוצאות למשימות קרביות. האיש היה קצין זוטר בצבא האדום שנשבה על ידי הגרמנים, נמלט מהשבי ומצא את דרכו לגדוד שלנו. הוא לבש מדי שוטר ליטאי והיה חגור במרב החגורות שאפשר "להתקשט" בהן. גורצ'וב סובב עם הקבוצה שלנו במשך כמה ימים ולילות באזור שסומן כיעד שלנו, היה יוצא לסיורי־גישוש, חוזר ומבשר לנו שכעת לא ניתן לעשות את המלאכה שהוטלה עלינו בתואנות שונות ובסופו של עניין לא עשינו דבר וחזרנו לבסיס כלעומת שבאנו. איני יודע איך הוא תירץ את אי־מילוי המשימה, אך אחרי מעשה זה, סר חִנו בעיני מְפקדת הגדוד והוא לא נתמנה יותר לעמוד בראש קבוצות־משימה. בדרך כלל, הוא היה אדם שקט וכנראה ששאף לא להיות "מוטרד". אף־על־פי־כן הוא היה משתתף בכל שיחה שהתנהלה בינינו, מביע את דעתו ולפעמים אף מייעץ. פעם יעץ לאחד החברים שלנו, שגם אשתו הייתה בגדוד שלנו, באילו אמצעים עליו לנקוט שהיא לא תיכנס להיריון...

בגדוד שלנו היו כמה זוגות נשואים, והם התקשו לקיים קשר תקין ביניהם. כל הנשים שוכנו במחפורת הנשים, ועל הגברים נאסרה הכניסה לשם, גם לבעליהן של הנשים הנשואות. המפקדה נהגה לשלוח את הגברים הנשואים לפעולות ארוכות־ימים, כדי להפריד בין בני הזוג, ובשובם לבסיס הם נאלצו לתמרן הרבה כדי להיפגש עם בנות זוגם בחשאי וללא הפרעות, אך לרוב הצליחו בדבר. על אף האיסור למפגשים אינטימיים בין נשים וגברים, אחדות מהבנות הלא נשואות שבגדוד, אף מצאו דרכים לפגוש את מי שרצו בו. כך קרה פעם כשחזרתי למחפורת ומצאתי אחד מהחבורה שלנו עם אחת הפרטיזניות במצב אינטימי. הנערה נבהלה, הבחור - לא, ואני הרגעתי אותה שלא אפצה את פי.

הפרטיזנים שלנו מה"קבוצה הלוחמת" של הגדוד פעלו לרוב בחוליות, מספר האנשים בהן היה גמיש ונקבע לפי מהות המשימה שהיה צריך לבצע. אני כשלעצמי השתתפתי בהרבה פעולות קרביות, אולם לא תמיד שיחק לנו

המזל ויכולנו לפגוע באויב, כפי שתכננו. פעם יצאנו, קבוצה של כעשרה פרטיזנים, למארב כדי להתקיף יחידה צבאית גרמנית, שלפי המידע שאספו התצפיתנים שלנו, נהגה לעבור במקום זה, במועד ובציר קבוע.

התקדמנו בחושך למקום המיועד והתפרשנו בעמדות בשולי חורשה דלילה, מוכנים להתקיף את "המטרה". בחוץ שרר קור עז, הזמן זחל באיטיות "והם" עוד לא הגיעו. מפקד "הקבוצה הלוחמת", מישה טרושין, גם הוא היה עִמנו וסבל כמונו מהכפור העז, והיה עובר בינינו, בזחילה מעמדה לעמדה, מעודד ומכבד אותנו בלגימת יי"ש, כדי שנתחמם קמעה. היי"ש חימם מעט בבטן, אך הגפיים קפאו. החזקתי מעמד בתנוחת השכיבה שלי, הלא נוחה, בציפייה...

תוך כדי כך האיר הבוקר, אך למרות זאת נשארנו לחכות לגרמנים, עד שראינו אותם מופיעים באופק. הדריכות גברה וכולנו חיכינו בנשימה עצורה שהם יתקרבו לטווח שלנו, ולפקודת "האש!". אך שוד ושבר, הגרמנים סטו ממסלולם הרגיל ולא פנו לעברנו. ראינו אותם צועדים בשורה עורפית, כמאתיים מטר מאתנו. לא היה "תיאום" בינינו לבינם ושבנו לבסיס כלעומת שבאנו. מאמצים לחוד, והצלחות לחוד.

בפעולה נוספת הייתה המטרה לפוצץ את קטר הרכבת שהילכה בין העיירות רודניקי ויאשון שבאזור הקרוב לנו, כדי להוציא קו רכבת זו מכלל פעולה, שלא תוכל עוד לסייע למאמץ המלחמתי הגרמני.

יצאנו לבצע את המשימה כשאנחנו חמושים בנשק מסייע: שני מקלעים בינוניים. רוב החברים בקבוצה שלנו היו מצוידים ברובים חצי־אוטומטיים, שנתקבלו בהצנחות האחרונות, ולאחדים מהלוחמים שלנו היו תתי־מקלע, וכמובן שלכולנו היו רימוני־יד המוכנים לפעולה בעת הצורך. לאחר שתפסנו את עמדות ההתקפה, החבלנים שלנו מיקשו את פסי הרכבת במקום בו הם מתעקלים. כעבור זמן לא רב נשמע רעש הקטר הסוחב את הקרונות וכולנו נכנסנו ל"היכון" והמתנו שהרכבת תגיע לטווח המתאים כדי לתקוף אותה. כשהקטר עלה על המוקש נשמע פיצוץ אדיר בכל הסביבה, ואנחנו פתחנו באש מכוונת מכל הכלים שלנו אל חלונות קרונות הרכבת. אש נגדית נורתה משם עלינו, והחיילים הגרמנים נראו נוטשים את הרכבת ובורחים. בריחתם לוּותה באש שלא פסקנו להמטיר על הגרמנים הנסים, ורבים מחיילי האויב נפגעו מהיריות שלנו ונהרגו, אולם אחדים תפסו עמדות מאחורי הקרונות והמשיכו לירות. חיים וולבה, אחד המקלענים המצטיינים שלנו, הבחין בעמדה של גרמני היורה לעומתנו, התרומם במלוא קומתו והחל לירות לעברו, אך כעבור שניות מעטות הוא נפגע קשות. בתום הקרב השתתפתי

בחילוצו של וולבה הפצוע מהשטח. חיים נישא על גבי שמיכה שנרטבה מדמו הניגר, הוא איבד הרבה דם ומת בדרך. שני פרטיזנים נוספים, יענקל'ה בירגר והבאטיה, הפרטיזן המנוסה והמבוגר ביותר שהיה אצלנו, נפלו גם הם בקרב זה.

לפי הוראת המפקד השארנו את שני החללים ביער ונסוגונו לבסיס. בפעולה זו הרגנו, לפי הערכה, כחמישה־עשר גרמנים. שלושה מאנשי וולאסוב, ששירתו אצל הגרמנים נלקחו בשבי ולאחר חקירתם, הוצאו להורג בעוון בגידה במולדת הסובייטית.

נעלי־עץ כשלל

"שיחק לו המזל" לגדוד שלנו, וחוליה אחת מאנשינו ששבה מפעולה, נפגשה בדרכה לבסיס במשלוח גרמני של נעלי־עץ. כמובן, שלא היה כל ספק בלבם שיש להחרים את השלל הזה לטובתנו, ראשית משום שזה רכוש גרמני ושנית כדי שהפרטיזנים יפיקו ממשלוח זה תועלת.

פעמים רבות דשדשתי בביצות, שלגים ושלוליות מים, ומידי שובי לבסיס עמלתי קשות כדי לייבש את מגפיי ואת החותלות ששימשו לי כגרביים. "חותלות" אלה היו קרעי בד מחולצות ישנות, כותנות שנתבלו וכיוצא בזה שהגיעו לידי.

חותלת היא רצועת בד שמידותיה כמטר וחצי אורך, ועשרים וחמישה סנטימטר רוחב. את החותלות גלגלתי כמו תחבושת רפואית, וכרכתי בהן את הרגל החל מהאצבעות, דרך העקב, ועד מעל לבית־השוקיים. כדי שהחותלת לא תגלוש למטה חיזקתי אותה על ידי תחיבת קצה לכריכה העליונה שעל שוק הרגל. לחלוץ את המגפיים, כשהם וגם החותלות רטובים, היה קשה מאוד, כי נאלצתי להסתייע בחבר שימשוך את המגפיים ויסיר אותם מרגליי. כשהמגפיים כבר הוסרו והתרתי את החותלות סחטתי את המים שנספגו בהן. כמות המים שיכולתי לסחוט מזוג חותלות הייתה יותר ממחצית הליטר... כשהמגפיים והחותלות היו מתייבשים על יד התנור הלוהט ישבתי יחף עם האחרים על יד התנור, משתדל לחמם את הרגליים. כעבור זמן־מה "התעשרתי" בזוג נוסף של חותלות ומצבי השתנה לטובה.

מי לא ייחל בבסיס שלנו לזוג מנעלים יבשים להחלפה? והנה שלח לנו הגורל עשרות זוגות נעלי־עץ שנלקחו שלל. קיבלתי זוג נעליים כאלה לפי מידתי, ובשובי לבסיס ברגליים רטובות יכולתי לחלוץ את מגפיי, להשאירן

לייבוש ולנעול לעת־עתה את נעלי־העץ היבשות. נהניתי מהן מאוד וניצלתי כל הזדמנות לנעול אותן, אם כי הן לא היו כל כך נוחות להליכה.

באחד הימים הלכתי כהרגלי בשביל המרכזי בבסיס שהיה מכוסה בשכבה דקה של קרח, והחלקתי. בטרם הספקתי להיאחז במשהו כדי לבלום את איבוד שיווי המשקל שלי, צנחתי במלוא כובד גופי על אחוריי כשק קמח. ניסיתי לקום בכוחות עצמי ולא יכולתי, וכל תנועה שעשיתי גרמה לי לכאבי־תופת בחזה. כך היה גם כשניסיתי לנשום, עם כל נשימה הרגשתי דקירות באזור הצלעות. לבסוף קמתי בעזרת חברים, והם הביאו אותי למרפאה. רופא לא היה לנו בגדוד, היה רק פֶלדשֶר *[פארמדיק]* שהיה בעל השכלה רפואית מועטה ועל ידו עבדו שלוש אחיות. הפלדשר שמע את תלונותיי, בדק אותי וקבע שהטיפול היעיל ביותר הוא תחבושת רחבה שיש לכרוך אותה מסביב לחזה בצורה הדוקה וכך עשה, הוא כרך אותה מסביב לצלעות ולגב שלי, ומיד הרגשתי הקלה ויכולתי לנשום תוך פחות כאבים. הפלדשר ציווה עליי שלא להוריד את התחבושת כשבעה ימים, ולאחר מכן להתיר אותה לסירוגין, עד שלא ארגיש עוד בכאבים בעת הנשימה.

בעת ההיא ובמקום שהייתי, לא היו אמצעים לאבחן האם נגרם נזק לצלעותיי, או לחלקי גוף אחרים כתוצאה מנפילה זו. רק לאחר שנים רבות, כשהייתי כבר שנים רבות בארץ ערכו לי צילום חזה, נשאלתי אם שברתי אי־פעם צלע ומתי זה היה. הצילום הראה בבירור סדק ישן בצלע התחתונה השמאלית, כשהקצה שלה כפוף פנימה, לתוך הבטן, ואני במשך שנים רבות כלל לא ידעתי שבנפילה ההיא שברתי צלע.

על פי הוראתו של הפלדשר שוחררתי למשך שבעה ימים מהחובה להשתתף בפעילות מבצעית כלשהי. אולם ביום החמישי ל"חופשת המחלה" שלי חזרתי לפעילות בגלל המקרה הבא: ראש הסיירים והמודיעין של הגדוד שלנו, בוריס, שהה בכפר סמוך, בביתם של אנשים "משלנו" אשר בגדו בו, ובעקבות זאת באו הגרמנים, הקיפו את הבית ותקפו אותו. בוריס התגונן, אך נפצע אנושות ונעזב על ידי תוקפיו שחשבוהו למת. הוא היה שם לבדו, ספק בתפקיד ספק מסיבות אישיות; במשך הזמן הוא התקשר עם אחת מבנות הבית, שנענתה לו והפך לבן־בית אצלה, וגם הוריה קיבלוהו ואימצוהו כאחד מבני המשפחה. הקשרים האישיים של בוריס עם המשפחה נראו אמיתיים, ולא עוררו אצלו כל חשש, וכל בני המשפחה שימשו, לכאורה, סוכנים שלנו: בלשו והעבירו לנו מידע באמצעות בוריס על המתרחש מסביב. דקות ספורות לאחר האירוע הוזעקו כל הלוחמים שהיו בבסיס ויצאו לכיוון הכפר ז'אגרינה, מקום התקרית. מחמת היותי "חולה" לא נקראתי להצטרף

אל היוצאים, אולם מכיוון שלא נשארתי אדיש לעניין יצאתי בעקבות חבריי, לבדי. בתחילה הרגשתי כאבים, אך התרגשותי הכללית השכיחה אותם מלבי, ובהליכה בקצב מוגבר השגתי את חבריי בפאתי הכפר, ושם הצטרפתי לקבוצה שהייתה פרושה בעמדות. קבוצת הסיירים יצאה לבדוק את המתרחש בכפר, והם שבו אלינו כשהם מובילים את בוריס הפצוע אנושות על גבי עגלה. לתוקפים הגרמנים לא היה זכר בז'אגרינה, וכבר ממבט ראשון היה ברור שהייתה כאן הלשנה ושהיא באה ממקור הקרוב לבוריס. בני משפחת יוּרֶגְלֶבִיץ', זו שבתם התיידדה עם בוריס, נחשדו במעשה הבגידה, והם הובאו למטה הגדוד שלנו ונחקרו על קשריהם עם השלטונות הגרמניים ועל המידע שמסרו להם אודותינו. ואמנם, מחקירות אלה הסתבר שכל בני המשפחה שיתפו פעולה עם הגרמנים, ובאותו זמן התחזו כמי שעומדים לצִדנו. הם הועמדו לדין, נשפטו למוות והוצאו להורג. רק הסוס שהובא יחד אתם לבסיס נותר בחיים, קיבל את השם "יורגלביץ'" ושירת אותנו נאמנה.
מצבו של בוריס הורע, הוא מת מפצעיו ונקבר בבית קברות ביער בטכס צבאי מלא, מלווה במטח יריות־כבוד.
זכור לי שבבית קברות זה נכרו שלושה קברים נוספים; הראשון של מישה טרושין, מפקדה הראשון של "היחידה הלוחמת", שנהרג על ידי גרמנים שתקפו אותו בעת ששהה בביתו של אחד האיכרים בכפר והוא היה שיכור מכדי להגן על עצמו, או לחמוק מידי התוקפים. גם הוא נקבר בטכס צבאי ובירִיות־כבוד. החלל השני היה חיים וולבה, המקלען שנפל בעת תקיפת הרכבת, והשלישי דוד (דוידקה) גולדין, פרטיזן מיוצאי גטו קובנה. דוד נפצע מכדור שנפלט מרובהו של פרטיזן אחר זמן קצר לפני שנאלצנו לפנות את הבסיס מחשש המצור שהגרמנים עמדו לערוך עלינו, לפי הידיעות שאסף המודיעין שלנו. גולדין היה פצוע קשה ולא יכול היה לעשות את הדרך עִמנו למקום שהתפנינו, ובמטה הגדוד הוחלט להשאירו בבסיס במחבוא, כשהוא מצויד במלאי מזון ומים, בתקווה שיחזיק מעמד עד שהגדוד יחזור לבסיס.
כפי שסופר לאחר מכן, חזר סייר מהגדוד שלנו מביקור בבסיס ומסר למפקדה שמצא את גולדין במצב קשה ביותר, כשהוא מתפתל מכאבים, חומו גבוה, ואינו מפסיק לצרוח ונראה כאילו יצא מדעתו. לאור מצבו של גולדין נאמר לאיש לחזור על עקבותיו ולירות בדוד גולדין. נאמר שיש להמית את דוד "מסיבות הומניטריות", כדי לגאול אותו מייסוריו הקשים. לימים נחשד "המוציא לפועל", פרטיזן יהודי, שעשה את המעשה ביוזמתו האישית בלבד, והוא גונה על כך.

האביב הגיע

מגטו קובנה חדלו להגיע אלינו קבוצות נוספות, ורק בודדים הצליחו להתחמק ממנו ולפלס להם דרך ליער שלנו. מצב הכלואים בגטו הלך והחמיר, ויהודים רבים הועברו מהגטו למחנות עבודה, כשהגטו הפך רשמית למחנה ריכוז. לעומת זאת התרבה מספר העריקים מאנשי וולאסוב, ששירתו בחילות הגרמנים, ובאו להצטרף לשורותינו. רק מעטים מהם הגיעו אלינו עם כלי־נשקם, הם לא העזו לקחת את הנשק שבו ציידו אותם הגרמנים, והגיעו ליער בידיים ריקות ולרוב, גם עם מצפון לא נקי. רבים מהם השתתפו באקציות שנערכו בגטאות, והיו פעילים במצוד אחר יהודים ובהמתתם. אך לכל זה לא היו הוכחות, והם התקבלו, כמעט ללא חשד, לשורותינו וצוידו במיטב הנשק. העריקים היו כולם אנשי צבא מנוסים וצורפו ברובם ל"יחידה הלוחמת".

ניצני האביב נראו כבר בבירור. השלג נמס והותיר אחריו שלוליות מים שלא היו להן דרכי ניקוז, והן נשארו "עומדות" על האדמה. האוויר התחמם, ואני התחלתי להשיל מעליי את בגדיי החורפיים. ביציאה לפעולות כבר הפסקתי ללבוש את מעיל החורף, כי הוא הכביד על ההליכה ודי היה ברובה בתחמושת וכל השאר.

במקומות ההם, האביב האמיתי מגיע רק בסוף אפריל־תחילת מאי, ואת המועד הזה יעדה המפקדה שלנו להרחבת פעילויותינו הפרטיזניות; קבוצות קטנות של חמישה־שישה, ואף גדולות יותר, נשלחו בתכיפות לביצוע פעולות־חבלה ותקיפה מכל הסוגים בסביבה הקרובה, כמו גם מערבה – למרכז ליטא.

גם על קבוצתנו, שהייתה חלק מה"יחידה הלוחמת" הוטל לנדוד מערבה, למרכזה של ליטא ולבצע פעולות חבלה בעורף העמוק יותר של האויב. הזמן שהוקצב לנו לפעילות – היה חודש אחד, ובתום תקופה זו היה עלינו לחזור לבסיס.

נערכתי לקראת יציאה זו, ובין היתר בדקתי את מצב בגדיי, והגעתי למסקנה שמצבם סביר ואפשר ללובשם עד שתיפול לידי הזדמנות להחליפם במשהו טוב יותר. אולם מצב המגפיים היה בכי רע, בעיקר מצבן של הסוליות שהתבלו, והיו מחוררות עד כדי כך, שלא יכלו לעצור בעד המים מלחדור. הלכתי להתייעץ עם חברי, ברוך גרודניק (גפר), שנחשב למומחה בעניין המנעלים, בתוקף תפקידו החלקי בגדוד במלאכת הסנדלרות. ברוך הסתכל על מגפיי, אמר לי לחלוץ אותם ולמוסרם לו.

בינתיים נעלתי את נעלי־העץ וחיכיתי לטיפולו של ברוך במגפיי; כהרף־עין חלץ גם ברוך את מגפיו, השיל מהם זוג סוליות והתקין אותן על מגפיי. הסתבר שלפני צאתו מהגטו ליער, מִסְמֵר ברוך למגפיו לא פחות מארבע שכבות של סוליות־עור, אותן "לקח" ממלאַי חומרי־הגלם שהגרמנים סיפקו לבתי המלאכה בגטו, ועתה, כשפניתי אליו בבעיית המגפיים, תרם לי זוג סוליות "מהמלאי" שלו. לא הופתעתי ממעשהו זה של ברוך, כי הוא היה בין אלה שנחלץ תמיד לעזרת הזולת, ובמיוחד לחברים שלנו מ"מילדוס 7". ברוך גם איתר ושיפץ פגמים אחרים במגפיי ובסיום מלאכתו מסר לי זוג מגפיים במצב טוב, כמעט שלמים. כעת, הודות לברוך, יכולתי לצאת לדרך בביטחון שמגפיי ללא יתפוררו במהרה.

קבוצתנו שפניה היו מועדות לליטא, מנתה שלושים וחמישה לוחמים, ובין אלה שבעה יהודים, כולנו מיוצאי גטו קובנה. צוידנו בתחמושת, בחומרי חבלה ובצו: "לחבל ולהרוס כל מה שייקלע בדרכנו, המביא תועלת למאמץ המלחמה של הגרמנים וגם 'לטפל' במשתפי־פעולה ליטאים". היעדים שלנו היו: מִפעלים, רכב, מחסני־מזון ומאגרי־דלק. בקיצור, להכחיד מה שניתן על ידי שרפה, פיצוץ וניתוץ לרסיסים, בכל האמצעים שהיו בידינו.

נפרדתי מהחברים שנותרו בבסיס באיחולים ובתקווה שניפגש שוב, כעבור יממה השארתי מאחוריי גם את העצים האחרונים של היער שלנו, ויצאתי אל "מעבר לגבולות שלנו".

הליכתי הייתה קלה, השארתי מאחוריי כל משא מיותר שיכול היה להפריע לי בדרך, הלכתי לקראת הקיץ וגם לעתיד שונה מזה שהיה עד עתה. עזיבת הבסיס הייתה לדידי כעין יציאה מ"הבית", שכן עד עתה הייתי חוזר אחרי כל פעולה "הביתה" – למחפורת שלי, ואילו במקום שאני הולך אליו עכשיו אין "בית", והכל אמור להיעשות תוך כדי ניוד מתמיד. התרשמתי שהמטרות שהוצבו בפני היחידה שלי לא היו מוגדרות דיין.

למפקד היחידה מונה ה"לוצ'יק" *[טייס – ברוסית]*, כך כונה אצלנו קוּלַאקוֹב, שהיה יליד לנינגראד, מהנדס חשמל במקצועו וסרן בצבא האדום. קולאקוב הצליח שלא להיכלא במחנה שבויים, ועם תבוסת יחידתו הצבאית בחזית ברח והסתתר ביערות במרכז ליטא, ולבסוף הגיע לגדוד שלנו ביערות רודניקי. האיש היה פיקח ובעל יוזמה, עשוי ללא־חת, אך בעל מגרעת קשה אחת: הוא היה מכור לטיפה המרה ללא תקנה. אני הערצתי אותו על האומץ, התושייה וגילוי הלב שלו. הערכתיו כאדם ישר וכזה הוא נשאר בזיכרוני. דרכי ליטא היו נהירות לו, הוא הכיר אותן מנדודיו שם, והוביל אותנו בבִטחה, אם כי נהג "לקחת" מידי פעם גם מורה־דרך מקומי, כדי שלא יהיו

לנו הפתעות.
בראשית דרכנו נפגשנו עם קבוצת פרטיזנים שחזרה מפעולה, ומפיהם שמענו שבכפר סמוך הייתה לפני מספר ימים התנגשות בין חוליה פרטיזנית לגרמנים, וכל אנשי החוליה נהרגו. מי היו הפרטיזנים ומאיזה גדוד הם היו? לא היה ידוע להם. אחדים שבינינו החלו לְחשב לפי המועדים, האם לא הייתה זו אחת הקבוצות מהגדוד שלנו, שהקדימה אותנו ביציאה לפעולות בליטא, אך לבסוף ירדה הנחה זו מהפרק, והמשכנו בדרכנו.
לימים, לאחר שחזרתי לווילנה נודע לי שהייתה זו קבוצה של שישה פרטיזנים יהודים מהגדוד שלנו שנשלחה עשרה ימים לפנינו לפעולות־חבלה בליטא, וכמנהג הפרטיזנים הם סרו לבית אחד האיכרים, בכפר זַ'אלוֹאִי, "למנוחת־יום". אך על־אף השמירה שהם הציבו על בני הבית, הצליח אחד מהם לחמוק מעיניהם וסיפר לגרמנים על הימצאותם בבית המשפחה. כוח גרמני ובראשו שריונית, כיתר את הבית מכל צדדיו בהפתיעו את הפרטיזנים. החלו חילופי יריות. חברינו התגוננו, אך לא יכלו לחיילים הגרמנים הרבים ולא הצליחו לפרוץ מהבית המוקף. כל השישה נספו וביניהם גם חברי הטוב, שמואליק מורדקובסקי, פרטיזן ולוחם מעולה.

בדרכי ליטא האחרות

האוכלוסייה האזרחית שפגשנו בליטא חיה ברווחה, בהשוואה לאנשים שהכרתי באזור יערות רודניקי. כאן בליטא, היו הכפריים משופעים בכמויות גדולות של מזון באיכות מעולה. היו להם מצרכי־מזון שמזה זמן רב לא באו ל"פיותינו הפרטיזניים". האיכרים היו חייבים אמנם, להפריש חלק לא מבוטל מתנובתם לגרמנים, אך גם אחרי זה עוד נותר להם הרבה, משום שהצליחו להעלים מהגרמנים כמויות גדולות מתוצרתם.
חיש מהר למדנו גם אנו ליהנות מהשפע הזה, והכמיהה שלנו ללחם, חלב ומוצריו, ירקות, פירות, ומטעמים אחרים שהתגעגענו אליהם - הייתה רבה ביותר. בערב השלישי למסענו מערבה הגענו לכפר, ולפתע דלה אחד מאתנו מתוך באר ביתית קערת־חרס ובחשכת הלילה בצבע מתוכה משהו בגוון לבן, אך איש מאתנו לא ידע מה זה. אחד מבינינו שם את נפשו בכפו, וטבל אצבע בתוך "הלבן" וגם טעם ממנו, הוא קרא בקול רם: "שמנת"!!! מיד התקבצנו מסביבו, כמניין פרטיזנים, כשכל אחד מאתנו רוצה לבלוע ככל יכולתו מהשמנת הנדירה.

אחד ממפקדי המשנה של היחידה, הרגיש שלא כל הקבוצה ממשיכה אחריו במלוא הקצב ופנה לאחור לבדוק את פשר הדבר. בחושך, כשכל מאוויינו היו נתונים לתוכן הקערה, איש לא הבחין במפקד המתקרב. הכל היו נתונים רק "לדבר האחד". באין כלים שאפשר למזוג אליהם שתינו את השמנת ישר מתוך הקערה, כל אחד בתורו, וגם כשהתקרב המפקד לא פסקה ההתדיינות בינינו – מי הוא הבא בתור לאכול מהשמנת, וכשנוכח המפקד לדעת מה מתרחש כאן ניגש לאיש שהחזיק באותה עת את קערת השמנת וניפץ אותה בקת תת־המקלע שלו. הנתזים של השמנת "הלבינו" את בגדיהם של רבים מהנאספים שעמדו מסביב לקערה והמתינו ל"תורם". בכך הסתיימה "חגיגת השמנת" והמשכנו בדרך.
מאירוע זה למדנו, שגם אם לא נכנסים לבתי האיכרים – ונמנענו לעשות כן אם לא היה צורך דחוף בכך – אפשר להתפרנס יפה מהמזון שהאיכרים מאחסנים מחוץ לביתם: בבארות, במחסנים שעל יד הבתים ואפילו בגורן, שם היו להם פינות מסתור מיוחדות. על כל פנים, מאז שהגענו לאזור זה בליטא, מצב התזונה שלנו השתפר עד למאוד.
האזור שחתרנו אליו השתרע במשולש הישובים: סִיסִיקַאִי־פַּאגִירַיאִי־טַאבֶּיְנַאי, צפונית לעיר וילקומיר, כ־150 קילומטר, בקו־אוויר, מהבסיס שלנו שביערות רודניקי. בינתיים, עד שנגיע לשטח זה, הספקנו גם "לעשות" משהו בדרך. קיבלנו ידיעה שלא רחוק מהמסלול שלנו נמצא מפעל המייצר זפת־אספלט לצורכיהם של הגרמנים. עלינו למקום בדמדומי הערב, הרסנו את כל הציוד שהיה במקום, העלינו באש את חומר הגלם שהיה צבור שם ועזבנו את המקום כשעשן שחור וסמיך מיתמר אל השמים. מצב הרוח שלנו השתפר: פעולתנו הוכתרה בהצלחה והמקום נותר חרב.
לאחר יומיים של הליכה בלילות ומנוחה ביום בחורשות עבותות שהיו בדרכנו, כשהשומרים שלנו בעמדותיהם צופים לסביבה ומאבטחים את מנוחת האחרים, נכנסנו לאחד הכפרים כדי לקחת מורה־דרך מקומי. כשהסיירים שלנו התדפקו על דלתו של אחד הכפריים וציוו עליו ללכת אתם, התחנן האיש שיעזבו אותו לנפשו ואז יספר להם דבר חשוב. לאיש הובטח להיענות לבקשתו, אם אמנם "הדבר" שהוא יגלה הִנו "חשוב", כדבריו. האיש סיפר לסיירים, שבימים האחרונים הביאו האיכרים את מסיהם בדגנים, כפי שחויבו לעשות כן על ידי הגרמנים; הכל נאסף ונערם באסם־ענק ומוכן להוצאה כבר למחרת היום, להעמסה בקרונות רכבת שיעדם הוא גרמניה. האיכר סיפר גם שעל אסם התבואות הופקד משמר של אנשי המקום, והם ערֵבים בחייהם, שאף גרגיר מתבואה זו לא ייגנב משם. על

אפשרות אחרת, היכולה לסכל את כוונתם של הגרמנים להוציא את הדגנים מהמקום, כלל לא חשבו.
הידיעה על הדגנים המאוחסנים באסם הועברה מיד למפקד, "הלוצ'יק", וזה פקד להתחיל ללא דיחוי בפעולה לחבל במחסן התבואות. בהדרכת האיש, שבתמורה לידיעה שמסר לנו לא "פדה" את עצמו מהחובה להיות לנו מורה־הדרך ללילה זה, איתרנו את מקום האסם. שלושת המקומיים שהופקדו לשמור על האסם מפני גניבה נכנעו ללא התנגדות, ואנחנו ניגשנו מיד "לטפל" באסם. המפקד החליט שלא לפוצץ את המבנה, כי אם להציתו – על תכולתו.
בין הפרטיזנים שלנו לא חסרו מומחים למשימה זו, ובהדרכתם הנחנו אלומות קש בכל הפינות ועל יד קירות המבנה והצתנו אותן. האש התלקחה, אולם באיטיות, ושניים מאתנו נטלו יוזמה ואמרו, שלפי ניסיונם הם יודעים שהאש תתפשט ביתר שאת אם נשים אלומות קש מתחת לגג המבנה ונדליקן. ואכן, תוך זמן קצר היה האסם אפוף להבות אש מכל צדדיו, מהמסד ועד לטפחות. חיכינו עד שהאש אחזה גם בתבואה, ולאחר שראינו בבירור שהתבואה נאכלת, עזבנו את המקום ויצאנו לדרכנו. במשך כל זמן הפעולה, שלוותה בהמולה שאנחנו בעצמנו חוללנו, לא הופרענו על ידי איש.
שוב עבר יום בחנייה באחת החורשות שבדרך, וכשירדה החשכה המשכנו במסע והגענו לכביש, שהיה צריך לעבור לצדו השני. חמישה מאתנו עם מקלע, עברו בקפיצות ותפסו עמדות, כדי לאבטח את היתר, וכשכמעט הכל עברו, הגיע לפתע לאוזנינו רעש מנועי־רכב. אני הייתי כבר בצד השני של הכביש, על יד ה"לוצ'יק" – המפקד. ה"לוצ'יק" נצמד לשולי הכביש מצפה לרכב המתקרב, והבחין במשאית צבאית גרמנית עמוסה לעייפה הנעה בכבדות. כשהרכב התקרב קפץ אל המכונית, נצמד לדלת הנהג, ירה בו מאקדחו והרגו. בשבילנו היה זה האות להסתער, וכך עשינו. המשאית הייתה מלאה וגדושה בפגזי תותחים, ומיד עם תקיפתה התחילו הפגזים שבתוכה להתפוצץ. היא התלקחה ועלתה באש יחד עם שמונת החיילים הגרמנים שהיו בתוכה. ה"לוצ'יק" לא הִרשה לאף אחד לעזוב את המקום עד שאחרון הפגזים התפוצץ ונהיה בטוחים בכך שהמכונית על כל התחמושת שהייתה בה הושמדה. עמדנו במרחק־מה מהמקום וצפינו בזיקוקים שהתעופפו לכל עבר. מאנשינו לא נפגע אף אחד.
השתהינו במקום יתר על המידה, ולא הספקנו להרחיק לכת, כשבפאתי השמים במזרח החל לבצבץ האור. היה ברור שלאחר המעשה הזה שלנו, ינסו הגרמנים להתחקות על עקבותינו ולתקוף אותנו, ואנחנו, עם כל הכוח

שלנו, לא נוכל לעמוד מולם. אך ה"לוצ'יק" לא איבד את עשתונותיו ומצא דרך להתחמק מהגרמנים, בכך שסטה מהכביש והוליך אותנו אל תוך ביצה. הביצה הייתה מלאה בצמחייה נמוכה וצפופה, והוא ציווה עלינו להשקיע את עצמנו בתוך האדמה הבוצית, מבלי לנוע. צופים שלנו הוצבו בעמדות קדמיות, במרחק לא רב מעיקר הכוח שלנו, כדי להתריע ולקדם כל פורענות, עד שהכוח שלנו כולו יתארגן לקבל את פני התוקפים, אם יבואו.
כשהפציע הבוקר הגיעו לשטח חיילים גרמנים רבים, בדקו את השטח, וניסו לעלות על עקבותינו. שמענו מרחוק את רעש כלי הרכב שלהם בחפשם אחרינו. הם הסתובבו באזור הזה במשך כל היום ולא העלו בדעתם שאנחנו נמצאים קרוב כל כך אליהם; מי יכול היה לנחש שניכנס, במתכוון, לתוך הביצה הסמוכה ונישאר שם לאורך זמן רב – אך אנחנו עשינו זאת, והודות לכך יצאנו בשלום מהעניין. רק עם רדת הערב עזבנו את הביצה והמשכנו בדרך, בהתאם לתכנית שלנו.
בדרכנו ערכנו מידי פעם גם פשיטות בכפרים, כדי להצטייד במצרכי מזון, ובאחת הפשיטות הללו נפלה לידי הזדמנות ו"החלפתי" את בגדיי הבלויים אצל אחד הכפריים, לחליפת צמר שצבעה כחול כהה. החליפה הייתה לפי מידתי ו"התאימה" עצמה מהר לחגורות ולאשפות התחמושת שלי. טיבו של הבד, שממנו נתפרה חליפה זו, היה כל כך ירוד שהיא הייתה מקומטת מכתחילה, אבל מי שם לב למראהו החיצוני של הלבוש?!
סדר היום שלנו היה כמעט קבוע: נחים ביום ועם רדת הערב יוצאים להמשיך בדרכנו, כדי "להספיק" לעשות משהו בדרך, ולפני עלות השחר שוב מתמקמים בחורשה כלשהי ל"מנוחת־יום". נמנענו מלשהות בבתי האיכרים מעל לזמן הדרוש לנו לצורכי הצטיידות במזון, או להשגת מידע על המתרחש בסביבה. מזג האוויר היה נוח, הצינה הלילית הורגשה רק במעט, מפני שהעצים שבפאתי החורשות מנעו מהרוח לחדור לפנים החורשה, למקום שבו נחנו.

מפגש עם "ההגנה העצמית הליטאית"

ערב אחד, מיד עם יציאתנו לדרך, נכנסו הסיירים שלנו לכפר לאסוף פרטים על המתרחש בסביבה ותוך כדי כך נודע להם שבכפר ישנו מחסן המְספק מזון, בגדים, הַנְעלה וסדקית למשתפי־הפעולה הליטאים. כמובן, שבשבילנו לא היה עוד מקום "כשר" יותר מאשר חנות כזו ל"ביקור". ואכן, פשטנו על

המחסן הזה וכל אחד לקח לעצמו את מה שלבו חפץ. אני לקחתי סדין, זוג נעליים חדשות, שלהן סוליות גומי, אולר, טבק, זוג גרבי משי לנשים ותרמיל־גב כדי לשאת את הדברים הללו. מעט מאנשי הכפר, שהגיעו למקום לא העזו לגעת בדבר כלשהו, כנראה מפחד שילשינו עליהם לשלטונות שגם הם לקחו חלק בביזת החנות. לאחר שמילאנו את תרמילינו בטובין שמצאנו בחנות, פיזרנו את כל מה שנותר שם ושרפנו אותה.

מעשה זה הרגיז, כנראה, את משתפי־הפעולה ואת הארגון המקומי של "ההגנה העצמית", שיזמו והקימו הליטאים בכל יישוב. הם לא הספיקו להתארגן ולא הפריעו לנו במלאכתנו, אבל למחרת היום גויסו אנשי "ההגנה העצמית" מכמה כפרים, וניסו לחסום לנו את הדרכים ולתקוף אותנו. אולם הסיירים שלנו גילו את הדבר מבעוד מועד, וה"לוצ'יק" החל לתמרן והוליך אותנו בדרכים עקלקלות, כך שבמשך יומיים הצלחנו להתחמק מהם. ביום השלישי למרדף, עשינו את "מנוחת היום" שלנו בגורן עצומה שאליה הייתה צמודה גם חצר רחבת־ידיים. לא הרחק מהמקום גדלו מעט עצים, שהמרחק ביניהם היה רב. למעשה, היינו במקום חשוף, וההגנה היחידה שלנו היו הגג וקירות הגורן שנבנו מחצאי גזעי עץ לא ישרים, כך שבין קורה לקורה נוצרו חרכים דרכם יכולנו להציץ החוצה ולראות מה קורה שם. בחוץ הוצבו המשמרות שלנו עם שני המקלעים בפינות החצר, מוכנים לפתוח באש על כל מי שינסה לתקוף אותנו.

אנשי "ההגנה העצמית" הליטאית, לא פסקו לעקוב אחרינו, ואנחנו נדרשנו לערנות מוגברת. ביום השלישי למרדף, כשהשמש החלה להיעלם באופק, ניסו רודפינו החמושים והפרושים בשרשרת, להתקרב למבנה שהיינו בו. אנשינו, ששמרו שבחוץ, הבחינו בתנועת הליטאים וניתן אות אזעקה. הכל קמו על רגליהם ולפי פקודת ה"לוצ'יק" יצאנו ותפסנו עמדות־ירי בין העצים הדלילים, כדי להיות מוכנים לקדם את פני התוקפים. בהיות הליטאים במרחק של כ־30 מטרים מאתנו ניתנה הפקודה: "אש!" ומכל כלי הנשק שהיו בידינו נפתחה אש על הליטאים התוקפים, אשר כנראה לא ציפו ל"קבלת פנים" כזו. מהאש הצפופה והמדויקת נגרמו להם אבדות, עוד לפני שהספיקו להפעיל את כלי־נשקם, והם נסוגו. לא איבדנו זמן, ובעוד אויבינו עסוקים בליקוק פצעיהם – עזבנו את המקום בזהירות, ויצאנו להמשיך בדרכנו.

הסתבר שעוצמת האש העזה שלנו השפיעה גם מבחינה פסיכולוגית על הכפריים בסביבה. לא נודע לנו בבירור, אם מחמת הבושה שחשו אנשי "ההגנה עצמית" שלא יכלו לנו, או אולי באמת האמינו בכך – בכל אופן הם

הפיצו את הסיפור שכישלונם נבע מכך שהם נתקלו ב..."שלוש מאות חיילים מהצבא האדום המזוינים מכף רגל ועד ראש, שהוצנחו בסביבה". מאז אותו "מפגש" פסקו אנשי "ההגנה העצמית" הליטאית לחפש ולרדוף אחרינו.
יומיים נוספים היינו בדרכים עד שהגענו לנהר שֶוונטָה, שאותו חצינו ועברנו לגדה המערבית שלו. חציית הנהר הייתה די דרמטית: כשהגענו לחופו המזרחי של הנהר התחלנו לחפש סירות שבאמצעותן נוכל לצלוח אותו, אך הן לא נמצאו לנו. סיור שלנו, שיצא לכפר הקרוב הביא עמו שני איכרים שהוציאו ממחבוא כלשהו שתי סירות קטנות שהיה בכל אחת מהן רק שלושה מקומות. אילו היינו מחכים שאותן סירות יעבירו את כולנו לעברו השני של הנהר, לא היה עולה בידינו להעביר בעת החשכה את כל אנשינו לצדו השני של הנהר. על כן בתחילה חצתה חוליה של ארבעה לוחמים עם מקלע אחד, את הנהר כדי לתפוס ראש גשר ולהגן על הבאים אחריהם. בד־בבד נמצאו בינינו גם "נחשונים" שהתנדבו לבדוק האם אפשר לחצות את הנהר ברגל. אלה שהחליטו לחצות את הנהר ברגל נצמדו לדפנות הסירות וכך עברו אל החוף שממול. לאחר שהוכח שאפשר לעבור את הנהר ברגל, העמסנו את הציוד "הכבד" על הסירות, ורובנו חצינו את הנהר ברגל, והגענו לגדה השנייה.

בצִדו השני של נהר השוויינטה

האזור הזה, בצדו של נהר השוויינטה, היה מוכר היטב למפקד שלנו עוד מהימים שהוא "הסתובב" כאן. לפני שהגיע לגדוד שלנו הוא חי בסביבה זו כשנתיים, אך בעת ההיא המגע שלו עם האוכלוסייה המקומית לא חרג מעבר לזה שהיה מבצע מידי פעם גיחה לאחד הבתים כדי לקחת לעצמו צידה – במזון ובלבוש.
ה"לוצ'יק" לא היה פורמאליסט וגם לא שמר על "דיסטאנס", ובעתות הפוגה מפעילות היה מסב עִמנו ומשתתף בשיחות החולין שלנו, מתלוצץ ומספר מחוויותיו בעיר הולדתו לנינגראד ומהזמנים שהיה בודד תוך נדידה מתמדת, באזור זה. פעם שמעתי אותו מספר על הטקטיקה שנקט ברצותו להשיג את מבוקשו; הוא היה בוחר לעצמו אחד הבתים שבסביבה, מתמקם בהסתר ומשקיף על הדיירים שלו, בודק מה גילם ומהי התנהגותם היום־יומית, וכן בודק מתי הגברים נעדרים מהבית, ואת תכיפות הגעתם של מבקרים שונים שלא מבני הבית. ולאחר שהחליט ש"האובייקט" מתאים למטרתו היה נכנס

במפתיע לתוך הבית, דווקא בשעות היום, כשבבית נמצאה באותה עת עקרת הבית לבדה, או רק עם ילדיה הקטנים. מטרת בואו הייתה תמיד ברורה לו, ומיד עם כניסתו לבית הציג את דרישותיו. מובן, שכל מי שנמצא באותה עת בבית היה נרעש והמום מהופעתו של הזר, אבל ה"לוצ'יק" לא הסתפק בכך וכדי להגביר את הפחד אצל האנשים וכדי שייענו לדרישותיו, היה מוציא מכיסו רימון־יד, מניח אותו על השולחן ומודיע: "זו פצצה, לאחר שאקבל את מה שאני רוצה אלך לי מכאן ואם לאו, לאחר צאתי מכאן פצצה זו תפוצץ את כל הבית." רוב הכפריים, בפרט הנשים, לא ידעו להבחין בין פצצה לרימון־יד, וגם לא ידעו איך מופעל החפץ הזה שהונח על שולחנם, ומהפחד שמא יש ממש באיום, היו בני הבית מוסרים לידיו את כל מה שהוא חפץ בו. רק בהזדמנויות מסוג זה הוא היה "נפגש" עם אנשים, וכזה היה סגנון החיים שלו במשך למעלה משנתיים. כעת, עם שובו לאזור הזה בראש קבוצת הפרטיזנים שלנו, הוא לא נזקק יותר לפעלולים מסוג זה.
לפי הוראתו של ה"לוצ'יק" ביצענו את רוב פעילויותינו לאור היום, בשונה מהפעולות ביערות רודניקי, שנעשו בלילות. ערכנו סריקות בכפרים וחיפשנו אחר משתפי־פעולה עם הגרמנים, כשחוליות שלנו – שמנו שניים־שלושה איש – התחפשו לשוטרים ליטאים, כך שבדרך החקירה העקיפה היינו מגלים את המשפחות שבניהן התגייסו מרצונם החופשי לכוחות הביטחון הליטאים – ונספחו לשירות הגרמנים.
מאחר והתקופה לפעילות שלנו הייתה מוגבלת בזמן שהוקצב לנו, לא הקמנו מחנה־קבע ולא בנינו מחפורות. אולם כשהגענו לאזור הפעולה, נבחר מקום שהיווה לנו כעין בסיס, שמשם יצאנו ולשם חזרנו, אך את המקומות הללו היינו מחליפים מידי פעם. היות וכך, הוקם גם מטבח, והמומחים שבינינו, בישלו שם ארוחות שכללו בשר ומרקים, לחם היה לשובע וגם ירקות. כלים לבישול בעלי קיבולת מתאימה "השגנו" אצל תושבים מקומיים וכמובן, גם את המצרכים שנדרשו לנו להכנת האוכל. במשך הזמן רכשנו כלי־אוכל לשימוש אישי. לרוב היו אלה קלחות לא גדולות מאלומיניום, שלתוכן היינו מקבלים את המנה האישית מהמטבח.
ה"לוצ'יק" קבע מנהג, שלפני ארוחת הצהריים חייב כל אחד מהפרטיזנים שלו לשתות, לפחות כוס אחת מלאה סאמוגון; הוא עמד בעצמו בזמן חלוקת האוכל על יד הדוד, ולפני קבלת המנה אילץ אותנו לשתות. ה"לוצ'יק" היה בעל אישיות כריזמטית וחיובית, אך ההתמכרות שלו לטיפה המרה, הביאה אותנו לא פעם למצב של סכנה. כדי להשיג את "המנה היומית" של סאמוגון היה יוצא בעצמו בראש חוליה, או שולח קבוצה כשבראשה אחד

המפקדים הזוטרים.
למרות האיסור החמור, שעליו הכריזו השלטונות הגרמניים, לייצר משקאות חריפים באופן בלתי ליגלי, היו רבים מתושבי הסביבה מפרים את ה"לאו" הזה, לא רק כדי לספק את צורכיהם העצמיים, אלא גם למכירה. את המתקנים לייצור הסאמוגון הם החזיקו מוסווים ביערות, ומכורח עובדה זו הפכו לנו "לשכנים" ולשותפים בטריטוריית היער. החיפוש אחר הסאמוגון נערך בכל יום מחדש.
האדמה ביערות הייתה תמיד לחה, מפני שלא הספיקה להתייבש בין גשם אחד לשני. העגלות שיצרני הסאמוגון השתמשו בהן כדי להביא את חומרי הגלם: תפוחי־אדמה, סלק, או דגנים למקום ביער, ששם עמדה מזקקת היי"ש הפרימיטיבית, כמו גם בזמן הוצאת התוצרת המוגמרת משם - היו משאירות את עקבותיהן, והן יכלו להסגיר ולכוון ללא קושי את נציגי השלטונות שתרו וחיפשו אחרי יצרני הסאמוגון, ישר "למפעל הייצור", כמו גם סתם חומדי המשקה, שהתחשק להם לשים יד על התוצרת לצורכיהם הפרטיים, כמונו. כדי להטעות את העוקבים אחריהם השתדלו ה"יצרנים" לטשטש את העקבות, ואחד התכסיסים היה להסתובב בעגלה, במעגלים־מעגלים, שחרצו את עקבותיהן בצורה כזאת שלמחפש היה קשה למצוא את המסלול האמיתי וממילא גם את הדרך למזקקה.
אנחנו לא נמנינו על אלה שמוותרים בגלל קושי כלשהו להגיע למטרה וגם לא למקום שמזקקת הסאמוגון נמצאת בו, גם אם היה צורך להקדיש שעות רבות כדי לחפשן, ובמצוות המפקד בזבזנו זמן רב על פיענוח העקבות וגילוי מסלולי הדרך למזקקות הללו. התרעמנו על כך שאנחנו נאלצים לעשות מלאכה זו, אבל לא יכולנו לשנות דבר, הפקודה הייתה: לא חוזרים מבלי שמילאנו את המשימה: להביא למחנה סאמוגון! חרקנו שיניים, אבל ביצענו את הפקודה.
יצרני הסאמוגון היו מעבירים מידי פעם את המזקקות שלהם ממקום למקום, כדי למנוע מאתנו לקחת מתוצרתם, אולם זה לא הועיל להם. אנחנו היינו - לעתים אמנם אחרי עמל רב - מגלים את מקומה החדש של המזקקה, אוספים את השלל ומביאים אותו למחנה, כדי שה"לוצ'יק" יוכל למזוג לנו את המשקה - כוס שלמה לפני הארוחה - שאותה צריך היה כל אחד לערות לתוכו בהשגחתו. למרות שה"לוצ'יק" היה שרוי רוב הזמן במצב של שִכרות, הוא לא איבד אף פעם את שליטתו העצמית.

משתפי־הפעולה הליטאים

בנוסף לפעילות החבלנית שלנו באזור עשינו הכל כדי לעורר את תשומת לבם של התושבים, שבסביבתם נמצא ופועל כוח של פרטיזנים סובייטים, וזאת כדי להטיל מורא על משתפי הפעולה והמלשינים למיניהם. ואכן, השמועה על היותנו בשטח עשתה לה כנפיים. מידע אודות אלה המסייעים לגרמנים החל זורם אלינו, ואנחנו באנו אתם חשבון. האוכלוסייה גם הבינה שמתקרב קצו של השלטון הגרמני, ולכן כדאי להם לסייע לנו, או לפחות לא להפריע לנו במעשינו.

יום אחד זכור לי כיום־דמים קשה במיוחד. ביום זה חוסלו על ידינו שלושה עשר פאשיסטים־ליטאים מנאמני הנאצים, שאספנו הוכחות חותכות על מעשיהם הנפשעים. אלה היו אנשים שעשו את דברם של הגרמנים, ומתוך נאמנותם לשלטון הנאצי התעללו באוכלוסייה המקומית עד כדי כך, שהמקומיים לא היססו לספר לנו מי הם ואף ביקשו שנפעל נגדם. רק נגד משתפי פעולה ליטאים, אלה שלקחו חלק פעיל ברציחת יהודים, לא נמצא מי שיסגירם לידינו.

פעם נמסר לנו שפלוני מכפר סמוך, המשרת ביחידה צבאית הכפופה לגרמנים, אחד מאלה שביצע בהתלהבות את פקודות אפוטרופסיו הגרמנים, קיבל חופשה מיוחדת ובא לבקר את משפחתו שבכפר. הגענו לפאתי הכפר, ושניים משלנו יצאו בתחפושות של שוטרים ליטאים, נכנסו לביתו וציוו עליו לבוא עמם. האיש הובא בפני המפקד שלנו, שהחל לחוקרו וציווה עליו לרוקן את התכולה שבכיסיו, ובין המסמכים שנמצאו אצלו הייתה "המלצה" בשפה הגרמנית. המפקד ביקש מישראל גולדבלאט, לקרוא את הכתוב ולתרגמו לרוסית, וכך היה כתוב ב"המלצה": "פלוני, הִנו חייל בצבא הגרמני ומאחר וקיבל ידיעה שבאזור מגוריו הופיעו באנדיטים (דהיינו, אנחנו, הפרטיזנים האדומים), הוא נשלח לחופשה מיוחדת לארגן את אנשי הכפר למלחמה בהם, וכל הרשויות מתבקשות לסייע בידי נושא כתב זה בכל דבר, כדי שיצליח בתפקידו."

"המלצה" זו העידה על מעשיו והיוותה כתב־האשמה ברור נגדו. לא היה כל צורך להעמיק עוד בחקירה וגורלו נחרץ – דין מוות. ה"המלצה" הציתה את חמתו של ה"לוצ'יק" עד כדי כך שהחליט להביא על האיש הזה מוות בייסורים. הוא תפס מוט עץ והחל להכותו בכל חלקי גופו, וכשהמוט שבידו נשבר מאחת המכות שהנחית על ראשו של הבוגד, והוא התכווץ כולו ונפל ארצה, לקח ה"לוצ'יק" את רובהו של אחד הפרטיזנים והוסיף

מכות נוספות עד שהלה נפח את נשמתו.

פעולות מסוג אחר שביצענו באזור היו גרימת שיבושים בקשר הטלפוני והטלגראפי של הגרמנים, על ידי "הפלת" עמודי הטלגראף. כמו כן שרפנו מצבורי עצים: קרשים, מרישים וכלונסאות שהיו מיועדים להישלח לחזית לבניית בונקרים בשביל הצבא הגרמני והרסנו גשרונים, כדי לשבש את דרכי התנועה שלהם. מכיוון שהאוכלוסייה שבאזור הבינה שמתקרב הקץ לשלטון הגרמני, ניצלנו הלך־רוח זה והתחלנו לבצע חלק מהפעולות שלנו לאור היום, ובערוב היום היינו מתקבצים למנוחת הלילה בשטח שבחרנו לנו לבסיס.

אדמת היערות הייתה טחובה, והיער בעצמו רחש חרקים זעירים מכל הסוגים, ובעיקר יתושים במאות מיליארדים. כדי להגן על עצמי מפני עקיצות היתושים עטפתי עצמי מכף רגל ועד ראש בסדין, זה שלקחתי מהחנות בכפר, אך גם זה לא עזר לי בהרבה, והייתי קם משנתי עקוץ בחלקי גופי, כשהסדין מלא כתמים מדמי.

החזית מתקרבת אלינו

מניין העתים השתבש אצלי, כאילו אין יותר חודשים, שבועות וימים, ואפילו לא שעות. היום החל עם עלות השחר והסתיים עם שקיעת השמש. לפעמים, כשנזדמן לי להיות בשטח פתוח וראיתי את הגויים הלבושים חגיגית ופניהם מועדות לכנסייה האזורית, או בשובם ממנה, ידעתי שזהו יום ראשון בשבוע. אך באופן כללי מניין הימים התאריכים אבד אצלי מזמן, כמו גם אצל חבריי.

תוך כדי שהייתנו באזור "רכשנו" מכשיר רדיו גדול־ממדים, מהסוג שהיה נפוץ בימים ההם – שהוזן בזרם חשמלי מסוללה. אולם רק המפקד ומעט ממקורביו יכלו להאזין לרדיו מוסקבה, והם שאבו ממנו ידע שלא נמסר לנו במלואו.

בין כה וכה, הזמן שהוקצב לנו לפעול באזור זה עמד להסתיים והתקרב מועד השיבה לבסיסנו שביערות רודניקי. אולם אז נודע למפקד בהאזינו לרדיו, שהצבא הסובייטי פתח בהתקפה מוחצת על הגרמנים בכל החזיתות, וכי הצבא הסובייטי נוחל הצלחות גדולות ושטחים נרחבים, ובתוכם עשרות ערים גדולות ומאות יישובים אחרים שוחררו, והצבא ממשיך בהתקפות ללא הרף ומשחרר מידי יום ביומו שטחים נרחבים נוספים מידי הכובש הנאצי.

ה"לוצ'יק" אסף את כולנו והודיע לנו, כי לאור המצב החדש שנוצר בחזיתות החליט שנישאר כאן, ונמשיך לפעול באזור ורק שניים מאתנו יצאו ליערות רודניקי כדי להודיע במפקדת הגדוד על החלטתו. נמצאו שניים שהסכימו לקחת על עצמם את השליחות ללא היסוס. במעמד זה פנה אחד הפרטיזנים היהודים, שאשתו נשארה ביערות רודניקי, ל"לוצ'יק" וביקשו להצטרף אליהם, או שיאפשר לו להחליף אחד מהם. אך ה"לוצ'יק" היסה אותו באומרו: "אתה לא, ואף לא אחד אחר מכם – בהצביעו עלינו, היהודים שבקבוצה – נשארתם מעטים, ואני חייב לשמור שלא יאונה לכם כל רע. הדרך לשם מסוכנת ולא אתן לך ללכת מכאן." היה פן חיובי נוסף של ה"לוצ'יק" שנתגלה לנו עתה, שלא הכרנו בו.

שמחנו על הידיעות הטובות מרדיו מוסקבה והתכוננו לקבל את פני הלוחמים מהצבא האדום וגם הגברנו את הפעילות שלנו. חיבלנו יותר ויותר בקווי הטלגראף, והפטרולים שלנו סובבו בדרכים לאור היום כדי לעקוב אחרי משתפי פעולה שהאדמה החלה לבעור מתחת לרגליהם והם ניסו לברוח מערבה, כדי לא ליפול לידי השלטונות הסובייטים. אבל רבים מהם נפלו לידינו וזכו ל"טיפול" שהגיע להם.

באחד הימים נתקלה הקבוצה שלי בשני גברים לבושים אזרחית, שעוררו חשד. ציווינו עליהם לעצור, להרים ידיים ולהתקרב אלינו, כשכלי הנשק שלנו מכוונים הַיַשֵר אליהם. האיש שהגיע אלינו בידיים מורמות נשאל לזהותו ולמעשיו כאן, בשטח. והוא ענה: "אני וחבריי יצאנו לחפש אתכם, את הפרטיזנים האדומים, שלפי השמועה נמצאים באזור". מסתבר שעל הימצאותנו בסביבה נודע להם מהבריות, ועל פי הדרכתם הם פגשו בנו. "למה כל זאת?" שאל ראש הקבוצה שלנו את "השבוי שלנו" והוא ענה: "חבריי ואני הננו קצינים בצבא הסובייטי, והוצנחנו כאן לפני זמן קצר, כשעִמנו הנשק האישי שלנו וגם חומרי חבלה שונים, כדי לארגן בסביבה קבוצות לוחמים־חבלנים מבין התושבים המקומיים למלחמה בגרמנים." ראש הקבוצה שלנו ציווה על השניים ללכת עִמנו, והבאנו אותם אל ה"לוצ'יק". דברי השניים נראו אמיתיים, אך ביקשנו הוכחות נוספות שיאששו את דבריהם, ואז כל אחד מהם הוציא מכיסו את כתפיות הקצונה שלו והציג אותם בפנינו. כתפיות קצונה בצבא האדום?! זו הייתה לנו הפתעה וחידוש גדול. לחיילי הצבא האדום שאני הכרתי לא היו כתפיות וסימני הדרגות של המפקדים היו צמודים לחלק הקדמי של צווארון החולצה וצורתם קוביות או מלבנים קטנים. שאלנו את אורחינו, "האמנם כך?!" והם סיפרו, שבאחד משלבי המלחמה שונה שמו של הצבא האדום ל"צבא הסובייטי"

והונהגו מדים עם כתפיות ודרגות למפקדים־הקצינים בצורת כוכבים, קטנים או גדולים שהוצמדו לכתפיות, בדומה למה שהיה נהוג בימי הצאר.
מלאי חומר הנפץ שלנו, שצוידנו בו בצאתנו מהבסיס ביערות רודניקי אזל, והמפקד שלנו ביקש שהם יתנו לנו קצת מלבני־החבלה שברשותם, והשניים הסכימו. למחרת היום באו והביאו עמם את החומר כפי שהבטיחו, ויחד עם חומר־הנפץ שהיה מטיב משובח, הם מסרו לידי המפקד שלושה "בקבוקי מולוטוב", נשק שלא היה מוכר לנו עד אז. השניים הסבירו לנו איך להפעיל את "הבקבוקים" הללו, שממדיהם לא היו גדולים.
ל"בקבוק" הייתה מעטפת מתכתית דקה עם מנגנון הצתה להפעלתו. מאחר וקיבלנו לידינו רק שלושה "בקבוקים", החליט המפקד לשמור אותם לשימוש בהזדמנויות מיוחדות. אולם לבסוף הפעלנו את ה"בקבוקים" לאחר שנפגשנו בחזית עם הצבא האדום, ולא בפעולה קרבית, רק כדי להיווכח באפקט שנוצר עם הפעלת "בקבוק" כזה. התאספנו מסביב לערמה גבוהה של שטרות מארקים, הכסף הגרמני שנצטבר אצלנו במשך הזמן, והמפקד הטיל את אחד ה"בקבוקים" אל הערמה. חומר, כעין לבה אדומה לוהטת, נשפך מתוך ה"בקבוק" והחל לכלות את שטרות הכסף בלי שנוצרה להבה. היינו מאוכזבים מהאפקט הדל שנוצר לאחר הפעלת "הבקבוק", אך יודעי־דבר הסבירו ש"בקבוקי־מולוטוב" מיועדים להטלה מקרוב על רכב בכלל, ועל רכב משוריין בפרט, כי אז החומר הלוהט ממיס את המתכת העוטפת את הרכב, מצית את אדי הדלק ובעקבות זאת הרכב מתפוצץ ועולה באש. הסבר זה נתקבל על הדעת והפחית מעט מהאכזבה שלנו. אגב, עם האנשים שמסרו לידינו את לבני החבלה וה"בקבוקים", לא נפגשנו יותר.
ההתקפה הסובייטית על החילות הגרמנים הלכה והתרחבה, וגם באזור שהיינו בו עתה נראו כבר סימנים לדבר. בלילות הבחנו בהבזקים של פגזים שנורו על ידי הגרמנים אל המטוסים הסובייטים שבאו להפציץ אותם, ולאוזנינו החלו להגיע גם הדים עמומים של הפצצות, שעוצמתן הלכה וגברה. לפי ההודעות של רדיו מוסקבה, נעה החזית במהירות מערבה.
בכבישים הופיעו שיירות לא גדולות של כלי רכב קלים, ומכוניות בעלות גג מתקפל, שנעו בכיוון מערב. רכב מסוג זה היה בשימוש הקצינים הגרמנים, ומכיוון שהן החלו לחלוף לנגד עינינו בתדירות הולכת וגוברת, יצאנו לציד עליהם. החוליה שלי יצאה למארבים מידי יום ביומו ופגענו במכוניות רבות והשמדנו אותן על נוסעיהן.
כדי להגיע ל"בסיס" לאחר המארב היה עלינו לעבור כביש שחצה בינינו ובין היער "שלנו". פעם, לאחר מארב מוצלח בהגיענו לא רחוק מהכביש

הבחנו שבסמוך לו יש תכונה רבה: חיילים רבים מסתובבים שם ועוסקים במתיחת קווי־טלפון־שדה, חששנו שהם יבחינו בנו ויתקפו אותנו. המוצא היחיד שלנו היה להישאר במקום ללא תנועה, לצפות לעבר הכביש, להמתין עד שיחשיך, ולנצל הזדמנות כדי לחמוק מעיני הגרמנים. למזלנו הם סיימו את עבודתם מהר, ועם רדת החושך חצינו אחד־אחד את הכביש והגענו בשלום.

באחד הימים יצאנו, כל הקבוצה, כדי לפגוש את נציגיהם של כמה עשרות שבויים סובייטים לשעבר, שגויסו או התגייסו מרצונם ליחידות שהגרמנים הקימו מתוכם. הם שכנו בצריפים על יד אחד הכפרים ושמרו על אובייקטים חצי־צבאיים: מנסרות, מחסנים, גשרוני מעבר ואחרים, והמפקד רצה לשכנע אותם שיעברו לצדנו. במפגש מוקדם בין באי־הכוח משני הצדדים, הבטיחו לתת לנו תשובה תוך יומיים, וכשהגיע המועד הם ביקשו אורכה במתן התשובה, כי יש ביניהם כאלה החושבים שיש לשקול את הדבר בכובד ראש והזמן שניתן להם לא הספיק, כדי ללבן את הדבר ולהחליט, ולכן את תשובתם הסופית הם ימסרו לנו בעוד יומיים־שלושה.

באנו עוד פעם למקום הזה והמתנו להופעת נציגי הקבוצה כדי לקבל את תשובתם הסופית, שקיווינו שתהיה חיובית, וכל אותה עת שכבנו בפאתי החורשה הדלילה, הקרובה מאוד למחנה שלהם, ולאור היום. רבים מבינינו התרעמו על מעשה זה, כי סיכנו את עצמנו למען אנשים שלא ידענו מה טיבם, והימרנו על יושרם, וכי מי יכול היה לערוב לנו שהם בעצמם לא יגלו לגרמנים מי אנחנו והיכן אנו ממתינים להם? אמירות מסוג זה הושמעו בנחת, באוזני המפקד שלנו – ה"לוצ'יק", אך דבר לא עזר, ה"לוצ'יק" התעקש שהוא יצליח לשכנע אותם לעבור לצדנו, וזה יהיה מעשה גדול. לבסוף הם דחו את פנייתנו ולא הצטרפו אלינו, ולאחר שעזבנו את המקום המסוכן הזה, נשמנו לרווחה.

"לא תחמוד"

עם יציאתנו מהבסיס צורפה לקבוצה שלנו אחת הפרטיזניות בשם פּוֹלָה, על מנת שתשמש חובשת קרבית. פולה הייתה בת למשפחה רוסית שחיה במשך דורות רבים בליטא. בין פולה וה"לוצ'יק" נקשרו יחסים אישיים הדוקים, והיא הפכה לפילגשו.

ניקולאי, שבוי מלחמה לשעבר, שמצא את דרכו לגדוד שלנו וצורף לקבוצתנו

בצאתנו למרכז ליטא, השתוקק גם הוא ליהנות מחסדיה של פולה, אך זו לא נענתה לחיזוריו. מתח רב הורגש באוויר בכל פעם ש"לוצ'יק" וניקולאי היו נפגשים. זאת ועוד, ניקולאי ראה את עצמו כמי שראוי להיות מפקד הקבוצה, לא פחות מאשר ה"לוצ'יק" - כי גם הוא היה קצין בצבא האדום. תחרותם של השניים על פולה עוררה בעיות, עד שה"לוצ'יק" החליט לשים קץ לדבר, בדרך מקורית.

כשהייתי בשמירה יחד עם פרטיזן לא יהודי, במרחק של כחמישים מטר ממרכז ה"בסיס", שמענו לפתע צרור יריות קצר ותהינו מה פשרן. כממונה על שותפי למשמרת שלחתי אותו לברר מה שקרה, והוא חזר וסיפר לי שניקולאי הוצא להורג. כעבור כחצי שעה אסף ה"לוצ'יק" את כולנו והכריז: "לפי העדויות שנגבו מתושבים באזור הם זיהו את ניקולאי שִׁישוֹרִין כמי ששהה בסביבה זו במשך חודשים רבים בעבר, והיה גוזל מאנשים את רכושם ואף אנס את נשותיהם." אחדים מהם אף העידו - לדברי ה"לוצ'יק" - שניקולאי שיתף פעולה עם הגרמנים... וכל זאת נודע רק לאחרונה. העניין נידון בתא המפלגתי של הקבוצה, וניקולאי נמצא חייב בכל האשמות הללו. כמובן, שלאיש בעל "עבר" כזה אין מקום בשורותינו ובגין העוונות שלו הוא נידון למוות בירייה. ניקולאי עצמו לא נקרא להשמיע את דברו בעניין, לפני ביצוע פסק הדין. אנחנו, החבר'ה היהודים, לא הזלנו דמעה על הוצאתו להורג של ניקולאי, מפני שהיה גם אנטישימי ושונא יהודים.

הערב־רב מגיע

פתאום החל להציף אותנו זרם של עריקים, שמצאו את דרכם אלינו וביקשו להצטרף לשורותינו. היו אפילו כאלה שבאו עם הנשק שקיבלו מידי הגרמנים. ה"לוצ'יק" החליט לקבל כל מי שבא, מבלי לבדוק יותר מידי את עברו ואת מניעיו. ה"לוצ'יק" היה אדם חכם וחישוביו היו מן הסתם הגיוניים: קודם כל, על ידי קבלת האנשים הללו הוא הגדיל את הכוח שלנו. ואמנם, תוך זמן קצר היינו אנחנו רק מיעוט בתוך הערב־רב הזה - כשליש מתוך למעלה ממאה שמנתה עכשיו הקבוצה. יחד עם זאת, הוא העביר אלינו, לגרעין הקבוצה את המסר: "כבדהו וחשדהו" - להשגיח על כל אחד ואחד מהאספסוף הזה ולהביא לידיעתו כל דבר, המעורר את החשד, ולו המזערי ביותר. אחרי הכל הוא ידע שבבוא היום, כשהוא יחזיר את הקבוצה שלנו לפיקוד הגדוד "מוות לכובשים", כל אחד ואחד מהאספסוף הזה ייקרא

ויעמוד לחקירה יסודית מול רשויות הביטחון הסובייטיות. בינתיים הפך ה"לוצ'יק" למפקד "ארמיה".
בהודעות רדיו מוסקבה מהימים האחרונים, סופר ששטחים נרחבים מביילורוסיה המערבית כבר שוחררו, והצבא הסובייטי הגיע לגבולות הארצות הבאלטיות.
החזית התקרבה אלינו במהירות, אך אנו לא הרפינו מהפעילות החבלנית שלנו, להפך, הגברנו אותה: חותכים את כבלי טלפון־השדה שהגרמנים מניחים ומגחכים למראה הגרמנים החוזרים לבדוק את סיבת הפסקת הקשר בין המפקדות שלהם. הם מתקנים ואנחנו מנתקים, וחוזר חלילה. כנראה, שעתה כבר לא היה להם כוח, אמצעים וזמן לחפש את הסיבה האמיתית לניתוק קווי הטלפון שלהם, והם הסתפקו בכך שהיו באים ומתקנים.

דינה שלי נותרה בחיים!

באמצע יולי שלח ה"לוצ'יק" את פולה לקובנה לבדוק מה מתרחש בעיר הגדולה, וכן כדי ליצור קשר עם המחתרת האנטי־נאצית המקומית. לפולה לא הייתה בעיה לנוע בדרכים, היא הייתה אישה לא מושכת ולא עוררה סקרנות. היא גם ידעה את השפות המקומיות והתמצאה באורח חייהם של התושבים. אחרי שלושה ימים שבה פולה משליחותה לקובנה ומסרה למפקד ולראש התא של המפלגה הקומוניסטית דין וחשבון מביקורה בקובנה. רק ידיעה אחת שהביאה עמה הסתננה אלינו: שהגרמנים אספו את שארית יהודי קובנה והובילו אותם ברכבות מערבה, לפרוסיה, וכעת הם מפוצצים את המבנים שבשטח הגטו לשעבר, כדי להרוס את המחבואים - ה"מלינות" ששם מסתתרים יהודים, וכל המבנים של הגטו עולים בלהבות.
מסתבר שהיהודים שגורשו עתה היו אחרוני היהודים של קובנה, קרוב לשמונת אלפים איש שהצליחו בדרכים כלשהן לשרוד עד אז, והם היו השארית של כשלושים אלף היהודים שמנתה הקהילה היהודית הקובנאית לפני פרוץ המלחמה. הידיעה על חיסול הגטו וגירוש היהודים דיכאה את כל הפרטיזנים היהודים שבקבוצה שלנו. לכל אחד מאתנו היה קרוב, חבר או שכן שגורלו נחרץ עתה סופית, ולי הייתה - דינה.
לאחר שעזבתי את הגטו נותרה שם דינה עם הוריה. קיוויתי שהיא תמצא דרך כלשהי להימלט מהגטו, ואני אזכה לפגוש אותה בקרוב, הרי ליטא משתחררת... אך לא כך קרה. דינה לא הצליחה לברוח מהגרמנים, נלקחה

מהגטו והובאה למחנה הריכוז בשטוטהוף. אביה, אשר, הופרד ממנה ומאמה, הובל יחד עם הגברים האחרים למחנה דכאו, שם הוא נִספה. דינה ואמה הועבדו בעבודת פרך על ידי הגרמנים בחפירות תעלות־מגן לחסימת דרכם של הטנקים הסובייטים, בתנאי רעב וקור. כוחותיה של דינה הלכו ואזלו, ועל סף השחרור חלתה בטיפוס, ורק הודות למסירותה של אמה החזיקה מעמד עד שצוות רפואי מהצבא הסובייטי מצא אותן בתוך גורן עזובה. רופאי הצבא הסובייטי טיפלו בדינה בנאמנות והצילו את חייה, אך אותות הזמן ההוא השאירו בה את עקבותיהן.

המפגש עם הצבא הסובייטי

מגפיי התפוררו, ונעלתי את הנעליים "שרכשתי" בחנות האספקה של משתפי הפעולה הליטאים. בתחילה הרגשתי בהן טוב, הרגליים נותרו יבשות ונעשו קלות יותר, כמעט ריחפתי בהן בעת ההליכה. אך אבוי לטיב התוצרת הגרמנית מימי המלחמה! לא עברו שלושה שבועות מאז שנעלתי אותן לראשונה וכבר נשרו מהן העקבים, עכשיו הן הפכו ל"נעליים שטוחות", ובלית ברירה השלמתי עם צורתן החדשה והמשכתי לצעוד בהן גם ללא העקבים.

המפקד אסר עלינו לקחת בגדים ונעליים "על החשבון" מהתושבים. עבור כל דבר, הוא אמר, יש לשלם במזומן. אבל במה נשלם? הכסף הגרמני שהיה לי, היה מועט ובזמנים הללו כבר פסק להיות "מטבע העובר לסוחר". כסף סובייטי לא היה לי, ובכלל לא היה גם איפה לקנות.

תנועת הגרמנים הנסוגים גברה, אך הכוח שלנו לא היה מספיק גדול וחזק שנוכל להרשות לעצמנו להיכנס לקרב גלוי עמם; הם היו רבים מספור, ולא לנו להתמודד אתם חזיתית, אבל המשכנו "בעקיצות": מכים בהם מהמארבים שהצבנו בדרכים, ובדרך זו מטילים עליהם פחד וגורמים להם לאבדות. "התחביב" העיקרי שלנו היה ניתוק חוטי טלפוני־השדה שלהם על ידי חיתוך, אך הם גילו את מקומות הניתוק וחיברום מחדש. אולם הייתה לנו המצאה חדשה, תקענו סיכות ומסמרים דקים לתוך החוטים המשתקים את הקשר שלהם, ולהם קשה היה יותר לאתר את מקומות הפיגוע. בימים הבאים התרבו קולות הנפץ, תותחים וטנקים סובייטיים ירו וחסמו את דרכי הנסיגה של הגרמנים. הם ניסו להתחפר, אך הלחץ של הכוחות הסובייטים גבר ולא הרפה.

אור ליום ה־24 ביולי (1944), היה לנו ליל שימורים. קולות הנפץ של ה"קאטיושות" בסדרות תכופות, רעמו והרעידו את האזור כולו. התקרבנו אל פאתי היער "לקדם" את פני הגרמנים המבוהלים, אשר בבריחתם מהפצצות ינסו אולי למצוא אצלנו מסתור. כל הלילה הם נעו בדרך הנסיגה בקרבתנו ומידי פעם ירינו עליהם והם ירו אל היער במרגמות. הבנו שבמצב זה, הם אפילו מפחדים להתקרב ליער, ובוודאי שלא ינסו להיכנס לתוכו. לפנות בוקר נדם כל הרעש מסביבנו והשתרר שקט כזה, עד כי יכולנו לשמוע את ציוץ הציפורים שהתעוררו ליום החדש.

הסיירים שלנו יצאו בזהירות לבדוק את המתרחש בסביבה, כשכולנו ממתינים בדריכות לשובם ולבשורה הטובה שבפיהם: "הצבא הסובייטי כאן!" כך קיווינו. הבוקר היה מעונן וערפילי ובקרבת המקום שבו נאספנו לא הייתה כל תנועה. כעבור זמן מה חזר אחד הסיירים וסיפר שבמעלה הדרך, נראות משאיות גדולות, אבל הם לא זיהו מרחוק האם אלה גרמניות או סובייטיות. מחמת הספק הוחלט להמתין עד שאפשר יהיה לקבוע בוודאות: "האם לנו הן או לצרינו".

לפתע ראינו את הסיירים שלנו שבים וצועדים באופן חופשי בדרך ומנסים לסמן לנו בידיהם לצאת לקראתם. הבנו שהם כבר נפגשו עם "שלנו" וקוראים לנו להצטרף אליהם. חיש מהר הוצאה הציפית האדומה, שנפרמה מקודם, וחיכתה באמתחתו של המפקד במטרה להופכה לדגל לכשניפגש עם הצבא הסובייטי. הציפית נקשרה למוט ארוך וכל הקבוצה, ובראשה המפקד, צעדה במעלה הדרך, לכיוון שחנו שם המשאיות הכבדות. אחד מבינינו פצח בשיר: "רחבת ידיים היא ארצי..." וכל היתר החרו החזיקו אחריו. ההתלהבות וההתרגשות גדלו והתעצמו מרגע לרגע, ולאורך כל הדרך לא פסקנו מלשיר.

ראשון החיילים הסובייטים שפגשתי היה איש כבן ארבעים, בעל שפם ארוך, שישב בשיפולי תעלת־הניקוז ופורר צנימים לתוך המים שבפנכת האוכל העגולה שלו, שעמדה על גבי כיריים מאולתרים - שלוש אבנים לא גדולות - ועדיין המשיך לפרנס את האש בזרדים יבשים ודקים, וחיכה שהמים ירתחו. המסכן נאלץ להפסיק ממלאכתו ולחץ בתור את ידיהם של רבים מאִתנו. באותו מעמד הוא גם פתר בשבילנו את תעלומת המשאיות הענקיות שראינו מרחוק. "כמובן, שהן שלנו", אָמר החייל, "של הצבא הסובייטי!" לא ידענו אז שהאמריקאים העבירו ציוד לצבא הסובייטי, בתוך זה גם משאיות אלה שנותרו בצבען המקורי. החייל כיוון אותנו אל מפקדת השדה של יחידתו, "הלוצ'יק" נתקבל על ידי ראש מטה היחידה לשיחה ואנחנו התמקמנו בשטח וחיכינו להוראות.

לפני צאתנו מהיער מסרנו את יתרת מלאי המזון "הכבד" שלנו, שכללה גם שני ראשי בקר, לתושבים בסביבה שהיינו נוהגים להתרחץ בבית המרחץ הפרטי שלהם. גם את הרדיו הגדול שטלטלנו עִמנו הרבה זמן, השארנו אצל אחד הכפריים מהאזור ללא תמורה, מַספיק היה לנו שנפטרנו מנטל המשא הזה. המזון האחר – לחם, בשר־החזיר המעושן שהיה במלאי חולק בין החברים, לכל אחד לתרמילו הפרטי, ומי שהצליח תחב לתוכו גם ראש בצל או שניים. כמות המזון שנפלה בחלקי יכלה להספיק לי להתקיים, לכל היותר למשך יומיים.

אחרי שנפגשנו עם הצבא קיווינו שכל מחסור שלנו, כל מה שנחוץ לנו, נקבל מהם. אולם, עד מהרה נוכחנו לדעת שטעינו בהערכה זו; האספקה שהגיעה לצבא הייתה מועטה ובקושי הספיקה לחיילי היחידה המארחת שלנו, וכמובן שהם לא יכלו להפריש דבר ממנתם, הדלה בלאו־הכי, בשבילנו. היחידה הצבאית שקיבלה את פנינו שכנה בבית ספר מקומי, וכשאנחנו הגענו לשם היו כבר חדרי־כיתות־הלימוד תפוסים כולם על ידי החיילים. הוזמנו להיכנס לחצר בית־הספר ולהתיישב בכל מקום אפשרי. לאחר מספר דקות של המתנה בא אלינו קצין מאנשי המטה, והציג את עצמו כקומיסאר היחידה. מבלי שנבקש ממנו הוא התיר לעשן בעת שישא את דבריו. *[בצבא הסובייטי היה נהוג לבקש רשות מהבכיר שבחבורה לעשן]*. האיש היה לבוש במדים מסודרים; חולצתו נראתה כמעט מגוהצת ומכנסי־הרכיבה שלו, נתחבו לבתי השוקיים של מגפיו. לראשונה בחיי ראיתי מגפיים מהסוג הזה שנעל הקומיסאר; המראה שלהם היה כשל מגפיים רגילים, אלא שבמקום הצבע השחור היו המגפיים הללו בעלי גוון צהוב־ירוק, צבע שדמה לצבעם של המדים. התבוננתי במגפיים בשמץ של התפעלות, כי הם תאמו בצורה מופלאה את רגליו של הקצין. מכיוון שכל תשומת לבי הייתה נתונה למגפיו של הקצין, הסחתי את דעתי מהקומיסאר־הפוליטרוק, אשר כבר התחיל בנאומו בפנינו. לפתע אורו עיניי... פיענחתי את סוד המגפיים: המגפיים עשויים היו מברזנט! מי שהמציאו את סוג המגפיים הללו היו כנראה מומחים במלאכתם שהסכינו לתת להם מראה אלגנטי כזה.

בין כה וכה, כשהתעוררתי מהזיותיי על מגפיו של הקצין, היה כבר הפוליטרוק אחרי דברי הברכה שלו לרגל פגישתנו ההדדית – הלוחמים הפרטיזנים והאחים לנשק, חיילי הצבא הסובייטי בחזית, כשהאויב הגרמני נוחל תבוסה אחר תבוסה בשדה הקרב ונס מפנינו. בהמשך הקריא לנו הקומיסאר את תמציתן של הידיעות האחרונות מרדיו מוסקבה, על מהלך הקרבות ועל ניצחונות הצבא הסובייטי בכל החזיתות. בעצם חיכינו רק שיתנו לנו לאכול

ויניחו לנו לצאת לדרך לווילנה, אל מטה הגדוד שלנו. אולם כאן מצא הפוליטרוק לנכון לעניין אותנו בחומר מודפס – עיתונים, שלדבריו נתקבלו רק הבוקר. בנימוס רב הוא ביקש מאתנו לא להתפזר עד שיחזור עם העיתונים המובטחים; לדבריו יש בהם הרבה מאמרים מעניינים, והכל נשארו במקומותיהם בציפייה לקבל עיתון. בשביל מרביתנו, להחזיק עיתון ביד ולקרוא בו, יכול היה להיות משהו מרענן – לחזור לעולם נורמלי. אני שלא ראיתי עיתון בעיניי מזה זמן רב, חיכיתי לקבלו בדריכות. כעבור כרבע שעה חזר אלינו הפוליטרוק מתנשף וסמוק־לחיים ובקול ביישני התנצל בפנינו על כך שאין ביכולתו לקיים את הבטחתו, "העיתונים אינם ולא נותר אפילו אחד מהם," הוא אמר, ולא הסתיר מפנינו את הסיבה: "החיילים שעברו כאן לקחו עמם את כל העיתונים לעישון..." חיילי הצבא הסובייטי, כמו מרבית אזרחי ברית המועצות גלגלו את טבק "המַאחוֹרקָה", שלהם בתוך נייר עיתון. הדעה המקובלת בציבור הייתה, שהסיבה לכך איננו המחסור בנייר הדק והמיוחד לסיגריות, אלא שנייר העיתון מוסיף ארומה מיוחדת לסיגריה *[היו שקבעו שנייר העיתון הטוב ביותר לגלגל סיגריה הוא נייר העיתון היהודי "אייניקייט"]*. חייכתי לעצמי.

הזמן חלף, השמש שקעה וירד הערב. מובן, שלא הייתה לנו כל דחיפות לצאת בשעה כזו לדרך לווילנה, בפרט לאחר שהתבשרנו מפי המפקד שלמחרת נבוא לעיר וילקומיר, ומשם יסדיר לנו מושל העיר הסעה עד לווילנה. חוויות היום הזה התישו אותנו, מה גם שבעלטה ששררה מסביב ומחמת האיסור להדליק מדורה, לא היה דבר אחר לעשות מאשר לשכב לישון. תרתי אחר מקום שאוכל לשכב לישון לילה ראשון לאחר זמן רב כשאחרים שומרים על הביטחון שלנו.

אך לפני כן באו אנשי מפקדת השדה והודיעו לנו שעלינו למסור לידיהם את כל הנשק שברשותנו. התנגדנו לגזירה זו וטענתנו הייתה שאת הנשק אנחנו חייבים להחזיר בשלמותו למפקדת הגדוד שלנו, אשר בווילנה. "הלוצ'יק" החל במשא ומתן עם מפקדי הצבא, ושני הצדדים הגיעו להסכם, שהנשק שברשותנו לא יילקח מאתנו, אך הוא ירוכז מטעמי ביטחון למשך הלילה באחד החדרים, כשהשמירה על הנשק שלנו תופקד בידי החיילים, ובבוקר כל אחד מאתנו יקבל לידיו את נשקו בחזרה. לאחר שהושג ההסכם, פגו המתח וההתנגדות שלנו, וכל אחד הביא את נשקו לחדר האחסנה ללא היסוס וללא כל חשש. אני שמתי את הרובה שלי במקום מיוחד בצד, כדי שבבוקר אמצא אותו מיד מבלי שאצטרך לחפש אותו. ההוראה הייתה להביא למקום כל כלי נשק ארוך, קצר, רימונים וחומרי נפץ. רובה, מקלע

ואפילו תת־מקלע אי אפשר להעלים ממי שפקחו עלינו עין שנמלא אחר הפקודה, אך לא כן אקדחים, את אלה אפשר להחביא בתוך הבגדים מבלי שיבלטו. ואכן, כמה מבינינו שהיו להם אקדחים, הסתירו אותם בכיסיהם או בתרמיליהם ולא הביאו אותם למקום האיסוף.

הוקצו לנו שני חדרים ללינה, כמובן ששכבנו על הרצפה הקשה. הייתי עייף וכבר רגיל מזה הרבה זמן לישון בתנאים לא נוחים שכאלה ונרדמתי מהר, כך, שאפילו נחירותיהם של שכניי לחדר לא הפריעו לי, וישנתי ללא הפסקה עד אור הבוקר. בבוקר התחילה בחדר תנועה של המתעוררים מהשינה וגם אני קמתי, וכדבר מובן מאליו הלכתי לקחת את הרובה שלי. כשהגעתי ל"ארסנל", החדר שבו אוחסן הנשק שלנו מצאתי שם כמה מחבריי שהקדימו אותי עומדים לפני פתח החדר שאותו חסמו שני חיילים־שומרים. דרשנו לקבל את הנשק שלנו, אך השומרים אמרו לנו שההוראה שקיבלו מהממונים היא, שלא לאפשר לנו לקחת את הנשק. המהומה שהתחוללה הביאה למקום את המפקד שלנו וכשהוא נוכח לדעת מהי סיבת התמרמרותנו פנה לפרטנר שלו – שעמו הגיע להסכם בליל אמש בעניין הנשק, ודרש ממנו לקיים את חלקו בהסכם. לאחר ציפייה של דקות רבות חזר המפקד והודיע לנו, שלפי ההסכם החדש הוא יקבל ממטה יחידת השדה אישור כולל, על כמות וסוגי הנשק שמסרנו, ואותו הוא יציג במטה הגדוד שלנו – כלומר אנחנו נהיה בסדר כלפי המפקדה שלנו. לדבריו, לא הייתה כל תשובה לקביעתו של המפקד המקומי אשר טען: "מלחמתכם הסתיימה, ואין לכם צורך יותר בנשק, הרי לפניכם אישור שמסרתם אותו לידי הצבא הסובייטי כתוב וחתום כחוק, והוא יתקבל על־ידי המטה שלכם ללא עוררין".

"הלוצ'יק" קיבל יחד עם האישור על מסירת הנשק, גם מכתב המלצה מהמפקדה המקומית אל מושל העיר בווילקומיר, שידאג להסעתנו למחוז חפצנו, לווילנה. מצב הרוח של כולנו היה ירוד, אבל לפחות נחמה אחת הייתה לי – שלמחרת היום יסיעו אותנו ישר לווילנה, ושם אפגוש את חבריי שנפרדתי מהם ברודניקי בעת שיצאתי עם קבוצתי לפעילות במרכז ליטא. היה ברור שמפקדת השדה לא תעמיד לרשותנו כלי תחבורה שיסיעו אותנו לווילקומיר, מרחק של כחמישה קילומטר. ואנחנו הרי רגילים ללכת מרחקים גדולים מזה ברגל; ומה הֵם חמישה קילומטרים בשבילנו? העיקר שלאחר זאת הכל יהיה בסדר...

לעיר וילקומיר הגענו בשעות שלפני הצהריים והתייצבנו בבית מושבו של מושל העיר. המקום רחש פעילות; עשרות אנשי צבא ולבושי אזרחית, כנראה פעילי המפלגה הקומוניסטית שיצאו מאלמוניותם נכנסו ויצאו ללא

הרף למשרדו של המושל – הכל היו עסוקים בארגון מחדש של סדרי החיים בעיר. חיכינו הרבה זמן, עד שסוף־סוף נתקבל גם המפקד שלנו אצל מושל העיר, הציג בפניו את ההמלצה שבידו וביקש לקיים את מה שהובטח לנו – להסיע אותנו לווילנה. על כתפיו של המושל רבצו עניינים רבים ודחופים יותר מאשר הדאגה להסיע אותנו לווילנה, והוא ביקש שניתן לו זמן לארגן את הסעתנו. התכבדנו בארוחה, אבל ארגון ההסעה השתהה.
המפקד שלנו לא הִרפה מהמושל ודרש ממנו שיטפל בהסעה שלנו לווילנה, והלה ביקש מ"הלוצ'יק" שנעכב את יציאתנו מווילקומיר, שנישאר במקום להשתתף במצעד הניצחון שהוא מכין, לכבוד שחרורה של העיר, ומיד לאחר התהלוכה החגיגית הוא יתפנה לטפל בהסעה שלנו. היינו חסרי דאגה ולא התנגדנו להזדמנות להראות את פנינו – הפרטיזנים שלחמו באזור – בפני תושבי העיר ולאור היום, ויחד עם זאת גם להסב נחת־רוח למושל.
את ההודעה על המצעד שיתקיים בעיר הפיצו שליחי המושל, ותושבי העיר האמונים על הציות לדברי הממשל, התאספו בהמוניהם לאורך מסלול הצועדים, זמן רב לפני מועד תחילת המצעד וציפו בסקרנות לראות את העוברים בסך ברחובה הראשי של וילקומיר.
כשהסתכלתי על חבריי יכולתי לשער איך אני בעצמי נראה: הייתי לבוש בבגדים מרופטים, מגודל שיער וצעדתי בתוך השורה בנעליים ללא עקבים וכמו כל חבריי, גם ללא נשק. לא שמעתי את דעתם של הבריות אשר צפו בנו, אך אני רק יכולתי לשער עד כמה הם נדהמו מהופעתנו העלובה. כל הצופים עמדו ברחוב בדומייה, אך בכל זאת מחאו לנו כף.
המצעד יצא לדרך מבית המושל וכשהגענו לכיכר קיבל את פנינו, מעל במה מאולתרת, המושל הצבאי של העיר עם פמלייתו, וכשעברנו על פני הבמה של הנכבדים הוצגנו כמי שלקחו חלק חשוב בקרבות על שחרורה של וילקומיר, והקהל הריע לנו ממושכות. יחידות צבאיות סדירות לא עמדו לרשותו של המושל לעריכת מצעד הניצחון. אנחנו, שמנינו אז מעל למאה איש, נפלנו לידיו כאילו מהשמים, כדי להציג בפני הציבור לוחמים סובייטיים.

בתום המצעד והעצרת שנערכה בכיכר שבמרכז העיר חזרנו למשכנו של המושל ודרשנו שיקיים את ההתחייבות שלקח על עצמו. משחלפו שעות רבות ובשטח לא הייתה כל תזוזה, נמאס לנו לקבל שוב ושוב את התירוצים הקלושים של המושל לדחיית ההסעה שלנו והתחלנו להפריע לו בעבודתו, סגרנו את הכניסות ללשכתו, הקמנו רעש, ואף שברנו רהיטים, דלתות וחלונות. משנוכח האיש לדעת שלא "ייפטר" מאתנו בתירוצים, ובצר לו

החליט לפעול – להוציא אותנו ממגרשו. לפנות ערב הופיעו בפתח חצר משכן המושל שתי משאיות והודיעו לנו שבהן ניסע למקום חפצנו, לווילנה. היינו שמחים ועלינו ברינה על המשאיות. הצפיפות הייתה רבה, אך זה לא הפריע – הרי נוסעים לווילנה, אולם גם הפעם רימו אותנו.
לאחר שיצאנו את העיר וילקומיר והתרחקנו ממנה כעשרה קילומטרים, עצרו שתי המשאיות; נהגיהן ירדו ופתחו את מכסי המנועים, החלו לפשפש בהם ולא "מצאו" שם כל פגם. לאחר שפנו לבדוק את מכלי הדלק הכריזו שהדלק אזל. לא ידענו, אם גם נהגי המשאיות היו בסוד הרמאות, אך לנו היה ברור שמושל העיר, הוא אשר "אִרגן" את הדבר. כל הדיבורים עם הנהגים היו לרִיק, גם הם לא יכלו להושיע לנו, ובלית ברירה ירדנו מהמשאיות התארגנו בקבוצות קטנות והתחלנו ללכת ברגל לכיוון המזרח, בדרכנו לווילנה.
בכיוון זה לא הייתה כל תנועה וראיתי אלפי צעירים מהשטחים ששוחררו לאחרונה, שגוייסו לצבא וצעדו בסך ברגל מערבה, לקווי החזית – הכל נע וזרם מערבה.
מלאי המזון הפרטי שלי נגמר והרָעב התחיל להציק לי. לא היה מנוס, אלא להשיג אוכל מהתושבים בכפרים. אך דא עקא, כל עוד היינו חמושים פנינו לא הושבו ריקם, האיכרים כיבדו אותנו ויכולנו להשיג מזון בשפע, אך עתה משהיינו ללא נשק, "עירומים", לא נענו התושבים לדרישותינו וסירבו בכל תוקף לפרנס אותנו. אחד מהקבוצה שלי "שראה את הנולד" הצליח להעלים את אקדחו מעיניהם של אנשי הצבא שאספו מאתנו את הנשק, הוא שלף אותו מול "המארח" שלנו, ורק תחת האיום בנשק "הואיל" האיכר לתת לנו מעט מזון. לאחר שני ימי צעידה הגענו סוף־סוף, אני ושניים מחבריי – לשערי וילנה. במבואות העיר פגשו אותנו משמרות הצבא, ולאחר שהזדהינו בפניהם נתנו לנו להיכנס לעיר.
בתוך העיר הייתה תנועה רבה של אנשי צבא, וגם פטרולים של פרטיזנים מהבסיס שלנו סבבו בעיר, לשמירת הסדר הכללי וכדי לגלות חיילים גרמניים שבבהלת המנוסה שלהם לא הספיקו לברוח לפני שהצבא הסובייטי הגיע לעיר, וכעת ניסו להסתתר ולא ליפול בשבי. הפרטיזנים שפגשנו כיוונו אותנו אל מקום מושבו של מטה הגדוד שלנו, וכך גם הגיעו לשם כל האחרים מהקבוצה שלנו, כולל המפקד, ה"לוצ'יק".

שער חמישי

ארוכה הדרך לארץ הנכספת

מהיערות עד נמל תל-אביב

וּבְעִיר וִילְנָה צָהֲלָה וְשָׂמֵחָה

מטה החטיבה הפרטיזנית שלנו, וכל מפקדות הגדודים מיערות רודניקי התמקמו במבנה במרכז העיר. לצד בית זה הייתה חצר פתוחה ומרוצפת, וכשהגעתי למפקדה מצאתי שם חברים אחדים מהגדוד שלי, "מוות לכובשים". הידיעה על בואנו, חברי "הקבוצה הלוחמת", עשתה לה כנפיים וכעבור זמן לא רב החלו לנהור לכאן רבים מהגדוד שלנו, שבאו לראות אותנו. החברים – שמחו להיפגש עִמנו מחדש והצהלה, על "תחיית המתים שלנו" הייתה גדולה, כי זמן קצר לאחר צאת הקבוצה שלנו לליטא, נפוצה שמועה, שכל חברי "הקבוצה הלוחמת" נהרגו אי־שם בליטא בקרב עם הגרמנים. לי הייתה זו שמחה כפולה ומכופלת על שנפגשתי עם חבריי מהקולקטיב של "מילדוס 7".

אחד־אחד, הופענו בִּמפקדת הגדוד וגם אני התייצבתי בפני מפקד הגדוד והקומיסאר בנוכחות ה"לוצ'יק", אשר שיבח אותי על היותי לוחם מסור. לאחר לחיצת ידיים חמה הופניתי למזכירה וקיבלתי אישור על פעילותי כפרטיזן ותעודת שחרור מהשירות הזה. משם הלכתי לְשַׁלָּם הגדוד, שנתן לי את המשכורת שהגיעה לי עבור תקופת שירותי בפרטיזנים וגם תלושי מזון – מנות־קרב – לשבועיים. בהדרכת החברים הגעתי לאפסנאות, שהייתה מרוחקת מהמטה, מרחק של כחצי שעה הליכה, ומשם חזרתי עמוס חבילות על גבי.

חבריי שבאו מיערות רודניקי לווילנה לפני כעשרה ימים הזמינו אותי להתאכסן אצלם עד שאחליט מה לעשות והיכן לגור. חבריי בווילנה תפסו דירות למגורים בתוך העיר, אך משום־מה הם לא נתנו את דעתם שאפשר להתגורר בתנאי רווחה – אחד או שניים בדירה. דירות פנויות היו אז בשפע, אולם מפאת ההרגל להימצא ביחד, לאף אחד לא הפריע שמישהו נוסף – במקרה זה אני – מצטרף לגור בדירתם. הובאתי לדירה שהייתה מלאה על גדותיה באנשים, אבל גם בשבילי נמצא שם מקום. הלילה הראשון היה קצר מידי ולא הספיק לנו כדי לספר ולשמוע על כל מה שהתרחש מאז שנפרדנו, והוא עבר כמעט כולו ללא שינה.

חלק מהחברים שהגיעו לפניי לווילנה כבר השיגו מקומות עבודה, מי במיליציה *[משטרה]* ומי במשרדים שהיו קשורים בדרך כלשהי לשירותי הביטחון הסובייטים. המשטר הסובייטי שחזר לליטא היה מעונין לשלב את הפרטיזנים שלנו במקומות שבהם נדרשה נאמנות למשטר, ואנחנו, הפרטיזנים, היינו כאלה, לפחות בעיניהם, ובפרט היהודים שבין הפרטיזנים.

על כן גויסו רבים מהפרטיזנים היהודים לשירות במסגרות של ביטחון הפנים במדים וללא מדים. לנו, היהודים, הייתה מוטיבציה מיוחדת לעזור לשלטונות, כי רצינו לגלות ולהביא לדין את כל מי שהיה שותף לפשעים הנאציים ובעיקר, את אלו שלקחו חלק ברציחת היהודים, באופן ישיר או בעקיפין.

זה עתה הגעתי לווילנה ועוד לא נתתי את דעתי באיזו תעסוקה להשתלב. בינתיים יצאתי לראות מה קורה ברחובות העיר. מזה זמן רב לא הייתי ברחוב של כרך חופשי כזה כמו וילנה. במקומות המרכזיים של העיר היו התכנסויות רבות־משתתפים, ולהקות מהצבא הסובייטי הופיעו בשירה, ריקודים ואפילו, הציגו מערכונים בעלי תוכן מבדר ולועג לגרמנים. כל זאת ברחוב מתחת לכיפת השמים, בפני הקהל שהצטופף מסביבם. הצטרפתי למשוטטים ברחובות העיר, התעכבתי מידי פעם על יד להקת זמרים או שחקנים, ונהניתי מהאווירה העליזה ששררה בכיכרות הכרך, אולם יותר מכך תרו עיניי לפגוש, בתוך הקהל הרב הזה, חברים ומכרים.

לפתע קלטו עיניי את דמותו של וולף מיאסניק שגם הוא הבחין בי. רצנו האחד לקראת רעהו והתחבקנו. עם מיאסניק עבדתי תקופה מסוימת בבית החולים הצבאי אצל הגרמנים, כשעוד הייתי בגטו, והוא עזר לי הרבה בתקופה הקשה ההיא. כשעזבתי את הגטו ויצאתי להצטרף לפארטיזינים, היה עדיין מיאסניק בגטו, אולם לאחר מכן נשלח למחנה עבודה בקושידאר. מספר שבועות לפני בוא הצבא הסובייטי לאזור, הצליחה קבוצה של כמה עשרות יהודים, ובתוכם מיאסניק, לברוח מהמחנה ולהצטרף לפרטיזנים. עכשיו, לאחר ששנינו יצאנו בחיים מהתופת הגרמנית ועלה בידינו להילחם בהם עם נשק ביד, שמחנו להיפגש שוב.

מיאסניק שהגיע לווילנה לפניי, גישש ותר אחר תעסוקה מתאימה לא בווילנה, כי אם בקובנה העומדת להיות משוחררת תוך ימים ספורים, ושם הוא רצה להשתכן. תוך כדי חיפוש תעסוקה מתאימה הוא הגיע למשרד הנ.ק.ג.ב. *[N.K.G.B. - Narodni Komisaryat Gosudarstvienoy Bezopasnosti - ראשי תיבות של "הקומיסאריאט העממי לביטחון הממלכתי" - שהפך לאחר מכן למיניסטריון לביטחון הממלכתי (מ.ג.ב.) M.G.B.]* של מסילות הברזל. אנשי הגיוס במשרד זה התרשמו ממנו לטובה וקיבלו אותו לעבודה. הוא נתבקש למצוא עבורם אנשים נוספים, שלדעתו מתאימים ומהימנים כדי לעבוד אצלם. מיד לאחר שהתאוששנו מהתרגשות הפגישה הוא הציע לי, ואף הפציר בי שאצטרף אליו, לעבוד במשרד הנ.ק.ג.ב. בקובנה.

בחזרה לקובנה

לאחר שני ימי שהות בווילנה יצאתי לדרך לקובנה, ודווקא בכיוון זה לא היה כל קושי להשיג הסעה; משאיות צבאיות רבות נעו באותו כיוון ואני עליתי על אחת מאלה וביום שחרורה של קובנה, באחד באוגוסט 1944 לפנות ערב - חזרתי לשם.

ירדתי מהמשאית שהביאה אותי לקובנה, בסמוך לתחנת הרכבת העירונית על יד הבניין ממול, שנקבע להיות מקום־המשכן למשרד שעמדתי להתחיל לעבוד בו.

כל המבנים בעיר עמדו על תִלם ולא ניכרה בהם כל פגיעה - רק קומת־הקרקע של הבניין ששכן בו הגסטאפו נהרסה מפיצוץ, שהגרמנים בעצמם ביצעו בעת נסיגתם מהעיר. אבל העיר כולה עשתה רושם של עיר רפאים. אנשים לא נראו בחוצותיה, כאילו בלעה האדמה את כל התושבים.

גייסות הצבא הסובייטי המשיכו לדהור מערבה, ברדיפה אחר הגרמנים הנסים בבהלה מפניהם, ובקובנה נשאר רק חיל־מצב קטן, כדי לסייע לאנשי המנגנון של המפלגה הקומוניסטית לארגן את חיי העיר.

כשהגעתי לקובנה בתחילת חודש יולי 1941, לאחר שהגרמנים גברו על הצבא הסובייטי והעיר נכבשה על ידם, היו רחובות העיר מוצפים בהמוני ליטאים אשר השתוללו ורדפו את יהודים. היהודים שנתפשו הוכו והתעללו בהם, ואת מרביתם לקחו למבצרים של קובנה ושם נרצחו בדם קר. לי היה מזל ויצאתי מידיהם בשלום, אך נכלאתי בגטו המקומי, המגודר בתיל מסביב שנשמר על ידי הקלגסים הליטאים והגרמנים.

עתה חזרתי לקובנה בלב מלא תקווה לפגוש את דינה, חברתי. לכן רצתי ראשית כל לשטח הגטו ולבית שדינה התגוררה בו עם הוריה. אבל בבואי למקום שאמור היה להיות ביתה של דינה נעצבתי עד מאוד; אודים עשנים בלבד נותרו מבית זה, כמו גם מכל הבתים האחרים של הגטו, ולא היה סימן כלשהו ליהודי חי. רק ליטאים חסרי בושה ומצפון נברו בחורבות הגטו היהודי ותרו אחר "אוצרות" שֶׁהשאירו אחריהם היהודים האחרונים, שהוצאו רק לפני כשבועיים מהגטו והוגלו מערבה - לפרוסיה.

התקווה למצוא את מישהו מהחברים שהותרתי אחריי בגטו נמוגה, אולם רגליי נשאו אותי ל"מילדוס 7", המקום שבו היה הקולקטיב החלוצי שלנו, ששקק חיים ונסך ביטחון בלב החברים, גם בתנאים הקשים של הגטו. הלכתי לשם, כדי לחפש ואולי גם למצוא שריד כלשהו מאותו מבנה דל, שהיה לנו למבצר. בבואי לשם לא עמד בי הכוח יותר ודמעות ניקוו בעיניי.

הבית שהיה בנוי מעץ נאכל באש שהגרמנים הציתו בשטח הגטו, ורק האודים המפויחים שנותרו העידו שהיה כאן משהו. חיטטתי בערמת האפר שטרם התפזר ברוח, כי רציתי למצוא עדות כלשהי, סימן לחיים שהיו כאן עד לא מכבר – אך לשווא. לאחר שפיזרתי ברגליי תלולית חול התגלה לי השלט שהיה צמוד לחלקו העליון של דופן הבית לפני שנשרף: מספר "7", חרוך ומפויח – סימן נוסף לא היה שם. בכעס ובכאב עזבתי את המקום ושבתי שחוח־ראש העירה.

ביקרתי בשטח הגטו פעמיים נוספות, בניסיון חוזר לגלות עקבות כלשהן של חבריי; התחקיתי אחר קבוצת השבויים הגרמנים שעסקה, בפיקוח אנשי ביטחון סובייטים, בהוצאת שרידי גופות היהודים שניסו למלט את נפשם בהסתתרם במחבואים תת־קרקעיים מתחת למבנים בגטו, ויד הזדים השיגה אותם; רובם ככולם נהרגו וגופותיהם רוטשו ללא הכר מרימוני־היד שהגרמנים השחילו לתוך המחבואים, או ממטעני הנפץ שהם הניחו והפעילו. טיפין־טיפין המשיכו להגיע העירה פרטיזנים יהודים נוספים ורובנו התרכזנו במבנה רחב־ידיים ברחוב הראשי של העיר, שכנראה שימש את הגרמנים בעת ששלטו במקום. הדירה הייתה מרווחת מאוד והיה בה מקום לכל, אך העובדה שהצטופפנו – בצוותא, במקום אחד, העידה כי למרות שמרבית דיירי הבית הזה היו מיוצאי קובנה, הרגשנו עצמנו זרים בסביבה. וכרגיל במצב כזה, הכל שואפים להימצא בסביבה ידידותית, ומי לנו ידידותי יותר מאשר החברים לנשק, היהודים!

בחלוף הימים הגיעו לקובנה ניצולים יהודים נוספים ממקומות שונים, ביניהם אלו שהצליחו להסתתר לפני ובעת חיסול הגטו, ומצאו מקלט בעיר או מחוצה לה אצל ליטאים בעלי רגש הומני. בין אלה היו גם מספר חברות שלנו מהקולקטיב ב"מילדוס 7", שבעזרתו של אחד הכמרים הקתוליים קיבלו מחסה במשפחות ליטאיות. גם מערי השדה הגיעו מעט ניצולים.

קבוצת ניצולים מיוחדת היו אלה שהצליחו לצאת מתחת למפולת של "בלוק צ", הנודע בגטו. "בלוק צ" פוצץ על ידי הגרמנים, יחד עם כל המבנים האחרים בעת חיסול הגטו, אך לאנשים מספר שמצאו מסתור במחילה שמתחת לאחד האגפים שלו, שיחק המזל: אמנם קירות המבנה התמוטטו מהפיצוץ, אך המחבוא עצמו נשאר שלם, והאנשים שהיו שם לא נפגעו. לפי עדות הניצולים הייתה זו מחילה צרה ובעלת תקרה נמוכה והם יכלו שם רק לשבת. האנשים שהו במחבוא זה קרוב לחודש, מזה כשבועיים לאחר שהעיר כבר הייתה משוחררת, מבלי שהם ידעו על כך. מחמת היותם במשך זמן ממושך רק בתנוחת ישיבה, הם היו במצב כזה שגם לאחר שיצאו

מהמחבוא הם התקשו לצעוד זקופים. כך פגשתי ברחובות קובנה את מר צבי בריק, חבר ממפלגת צ.ס – שהכרתי בגטו ושהיה בקשר עם הקולקטיב שלנו – כשהוא מתהלך כפוף ונשען על מקל. עד שהאנשים שניצלו במחבוא של "בלוק צ" חזרו ללכת זקופי קומה עברו ימים רבים.

השלטון הרשמי לא נתן את דעתו לסייע לניצולים היהודים חסרי הכל, ואנחנו, הפרטיזנים, נרתמנו לעזור להם בימים הראשונים לשהותם בקובנה, עד שימצאו דרך לבסס את חייהם. למטרה זו הוקמה לשכת רישום, וכל יהודי שבא העירה והגיע ללשכה זו הודרך על ידינו איך לכלכל את צעדיו הראשונים בעיר. כל ניצול יהודי שהגיע העירה שימח את לבותינו ורובם ככולם מצאו, באופן יחסי ותוך זמן קצר, מקומות דיור ותעסוקה ולא נזקקו עוד לעזרה. אולם תוך כחודש ימים פסק זרם היהודים הניצולים שהגיע לקובנה. המעטים שניצלו מהתופת כבר יצאו ממחבואיהם והתקבצו כאן.

בין קומץ היהודים שהתאסף בקובנה אפשר היה להבחין בשתי קבוצות עיקריות: אנחנו, הפרטיזנים, שהיינו קבוצה מלוכדת, ובצד האחר – הניצולים שהופיעו בעיר כבודדים, לאחר שעזבו את מקומות המסתור שלהם. אם כי כולם היו מכלואי הגטו לשעבר שחיו בו כמעט עד לסוף קיומו, הם לא היוו "קבוצה" בעלת מכנה משותף.

חיי הקהילה היהודית בקובנה לא התגבשו והמוסדות היהודיים לא הוקמו מחדש, לא על בסיס דתי וגם לא במסגרות אחרות. בין הניצולים היו רק מעט יהודים שומרי מסורת, שניסו ואף הצליחו לאסוף מספר שומרי מצוות שהחיו בצִנעה, בחוגם הצר, מעט מהפולחן הדתי היהודי, ולאחר שפנו לשלטונות בבקשה, הם קיבלו לידיהם את מבנה בית הכנסת המרכזי של קובנה שיפצו אותו מעט והכשירו אותו לתפילה.

חג ראש השנה היהודי חל באותה שנה כחודש וחצי לאחר שחרור העיר וביום הכיפורים (27 בספטמבר 1944), באו לבית הכנסת רבים מבין היהודים שהתקבצו בעיר – גם לא דתיים – כאות הזדהות עם היהדות. פרץ הסולידריות היהודית היה אז חזק ועמוק, ובין הבאים ביום הכיפורים לבית הכנסת היו גם חיילים וקצינים יהודים רבים מהצבא האדום שבאו במדיהם, כשאת חזיהם מקשטים אותות ועיטורים צבאיים, שזכו בהם בזכות הגבורה שגילו בשדות הקרב.

הרחבה שבחזית בית הכנסת המתה יהודים, ורבים מהנאספים ניצלו התכנסות זו לברר אצל הנוכחים, האם פגשו או שמעו משהו על בני משפחותיהם או חבריהם ומכריהם. הכל השתתפו במעמד אמירת ה"קדיש"

לעילוי נשמתם של אלה שנספו מידי אנשי הזדון – הנאצים הגרמנים ועוזריהם הליטאים. השלטונות לא טיפחו את הקהילה היהודית הדתית, אך גם לא הפריעו לקומץ היהודים מבין הניצולים שקיימו את מצוות הדת.
הסבל והגורל המשותפים שפקדו את כולנו בעבר הקרוב מאוד, ועל אף הסולידריות היהודית החזקה שהופגנה בעת הצורך כלפי חוץ – כל אלה לא יכלו לפיצול הדעות באשר לדרך הנכונה להבטחת קיום העם היהודי בעתיד. הפרטיזנים היהודים, וגם האחרים שהתחנכו על ברכי האידיאולוגיה הקומוניסטית, לא נתנו את דעתם על קיום יהודי עצמאי כישות בפני עצמה, ומיד עם שובם לקובנה נרתמו לפעילות הכלל־סובייטית במוסדות הממלכתיים, כשכל מאווייהם נתונים לבניית הרפובליקה הליטאית הסובייטית. חבורה זו הצליחה לגרור אחריה חלק מהיהודים הניצולים, שלא היו חברים מוצהרים במפלגה הקומוניסטית; שראו את עתידם האישי, כמו גם את עתידם של כל היהודים שניצלו, רק בהשתלבות מלאה במדינה הסובייטית וברפובליקה הסובייטית הליטאית. בעקבות תפיסת עולם זו ניתקו את עצמם מהיהודים האחרים, ואפילו ממי שהיו להם חברים־לנשק בפרטיזנקה.
בימי המלחמה נגד הגרמנים היה זה נכון להשתלב בשורות הפרטיזנים "האדומים", הסובייטים, וכך נהגנו אני וחבריי הקרובים שדגלו כמוני ברעיון הציוני, אבל אף פעם לא וויתרתי, אפילו לא לרגע, על שאיפתי להגיע לארץ ישראל. על אף האהדה שרכשתי לברית המועצות, היה המשטר של מדינה זו למכשול בדרך להגשמת הרעיון הציוני. אבל לא התייאשתי, ולמען השג מטרה זאת נעשיתי שותף פעיל בארגון החלוצי־ציוני, הבלתי ליגלי בקובנה.

שרידי "מילדוס 7" מתקבצים

חברי הקולקטיב שיצאו מהיער: ברוך גפר (גרודניק), דב לוין וגיטה טורציון (פוגר) נשארו לגור זמנית בווילנה. צבי בראון התגייס לצבא האדום, אני, צבי שפר (גרישה שייפר), שני האחים גליקמן ויוסף מלמד הגענו לקובנה. החברים הנוספים מ"מילדוס 7" שניצלו והגיעו בעת ההיא לקובנה היו: מיכאל גלס ואחותו רבקה, האחיות – אסתר, מרים ויעל (ינטקה) שבץ, איזקה (יצחק) קופצ'בסקי, רחל לוין (רשל רוזנצווייג), פנינה גפר (סוקניק), מאשה רבינוביץ', יונה וחנה רוכמן (זימן) ואחותה שושנה אקרלינג (דולי זימן), רחל (קוקה) רוזנטל, רחל (רחל'ה) זגאי ומירה מלמד (בוז). לאחר מכן הגיע לקובנה גם יוסף רוזין, שיצא בזמנו יחד עם יענקל קאווה ליערות

נאליבוקי, וממנו נודע לי שיעקב קאווה גויס לצבא האדום ונהרג.
כל חברי הקולקטיב האחרים – והם הרוב – היו בחזקת נעדרים, ולא ידענו מי מבין החברים הסתתרו בעת חיסול הגטו ונספו, ומי מהם הוגלו לגרמניה ומה עלה בגורלם של אלה. את הסיכום יכולתי לעשות רק לאחר תום המלחמה, כשנוצרה האפשרות לפגוש את החברים, ואז הסתבר שמספר חברי הקולקטיב הניצולים מהמחנות היה מועט ובין אלה היו גם: דינה מורביץ', לרקה רוזנבלום, אסתר יפה, מנחם סדובסקי (גנוני) – שלא שבו לליטא. רק אסתר שמוליאקוב שבה מהמחנה לקובנה, יצאה משם ועלתה ארצה בשנות השבעים. כל האחרים נִספו כנראה בניסיונם לברוח משורות המובלים לגרמניה. *[רשימה שמית מלאה של חברי הקולקטיב, נמצאת בספרם של צבי בראון ודב לוין "תולדותיה של מחתרת", בהוצאת יד ושם].*

הקשרים שנוצרו ביער בינינו ובין החברים מווילנה, ובראשם אבא קובנר, המשיכו להתקיים, ומאחר והמגבלות לפגישות בינינו התבטלו עם השחרור, הרי שעתה היינו חופשיים לבקר האחד אצל האחר והקשרים האישיים התהדקו. התודעה החלוצית־ציונית המשותפת הוליכה אותנו להתארגנות מקבילה של קבוצות החברים שלנו, בכל אחת משתי הערים – קובנה ווילנה, וחיפשנו דרכים לצאת מתחומי ברית־המועצות, כדי להגיע לארץ ישראל. יחד עם זאת חלה התקרבות ממשית בשתי הערים, בין הקבוצות הציוניות המאורגנות: "השומר הצעיר", "החלוץ הצעיר" ו"החלוץ", "נצ"ח", "גורדוניה", "א.ב.צ.", "המזרחי", חברי "מפלגת פועלי־ציון צ.ס." וגם ה"רביזיוניסטים". ואל הקבוצות הללו הצטרפו גם יהודים בודדים, שדגלו ברעיון הציוני.
המטרה המשותפת של כל הקבוצות הללו הביאה גם להתקרבות אישית של המשתייכים לקשת הרב־גונית של ההסתדרויות הציוניות. כך הצטרפו לחוג שלנו – יוצאי "מילדוס 7" – בקובנה, מיכאל יצחקי (גלבטרונק), צדוק אביתר (בליימן), סוניה צ'רני, דוד לוין, משה וולברשטיין, ללה פינקלשטיין ואחיה, שרה לייבנסון, לאה אינדיקשטיין, האחיות מאשה ואסתר גאיל ועוד. אנחנו, שרידי הקולקטיב מ"מילדוס 7" – היינו נפגשים לעתים קרובות עם חברינו מהארגונים הציונים האחרים, וגם ערכנו מסיבת חנוכה משותפת במוצאי השבת, נר שביעי של חנוכה, (17.12.1944) בביתה של שרה לייבנסון, ומסיבה נוספת קיימנו בפרוס השנה האזרחית של שנת 1945, בביתה של מאשה רבינוביץ'.

מקום עבודה

בספטמבר 1944, התייצבתי לפי החוק בלשכת הגיוס הצבאית בקובנה ונמצאתי כשיר לשירות בצבא, אולם בתוקף היותי מועסק ביחידה של כוחות הביטחון – "גדוד המבער" *[ברוסית "איסטרביטלני באטליון"]* – פָטרו אותי מהחובה להתגייס לכוחות הסדירים של הצבא. עקב תעסוקתי זו זכיתי גם לקבל דיור הולם ועברתי מהדירה שברחוב לַייסבֶס שהייתה מיושבת בדיירים רבים, לדירה לשניים, בבית רב־קומתי ברחוב גרוּנוַולדוֹ 6, ושותפי לדירה בעלת שלושת החדרים היה וולף מיאסניק. החדרים היו מרווחים, היו לנו מים זורמים ואפילו תאורה חשמלית, דבר נדיר בתקופה זו. אולם מתקן ההסקה המרכזית בבניין לא פעל, וכדי שלא לקפוא מקור נאלצתי להעמיד באמצע החדר תנור־ברזל, ואת הארובה שלו "משכתי" החוצה, דרך אחת השמשות שבחלון. את התנור הסקתי בעצים שהשגתי, אבל תנור זה לא הפיק חום רב וגם מעט החום שהיה אבד בין כותלי החדר הגדול, ששניים מקירותיו גבלו עם החוץ.

במקום שעבדתי, הנ.ק.ג.ב. למסילות־הברזל נתקבלו עובדים נוספים, גם הם מבין הפרטיזנים היהודים, ויחד מנינו שנים־עשר איש. תעסוקתנו העיקרית הייתה בחשיפתם ועצירתם של הליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים בתקופת הכיבוש. רק לעתים רחוקות הובאו גם עבריינים מסוג אחר, כאלה שנחשדו בכוונות חבלה במשק הרכבות ובמסילות־הברזל הסובייטים.

העובדים עסקו בחקירת החשודים לגבי העבֵרות שיוחסו להם. במרתף הבית הדו־קומתי של המשרד שלנו, הותקנו תאי־מעצר מסורגים, ושם הוחזקו העצירים עד גמר חקירתם. השמירה על העצירים הכלואים הופקדה בידי מיליציונרים (שוטרים), מתחנת המיליציה הסמוכה למשרד שלנו.

החוקרים הרשמיים לבשו מדים של עובדי שירות הביטחון הפנימי בברית המועצות, ורק במקרים של פעולות מיוחדות, כשהמצב חייב זאת, הם הופיעו ללא מדים. לעומתם אנחנו, "החיילים", לא לבשנו מדים, וגם את האקדח שבו צוידתי לא נשאתי בגלוי – סיבת הדבר לא הובהרה לי.

הליטאים שסרחו – מי ששיתפו פעולה עם הגרמנים – היו רבים מאוד. חלק מהם הצליח לברוח מליטא עם הצבא הגרמני הנסוג, אולי ה"כרישים" שביניהם. אך לא מעטים נשארו במקום – והשתדלו לשמור על "פרופיל נמוך".

הגרמנים השמידו בעת נסיגתם מקובנה את הרשומות במשרדי הביטחון

שלהם, אך גם אם נמצאו שרידי רשימות של אלה אשר עמדו בראש הפירמידה של משתפי הפעולה עם הנאצים, הרי שמותיהם של אלה שביצעו את פעולות ההרג הזוועתיות ביהודים, במו ידיהם בחדווה, בהדרכתם ובחסותם של "הגדולים", לא הוזכרו שם. את אלה וכל אחד אחר ששירת בדרך כלשהי את השלטון הלאומני הליטאי, שבתקופה זו הזדהה במאת האחוזים עם המשטר הנאצי - היה צריך לגלות ולהביאם לדין. זה היה התפקיד העיקרי שלנו, קבוצת הפרטיזנים היהודים שעבדו במשרד זה, תפקיד שמילאנו ברצון.

בראש המשרד שלנו עמד אלייניק, קצין בדרגת סרן, בשנות הארבעים לחייו ואדם סימפטי. מתחתיו היו ארבעה קצינים נוספים בדרגות סגן וסגן־משנה, כולם רוסים במוצאם, שבאו מרוסיה הסובייטית ולא ידעו כל שפה נוספת, פרט לרוסית.

השפה הליטאית אינה שייכת למשפחת השפות הסלאביות וגם לא דומה לשפות האחרות המדוברות ביבשת אירופה, או בכל יבשת אחרת בעולם. הליטאים, ברובם, אינם יודעים שפות אחרות, לכן החקירה הישירה בין החוקר הרוסי לנחקר הליטאי נתקלה בקשיים רבים והמגשרים היינו אנחנו, עובדי המשרד. כך, שבמרבית שעות התורנות במשרד הייתי, אני כמו גם חבריי, ממלא תפקיד של מתורגמן. למרות שאת ידיעותיי בשפה הליטאית רכשתי משמיעה בלבד, מילאתי את תפקידי כמתורגמן בצורה טובה למדי. היה לי גם היתרון ששלטתי באופן מלא ברוסית, כך שיכולתי להעביר לחוקר את דבריו של הנחקר בבהירות.

עקב תפקידי כמתורגמן הייתי נוכח במשך שעות רבות בזמן החקירות, שהיו בדרך כלל ממושכות, לפיכך, הכרתי את העבריינים ואת סוגי הפשעים שאודותם נחקרו. בהזדמנות זו גם התוודעתי להליכי החקירה: שיטות התשאול והפיתויים שנזרקים מידי פעם לנחקר, שיכולים "לעזור" לו לרחוץ את כפיו מעוונותיו, אם רק ישתף פעולה עם החוקר, ובעיקר אם הוא "ייזכר" וימסור את שמותיהם של מי "שבאמת" פעלו, או עדיין פועלים נגד המשטר הסובייטי. לפעמים קרה גם שאיש כזה שוחרר ממאסרו, אבל נשאר "קשור" למשרד שלנו בהתחייבות להופיע בכל פרק זמן לשיחה אצל החוקר ובידו מידע שנדרש להביא. מי שלא עמדו בהתחייבויותיהם אלה "זכו" לביקור של שליחי המשרד במקום עבודתם, או אפילו בביתם.

במשך כל מהלך החקירה רשם החוקר פרוטוקול, ובסיומה של החקירה השמיע את דברי הפרוטוקול באוזניו של הנחקר, שנדרש לאשר בחתימת ידו את אמיתות הדברים. הייתי עד למקרים של "פשרות", דהיינו, אם

הנחקר "הסכים" למלא אחר דרישתו של החוקר שהתמצתה בדבר אחד, לשתף פעולה עם החוקר - במילים פשוטות, לשמש מלשין - כי אז הפרוטוקול נכתב מחדש והוכנסו בו שיפורים לטובת העציר. ככלל, השתדלו החוקרים לגייס מלשינים מבין האוכלוסייה המקומית.
בעקבות ידיעה שמסר אחד מהאנשים "שלנו", נקראנו באחד הימים לצאת לפעולה די מורכבת; מדובר היה בתפיסת מרגלים שברשותם מַשדֵר רדיו. בערוב היום יצאנו חמושים לשכונה מרוחקת שעל ההר, בקובנה. התקדמנו בהליכה בדרכים עקלקלות, חמקנו דרך חצרות ובוסתנים עד שאיתרנו בית רחב־ידיים, שבו היו אמורים להיות המרגלים, והקפנו אותו מכל הצדדים מבלי שנתגלה. שלושה פרצו דרך אחד החלונות לתוך הבית כשכל הנותרים עומדים בנשק שלוף, מוכנים לכל אפשרות שתתפתח - התנגדות מזוינת, או ניסיון בריחה. הפורצים, ובראשם אחד החוקרים, השתלטו חיש על הנוכחים בבית ולאחר מאמץ לא רב נמצא גם המשדר ושני גרמנים בלבוש אזרחי, כשהם רגועים לגמרי.
האנשים לא נחקרו במקום, וכל הנוכחים, בני הבית כולל האורחים הגרמנים והמשדר שלהם, נלקחו אל המשרד, ורק כאן החלה החקירה העניינית. בני הבית הליטאים טענו שאת הגרמנים הביאו לביתם אנשי ביטחון סובייטים, וציוו עליהם לארח אותם יפה, מבלי שגילו להם מי הם בכלל, ואסרו עליהם לדבר עם מישהו בנושא זה. שני הגרמנים לא היו מוכנים לומר דבר, פרט לזאת שהם מציעים למפקד שלנו להתקשר למספר טלפון מסוים, בתוך העיר קובנה. כל ניסיון לדובב אותם, להוציא מפיהם הודאה כלשהי, לא צלח. לאחר שעברה כשעה מאז שחזרנו עם העצורים למשרד, ניאות המפקד להתקשר למספר הטלפון שהציגו לו שני הגרמנים.
מעברו השני של קו הטלפון היה ראש מטה המודיעין הצבאי הסובייטי בקובנה, שציווה על מפקד המשרד שלנו להופיע מיד לפניו. ברשות המשרד שלנו היו שלושה כלי רכב - משאית קטנה, ג'יפ צבאי ואופנוע, והמפקד הוסע למקום שהוזמן אליו בג'יפ, ואנחנו נשארנו במשרד וחיכינו לתוצאות. כעבור זמן לא רב שב המפקד בלוויית איש צבא נוסף, והשניים נכנסו למשרד המְפקד המרווח, והמרוהט בכורסאות נוחות ובשולחן ארוך והדור אשר הסתיר מעט את דמותו של המפקד שישב תמיד בראשו. רצפת חדר המפקד הייתה מכוסה כולה, מקיר אל קיר, בשטיחים יפים ורכים שבלמו כל רעש.
בכל אותה עת שהמתנו לשובו של המפקד, ישבו שני הגרמנים במשרדו כשאנחנו שומרים עליהם; הגרמנים ישבו לצדי השולחן ולא הוציאו הגה

מפיהם, ורק חייכו מעת לעת. האיש שבא עם המפקד לא השתהה לזמן רב במקום, לקח עמו את שני הגרמנים ואת ציודם ועזב את המקום.
נושא תפיסת "המרגלים" לא ירד מסדר יומנו במשך כמה ימים, עד שהתחוור ששני "המרגלים" היו חיילים גרמנים – שניים מבין הגרמנים הרבים שנשבו במלחמה על ידי הצבא הסובייטי – שגויסו והוכשרו על ידי המודיעין הצבאי הסובייטי לצרכיו. שניים אלה שנעצרו על ידינו יועדו לצנוח מאחורי הקווים הגרמנים ולשדר משם למפעיליהם שבצד הזה של החזית, את הידיעות שילקטו שם.
לא נודע לי, האם המפקד שלנו ננזף עקב פעולת "תפיסת המרגלים" הגרמנים או, אולי צויין לשבח על תושייתו שהביאה לגילויים. לא זיהיתי את המלשין, שהביא את הידיעה על המרגלים למשרדנו, אך הוא זכה בוודאי לשבחים מפי המפעיל שלו – מבחינתו הייתה זו הצלחה.
מקרה שונה במקצת התרחש בזמן אחר: הכפריים שבסביבת קובנה היו באים מידי פעם לשוק העירוני, מביאים ממרכולתם ומוכרים אותה לאוכלוסייה העירונית. באחד הימים הגיע במרוצה אחד המלשינים וסיפר שבשוק ישנה קבוצת גברים המדברים סרה בשלטון ומסיתים להתקוממות נגד המשטר. התחרות בין זרועות הביטחון השונות על הצלחה בתפיסת מתנגדים לשלטון הייתה רבה, ולמרות שהשוק שכן בקצה אחר של העיר ולא היה שייך מכל בחינה שהיא לשטח שבו טיפל המשרד שלנו, נשלחה חוליה משלנו לעצור, לפי סימנים מזהים, את המתמרדים. בהגיעם למקום הם זיהו את חמשת האיכרים עם שתי עגלות העמוסות שקי קמח, הקיפום עצרו אותם וחזרו עם "כל הכבודה" למשרדנו.
בחצר האחורית של בניין המשרד שלנו היה מחסן־סחורות גדול שעמד ריק, שלא היה בשימוש. שתי העגלות, על הסוסים והקמח שעליהן, הוכנסו לשם, והגויים בעצמם הושבו בתאי המעצר. אחדים מהחבורה שלנו עטו על השלל, פרקו את שקי הקמח מהעגלות ומכרו אותם לתושבים, בהניחם שאלה שנאסרו ומואשמים בעברה חמורה כזו שיוחסה להם – הסתה נגד המשטר, כבר לא ישובו במהרה לבתיהם.
חקירת העצורים נמשכה כיומיים, ובסוף הסתבר שהמלשין העליל על האנשים הללו עלילת־שווא, והוחלט לשחררם. אנשינו שהזדרזו לגנוב את הקמח נרעשו מהידיעה, אך לא יכלו כבר להשיב את הגזלה, והגויים יצאו מהמחבוש לבתיהם בעגלות ריקות. חמישה מבין חברינו, שלקחו חלק בשוד הקמח, הועמדו למשפט משמעתי ונידונו לשבעה ימי מאסר בתאי המעצר שבמרתף הבניין.

מפקד המשרד היה מקיים אתנו, העובדים, ישיבות־צוות שבהן היה מקריא לנו את המאמרים הראשיים מהעיתון "פרבדה", ורק לעתים רחוקות נגע בפורום זה בנושאים הקשורים לעבודה שלנו. שיחות בענייני עבודה היה נוהג לערוך עם כל אחד ואחד באופן אישי.

פעם הזמין אותי המפקד והודיע לי שהחליט להכשיר אותי להיות חוקר. בשלב ההתחלתי היה עליי להשתתף ברישום הפרוטוקול בעת חקירת העצור ובהסכמת החוקר המורשה, לפי סימן מוסכם, אהיה גם רשאי להציג שאלות לנחקר. ואכן התחלתי בתפקיד, אך לא לאורך זמן, כי לאחר תקופה קצרה של ההתמחות עזבתי את קובנה למען מטרה נעלה יותר - עשיתי את ראשית דרכי לארץ ישראל.

לארץ ישראל - דרך דוֹנבַּס...

היה זה בסתיו של אותה שנה, שנת 1944, כשקיבלתי הודעה לבוא לווילנה לפגישה עם רוז'קה קורצ'אק. מפני שחבריי הקרובים ביותר היו מ"השומר הצעיר", הכל ראו גם בי חבר השייך לתנועה זו, וכך גם החברים הווילנאים. לפני צאתי לפגישה לא ידעתי במה מדובר, אך בשבילי די היה בכך שאמרו לי שזו קריאה של התנועה. אצלי "התנועה" נתפסה במתכונת המוצלחת של הקולקטיב ב"מילדוס 7"; לא ראיתי אז כל הבדל בין מי שמוצאו מ"השומר הצעיר", "גורדוניה", "החלוץ" או תנועה אחרת השותפה ל"גוש ארץ ישראל העובדת".

האפשרות לנוע ממקום למקום בברית המועצות, כולל ברפובליקה הסובייטית הליטאית, ללא הבדל: פקידים, אזרחים סתם, ואפילו אנשי צבא, הייתה מותנית בהשגת מסמך רשמי, שנקרא "קוֹמַנדִירוֹבקַה" - הרשאת־נסיעה - שבה צוין, שבעל הרשאה זו נוסע בתפקיד מטעם ארגון מוכר למקום פלוני ותוקפו - לזמן נתון. כמובן, שלא יכולתי לצאת לווילנה ללא הרשאת־נסיעה, אך בתירוץ שקיבלתי ידיעה, שלווילנה הגיע איש שיש בידו מידע על בני משפחתי ועז רצוני לפגוש אותו, השגתי הרשאת־נסיעה מהמשרד שלנו לנסוע לווילנה ליום אחד. יצאתי לווילנה והגעתי לכתובת, כפי שהורו לי.

היה זה מקום מגוריהן של שתי חברות, פרטיזניות לשעבר מהגדודים הווילנאים, ושם פגשתי את רוז'קה קורצ'אק. מפיה שמעתי שאחיה של אחת החברות שהצליח לעבור את ימי המלחמה בברית המועצות, בא עתה מאזור דונבס, המשופע במכרות־פחם, שם הוא משמש כמנהל עבודה

במחלקה טכנית כלשהי. לאיש זה נודע שאחותו נמצאת בווילנה, והוא בא לפוגשה. כנראה, כדי שהוא בעצמו יקבל הרשאת־נסיעה לווילנה הצטייד במכתב־לוואי שבו נכתב, שנסיעתו לווילנה היא לגייס עובדים לאזור דונבס, וההוכחה לכך שלפי הרשאת־הנסיעה שלו, שקיבל מהמפעל שבו הוא מועסק, הוא זכאי לצרף אליו בנסיעתו בחזרה מווילנה עשרה אנשים לעבודה במפעל.
לאיש הזה הייתה "בשׂורה" נוספת: באזור דונבס, ישנן שמועות שבקרוב יתחילו להגשים הלכה למעשה, את ההסכם שנחתם בין ברית המועצות והנציגות הפולנית בארץ זו, לפיו יש להכיר בכל מי שחיו בשטחים שהיו בשלטון הפולני עד לפרוץ המלחמה באחד בספטמבר 1939, כאזרחים פולניים, שיהיו רשאים ליהנות מהסכם ה"רפטריאציה", דהיינו לנסוע לפולין, ומשם כמובן, הסיכוי להגיע לארץ ישראל גדול. מי שיגיעו לדונבס באמצעותו יוכלו להירשם שם כאזרחים פולנים לשעבר, ובתוקף זאת יוכלו להימנות על "השבים לארצם, פולין".
רוז'קה הציעה לי שאצטרף למסע זה – דונבס־פולין. הייתי אז צעיר בימים עם מעט ניסיון־חיים והועמדתי בפני בעיה גורלית, אך השכל הישר שלי אמר, שלא זו הדרך להגיע לארץ ישראל. איך זה, שכדי לעבור לפולין, שהגבול עמה עובר "ממש ליד האף שלי", לא הרחק מווילנה, אני צריך לנדוד מזרחה, למקום השוכן הרחק מפולין? ושנית, אם ההסכם שמדובר בו יכובד כרוחו וכלשונו על ידי הסובייטים והפולנים, הוא יחול בוודאי על כל שטחי ברית המועצות, כולל ליטא, והאפשרות "לקבל" אזרחות רטרואקטיבית פולנית, אם היא תהיה בכלל, ישיגו אותה באותן הדרכים גם כאן. נוסף לכך, אני בעצמי נולדתי במקום שהיה שייך לפולין עד לפרוץ המלחמה בשנת 1939, ולכן אני שווה לכל אחד אחר, בהסכם זה. במילים אלה דחיתי את הצעתה של רוז'קה להצטרף למסע לדונבס, שהיה חסר היגיון בעיניי.
לא ירדתי לסוף דעתה של רוז'קה, מדוע רצתה לשכנע אותי בכל דרך, כן להצטרף למסע לדונבס עד כדי כך, שניסתה לבסוף אמצעי "מוחץ" זה: "אם כן, זו הוראה של התנועה!"
חייכתי ושאלתי: "בשם איזו תנועה את מורה לי לעשות כדברייך?"
"בשם השומר הצעיר," אמרה.
חייכתי ואמרתי לה: "אני הייתי חבר ב"החלוץ הצעיר," והוספתי, "גם אילו הייתי חבר ב"השומר הצעיר" לא הייתי שומע לצו טפשי שכזה."
רוז'קה הייתה מופתעת, הן מהסירוב שלא לעשות כרצונה וכנראה, גם מ"הגילוי" שאיני חבר ב"השומר הצעיר", בזה תם העניין ואני חזרתי לקובנה.

עבודה עצמית

מקומות המפגש של חברינו בקובנה היו ברחוב קֶסטוּצ׳יוֹ מספר 3 או ברחוב אוּגַניאֶגסיו מספר 13, שם גרו חברים שלנו. אני גרתי במקום אחר, אולם רק בשני המקומות הללו הרגשתי את עצמי בבית והייתי מבקר שם ערב־ערב. בפגישות אלה גיבשנו את רעיון היציאה מליטא, למקום שמשם אפשר יהיה להמשיך לארץ ישראל.

בסתיו של שנת 1944 ובתחילת 1945, הספיק כבר הצבא הסובייטי לשחרר חלק נכבד מאדמת פולין, וגם אם הוקם שם ממשל פולני, הרי לדידנו היה זה היינו הך, כי בכל מקרה היה השלטון בידי הסובייטים. חברים בודדים מווילנה עברו לפולין, אך לא הגיעו אלינו ידיעות ברורות, האם אפשר להמשיך משטחי פולין המשוחררים, לארץ ישראל. הסיכוי להתקרב אל חופי ארץ ישראל יכול היה להתגשם, רק לאחר שנעזוב את ברית המועצות או את שטחה של כל מדינה אחרת הנמצאת תחת השפעתה. הייתה דעה שאם נצליח לעבור לרומניה, ייתכן שמשם אפשר יהיה לפלס בקלות את דרכנו ארצה. אולם הניסיונות שנעשו לסלול נתיב זה לא הניבו את הפרי המצופה, בדרך זו היו הרבה מכשולים, ושתיים מהחברות שלנו אף נעצרו והושמו בכלא בעוון פעילות ציונית.

בינתיים החלו לפעול באזורים הקרובים אלינו ועדות הרפטריאציה, כדי להוציא לפועל הלכה למעשה את ההסכם שנחתם בין הפולנים והסובייטים לפינוי האזרחים הפולנים. בלית ברירה אחרת לצאת משטחי ברית המועצות, תלינו את תקוותנו להיעזר בוועדות אלה. בתחילה הייתה תנועת העוברים מליטא לפולין, בפרט של יהודים – דלילה; ויוצאי ליטא במיוחד, התקשו להוכיח את "שייכותם" לפולין, אך כמו כל דבר במשטר הסובייטי – ואולי גם במקומות אחרים בעולם – הכסף עונה על הכל. פקידי הוועדות הסובייטים וגם הפולנים, נוכחו לדעת שעקב מעמדם בוועדות הריפאטריאציה נפתח בפניהם מעיין שופע לצבירת הון פרטי, והם החלו להנפיק, תמורת תשלום, תעודות רפטריאנט לכל דיכפין. נוצר אז מצב שגם מי שענה לקריטריונים לקבל תעודת רפטריאנט בדרך לגיטימית העדיף לשלם כסף לפקידים, ובלבד שיחישו את קבלת התעודה הנכספת. גם פעילי התנועה שלנו יצרו קשר עם הוועדה לרפטריאציה שישבה בעיר לִֽידה ולאחר מכן בגרודנה, ומאנשיה נרכשו התעודות שנדרשו עבור חברינו מליטא.

הידיעה על האפשרות לצאת מליטא נפוצה בקובנה וגרמה להתרגשות רבה אצל קומץ היהודים – השרידים שהתקבצו שם. מי שלא היו קשורים

לקומוניסטים, ואפילו לא השתייכו אי־פעם לארגון ציוני כלשהו, באו לבקש שיסייעו להם להשיג תעודות רפטריאנט כדי לצאת מגבולות ברית המועצות. רוב רובם של חברינו היו כמוני, דלי־אמצעים, אך לעומתנו היו מבין הפונים לעזרה בקבלת תעודת־רפטריאנט, גם יהודים בעלי אמצעים, ובכסף שנתנו כדי להשיג עבורם את התעודה, התאפשר גם מימון חלק מהתעודות שנקנו עבור החברים שלנו.

הייתי חבר קרוב ליצחק קשיב (קופצ'בסקי), שהיה פעיל מאוד בהשגת תעודות־הרפטריאנט. יצחק היה אז מְרכז הקואורדינציה הציונית בקובנה, אך גם מבלי לדעת זאת מילאתי מידי פעם תפקידים שהטיל עליי, שהיו קשורים בארגון יציאת חברינו, ויהודים בכלל, מקובנה לפולין. פעם בא אליי יצחק ואמר לי לברר אצל אחד בשם סירוט, שניירותיו היו מוכנים, והוא אינו מזדרז לקבלם ולצאת מקובנה. נפגשתי עם האיש שאמר שהוא זקוק ליום חופשי מהעבודה כדי להתארגן ליציאה, ואינו מוצא דרך לעשות זאת. באותו רגע צץ בראשי הרעיון איך לפתור את הבעיה, ואמרתי לו: "מחר אבוא למשרדך ואזמין אותך רשמית ללכת עמי. אתה תלך לביתך תאסוף את חפציך ותצא לדרך."

למחרת היום הגעתי למשרד שבו עבד סירוט כמנהל חשבונות, ומצאתי אותו רכון על ערמת ניירות שעל שולחנו. בחדר זה היו עובדים נוספים, וביניהם גם מנהל המשרד, לא יהודי, שהיה בעצמו פרטיזן בגדוד שלי. כשנכנסתי למשרד שאלתי בקול רשמי מיהו האזרח סירוט, ולאחר שקם ממקומו והזדהה בפניי הודעתי לו שהוא מתבקש לבוא עמי. עיני כל העובדים הופנו אליי והרגשתי איך האנשים מלווים אותנו במבטים תוהים עד פתח המשרד. מנהל המשרד הכיר אותי כמי שעובד בנ.ק.ג.ב. והוא, כמו האחרים, לא העז לשאול מדוע סירוט מוזמן ללכת אתי ולכמה זמן. הם היו משוכנעים, שסירוט מוזמן למשרדנו לחקירה שאת תוצאותיה מי ישורנה... ובינתיים הלך סירוט הביתה ארז את חפציו, ועזב את קובנה לצמיתות. כעבור כשבוע עזבתי גם אני את קובנה.

לסיפור על סירוט היה המשך שאותו שמעתי מפיו של אליעזר מוזס. אליעזר מוזס עבד בנ.ק.ג.ב. יחד אתי, ואני, כמובן, לא סיפרתי לאיש מבין חבריי לעבודה על ה"מבצע הפרטי" שלי. רק מהשתלשלות הדברים שבאו לאחר מכן, הגיעו מוזס וחבריי לעבודה למסקנה, שאני הוא זה שחולל את המעשה. וכך סיפר לי מוזס כשנפגשנו מחדש לאחר עלייתו ארצה: "זמן קצר לאחר שנעלמת מקובנה נקראו כל החבר'ה שלנו מהמשרד, הועמדו בשורה ועל פנינו עבר מספר פעמים סאשא, מנהל המשרד של סירוט. הוא בדק כל

אחד מאתנו בתשומת לב, ולבסוף אמר: "הוא לא בין אלה, הוא איננו כאן." ורק לאחר זמן־מה נודע לנו מדוע נערך לנו מסדר זיהוי זה. סאשא סיפר שלפני כשבועיים בא עובד המשרד שלנו לקח את אחד העובדים שלו לחקירה ומאז נעלמו עקבותיו. לאחר שבועיים ניסה לברר מה עלה בגורלו של האיש, אבל המפקד טען, שאף אחד מעובדיו לא נשלח למשימה כזו, ורק לאחר שסאשה עמד על שלו הסכים המפקד שינסה לזהות מבין עובדי המשרד, מיהו זה שביקר במשרד ולקח עמו את סירוט. "שיערתי שזה היית אתה," שאל־אמר מוזס. עניתי לו שהשערתו נכונה, והשלמתי את הסיפור בפרטים שלא היו ידועים לו.

בפעילותנו נזקקנו לסוגים שונים של מסמכים שיענו על הדרישות הביורוקרטיות, שהיו נהוגות במשטר הסובייטי בכלל, ובימי המלחמה בפרט, כגון: הרשאות לצורכי נסיעה, אישורי־ מחלה, כדי לאפשר לחברים להיעדר מהעבודה. וכך הפך איסוף טפסים רשמיים ריקים מכל הסוגים לתחביב של כמה מאתנו. דוד לוין עבד במשרד של אחת המרפאות העירוניות והוא הביא משם טפסים שאותם מילאו חברינו וכך "העניקו" חופשות־מחלה למי שהיו צריכים להיעדר מהעבודה עקב פעילותם במסגרת התנועה. אני סחבתי מהמשרד שלנו עשרות טפסים של הרשאות־נסיעה שבאמצעותם נתאפשרה תנועת חברינו מקובנה למקומות אחרים, וכך גם עשו חברים נוספים – סילקו ממקומות העבודה שלהם טפסים מסוגים שונים ומסרום לשימוש לצרכינו. מלאי הטפסים הללו הגיע לממדים רציניים והיה חבל להשמידם, ולפני שקבוצת הפעילים שלנו עזבה את קובנה, רצינו למסור את החומר הזה למי שיחליף אותנו. יצחק אמר לי שהוא דיבר עם חברה ותיקה בתנועה החלוצית שהגיעה לפני זמן לא רב לקובנה, והיא מוכנה לקבל את כל הטפסים הללו. הוא קבע עמה מועד שבו אגיע לביתה, ואביא לה את "החבילה".

לפי סיכום זה באתי עם "החבילה" לבית ולכתובת שמסר לי יצחק, ועליתי במדרגות שהובילו לדירת החברה בקומה העליונה. נקשתי בדלת והיא יצאה לקראתי ושאלה את מי אני מחפש. אמרתי לה שבאתי בשמו של יצחק קופצ'בסקי כדי למסור לה את החבילה הזו שבידי, לפי סיכום שנעשה אתה. לתדהמתי, החברה לא הזמינה אותי כלל להיכנס הביתה, נראתה מבוהלת והכחישה בכל תוקף שהיא מכירה בכלל אדם בשם יצחק קופצ'בסקי, וכי אינה מצפה לחבילה ממישהו. "חלה כאן טעות," אמרה. ניסיתי להרגיע אותה שאין לה ממה לחשוש, אך היא בשלה: "לא מכירה ולא יודעת!" עזבתי את המקום כולי נסער. הייתי מודע לסכנה, הצפויה למי שנתפס

בפעילות ציונית, פעלתי בזהירות והשתדלתי שלא להיחשף. הייתה זו הפעם הראשונה שפעולה שיצאתי לבצע לא התממשה כמצופה, וגם אם זה לא באשמתי אך הדבר חרה לי מאוד. ירדתי ממדרגות דירתה של החברה מבלי לומר לה שלום, משום שהייתי מאוכזב "מקבלת הפנים" שזכיתי לה. חזרתי ליצחק וסיפרתי לו את השתלשלות העניינים ומסרתי לידיו בחזרה את "החבילה".

ההתעוררות שהתרחשה בקרב היהודים עקב האפשרות לעזוב את ליטא ואת ברית המועצות בכלל, הכתה גלים, והדיהם הגיעו גם למוסדות הממשלתיים. גם עובדי משרדנו נצטוו להיות ערנים ל"פעילות הציונית" המתנהלת בעיר, והורו לנו להביא לידיעת הממונים כל מידע שיגיע לאוזנינו בנושא זה. עם ה"בשורה" הזו באתי ליצחק, כדי להזהיר אותו שיישמר במגעיו עם אנשים שמחוץ לחוגנו.
התכוננתי לעזוב את ליטא והתחלתי להכין את "הרקע" לכך גם במשרדי, ובשיחה שיזמתי עם המפקד סיפרתי לו על רצוני לבקר "במולדתי", משמע במקום הולדתי. אמרתי לו שיש בכוונתי לחפש ולמצוא מישהו מבני משפחתי, למרות שידעתי זה מכבר, שאיש מבני משפחתי, כמו כל יהודי פוצ'איב, לא נותר בחיים. הגרמנים בסיועם הפעיל של השכנים האוקראינים החלו בשחיטת יהודי העיירה, זמן קצר בלבד לאחר נסיגת הצבא האדום מהשטח, ביוני 1941, והשלימו את מלאכתם הבזויה והנפשעת ב־7 בספטמבר, 1942 כשהרגו את היהודים האחרונים בפוצ'איב. כמובן שכלל לא התכוננתי לנסוע לשם, אך בשבילי חשוב היה שהמפקד יידע שאני עשוי לעזוב את המשרד ואת קובנה. תשובתו של המפקד הייתה חיובית ואפילו נלהבת: "סע, סע!" אמר, "אצייד אותך בהרשאת־נסיעה ארוכת־טווח, וגם אתן מכתב־המלצה, לכל מאן דבעי, שיסייעו לך בכל דרך". הודיתי לו על רצונו הטוב ועל העזרה שהוא מוכן להושיט לי, ועל נכונותו לשחרר אותי מהעבודה.
באמצע ינואר 1945, נפתחה בקובנה לשכה לרפטריאציה עבור האזרחים הפולניים, ואף על פי שעבדתי באחד המשרדים של שירותי הביטחון התייצבתי במשרד הוועדה ודרשתי לקבל תעודת רפטריאנט על סמך היותי נתין פולני. כדי להרשים את הפקיד הממונה דיברתי אִתו בפולנית, אך הלה דרש ממני שאוכיח את אמיתות דבריי במסמכים או לפחות, בעזרת עדים בעלי תעודות פולניות. כרגיל, גם במקרה הפרטי שלי, רק "הנייר המתאים" הוא הקובע אצל הבירוקרטים. כשנדרשתי להציג תעודות להוכחת העובדה

שהייתי נתין פולני עד לפני המלחמה, הסברתי שכל תעודותיי אבדו בימי המלחמה וכי אני יכול להביא עדים מקובנה שיאשרו שמוצאי מפולין, אך הפקיד אמר לי שזה אינו מספק אותו. עזבתי את משרד הרפטריאציה כלעומת שבאתי, בידיים ריקות וללא כל תקווה שאיוושע מאנשי משרד זה. הייתי מעוניין להשיג תעודת רפטריאנט רשמית על סמך דבריי שהיו אמיתיים, אבל המציאות דחפה גם אותי להזדקק ל״נייר״ קנוי שהונפק עבורי לאחר זמן־מה, ואפילו בשמי האמיתי.

בסוף מרץ, בחול־המועד פסח, 1945, עזבתי את קובנה. פשוט נעלמתי... זמן־מה לפני כן גיליתי לשכני לדירה וולף מיאסניק, שבאחד הימים הקרובים אעזוב את הדירה ואת קובנה בכלל, ואתחיל בדרכי לארץ ישראל. כשהגיע המועד לצאת מקובנה השארתי על השולחן שבחדרי את האקדח שלי, כתבתי כמה מילות פרידה למיאסניק וביקשתיו שיחזיר את הנשק למפקד המשרד כעבור עשרה ימים.

העדפתי לצאת מקובנה בהסעה מזדמנת ולא ברכבת, שבה צריך היה להציג הרשאת־נסיעה כדי לקנות כרטיס נסיעה; יצאתי לפאתי העיר לתור אחר הסעה כזו, ועד מהרה הצלחתי לעצור משאית צבאית שהביאה אותי לווילנה, ולמחרת היום יצאתי לגרודנה ששכנה אז לא הרחק מהגבול הפולני החדש. העיר גרודנה הייתה התחנה האחרונה בברית המועצות לפני שהרפטריאנטים, שהגיעו מווילנה ומליטא בכלל, עברו לפולין.

עם בואי לגרודנה החלפתי את ווֹבקה פרידמן, וקיבלתי על עצמי את התפקיד שמילא: לפגוש את היהודים שנשלחו לכאן על ידי הארגון הבלתי רשמי שלנו – להדריכם ולהכין אותם לקראת המעבר כרפטריאנטים לפולין. עם קבלת התפקיד תפסתי גם את מקום קודמי באכסניה שעמדה לרשות הפעילות שלנו, בביתה של זינה, המקשרת המקומית. זינה הייתה נערה בוגרת שגרה בבית זה עם קרובי משפחתה, הייתה פרטיזנית ונמנתה גם על פעילי תנועת החלוץ. מקודמי בתפקיד קיבלתי הסבר קצר על העבודה שעליי לבצע, וזינה הכניסה אותי לתפקיד באופן מעשי. פעמיים ביום הלכתי לתחנת האוטובוסים העירונית ולתחנת הרכבת, כדי לפגוש ולהביא את האנשים שלנו לביתה של זינה, להשלמת הטיפול לקראת העברתם לפולין.

בבוא ״הרפטריאנטים החדשים״ לגרודנה אספתי מהם את התעודות ובמקומן קיבל כל אחד תעודת־רפטריאנט, שהיה טופס שבו נרשמו בכתב יד פרטיו האישיים של נושא התעודה, אך ללא דיוקן מצולם שלו. בתקופה ההיא כל התעודות או האישורים האישיים למיניהם שהונפקו על ידי השלטונות לא נשאו על גבם את תצלום בעליהם, ודבר זה הקל מאוד עלינו.

את התעודות שאספתי מהאנשים שרפתי, וכל אחד היה חייב להסתגל לשמו החדש וללמוד את הפרטים האישיים הרשומים בתעודה שקיבל, כדי לא להיכשל בעת הביקורת במעבר הגבול לצד הפולני.
את תעודות הרפטריאנט שהכינו במשרדי הוועדה לרפטריאציה, הייתה מקבלת זינה ואני הייתי מתלווה אליה כשהלכה לקבלן. את התעודות האישיות שלי: אישור על שירותי כפרטיזן, תעודת הזהות והאישור על היותי מועסק במשרדי הנ.ק.ג.ב – שמרתי עדיין, אך למזלי לא נדרשתי במשך כל זמן שהותי בגרודנה להזדהות בפני אנשי החוק, למרות שעקב תפקידי הרביתי להסתובב בתחנות האוטובוסים והרכבת, כדי לקבל את אנשינו – גם כשהם הגיעו לגרודנה וגם כשליוויתי אותם לרכבת היוצאת מגרודנה לביאליסטוק. דאגתי שלא אתבלט יתר על המידה בשטח, ושאיש לא יבחין שאני קשור לאנשים הללו. את תפקידי בגרודנה מילאתי במשך כשלושה שבועות, וזה היה הזמן המקסימלי שיכולתי להסתובב שם מבלי "שישימו עליי עין". ב־16 באפריל הגיע גם תורי לעבור לפולין. בו ביום השמדתי את תעודותיי ונשארתי רק עם תעודת הרפטריאנט הטרייה שלי – דמות חדשה בשטח.
במשך הזמן שישבתי בגרודנה עברו דרכי כמה עשרות אנשים, שביניהם היו גם יהודים ליטאים שלא ידעו את השפה הפולנית, ודבר זה הגביר אצלם את המתח האישי לפנַי, וגם אחרַי שעברו את הגבול לפולין. אנשים אלה חששו שמא יתבקשו לענות בפולנית במעבר הגבול על שאלות שיישאלו, ולא יוכלו לעשות כן. על כן נצטוו שלא לדבר כלל, אלא להגיש את הנייר לבודקים לפני שהם יתבקשו לעשות כן, לנענע בראש ולחייך ותו לא.
כשעברתי את הביקורת ברכבת שחצתה את הגבול נוכחתי לדעת, שברוב המקרים הרכבת של הרפטריאנטים עוזבת את גרודנה לפנות ערב, קרונות הרכבת אינם מוארים והבודקים עוברים בין האנשים, מבקשים את התעודה וקוראים את הכתוב בה לאור פנס־רוח. לפעמים זורקים מבט על פני מציג התעודה, אך לרוב הם מסתפקים בנייר שהוגש להם, בודקים את כותרת הטופס למעלה ואם יש חותמת וחתימות בתחתיתו – כך בצד הרוסי. הפולנים כלל לא בדקו את הנכנסים אליהם, כנראה מתוך הנחה שאם הסובייטים לא עצרו אף אחד, משמע שהתעודות כשרות ואין מה לחפש בהן. אך כאמור, לא ידענו שכך מתנהלים הדברים, ולכן נקטנו בכל אמצעי הזהירות שלא להיכשל.
עם עזיבתי את גרודנה לקחתי על עצמי לשמש "אפוטרופוס" למשפחתו של צבי בריק – ראש המשפחה, אשתו ליבה לבית קַלוּרַיָה ובנם הזאטוט

אַרִיק, כך כונה בפי הוריו. לימים הגיע אריק לתפקיד הרם: נשיא בית המשפט העליון במדינת ישראל – הלא הוא כבוד השופט, אהרון ברק.
עם יציאתנו ברכבת מגרודנה הייתי צמוד אל משפחת בריק כדי להמעיט, או למנוע מהם בכלל, מגע כלשהו עם אנשי משמר הגבול והבודקים. סיכמתי אתם שבעת הצורך אהיה הדובר שלהם. ואכן, בביקורת הגבולות הצגתי את תעודותיי ואת תעודותיהם של בני משפחת בריק, כשאני מצביע עליהם, בעוד הם בעצמם "מנמנמים" על הספסל. עברנו בשלום לצד השני והגענו לתחנת הרכבת בביאליסטוק. בירתי, ומצאתי רכבת היוצאת בעוד זמן קצר מביאליסטוק לוורשה ולקחתי עמי את משפחת בריק. לא היינו זקוקים לכרטיסי רכבת, כי תעודת הרפאטיריאנט הקנתה לנו זכות לנסוע ללא תשלום.

בפולין

לא היה לנו כל קשר עם מישהו מעברו השני של הגבול, וגם לי לא היו כתובות אל מי לפנות לאחר המעבר לפולין. בזמן הזה החשוב ביותר היה להצליח ולעבור לשם, ושם כבר נסתדר...
לאחר חצות הליל הגענו לתחנת הרכבת בוורשה. לא התמצאתי בחוצות ורשה, ובוודאי שלא בלילה; לא ידעתי לאן ללכת ולהוביל את משפחת בריק שהייתה עמי; רציתי רק דבר אחד, להתרחק ולהרחיק אותם מכל פגישה עם אנשי החוק – ובכלל מפולנים – מפני שהם לא ידעו את השפה הפולנית, וקיוויתי לפגוש בדרכי יהודי כלשהו שינחה אותי איך להגיע לארגון או למוסד יהודי, שציפיתי למצוא בוורשה.
בוורשה שרר עוצר לילי, אך כשראיתי שרבים מאלה שהגיעו ברכבת צועדים העירה לא היססתי והצטרפנו אל ההמון הזה. לא הרחק מתחנת הרכבת עצר אותנו משמר של שניים, שוטרת ושוטר, אשר התעניינו מי אנחנו ולאן פנינו מועדות. סיפרתי להם שאנחנו רפטריאנטים המתכוונים להגיע לארגון המטפל באנשים כמונו. אנשי המשמר לא ביקשו מאתנו תעודות והסבירו לי שכעת, בשעות העוצר, המשרד לקבלת הרפטריאנטים אינו פתוח, אבל הם ילוו אותנו לתחנה של הצלב האדום, שם נמתין עד לבוא הפקידים בבוקר, והם יעזרו לנו בסידור הראשוני בוורשה.
הלילה היה צונן, אבל בגלל ההליכה הרגלית וההתרגשות לא הרגשתי את הקור. דבר אחד הטריד אותי: איך להשתמט מהטיפול הרשמי של הצלב

האדום, חששתי שמא יגלו שהאנשים אשר עמי, בני משפחת בריק, אינם יוצאי פולין והראיה - הם אינם יודעים מילה אחת בפולנית. באכסניה שאליה הובאנו, שרר חושך מוחלט ואיש לא הבחין בפרצופו של השני. על כך דווקא שמחתי, אך בלבי כרסמה הדאגה, מה יהיה לכשיאיר הבוקר ותחלנה השאלות, הן הרשמיות והן אלה של האנשים אשר בקרבתנו, שהגיעו לכאן במהלך הלילה.

המקום היחיד שיכולנו לנוח בו הייתה הרצפה של החדר הגדול שאליו הובאנו. על אף החושך ששרר במקום הרגשתי שרק מעטים מבין הנוכחים התמסרו למנוחה ממשית, כי על רוב הנוכחים "לחץ משהו". הסברתי בלחש לבני משפחת בריק שמחמת אי הבהירות למצפה לנו בבוקר, כדאי שנעזוב את המקום לפני עלות השחר, ונסתתר במקום כלשהו עד שתתחיל תנועת אנשים ברחוב נשתלב בתוך ההמון ונחפש יהודים. שותפיי למסע קיבלו את הצעתי ללא עוררין.

ואכן, עם דמדומי הבוקר חמקנו מאכסניית הצלב האדום והתחלנו ללכת לכיוון כלשהו, מבלי לדעת לאן. אבל עד מהרה נוכחתי לדעת שאנחנו היחידים ברחוב, משמע שהעוצר עדיין בתוקף. במבט מהיר איתרתי פתח כניסה לבית, שהיה כעין חדר מדרגות, נכנסתי לשם עם בני משפחת בריק והסתתרנו בפינה שמאחורי המדרגות. הזמן שהיינו שם נראה היה לי כנצח, וכל הזמן הטיתי אוזן לשמוע האם ברחוב מתהלכים כבר אנשים. סוף־סוף הגיע הרגע המיוחל ויצאנו מהמחבוא, מבלי שמישהו הבחין בכך.

בלכתי ברחוב תהיתי אחר פרצוף יהודי שאוכל לקבל ממנו מידע, אם ואיפה יש כאן ועד יהודי שאפשר לפנות אליו לקבלת עזרה והדרכה כלשהי. לבסוף נזדמן בדרכי איש שנראה לי ללא ספק יהודי, ופניתי אליו באידיש וכשענה לי באותה שפה ביקשתי ממנו שייתן לי כתובת של ועד או של ארגון יהודי אחר הפועל בעיר. האיש שהיה חדש בוורשה ידע רק כתובת אחת - מסעדה יהודית, ושיערתי שגם בה אוכל לקבל את מבוקשי. לא התעכבתי זמן רב וללא היסוס, כיוונתי פעמיי לכתובת זו.

איתרתי את הרחוב והבית שבו אמורה להיות המסעדה, עליתי לקומה השלישית וניצבתי ליד דלת הכניסה. אך דא עקא, דלת המסעדה הייתה סגורה מבפנים ואיש לא ענה לקריאותיי. התחלתי לדפוק בחזקה על הדלת עד שנפתח אשנב קטן וממנו הציצו פניו של בעל המסעדה, כשהוא מגדף ומקלל אותי על שאני מקים רעש כזה שיכול להזעיק זרים. האיש ביקש שאעזוב את המקום ולא אבה כלל לדבר אתי, אך לאחר שפסק מצעקותיו הקשיב לדבריי: "אני מבקש להיכנס אליך רק כדי לקבל כתובת של הוועד

היהודי המקומי," אמרתי לו. בעל המסעדה נרגע מעט וסיפר לי, כשדמעות זולגות מעיניו, "רק אתמול באו חוליגנים פולנים ורצחו במקום יהודי." והוסיף: "אני מפחד שהדבר יכול לקרות גם היום על כן סגרתי את המסעדה, כפרה הכסף." ראיתי לנגד עיניי איש מבוהל מאוד, אך הוא התעשת מעט ורשם לי את כתובתה של פולנייה, "שם" אמר, "תוכל למצוא יהודים ולדעת יותר."

הייתי מרוצה שהשגתי כתובת נוספת. בהגיעי למקום מצאתי כמה צעירים יהודים שהתאכסנו במקום זה תמורת תשלום, אך גם הם היו חדשים בעיר ולא ידעו מה ומי. הזמנתי מקומות לינה, על הרצפה כמובן, ויצאתי לתור את העיר, לפגוש במישהו שיוכל לעזור לי ביצירת קשר עם יהודים: ארגון, ועד - משהו מסוג זה. שוב נתקלתי ביהודי ברחוב והוא אמר לי שהוא אינו יודע על קיומו של ועד יהודי, אבל הוא שמע שבפּרַגָה, בפרוורה של ורשה, עומדת להתקיים בעוד יומיים, ב־19 באפריל, עצרת (אקדמיה, בפיו), לציון פרוץ המרד בגטו, וכי לאותה עצרת יבואו הרבה יהודים וביניהם אחד ממארגני המרד, יצחק צוקרמן. עיניי אורו מידיעה זו משני טעמים: היה ברור שבמקום זה, בין יהודים רבים, אוכל למצוא קצה חוט לארגון יהודי כלשהו, ושנית - יצחק צוקרמן זכור לי שהיה "שליח" של מרכז "החלוץ הצעיר", שביקר לפני המלחמה בסניף התנועה בפוצ'איב. זכרתי אפילו שיר שלימד אותנו, החניכים.

חיכיתי בכיליון עיניים ל־19 באפריל, והגעתי לאולם כשעתיים לפני מועד תחילת העצרת. דיברתי עם הסדרנים במקום וביקשתי מהם שיראו לי מיהו יצחק צוקרמן, כי לא הייתי בטוח שאצליח לזהות אותו אחרי שמונה שנים שעברו מאז שפגשתי בו. קיבלתי הבטחה מהסדרנים שהם ימלאו את בקשתי.

נצמדתי אליהם מחשש שכניסתו של צוקרמן תישמט מעיניי, ובכל פעם כשמישהו נכנס למקום והיה נדמה לי שזה הוא, שאלתי אותם האם זהו צוקרמן, והתשובות שקיבלתי היו שליליות. לבסוף בא אדם גבה־קומה לבוש מעיל פרווה שחור ארוך, ובעל שפם. שוב רצתי לסדרן עם שאלתי והפעם הייתה תשובתו חיובית. ואני - רצתי עד שהגעתי ונעמדתי מול יצחק, וללא הקדמות פתחתי וסיפרתי לו מנין אני מכיר אותו, ושזה עתה באתי מליטא ואני מחפש קשר לאנשי התנועה. יצחק הקשיב בסבלנות לדבריי, התנצל שאינו יכול להתפנות כעת לשיחה ארוכה, אך הזמין אותי לבוא אליו למחרת היום והוסיף: "בבואך לשאול עליי יכולים לשאול אותך לאיזה צורך אתה מחפש אותי ועליך לא להזכיר, אפילו ברמז את "החלוץ

הצעיר", אתה בא אליי כפרטיזן!" הייתי נרעש ונרגש – הנה מצאתי את הכתובת שחיפשתי, יש אל מי לפנות!

למחרת כשהגעתי לכתובת היעודה פגשתי את יצחק על מדרגות הבית, והוא הורה לי להיכנס לחדר סמוך באומרו, שיבוא לשם מיד. פתחתי את דלת החדר ובתוכו מדפים מהתקרה ועד לרצפה הגדושים בקלסרים ובתיקים עם ניירות, ועל במת עץ נמוכה עמד שולחן ומאחוריו ישב אדם שלא הכרתיו. לאחר זמן־מה נודע לי ששמו מרדכי רוזמן, אחד מפעילי "השומר הצעיר". אמרתי לרוזמן שנכנסתי לחדרו לפי הכוונתו של צוקרמן, אשר הבטיח לי שגם הוא יבוא מיד לחדר זה. רוזמן הזמין אותי לשבת בכיסא שמולו ופתחנו בשיחה. סיפרתי על כך שהייתי פרטיזן, ולפי מצוות יצחק צוקרמן, לא הזכרתי בפניו את דבר השתייכותי לארגון ציוני. רק לאחר שיצחק הצטרף אלינו וביקש שאספר על העבר התנועתי שלי, ואת כל הקורות שלי במלחמה: סיפרתי על הריכוז החלוצי בווילנה, על הקיבוץ בטבריג ועל ההתארגנות שלנו בגטו קובנה והקולקטיב המשותף שלנו, של תנועות הנוער החלוציות שקיימנו בגטו קובנה. בשלב זה קטע אותי רוזמן ושאל, אם הייתי חבר ב"החלוץ הצעיר" או שמא ב"השומר הצעיר", הוא לא הסתפק בתשובתי החד־פעמית: "החלוץ הצעיר", אלא שב ושאל אותה שאלה מספר פעמים, דבר זה היה תמוה בעיניי, אך לא שאלתי לפשר "חקירה" זו.

פגישתי עם יצחק צוקרמן הביאה לכך שגם צבי בריק, שהיה חבר ותיק במפלגת פועלי ציון צ.ס. קשר קשרים עם חברי המפלגה בפולין, ומשום שהיה בעל משפחה סידרו להם יציאה מהירה מפולין לרומניה. נפרדתי ממשפחת בריק במחשבה שאפגוש אותם ברומניה, עוד לפני שנפליג כולנו לארץ ישראל, וכך קיוו גם הם.

חזרתי לאכסניה וסיפרתי ליצחק קשיב (קופצ'בסקי) על פגישותיי עם צוקרמן ורוזמן. התכוננתי לצאת בהקדם, ככל האפשר, מפולין להמשך הדרך, אבל קשיב שהחליט להישאר עוד זמן־מה בוורשה, ביקש ממני להפגישו עם צוקרמן, והסדרתי זאת.

הפעילות של הארגון "הבלתי פורמלי והבלתי מאורגן", שטיפל בכל מי שבאו מברית המועצות ורצו להמשיך בדרך לארץ ישראל, נישא אז בפולין על כתפי האנשים שלנו – מי שהשתחררו מהיחידות הפרטיזניות ואלה שיצאו מהמחתרת. בפולין שלטה אמנם ממשלה פולנית עצמאית, אבל היא פעלה לפי ההנחיות של ברית המועצות, והיה חשש שהפולנים יאמצו את ההשקפה והיחס של הסובייטיים לתנועה הציונית: כ"תנועה ריאקציונית

ואנטי־מהפכנית". על כן, כל מה שנעשה אז על ידי "הארגון הבלתי מאורגן", כולל היציאה מפולין דרומה, לרומניה, לא נעשה תחת הכותרת של פעילות ציונית.

לאחר מספר חודשים השלים השלטון הפולני עם קיומן ופעילותן של תנועות הנוער החלוציות, והתנועה הציונית בכלל, בשטחו, ובעקבות זאת התארגנו "הקיבוצים", שבהם נקלטו נערים ונערות שהצליחו לשרוד, ויצחק קשיב מונה למדריך הקיבוץ שהוקם בלודז' והיה משותף לתנועות "דרור" ו"השומר הצעיר".

כמתוכנן, עזבתי את ורשה, ושמתי את פעמיי לפי הנחיותיו של צוקרמן, לעיר ז'שוב, שם נפגשתי עם כעשרה צעירים כמוני, וכולנו המתנו להוראות נוספות. בז'שוב היו מעט יהודים שחיו בפחד מתמיד מפני התנפלויות החוליגנים הפולנים וישבו ספונים בבתיהם, כשהחלונות והתריסים מוגפים והדלתות מוברחות מבפנים. הם פתחו אותן רק למי שזוהה שהוא "משלנו". הם היו באים לפעמים לבקר את עוברי האורח שבעירם, במקום הריכוז שלנו, כדי לשמוע חדשות מפי אלה שבאו ממקומות אחרים ועוברים בז'שוב, והיו גם מי שקיוו לפגוש קרובי משפחה, חברים ומכרים. כך קרה שלמחרת בואי לז'שוב באה אלינו קוקה (רחל) רוזנטל, שהייתה חברה ב"השומר הצעיר" בקובנה, וגם חברה בקולקטיב שלנו ב"מילדוס 7". שמחת הפגישה שלנו הייתה רבה, ותוך כדי כך היא הזמינה אותי לחתונתה שתתקיים כבר למחרת היום, והבטחתי לבוא. לא יכול להיות דבר יותר סמלי בשבילה וגם בשבילי, מאשר נוכחותי בחתונתה; אני אמנם הייתי רק חבר ולא קרוב משפחה, בכל זאת... אחד שבא לחתונה "מצד הכלה"...

לבושי לא התאים כלל להופעה בחתונה; בגדיי היו מרופטים ובלויים, ואיך אפשר לבוא בלבוש שכזה לחתונה?! חיפשתי בין החבר'ה משהו מתאים לאירוע כזה, והפור נפל על הז'קט של אליהו ורד. אליהו היה פרטיזן כמוני, אבל ההיכרות שלנו הייתה טרייה ממש, נפגשנו זה עתה בז'שוב, והיה לו ז'קט צבאי במצב טוב. מדדתי אותו והוא התאים לי, פרט לשרוולים שהיו קצרים מידי, אך "חבר השופטים" במקום פסק שז'קט זה, די בו כדי להתהדר בחתונה ועם השרוולים, עליי "להסתדר" בדרך כלשהי - או להסתיר את קצות ידיי, או למתוח את השרוולים בעת הצורך כמה שרק ניתן, ואז איש לא יבחין שהז'קט אינו לפי מידתי, וכך הופעתי לחתונתה של קוקה. מוצא חתנה של קוקה היה מעיר שבגליציה ממשפחה בעלת נכסים רבים, והוא שירת כקצין בצבא הפולני בתפקיד רב צבאי. לאחר נישואיו עבר הזוג לקרקוב, ומשם היגרו לארצות הברית.

החתונה של קוקה, התקיימה בשעות שלאחר הצהריים, בבית שתריסיו היו מוגפים והתקרובת שהוגשה לאורחים לאחר החופה הייתה די צנועה. מעט הקרואים שהשתתפו באירוע התפזרו די מהר, וגם אני חזרתי לאכסניה שלי, החזרתי את הז'קט לאליהו והתלוצצנו הרבה בנושא השרוולים שלו. בהיותי בז'שוב קיבלנו הסבר על מה שעשוי לקרות בהמשך: זהותנו תהיה "משוחררים ממחנות הריכוז, מוצאנו מיוון ואנו חוזרים למולדתנו", אולם טכס "ההפיכה ליווני" יתקיים בעיר קטוביץ, שם יושבים המומחים לדבר.

"מִתיַוְנים"

בימי חלדי נזדמן לי פעמים מספר להיקרא שלא בשמי האמיתי ולהשתמש בשם שאול, וזאת מסיבות שהזמן גרמן, אך רק בקטוביץ חייבוני ועשוני ממש ל"גרֶק", כלומר ליווני. וכך זה התבצע: גזזו את שערות ראשי קצר־קצר עשו לי קרעים ב"שינל", הסגין הגרמני הארוך שהולבשתי – ונתנו לי לחבוש כובע שהיה בשני מספרים גדול ממידת ראשי, ולא די בזאת – פרמו את מצחיית הכובע עד לאמצעיתה בערך ונצטוויתי שלא להתגלח עד שיבטלו את ה"גרק" שבי.

לקטוביץ, לדירה שבה נערך טכס "טבילתי ליווני", כמתואר לעיל, הגעתי ביחידות והזדהיתי בפני מקבלי פניי, כפי שציוו עליי. היו אלה בחור ובחורה, אשר ביצעו בי את מלאכת האיפור בחדר־האמבטיה שבדירה עד שהפכתי ל"יווני". אחר כך הדריכו אותי בהִלכות "יַוונות": ראשית כל עליי לדעת שיוון "מולדתי" נקראת בשפתי "הֶלַאס" וכי "קַאלִי־מֶרַה", זה "בוקר טוב" ו"קַאלִי סְפֶּרַא" – זו ברכה לערב. שקדתי ללמוד את המילים הללו כאילו היו אלה מילות הקסם שתפתחנה בפניי את כל הדרכים והגבולות שבדרך ללא קושי. לאחר מכן הורו לי איך להגיע לתחנת הרכבת ומהו הכיוון שעליי לפנות בו כדי להגיע לגבול הצ'כי, שאותו עליי לחצות בכיוון לבית שלי – יוון. כל משאת נפשי היא לחזור ליוון מכורתי, ממנה נלקחתי בכוח על ידי הגרמנים, למחנה ריכוז בפולין.

בדרך לגבול הצ'כי התוודעתי בקרון הרכבת ל"יוונים" נוספים מסוגי, שגם הם נוסעים הביתה. התבלטנו מאוד בקרב חיילי הצבא האדום, שהיו רוב נוסעי הרכבת. החיילים הרוסים שהיו סקרנים מאוד ללמוד כל דבר שנתקלו בו מעבר לגבולות ארצם, עשו כל מאמץ אפשרי וניסו בכל מיני דרכים לקשור עמנו, ה"יוונים", שיחה, אך לשווא. אנחנו "לא הבנו" אותם והם

בוודאי, שלא הבינו את שפתנו... כל ניסיונותיהם ללמדנו, לפחות מילים בודדות בשפתם, הרוסית, לא נשאו פרי, כי לא "קלטנו" את שפתם. לעומת זאת הסתבר שהם הצליחו "ללמוד" מפינו יוונית. וכך שמעתי אחד מהם המתפאר בפני חבריו: "אני למדתי איך שאומרים ביוונית מים - "בקבוק!" איך הוא למד זאת? הגוי הזה לא היה אשם כלל־וכלל בהחלפת "היוצרות" - בין מים לבקבוק.

על רקע שתיקת אנשינו, שמיעטו בדיבור כדי שלא להתגלות ב"קלונם היווני" בפני זרים, נשמעה המילה "בקבוק" מצטלצלת לעתים קרובות בחלל שלנו, משום שברשות כמה מ"היוונים" שלנו היו בקבוקים שהיו ממלאים אותם במים בכל הזדמנות כדי להרוות את צימאוננו בימים החמים ההם, כשאנחנו נוסעים לרוב בקרונות־פלטפורמה הפתוחים לאוויר ולשמש. מאחר ורוב אנשינו לא ידעו עברית, שהייתה צריכה להיות "השפה היוונית" שלנו, השתמשנו במילים העבריות הבודדות שידענו, והמילה הבולטת והשימושית ביותר הייתה "בקבוק". מילה זו החליפה משפטים כגון: "אם אתה הולך להביא מים - קח ומלא גם את הבקבוק שלי" או, "תן לי לשתות מהבקבוק שלך" או, "קח את הבקבוק ממני בחזרה" וכיוצא בזה. כל המשפטים הללו בוטאו במילה אחת "בקבוק" וההסבר הנוסף בא בתנועת־יד המתאימה לעניין. ברור ש"לבקבוק" היה קשר למים, וכך הגיע "הגאון שלנו" - החייל הרוסי הנדון למסקנה, שמים נקראים ביוונית "בקבוק". מאחר והחיילים לא הגיעו להידברות עמנו הם עזבו אותנו לנפשנו והמשיכו את הוויכוח ביניהם, האם "בקבוק" זה אכן מים ביוונית, וגם דנו בינם לבין עצמם אודותינו.

עליי לציין לשבח את כל "היוונים" שלנו שידעו רוסית, אך גילו משמעת עצמית, ריסנו את עצמם ולא הגיבו. אף אחד לא נכשל בפליטת־פה לאורך כל הדרך במשך השעות הרבות שעשינו במחיצתם של החיילים הרוסים, שכאמור עשו ניסיונות רבים ובלתי מוצלחים, לגרור אותנו לשיח עמם. ההתנהגות שלנו הוכיחה את עצמה, והייתה לנו לעזר כשהגענו לגבול; חיילים אלה מסרו לשומרי הגבול את כל "הידע" שלהם עלינו - כבקיאים בתולדותינו - דהיינו, שאנחנו יוונים ששוחררו ממחנות הריכוז הגרמניים וחוזרים למולדתם יוון, כפי שהסיקו מ"ההידברות" עִמנו בתנועות הידיים ובמילים הספורות שקלטו; ואל להם, לשומרי הגבול לחטט או לנסות ולברר אתנו דבר־מה, כי בלאו הכי לא יגיעו לכדי הבנה עִמנו מׁשום שאין אנו מבינים כל שפה אחרת, מלבד יוונית - ובמובן זה אנו גרועים מהטורקים... לנו לא נשאר אלא רק לנענע בראשינו לשאלת שומרי הגבול

הצ׳כיים: ״גרֶקוֹ? גרֶקוֹ?״, וכך עברנו בשעה טובה את הגבול לצ׳כיה ולתחנה הבאה – העיירה הוּמֶנֶה. לי, כמו ל״יוונים״ האחרים שלנו, לא היו תעודות כלשהן. היה לי מעט כסף שטמנתי בבגדים שלבשתי וכן האוכל שבו צוידתי בעוזבי את קטוביץ, שאותו נשאתי בתרמילי.
הגעתי עם כמה מחבריי למסע לתחנת הרכבת בהומנה, בערוב היום, ובבואנו לשם הופנינו על ידי אלמוני לאכסניה של פליטי המחנות. נשרכתי עייף עד למקום, נכנסתי לתוך הבית החשוך והצטנפתי על הדרגש העליון הפנוי באחד החדרים, וכך עשו חבריי. לא ראיתי את שכניי לחדר ולא ידעתי מי הם ומה טיבם. באמצע הלילה התעוררתי בעקבות המולה שקמה בבית ונחרדתי כולי: מישהו מהנוכחים אמר שכרגע הגיעה קבוצה ממשוחררי מחנות, והם יוונים. מיד התעורר חשש לאימות עם היוונים ה״אמיתיים״, ומי יודע מה תהיינה התוצאות של מפגש זה. מרגע זה ועד סוף הלילה נדדה שנתי, וחשבתי על התסבוכת העלולה להיווצר במפגש עם ״היוונים האמיתיים״.
כשאור הבוקר האיר את פנים הבית, ראיתי שהוא כולו תפוס, מלא באנשים, ובסביבה שררה אווירה של אי־נוחות. האנשים לא ישנו עוד, אך הכל השתמטו מלפקוח את עיניהם ולא מיהרו לרדת מהדרגשים. מצב זה נמשך רגעים ארוכים־ארוכים, עד שהאנשים התחילו לקום, כל אחד ממשכבו; נהימות, שיעולים, אנחות, אלה היו הקולות שיצאו מפיות הנוכחים ומכאן, הצצה זהירה בעיניים, גיחוך וחיוך. לאט־לאט התברר שבעצם כל הנוכחים הם ״יוונים כמונו״, אלא שכל אחד ואחד מהנוכחים חשד שהאחרים הם יוונים אוטנטיים, וזו הייתה הסיבה שאף לא אחד העז לפצות את פיו, עד שמילת הקסם ״עמך?״ במבטא יהודי־פולני מובהק, התירה את הלשונות והוסרו המועקה והפחד מפני המפגש עם היוונים האמיתיים. פתאום ראיתי שלכל ״היוונים״ שכאן, אותן הפנים... כולם יהודים שרוצים להגיע לארץ ישראל.
העיירה הומנה הייתה התחנה לפני חציית הגבול להונגריה, ומשם היה לפנינו גבול אחד נוסף – המעבר לרומניה, שממנו קיווינו להפליג לארץ ישראל. המסע מכאן היה כבר מאורגן בחציו, צ׳כיה ואוכלוסייתה היו ידידותיות לפליטי המחנות והפיקוח הסובייטי באזור זה לא הורגש. אולם למרות זאת לא פסקנו להיות ״יוונים״ השבים לארצם, וגם האנשים שלנו, שבאו לפגוש אותנו והדריכו אותנו איך להמשיך בדרך ולמי לפנות במקומות הבאים, לא נהגו בחופשיות יתרה. הם היו מופיעים בפנינו במפתיע ולזמן קצר, מוסרים הוראה ונעלמים, למרות שלא ידענו את זהותם נתנו בהם אמון, והם לא הכזיבו.

סמוך לשעת הצהריים קלטו אוזניי המולה רבה מכיוון העיירה; קולותיהם של אנשים התערבבו בהדי מטחי־יריות מנשק קל, ותרועות החצוצרות וקולות תופים הרעישו את החלל. היום היה שטוף־שמש, ולעיירה הגיעה הידיעה על מיגור הצבאות הנאצים וכניעתם המוחלטת לכוחות בנות הברית. הידיעה הזאת הוציאה לחוצות העיירה אלפי אנשים, שביטאו את שמחת הניצחון בתהלוכות ספונטניות שהתארגנו על ידי תושבי העיירה, ולקחו בהן חלק גם קבוצות פרטיזניות מקומיות שהיו פעילות במלחמה כנגד הנאצים. שירת המנונים, הדהדו ברחובות, האנשים רקדו, התנשקו והתחבקו – הרגשת החופש אפפה את הכול. גם אנחנו, "היוונים", הצטרפנו לחוגגים, דמעות גיל זלגו מעיניי, אך נאלצתי, כמו גם חבריי, לגלות איפוק; אנחנו הרי "לא מבינים" את השפה המקומית וזרים... השתוקקתי מאוד לתפוס אדם מקומי מהרחוב ולספר לו שגם אני, חלקי עם אלה שאפשרו להגיע לרגע זה; לספר על חבריי שנפלו בדרך במלחמה עם האויב ועל בני משפחתי שנרצחו על לא עוול בכפם בידי הנאצים ועוזריהם – ולא יכולתי לעשות כן.

ברומניה

בוקרשט, עיר הבירה של רומניה, הייתה היעד הקרוב שלי, ומשם עליי לעשות את הדרך לנמל קונסטנצה שעל חוף הים השחור, ומשם אמור הייתי להפליג לארץ ישראל. המרחק מכאן, מהומנה, לארץ ישראל עדיין רב; וכדי להגיע לקונסטנצה עליי לנסוע עוד כ־850 קילומטר, בנוסף לדרך שכבר עברתי – כאלף וחמש מאות קילומטרים – מקובנה עד הלום.
כבר בהומנה ולאחר מכן בהמשך, נפגשתי עם פרטיזנים לשעבר ונמלטי הגטאות מאזור הולדתי ווהלין, ובשיחות אתם אומתו הדברים שהיו ידועים לי זה מכבר: איך הושמדה היהדות במקומות הללו בידי השכנים האוקראינים. מפליא הדבר שחבריי לדרך הנוכחית, גם הם התארגנו בצורה דומה, לזו שלנו בליטא, וגם פניהם מועדות היו לאותו נתיב שבו נפגשנו עתה – הדרך לארץ ישראל!
חבריי לנשק – ברובם קומוניסטים – שהעדיפו בעת ההיא להישאר בברית המועצות, שהאמינו שיוכלו להשתלב ולחיות במשטר הסובייטי נוכחו עד מהרה לדעת שהם טעו, אך איחרו את המועד, ונאלצו להמתין עשרות שנים להזדמנות הבאה, עד שיוכלו לעזוב את גבולות ברית המועצות. לעומת זאת, היהודים שבפרוץ המלחמה בין גרמניה וברית המועצות נמלטו

מהאזורים שסופחו לברית המועצות בשנים 1941-1939, והגיעו לאזורים המזרחיים של מדינה זו, נאחזו באפשרות לצאת משם כרפטריאנטים פולניים, הגיעו לפולין ומשם עלו ברובם ארצה.

איני יודע מתי ניתן לקבוצות האנשים, שיזמו וארגנו את יציאת היהודים מגבולות ברית המועצות ולאחר מכן מפולין וגם מארצות האחרות – השם "תנועת הבריחה". אולם אין לי ספק שאת השם הזה לא הגו חבריי שעסקו בארגון יציאת היהודים מארצות מזרח אירופה בעת ההיא. הם היו בוודאי נותנים לארגון זה שם יותר מוצלח, לדוגמא "ח"ץ" – ראשי התיבות של "חזרה לציון" (ובוחרים בוודאי בחץ מצויר כסמל), או אפילו "ש"ץ", ראשי התיבות של "שיבה לציון". אולם אנשי המעשה לא היו נתונים לדברים מסוג זה, ומישהו הדביק לתנועה זו מאוחר יותר את השם, הלא מוצלח לדעתי, "תנועת הבריחה".

לדרכנו יצאנו כולנו כאיש אחד מתוך בחירה חופשית ומתוך הכרה מלאה, שלא יהיה זה מסע תענוגות. יצאנו לנתיבים שבחרנו ללא שום עזרה מגוף חיצוני כלשהו; וגם מוסדות היישוב היהודי בארץ לא מיהרו להושיט לנו יד. את השליחים הראשונים מארץ ישראל פגשתי רק באביב של שנת 1946 בהיותי בגרמניה, שבחלקם היו משולבים במסגרת הפעילות של אונרר"א, הארגון הבינלאומי לסיוע לפליטים, והיו גם מי שהגיעו כנציגים מטעם התנועות הקיבוציות או המפלגות בארץ, כדי לרכוש לעצמם חברים ומצדדים. האנשים שהדריכו אותנו וסייעו לנו, החותרים להגיע לחופי הים השחור, היו בחורים ובחורות יהודיים מתושבי המקום. הם היו מופיעים באכסניות המעבר אשר אליהן הופנינו, מתייחדים עם שניים־שלושה משלנו ומוסרים מידע והנחיות להמשך הדרך. חברינו שקיבלו את ההוראות העבירו אותן לכולם, וכך המשכנו בדרכנו, עד לנקודה הבאה שנאמר לנו להגיע לשם.

לאחר שעזבתי את הומנה חציתי את הגבול להונגריה והמשכתי לנסוע עם חבריי ברכבת עד לעיר דֶבּרֶצֶן, המרוחקת כמאה ושישים קילומטר מהומנה. מצב רוחם של החברים היה מרומם, לא הצטרכנו כבר ללבוש את המסכה של "יוונים", חזרנו להיות אנחנו־אמיתיים, ונהגנו בחופשיות. לעיר דברצן הגעתי עם הקבוצה שלי ביום ו', בערב שבת ומצאנו לנו אכסניה באחד הבניינים שהיה שייך לקהילה היהודית, שעמד בסמוך לבית הכנסת. בסביבה זו התגוררו גם מספר משפחות יהודיות. אלה היו היהודים הראשונים שפגשתי מאז ימי המלחמה שהיו תושבי המקום, ולא פליטים. גברים צעירים לא ראיתי ביניהם, האנשים היו בגיל העמידה וביניהם בלטו כמה בנות צעירות. שוחחתי עם אחד מיהודי המקום, איש מזוקן, שחי בדירה סמוכה

עם אשתו ושתי בנותיו. שיחתנו התנהלה באידיש, ולמרות השוני בניב האידישאי של אנשי המקום וזה שלי, הבנו אחד את השני.
כרגיל באותם הימים, נסובו נושאי השיחה על מאורעות ימי המלחמה, הן בדברים שנגעו לכל אחד באופן אישי, וגם על אירועים שפקדו את כלל היהודים בתקופה זו. כשסיפרתי שהיהודים מארצות הבלטיות, פולין, אוקראינה, ביילורוסיה ובכל מקום שהגרמנים הגיעו לשם - הומתו, הוא לא האמין לי. לדבריו נלקחו היהודים לעבודה, וכך גם הגברים הצעירים מדברצן ולאחר שהמלחמה הסתיימה הם בוודאי ישובו במהרה הביתה. חבריי ואני נדהמנו לשמוע את דברי היהודי הזה, שטען שאנחנו משקרים לו! הוא מיאן בכל תוקף לקבל את דברינו בעניין רצח היהודים. אולי אנחנו "החיים", שבאנו מהאזורים ההם וסיפרנו מה שקרה שם ליהודים, היינו ליהודי זה "הוכחה הפוכה", ודברינו על השמדת היהודים אינם נכונים, מי יודע?!
את השבת עשיתי בדברצן, וביום הראשון שלאחריה יצאתי להמשך הדרך, לרומניה. הגעתי לעיר הגבול אוֹרַאדֶאַה ומשם לקלוז' שבטרנסילבניה. בקלוז' נתקבלנו, כל הקבוצה, על ידי נציגי הקהילה המקומית במועדון ההסתדרות הציונית, שהיה באולם רחב־ידיים. כאן דיברו לראשונה באופן גלוי על עלייה לארץ ישראל וגם נערך רישום אישי מדויק של כל הבאים. מפי הפעילים הציונים במקום נודע לנו שבינתיים לא התרחש כל נס, וכי מי שהגיעו כמוני לרומניה במטרה להמשיך בדרך העלייה לארץ ישראל יושבים עדיין ברומניה. ואם חשבנו שפנינו לעיר הבירה הרומנית בוקרשט, הרי התבשרנו שאין שם מקום לאנשינו, ומזה זמן רב מרכזים את חברינו המגיעים לרומניה בעיירות שונות שבחבל טרנסילבניה, וכאן נשב גם אנו ונחכה עד שתיפתח הדרך הלאה, אם בכלל. אנשי הוועדה קבעו שכל מי שבא בקבוצתנו יצורף לחבורה, שהקדימה אותנו במעט והתיישבה בעיירה טוּרדָה המרוחקת כעשרים וחמישה קילומטר מקלוז', ועוד באותו יום הוסענו אליה.
בטורדה היינו כשישים איש, כולם צעירים, בגיל עשרים–שלושים, מיוצאי תנועות ציוניות: מ"השומר הצעיר" ועד לרביזיוניסטים, כולל חברים מ"בני עקיבא" וארגונים ציוניים אחרים. האכסניה שלנו הייתה מבנה חד־קומתי בצורת "ר", ומסביב למגורים שלנו הייתה גדר־אבן בגובה של כשני מטרים, שהסתירה מפני הצופה מהחוץ את המתרחש בפנים. לקבוצתנו לא היה כל שם רשמי, אך תושבי העיירה קראו לנו "הפולנים".
במרבית החדרים הוצבו מיטות דו־קומתיות, בצפיפות רבה, והם הפכו לחדרי־שינה; באחד מאגפי הבית הותקנו מטבח וחדר־אוכל, ולצדם היו המקלחות,

לשימושנו. מבין חברינו נבחר ועד שהיה בקשר עם המוסדות שתמכו בנו וישבו בקלוז', ומשם הגיעו אלינו ההקצבות הכספיות לקיומנו, שמקורם היה במוסדות הסעד היהודיים העולמיים. מהכספים שנתקבלו הופרשו סכומים לא גדולים שחולקו לכל אחד מהחברים להוצאות אישיות, לקניית סיגריות ופריטים אחרים לשימושו הפרטי של כל אחד ואחד.

טורדה הייתה עיירה ציורית, בעלת נוף מרשים ובעיבורה היו מעיינות מים חמים, טבעיים, ואנשים היו באים אליה ממרחקים לרחוץ במעיינות הללו, כי מימיהם היו בעלי סגולות רפואיות מיוחדות, לפי אמונת הבריות. בינינו ובין קומץ היהודים שחיו בעיירה לא נוצר קשר משמעותי והמגע אתם היה רופף ביותר. ישיבתנו בטורדה הייתה ארעית, והיינו דרוכים כל העת, מצפים להמשיך בדרכנו.

כסף־הכיס שהייתי מקבל לא היה רב, והרכוש האחר שלי היה: שעון־יד שווייצרי שרכשתי עוד בהיותי בקובנה, ועשרים דולאר אמריקאיים ששמרתי חבויים בבגדיי לעת מצוקה. הבגדים שעליי לא היו מהמשובחים ביותר, אבל זוג המגפיים שקניתי בקובנה בסמוך ליציאתי משם, היו עשויים מעור משובח. החלטתי למכור את המגפיים. נוכחתי לדעת שאני נמנה על הבודדים בסביבה הנועלים מגפיים, והכל נועלים נעליים רגילות, בפרט בעונה זו, בקיץ, ושנית – לפי הבדיקה שערכתי למדתי שהחלפת מגפיי בנעליים תותיר לי גם "רווח" כספי (של כשלושים אחוזים!) עקב הפרש המחיר בין שני סוגי המנעלים.

אומר ועושה! מכרתי את המגפיים לבעל בית־היין שהיה סמוך לבית שלנו ושאצלו היינו, אני וחבריי באים לשתות מהמשקה המקובל במקום "שפריץ" – יין מהול בסודה. קניתי נעליים בשוק בקלוז', ושם גם פרטתי את הדולרים שהיו עמי ורכשתי לי חליפה – ז'קט ומכנסיים. יועציי בקניות אלה היו שני הזוגות: חיים וצילה ודוד וחנה שהכרתים בטורדה, והתיידדנו.

חבריי מקובנה שהקדימו אותי בבואם לרומניה מצאו את מקומם באַלבָּה־יולְיָה, גם היא באזור טרנסילבניה, והקשר עם אלה שהיו שם: גרישה שפר, יוסף רוזין, חנה ויונה רוכמן, רחל רוזנצווייג ובעלה דוד לוין ואסתר רובין – התקיים באמצעות דרישות שלום שהייתי מוסר בהזדמנויות אליהם, והם – אליי ובאמצעות מבקרים שהיו נוסעים מהכא להתם. אירועים מרעישים לא התרחשו, ואני כמותם חיכיתי למועד שבו אוכל לזוז הלאה, אולם דבר לא קרה, ושהייתי במקום התארכה.

ובכל זאת קרה משהו... התבשרתי שיוסף רוזין עומד להתחתן, ומזמין אותי לבוא לאלבה־יוליה לחגוג עמו את המאורע. ואכן, באחד הימים היפים

של חודש מאי בשנת 1945, באתי לאלבה־יוליה לברך את יוסף ופנינה, הזוג הטרי, ולהשתתף בשמחתם. מתנת החתונה שלי הייתה רק ברכה שיזכו לחיים מאושרים, ושכולנו נעלה במהרה לארץ ישראל – ופנינו "להרים כוסית" לשמחת הזוג הצעיר.

הדברים "החשובים" התבשלו אי־שם בבוקרשט, בירת רומניה. הפעילים, נציגי התנועות של הקבוצות שלנו, באו מתוכנו, אבל היו מבוגרים במקצת מרובנו – צעירים בשנות העשרים הראשונות לחייהם – ואחדים מהם היו אפילו בעלי ותק ובעלי־ניסיון בפעילות תנועתית ציונית, או בפעילות בקהילות יהודיות עוד מלפני המלחמה. הם יצרו קשר עם הארגונים היהודיים העולמיים, הן כדי לקבל את תמיכתם החומרית כל עוד שאין באפשרותנו לפרנס את עצמנו, ובד־בבד חתרו בכל כוחם לפתוח את השערים לארץ ישראל.

במשך הזמן נחלש זרם הבאים מפולין, אך לעומת זאת זכינו לביקורם של אנשים מרכזיים שעמדו שם בראש התנועות החלוציות בפולין שבאו לבדוק את המתרחש ברומניה, ולבחון את אפשרויות העלייה ממנה. בין אלה הייתה גם צביה לובטקין, מראשי תנועת "דרור", שבאה לפגוש את חברינו השוהים בריכוזים וממתינים לעלייה. כמובן, שצביה הגיעה גם לטורדה ונפגשה עם החברים מ"החלוץ־הצעיר־פרייהייט־ דרור", ואני בתוכם. גם הקשר עם אנשי תנועות הנוער החלוציות בארצות הסמוכות, הונגריה וצ'כיה, התהדק. ראשי תנועות אלה באו לבקר אותנו ועודדו אותנו באומרם שההמתנה שלנו לא תהיה לשווא, ועלינו רק לחכות לאות, אך באופן מעשי לא התרחש דבר.

הרושם היה שהממשל הרומני מגלה יחס אוהד וסבלני כלפינו; רומניה נמצאה אז, לפי החלוקה המוסכמת בין מעצמות העולם, באזור ההשפעה הסובייטית, ואף על פי שפעילות התנועה הציונית הייתה שם לגיטימית באותה עת, התגנב ללב החשש, שבעקבות ההשפעה הסובייטית יחול שינוי לרעה ביחסם של הרומנים לתנועה הציונית, ואנו עלולים למצוא את עצמנו במלכודת, משום כך לא היה כל טעם להמשיך ולשבת לאורך ימים רבים ברומניה.

יוצאים מרומניה

בסוף יוני 1945, קיבלנו הוראה להיות מוכנים לתזוזה לכיוון איטליה. באיטליה היו אז חיילי החטיבה היהודית (הבריגדה) מארץ ישראל, ונאמר לנו שאנשיה יעזרו לנו בעלייה ארצה. כעשרה ימים לאחר מכן, בתחילת יולי, ארזתי את מטלטליי המעטים, ויחד עם חבריי שבטורדה יצאתי לתחנת הרכבת, עליתי לרכבת המיוחדת שהועמדה לרשותנו והצטרפנו לשיירת האנשים, שהקדימו אותנו בעלייה לרכבת ובאו ממקומות ריכוז אחרים. כאן נפגשתי שוב עם חבריי הקובנאים מאלבה־יוליה, כשפני כולנו היו מועדות לעיר הגבול הרומנית אראד, שם היה עלינו לעבור להונגריה לחניית ביניים, ולהמשיך לאיטליה.

בהגיע הרכבת לאראד נאלצנו לרדת ממנה, וחיכינו הרחק מתחנת הגבול עד שהורשינו לחצות את הגבול להונגריה. הרומנים לא מיהרו להיפרד מאתנו ולפתוח בפנינו את המעבר לצד ההונגרי וחלפו שעות רבות של משא ומתן בין נציגינו לבין מפקד משמר הגבול הרומני, כשכל אותה עת היינו חשופים לשמש היוקדת. לא ידענו את סיבת העיכוב והתארגנו לעשות מעשה דרסטי – לחצות את הגבול בכוח, אולם לא הגענו למימוש הדבר, משום שברגע שעמדנו לבצע זאת הודיעו לנו שהרומנים מתירים לנו לעבור את הגבול באופן מסודר, גם מבלי שיבדקו את המטלטלים שעִמנו. כנראה, שלאחר המתח הרב שהצטבר במשך השעות הרבות של ההמתנה שלנו למעבר, כשמבטי אנשינו הביעו זעם גלוי, הערכת הרומנים הייתה שעיכוב נוסף מצדם עלול לגרום להתפרצויות קשות מצדנו, והם החליטו לאפשר לנו לעבור לצד ההונגרי. לאחר שעברנו את הגבול עלינו לרכבת נוסעים ויצאנו לכיוון בודפשט. בבודפשט קיבלו את פנינו נציגי התנועות הציוניות והביאו אותנו לבניין רב־קומות, שבו שוכנו בקבוצות בחדרים.

החניה בבודפשט אמורה הייתה להיות קצרה, אך המספר הגדול יחסית של אנשינו דרש תכנון והפעלת כלים הכרחיים לביצוע משימת ההולכה שלנו לאיטליה שלא נלקחו בחשבון מראש, על כן התארכה שהייתנו בבודפשט מעבר לחישובים המוקדמים שנעשו.

קבוצות "יוונים" המשיכו לצאת מפולין, אך במקום לרומניה, נשלחו עתה האנשים לתחנת־הביניים בבודפשט, ומכאן לאיטליה. כמובן, שגם אנשים אלה הגיעו לאכסניה שלנו וכך נפגשתי עם חברים שבאו מפולין. מישהו, מאלה שהגיעו מפולין, שמע שבין הממתינים כאן נמצאים מיוצאי ליטא ובא לשאול עליי, כשמצא אותי מסר לידי פתק קטן שנתן לו יצחק קופצ'בסקי

בלודז׳. יצחק הניח שבדרך כלשהי יפגוש אותי הבחור, או מישהו אחר מחברינו הקובנאים, והפתק יגיע לידי. בפתק שקיבלתי כתב לי יצחק, שדינה ניצלה ונמצאת בלודז׳. בקבלי ידיעה זו לא היה קץ לשמחתי, ובו במקום החלטתי לשוב לפולין, לקחת את דינה, לחזור באותה הדרך לבודפשט ולהשיג את חבריי שהיו בדרכם לאיטליה. בשיחה עם הבחור הוא סיפר לי שנשים יוצאות ליטא, ששוחררו מהמחנות התקבצו בעיר הפולנית ביאליסטוק, הסמוכה לגבול עם ברית המועצות וברצונן לעבור לליטא כדי להתאחד עם בני משפחותיהן, שלפי השמועה שוחררו מהמחנות וחזרו לקובנה.

כעת, כשעמדתי לנסוע לפולין, הפצירו בי החברים שאגיע באופן מיוחד לביאליסטוק לפגוש את הנשים הללו ולספר להן את האמת הנוראה - שאין מי ששב מהמחנות לקובנה. כמובן, שלקחתי על עצמי למלא שליחות זו ללא כל היסוס, ובעוד שחבריי המשיכו לאיטליה, נשארתי בבודפשט להסדיר את נסיעתי לפולין.

לאחר שהחלטתי לנסוע לפולין, פניתי לחברים הפעילים בתנועה שישבו אז בבודפשט שידריכו אותי ויסייעו לי בארגון הנסיעה לפולין. מידיהם קיבלתי תעודה של "הצלב האדום" הבינלאומי, שבה נכתב שאני חיים מורביץ׳ - שם משפחתה של דינה מהבית - משוחרר מחנה ריכוז גרמני חוזר למולדתי פולין, ושהנני זכאי לקבל עזרה בכל התחנות של ארגון "הצלב האדום". איני יודע כמה היה "שווה" הנייר הזה, כי לא פניתי עמו לעזרה "בצלב האדום" ולא הצגתי אותו במקום אחר, אך לא הפריע לי לשאתו בכיס.

לקראת יציאתי לפולין ציידו אותי חברי התנועה בבודפשט בכסף שנמצא בשימוש בכל אחת מהארצות שאצטרך לעבור: הונגריה, צ׳כיה, פולין וגם רובלים סובייטים. מסלול הנסיעה שלי היה: בודפשט־ברטיסלבה־פולין, כשאת הדרך הזו עליי לעשות ברכבת.

התכנית שלי הייתה ברורה: אני נוסע לפולין, נפגש עם דינה; נוסע לביאליסטוק לדבר על לבן של הנשים שלא תחזורנה לקובנה, ולאחר מכן דינה מצטרפת אליי, ואנו נוסעים לבודפשט, ומשם ממשיכים לאיטליה להשיג את חברינו. מאחר וכך, החלטתי שלא לסחוב עמי את כל המטלטלין שהיו לי, והשארתי חלק מרכושי בדירת התנועה שבבודפשט ובכלל זה היו גם שתי החגורות שלי - הרחבה והאלכסונית - ששמרתי עמי כמזכרת מתקופת היותי פרטיזן. עמדתי לחזור לבודפשט במהרה, ודירת התנועה הייתה לכל הדעות מקום בטוח לשמירת חפציי עד שאשוב לקחתם.

בחזרה לפולין, לפגוש את דינה

באותה עת הייתה רכבת יחידה שיצאה מבודפשט, חצתה את הגבול הצ'כי והגיעה לברטיסלבה. רכבת זו הייתה יוצאת מבודפשט בכל לילה בשעה אחת־עשרה, שעה לפני חצות, מגיעה למחרת היום, לפני הצהריים לתחנת הרכבת בברטיסלבה, וברכבת זו היה עליי להתחיל את דרכי לפולין.

לפני צאתי למסע אמרו לי חבריי בבודפשט להיזהר, כי מתרחשים ברכבת זו מעשי שוד אלימים. לקחתי זאת לתשומת לבי וליתר ביטחון הסרתי את שעון־היד שלי והסתרתי אותו בכיס הקטן שבמכנסיי. חשבתי שאם יש אמת בסיפור על השודדים ואתקל בהם, הם לא יראו את השעון ולא יחפשו בכיסיי. הקדמתי להגיע לתחנת הרכבת, עליתי במדרגות הקרון למשטח שלפני הכניסה לתוכו, אך לדלת עצמה לא הצלחתי להגיע ולא יכולתי להיכנס לתוך הקרון. ניסיתי בקרון נוסף ובעוד אחד, ובכל מקום אותו הדבר. בתוך הקרונות היה חושך והאנשים הצטופפו על משטחי הכניסה ולא התקדמו לפנים הקרון. בלית ברירה עליתי על גג הקרון, כפי שעשו רבים מהנוסעים, שמרתי על ערנות ופקחתי עין על המתרחש מסביב. מילא, על הגג, העיקר שאני נוסע... לפתע הבחנתי בשני חיילי הצבא האדום, העוברים בין הנוסעים שעל הגג, כשפנס בידיהם, ושודדים מכל הבא ליד. עקבתי אחריהם ובכל פעם שהתקרבו אליי חמקתי מהם; ירדתי מהגג ועברתי לגג של קרון אחר וכך תמרנתי במשך זמן רב. בכל פעם שהגעתי לפתח כניסה של קרון כלשהו נדחפתי אחורה ולא הצלחתי להיכנס לתוכו. הסתבר שדלתות הקרונות היו חסומות מבפנים – חסימה מכוונת של היושבים בתוכם, חיילים סובייטים, שלפחות חלק מהם שיתף פעולה עם השודדים. השודדים המשיכו בפעולתם ביסודיות, ולא פסחו על אף אחד מבין הנוסעים האזרחיים – גברים, נשים, נערות ואף קשישים – וללא יוצא מן הכלל לקחו מהם כל דבר: כסף, תכשיטים, דברי לבוש וכל מטען אחר שהיה עמם.

הלילה התקרב לקצו ואני דימיתי שכבר חמקתי מידי החומסים, אך טעיתי, הדבר לא עלה בידי. באחת התמרונים שלי, כשירדתי מגג אחד הקרונות והייתי כבר על המשטח הצר שבקדמת הקרון, השיג אותי אחד השודדים והחל למשש אותי. לא ראיתי את פניו ודחפתי אותו ממני במרפקי. ברגע זה נעמד מולי וכיוון אליי אקדח מסוג נַאגאן ואיים לירות בי. המשטח שעליו עמדנו היה צר, הרכבת הייתה במהלך נסיעה, והאפשרות שהוא ידחוף אותי אל מתחת לפסי הרכבת נראתה לי ממשית יותר מהאפשרות

שיירה בי. כנראה שהתנגדותי הייתה תמוה בעיני השודד, ולכן שאל אותי האם אני רוסי. לא עניתי לו, ולמרות התנגדותי הוא שלף בכוח את הארנק, הוציא את הכסף והחזירו לידי. אולם הוא לא הסתפק בכך והמשיך לחפש, אולי יגלה דברי ערך נוספים, ולבסוף מצא את השעון שלי. בנוסף לשעון שמרתי באותו מקום גם את "החבצלת השומרית", סמל תנועת השומר הצעיר, שאותו יעדתי להביא לדינה. נסיתי למנוע ממנו לקחת את שני הדברים הללו, אך הוא הדהים בסכין גילוח שקירבה ליד שבה חסמתי את הכיס הקטן שבמכנסיי. כמובן, שהסרתי את ידי לפני שהתחיל לחתוך אותי, והוא חטף מהכיס את השעון והסמל. אז הושטתי את ידי ותפסתי בסמל, כי רציתי שלא ייקח אותו ממני, והוא הפך בו והפך בו, ולבסוף החזירו לי כחפץ שלא מצא בו כל עניין.

כמה דקות לאחר מכן הגעתי שוב לדלת הקרון, ולאחר שהשחר הפציע נפתחה דלתו פתאום כבמטה קסם, ופרצתי לתוכו. בקרון היו חיילים סובייטים, וכאן לא יכולתי עוד להתאפק, פניתי אליהם ואמרתי: "אתם שפכתם את דמכם כדי לשחרר את העולם מהעריצות הנאצית, לעזור לאנשים והנה חבריכם במדים שודדים מאזרחים פשוטים את רכושם הדל ללא אבחנה, איך אתם מרגישים עם זה!?" החיילים התעוררו בבת אחת ואחדים מהם טענו שאלה לא מאנשיהם. רב־סמל אחד אמר שהוא מוכן ללכת אתי ושאצביע על בני הבליעל, ואנשיו יבואו אתם חשבון. אמרתי: "בחושך כל החתולים שחורים, וכך גם לובשי המדים שלכם," ושאלתי: "מדוע מתרחשים דברים מסוג זה, בכלל!?" דבריי היוו למעשה פורקן לכעס שהצטבר בלבי בגין המקרה, ולא ציפיתי שמישהו מהם יעזור לי או יחזיר לי מה שנגזל ממני.

כשהגעתי לברטיסלבה הלכתי, למרכז התנועה שם קיבלוני יפה, קיבלתי מהם צידה לדרך וסכום כסף שיספיק לי להמשיך בדרכי לפולין. לא השתהיתי בברטיסלבה, ועוד באותו יום יצאתי לדרך.

בחציית הגבול לפולין לא נתקלתי בבעיות, ואפילו לא נזקקתי לנייר של "הצלב האדום" ששמרתי בכיסי לכל מקרה שאתבקש להזדהות.

כשהגעתי לווארשה פניתי למרכז "דרור" ונוכחתי לדעת, שמאז יצאתי מפולין לפני כשלושה חודשים, חל שינוי גדול במעמד התנועות הציוניות. אם באפריל־מאי של אותה שנה, אנשים לא העזו להזכיר את שמה של תנועה ציונית, הרי שעתה התנהלה פעילות ציונית ענפה וגלויה, ובכמה מערי פולין אף הוקמו "קיבוצים" של תנועות הנוער החלוציות עבור הצעירים, והמבוגרים יותר מצאו את מקומם במסגרות של "מפלגת פועלי ציון" ו"העובד".

בוואַרשה נפגשתי עם ראשי התנועה ועם חברים, יוצאי הכשרות חלוציות מלפני המלחמה שהיו עסוקים בחיפוש ואיתור יהודים בני כל הגילים, כשהדגש הוא על צעירים ובני נוער, כדי להביאם ל"קיבוצים" לקראת המשך הדרך – לארץ ישראל. סיפרתי לאנשי המרכז על מטרת בואי מבודפשט לכאן, בכלל זה גם על המשימה שלקחתי לבצע – לבקר אצל הנשים היהודיות היושבות בביאליסטוק, בהמתנה לעבור את הגבול לברית המועצות ולהניאן מעשות כן.

אך כמובן, לפני הכל נסעתי ללודז' לפגוש את דינה. מכשירי טלפון עוד לא היו נפוצים בין הבריות ולא היה באפשרותי לבשר לדינה על בואי, אלא "להסתפק" בהופעה חיה, ולאחר שקיבלתי את הכתובת של "הקיבוץ" בלודז' יצאתי מיד לדרך. ללודז' הגעתי בשעות הערב המאוחרות ופילסתי את דרכי לרחוב נַארוּטוֹבִיץ', שם שכן "הקיבוץ" של דינה.

האווירה האנטי־יהודית לא נחלשה בפולין והתנפלויות ורציחת יהודים היו תופעה נפוצה, אין תמה, אפוא, שמצאתי את פתח החצר של הקיבוץ סגור ואת החצר שמסביב לבית הקיבוץ מוקפת בגדר גבוהה. לא היה טעם לקרוא למישהו שיפתח לי את הכניסה ולכן טיפסתי על הגדר, עברתי אותה ונחתתי בתוך החצר ללא רעש. מסביב שרר שקט ואני התקדמתי בצעדים מתונים אל הבית שבחצר, עליתי קומה ונעמדתי בפתחו של אולם לא גדול, שדלתו הייתה פתוחה רק למחצה. התבוננתי פנימה וראיתי את יצחק קופצ'בסקי מסב באולם יחד עם קבוצת צעירים – הוא היה מדריך הקבוץ ומישהו מהחניכים הבחין בי והצביע לעבר הדלת. יצחק קם ממקומו, ניגש לדלת ומצא אותי עומד על הסף. זו הייתה הפתעה מרעישה גם עבורו, והוא שלח לקרוא לדינה שהייתה באותה עת בחדרה. דינה לא ידעה למה היא נקראת לבוא – וכשמבטי שנינו נפגשו נפלנו האחד בזרועות השני, התחבקנו ובכינו מאושר, שזכינו להיפגש מחדש.

דינה ידעה מפי יצחק שאני ברומניה ולא שיערה שאני עומד להפתיעה; ושאחזור בגללה לפולין. מיד לאחר ההתרגשות הראשונה, סיפרנו זה לזו בקצרה את קורותינו מאז שנפרדנו.

כשפגשתי עתה את דינה, היא הייתה רזה מאוד, ושֵׂער ראשה היה רק בתחילת צמיחתו מחדש, לאחר שנגזז בפעם השנייה – פעם על ידי הקגלסים הנאצים כשהובאה למחנה־העבודה, ובפעם השנייה לאחר השחרור כשאושפזה בבית חולים צבאי סובייטי חולה בטיפוס. אך למרות הכל, יופיה של דינה לא הועם בכלל, ובפרט לא בעיניי.

דרך הייסורים של דינה

עם חיסולו של הגטו גורשו דינה והוריה, יחד עם אחרוני היהודים למחנה הריכוז בשטוטהוף. במחנה הפרידו בין הגברים והנשים, אביה נלקח עם הגברים האחרים למחנה הריכוז בדכאו ושם נִספה. דינה ואמה הצליחו להישאר ביחד ונשלחו משטוטהוף לעבודה מפרכת בחפירת תעלות נגד טנקים, כשאת העבודה נאלצו לבצע בתנאים תת־אנושיים: במזג אוויר גשום בבוץ, ובקור החודר לעצמות, ללא לבוש מתאים וכמעט ללא מזון, וכשהגיע רגע השחרור היא התמוטטה ממחלת הטיפוס.

דינה הספיקה לספר לי בחופזה רק חלק מהתלאות שעברו עליה, מאז שגורשה מקובנה ועד שעמדה שוב על רגליה, אך הבנתי שנס הוא שחייה ניצלו. סייעה בכך מסירותה ללא קץ של אמה, חיה מורביץ'; שהצליחה לתמוך בדינה בזמנים הקשים, והיא אשר הצילה את חייה גם לאחר השחרור. כשחלתה דינה בטיפוס ושכבה חסרת אונים בגורן עזובה – הייתה זו אמהּ, אשר הביאה אליה את הצוות הרפואי של בית החולים הצבאי הסובייטי שטיפל בה, עד שהבריאה.

לאחר שהחלימה ושוחררה מבית החולים שתיהן – היא ואמה, מצאו את עצמן בודדות בסביבה זרה וחיפשו דרך להגיע "הביתה", לקובנה. לאחר השחרור ארגנו השלטונות הסובייטים את כל האזרחים הסובייטים שהגיעו לגרמניה בשנות המלחמה – גם אלה שנלקחו בכוח, כמו דינה ואמה וגם כאלה שהתנדבו – כמובן לא יהודים – לעבוד בגרמניה, והושיבו אותם בקרונות־משא כשפניהם למזרח – הביתה. בהמון הזה היו הרבה אוקראינים, ביילורוסים, רוסים ובני לאומים אחרים. היהודים היו מעטים. גם דינה ואמה צורפו לשיירה (אשלון) כזו. האנשים חולקו לקבוצות, ועל כל קבוצה הופקד "ראש קבוצה" מטעם הרשות הצבאית הסובייטית. על ראשי הקבוצות הוטלה האחריות להביא אנשים אלה עַד לגבולות ברית המועצות, הם היו אמונים גם על חלוקת המזון.

דינה ואמה שהיו חלשות בגופן לא הצליחו תמיד לקבל את מנת האוכל שהגיעה להן, כי לא עמד להן הכוח להידחק בין האחרים, הבריאים, שקידמו את עצמם בכוח. נוסף לכל, שררה בין אנשי השיירה אווירה אנטישימית קשה.

השיירה של דינה ואמה הגיעה לפולין, והן מצאו עצמן בין הפטיש והסדן: מצד אחד בארץ זרה, שאפילו את שפתה לא ידעו ומצד שני מחוסר ברירה אחרת הן מובלות, יחד עם כל האספסוף שבקרונות – כביכול הביתה, ומוצא אחר לא נמצא להן עדיין.

אחת האתנחתות שעשתה השיירה, כדי להצטייד באספקה, הייתה בתחנת הרכבת של העיר בידגושץ' (ברומברג, בגרמנית). הן ירדו מהרכבת לחלץ את עצמותיהן ובדרכן פגשו חייל המדדה על קביים. כשעברו בקרבתו הוא נעצר ושאל: "עמך?" דינה קלטה מיד שמדובר ביהודי השואל אותן האם הן יהודיות, היא ענתה בחיוב והחלה לספר לו על מסע העינויים שלהן ועל כך שהן נוסעות בשיירה זו כדי להגיע לקובנה. האיש שכנע אותן לעזוב את השיירה ולהישאר כאן במקום, ואחר כך יוכלו להגיע לאחד הריכוזים היהודיים שבפולין. "בשום אופן אל תמשיכו לרוסיה!" אמר החייל היהודי הפצוע וסיפר להן שהוא מבקר בתחנת הרכבת לעתים קרובות ומידי פעם פוגש נשים יהודיות שכמותן, כשהן בדרכן "הביתה", וכולן שמעו בקולו, עזבו את השיירות שלהן ומצאו את דרכן למוסדות היהודיים בפולין. דינה ואמה הסכימו להישאר, אולם הן פחדו שתיחשבנה "עריקות", אם יעזבו את השיירה על דעת עצמן, וברוב תמימותן פנו לראש הקבוצה שלהן וסיפרו לו על פחדן מפני הגברים האלימים בשיירה וביקשו ממנו רשות להישאר ולהצטרף לשיירה אחרת.

הממונה, הגוי, לא ניסה כלל לשדל אותן להמשיך את המסע עמו, באומרו: שאינו יכול לערוב לשלומן. מדבריו הבינו שהוא נתן להן "שחרור", ושמותר להן לעשות כרצונן. מטלטלין, כמעט לא היו להן; דינה לבשה את הבגדים שניתנו לה בעת שעזבה את בית החולים, כעין כותונת ארוכה שמחמת רזונה הייתה תלויה עליה כשק, היא נעלה שתי נעליים ימניות, וגם לאמה לא היו בגדים מתאימים, וכדי להגן על עצמן מהצינה השיגו שמיכה שבה היו מתכרבלות.

לחייל הפצוע ששידלן לעזוב את השיירה לא היה מה לתת להן פרט לחצי כיכר הלחם שנשא עִמו, אך הוא הדריך אותן איך להגיע לבית זקנים עירוני ללינה. "אולי, תצליחו לקבל שם גם תבשיל חם," אמר והוסיף: "למחרת בבוקר לכו לתחנת הרכבת וסעו ללודז', שם יש יהודים וועד יהודי שיעזרו לכן להסתדר."

השתיים הגיעו לכתובת שנתן להן החייל היהודי, אך לא נתקבלו בסבר פנים מאירות בבית הזקנים. בבית זה היו נשים זקנות, פולניות לבושות בלויים, וצחנה כבדה ריחפה באוויר. הזקנות רטנו על שתי היהודיות שהגיעו לבית זה, כנראה שחששו שמא ייגרע משהו מחלקן בשל כך. אך לדינה ואמה לא הייתה ברירה, זו הייתה קורת־הגג היחידה עבורן ללינת לילה, בתקווה שלמחרת יהיה טוב יותר.

בבוקר השכם יצאו לתחנת הרכבת, ולאחר מאמצים רבים הצליחו לעלות

לרכבת שעשתה את דרכה ללודז', מרחק של כמאה ושישים קילומטר. בהגיען ללודז', לא הייתה להן כתובת לפנות אליה והן הודרכו על ידי עוברים ושבים עד שהגיעו ל"וועד היהודי". בהגיען לבית הוועד הבחינה דינה בהינדה אקרמן, חברתה מקובנה, העומדת שם והיא קראה בשמה, אך הינדה לא זיהתה אותה, עד כדי כך שונה מראהּ. רק כעבור מספר דקות גילתה שהעומדת לפניה היא דינה. גם הינדה שוחררה מהמחנה, אך היא הייתה כבר "ותיקה" בלודז'. "אני בקיבוץ", אמרה והזמינה גם את דינה שתצטרף ל"קיבוץ" שלה. אלא שבאותו רגע הביטה על אמה ואמרה שרק את דינה יקבלו ל"קיבוץ" ואילו את אמה לא, בשל גילהּ, ועליה לחפש עבורה סידור אחר. דינה מצאה את עצמה במצב מביך, הן רק עכשיו היא הגיעה לכאן, לא התמצאה במתרחש בכלל ואיך תוכל לפתור בעיה מסוג זה?

את השיחה בין הינדה ודינה קלטה אישה שעמדה לא הרחק מהן, והיא פנתה לשתי המשוחחות בשאלה, אם האֵם שמדובר בה תסכים לגור בבית משפחתה כדי לטפל בתינוק. האישה סיפרה שהיא ובעלה טרודים בעסקים, והיא מוכנה לשלם בעין יפה עבור השירות שהיא מבקשת. אמה של דינה הסכימה בו במקום להתחיל בעבודה, ודינה הצטרפה ל"קיבוץ" בלודז'.

עתה כשמצאתי את דינה, חישבנו את צעדינו במשותף, והתכנית שגיבשנו הייתה שדינה, אמה ואני נעזוב בהקדם את פולין, נצא לדרך כדי להגיע לבודפשט, ומשם לאיטליה, שם נפגוש את חברינו הקובנאים ונצטרף אליהם. אולם לפני כן היה עליי לקיים את מה שהבטחתי לחבריי: להגיע לביאליסטוק, ולשכנע את הנשים הממתינות שם שלא לעבור את הגבול לברית המועצות.

גם במרכז התנועה בפולין עודדו אותי לעשות צעד זה, קיבלתי כסף להוצאות הדרך ונתנו לי את כתובתה של רחל קפלנסקי, אחת מחברות התנועה בביאליסטוק, שאליה אוכל לִפנות ולקבל ממנה הדרכה וגם עזרה במידת הצורך. בימים ההם הייתה הנסיעה בדרכי פולין מסוכנת מאוד ליהודים; הלאומנים הפולנים צדו יהודים בכל הדרכים ורצחו אותם בדם קר. לא פחדתי, אך הייתי ער לדבר והצטיידתי באקדח קטן שלא בלט מכיסי, אבל פגיעתו הייתה קטלנית.

הגעתי לביאליסטוק באמצע הלילה, ולפי הכתובת שהייתה בידי מצאתי את ביתה של רחל קפלנסקי, שעמד בחצר מוקפת בגדר תיל לא גבוהה, שם היא גרה עם אמה. שקלתי האם להקיש בדלת ולבקש להיכנס הביתה, אך לבסוף החלטתי שמוטב שלא לעשות כן. לא רציתי להבהיל את דיירות

הבית; הימים היו מלאי מתח וחרדה בכל בית יהודי, בשל מעשי הרצח וההרג שביצעו הפולנים ביהודים. בחרתי באחד העצים, מאלה שגדלו בתוך החצר, נשכבתי מתחתיו עד שהאיר הבוקר ורק אז העזתי ונקשתי על דלת הבית ובעודי עומד בחוץ הצגתי את עצמי בפני דיירות הבית, ודלת הבית נפתחה בפניי.

סיפרתי לרחל על מטרת בואי, והיא נתלוותה אליי לבית הכנסת שבו שכנו הנשים שהמתינו כדי לעבור לצד הסובייטי. רובן היו מהעיר קובנה והשתחררו לא מזמן מהמחנות. שוחחתי אִתן וסיפרתי להן את כל הידוע לי על גורל יהודי קובנה, שמשם יצאתי זה לא מכבר. היו לי גם שיחות פרטיות עם אחדות מהן וניסיתי לשכנען שלקובנה לא חזר איש ואין להן אל מי לנסוע, ולכן מוטב שתצאנה לדרך הנכונה – מפולין בדרך לארץ ישראל. הנשים לא האמינו לדבריי וחשדו בי שהפצרותיי, מקורן במניעים אידאולוגיים. הן טענו שיש להן ידיעות מהימנות שגברים שנשלחו למחנות ריכוז בגרמניה, חזרו לקובנה, ולכן הן רוצות להגיע לשם.

סיפרתי לנשים הללו גם את מה שצפוי להן בצד השני, הסובייטי: שהן תוזמנה לחקירה אצל אנשי הביטחון הסובייטים, והשאלה הראשונה שיתבקשו לענות עליה תהיה: "איך זה שנשארת בחיים?!" בחשד לשיתוף פעולה עם הגרמנים. זו הייתה הקונצפציה של אנשי ביטחון הפנים הסובייטים כלפי משוחררי המחנות.

בינתיים, גם השלטונות הסובייטים לא מיהרו לפתוח את הגבול בפני אסירות המחנות ששוחררו, העיכוב נומק בקשיים לוגיסטיים.

יומיים עשיתי בביאליסטוק בניסיון לשכנע את הנשים הללו שלא לחזור לברית המועצות, לקובנה. הוספתי ואמרתי שאם מי מבני משפחותיהן אמנם ניצל, אין סיכוי שישוב לברית המועצות, אך גם דבריי אלה לא השפיעו והן לא שינו את דעתן בעניין השיבה לקובנה.

משנוכחתי לדעת שאין לדבריי הד עזבתי את ביאליסטוק ושבתי ללודז'. מלודז' נסעתי לוורשה, למרכז התנועה, וביקשתי שיצרפו אותי, את דינה ואמה לקבוצה שתצא בהקדם לבודפשט, וקיבלתי הבטחה שכך ייעשה.

בינתיים הוטל עליי לנסוע לעיר בְּרֶסלַאוּ – וורוֹצלַאב בפולנית – לחפש יהודים ולהביא אליהם את הידיעה על האפשרות לצאת מפולין. לשליחות זו יצאתי יחד עם רבקה, גם היא חברה פעילה בתנועה. שנינו הגענו לפי הכתובת שקיבלתי במרכז שלנו לביתו של יהודי יליד המקום, שהיה ידוע כאיש בעל השקפה ציונית. הוא קִיבל אותנו יפה ואמר לנו שאת היהודים שאנחנו מבקשים אפשר לפגוש רק בשטח השוק השחור. "היהודים בברסלאו

אינם רבים, אבל כולם מסוג אחד – עוסקים במסחר בשוק השחור," אמר מארחנו. יצאתי לאזור השוק, פגשתי יהודים, שוחחתי אתם וניסיתי לשכנעם להצטרף לקבוצות היוצאות את פולין, אבל לשווא, כל מאווייהם של אלה היו נתונים לדבר אחד בלבד – לעשות כסף. הם לא היו מוכנים, לפחות לעת עתה, להטות אוזן לעצתי: לעזוב את פולין ולצאת בדרך לארץ ישראל.
את העידוד שאבתי מבני הנוער שהיו ב"קיבוצים", כולם יתומים מהוריהם וללא קרובי משפחה, והמדריכים שטיפלו בהם ניסו להעניק להם חום משפחתי, דאגו לספק להם, במידת האפשר, את צורכיהם וגם הכינו אותם לעלייה לארץ ישראל. במשך חודש אוגוסט ביקרתי במרבית מקיבוצי התנועה שהיו פרושים בערי פולין, נפגשתי עם הפעילים וסיפרתי על הדרך שעברתי עד עתה, דרך שגם הם וחניכיהם יצטרכו לעשותה בקרוב.
בתחילת ספטמבר נקראתי למרכז התנועה בוורשה, ונאמר לי שהדרך לבודפשט, כמו ההמשך משם לאיטליה אינה אפשרית עוד, ומעתה משמשת גרמניה כתחנת ביניים, ומשם תימצאנה הדרכים להמשיך הלאה. המרכז הטיל עליי ועל חבר נוסף, להוביל כשמונים מבני הנוער הנמצאים בערי פולין בקיבוצים – לגרמניה; דינה ואמה תצטרפנה גם הן לנסיעה זו. ההנחיה הייתה: עוזבים את פולין כ"יוונים", עוברים את הגבול לצ'כיה ומשם ממשיכים לגרמניה; "ניירות" לא נקבל – צריך להחזיק את הצעירים במשמעת קפדנית, לשנן את כללי ההתנהגות בדרך – והאחריות עלינו.
הופתעתי לשמוע שחל שינוי במסלול הנסיעה ובקביעת היעד החדש, לא איטליה כי אם גרמניה, אך קיבלתי את הדין והתחלתי בהכנות לביצוע המשימה. הצעירים הובאו על ידי מדריכיהם מ"הקיבוצים" למקום הריכוז, נפרדו מהם ושבו למקומותיהם כדי להמשיך בתפקידיהם, ואנחנו, אני והחבר השני, ששמו היה נוח, קיבלנו את הפיקוד על הקבוצה.
בעת שהותי בלודז' פגשתי גם את לרה רוזנבלום, שהייתה חברה בקולקטיב שלנו בגטו. גם היא, כמו דינה, נלקחה למחנה עבודה לאחר חיסול הגטו בקובנה, והייתה במחנה סמוך לזה שדינה הייתה בו. אחרי השחרור שתיהן נפגשו בלודז' ועתה גם עמי. שמחנו להיפגש, ועכשו גם לרקה – כך קראנו לה – הצטרפה אלינו למסע לגרמניה.
תחנת־המבחן הראשונה שלנו הייתה במעבר הגבול מפולין לצ'כיה; בתקופה זו התייצבו כבר הגבולות ונשמרו על ידי משמרות חיילים, שבדקו כל עובר ושב בקפדנות, ועיקר הקושי "בלהיות יווני" היה להתאפק ולא לדבר, במיוחד בנוכחות זרים. בני הנוער שהופקדו בידינו ידעו את השפה הפולנית ומעטים מביניהם ידעו גם לדבר באידיש. בשתי השפות הללו אסור היה ל"יוונים"

להשמיע הגה, כדי לא להסגיר את המוצא האמיתי שלנו. כדי שהחבר'ה האלה לא ייראו כאילמים גמורים, דבר שגם הוא יכול לעורר חשד, הורינו להם שבעת הצורך יפלטו את המילים: "יקום פורקן", "עלינו לשבח", "אבינו מלכנו", ומילים עבריות אחרות שהיו מוכרות לרבים מהם מתוך התפילות שנאמרו בבתי הוריהם לפני פרוץ המלחמה. לשבחם של הנערים והנערות ייאמר שהם לא נכשלו בלשונם במשך כל הדרך, ובפרט לא בתחנת הגבול. כמובן, שבתוך קבוצת הנערים הללו בלטתי ולא הייתי צריך להציג את עצמי שאני אחד מהאחראים על הקבוצה, כי הדבר ניכר כבר ממבט ראשון.

אנשי משמר הגבול הפולנים ניסו לדובב אחדים מהנערים, ניסו לחקור מאין, לאן, אך הם לא הצליחו בדבר, תנועות הידיים שבהן ניסו הצעירים לענות כביכול, לשואלים היו סתמיות והגויים לא הבינו מה מסמנים להם. בהמתנה בחדר הביקורת עמדתי עם שניים מהקבוצה ודיברנו בינינו בלחש, כששני חיילים פולנים ניגשו אלינו ופנו בשאלה, במין "דאגה" לנו: האם יש לנו "טרף", כך, במילה העברית. כלומר, משהו שאנו מעוניינים להבריח, ולהסתיר מעיני הבודקים. כוונתם הייתה לקבל שוחד תמורת השירות שהיו מוכנים לעשות לנו. אולם אנחנו נשארנו קפואי־מבט ו"לא הבנו" אותם. הם שבו וחזרו על דבריהם, ואפילו ניסו לרמוז לנו בתנועות ידיהם על כוונתם, אך אנחנו רק הרמנו כתפיים: "לא מבינים." שמעתי אחד מהם אומר לשני: "נעזוב אותם, אלה לא כמו היהודים שלנו, הם אינם מבינים עניין."

אנשי המשמר חיכו למפקד, כדי לקבל הוראות איך לנהוג בנו, וכשזה הגיע הוזמנתי למשרדו והלה ניסה בכל דרך לפתח אתי שיחה, אך ללא הועיל. לבסוף הבחין שמשהו בולט מכיסי והושיט את ידו בסמנו לי שאתן לו את הדבר הזה שבכיסי. הוצאתי את הפנקס הכרוך שהיה שם ומסרתי אותו לידיו. בפנקס היו רשומים שירים עבריים, וגם שירים באידיש, שהצלחתי ללקט מפי אחדים שנפגשתי אתם בדרכים והעתקתי את מילותיהם באותיות עבריות, כמובן. הוא הפך את הפנקס לכל הצדדים, עיין בכתוב ולא יכול היה לפענח את האותיות ואמר לחברו: "ליווני הזה יש כתב יד יפה", אחר כך החזיר לי את הפנקס והראה לי בתנועת יד לחזור לממתינים בחוץ. יותר לא נדרשנו לשום דבר, וכל הקבוצה עברה את הגבול לצד הצ'כי, והצ'כים נתנו לנו להתרחק ברגל מאזור הגבול ללא כל שאלות וחקירות. הגענו לתחנת הרכבת הקרובה, שם חיכה לנו אחד הבחורים משלנו שהנחה אותנו לעלות לרכבת־נוסעים שפניה היו מועדות לברטיסלבה. בברטיסלבה פגש אותנו נציג התנועה והביא אותנו למבנה, שבו התרווחנו למנוחה והמתנו להוראות.

בברטיסלבה שהינו יומיים. האווירה ברחובות העיר הייתה אווירת חופש; האזרחים ברחוב זיהו אותנו כמשוחררי המחנות החוזרים לארצות מוצאם וגילו אדיבות רבה כלפינו.

בערב השני להיותנו בברטיסלבה הלכנו, דינה ואני, לתיאטרון להצגת אופרה. בתום ההצגה ניסה קצין צעיר מהצבא הסובייטי, שחשב אותנו למקומיים, לקשור אִתנו שיחה ופתח במילים: ״לכם טוב, אתם הבנתם את ההצגה שהייתה בשפתכם, ונהניתם יותר ממני,״ ואנחנו כמובן, ״לא הבנו״ אותו. הוא נפרד מאתנו והלך לדרכו.

ברטיסלבה הייתה תחנה לפני המעבר לאוסטריה. גם באוסטריה נוסדו מקומות לריכוז יוצאי תנועות הנוער שהגיעו מפולין, אולם לפי החלטת מרכזי התנועות, בסיכום עם המוסדות הלאומים בארץ, הוחלט לרכז את מרב המעפילים לעתיד לארץ ישראל, באזור הכיבוש האמריקאי שבגרמניה. אזור זה סומן להיות המקום הנוח ביותר לישיבה הארעית שנכפתה עלינו על ידי מדיניות ״הספר הלבן״ של בריטניה בנושא העלייה לארץ. הריכוז המאסיבי של ניצולי השואה בתוך גרמניה אמור היה להוות גורם לוחץ ומעיק על דעת הקהל העולמית, כדי שזו תשפיע על שינוי המדיניות שאנגליה נקטה בה לגבי עלייתם של ניצולי השואה לארץ ישראל.

כדי ״לחסוך״ מעבר של גבול בלתי ליגלי, מצ׳כיה לאוסטריה, ומשם להגיע לגרמניה, שונה התוואי שלנו והופנינו מברטיסלבה לפראג, בירת צ׳כוסלובקיה, כדי לעשות את דרכנו ישר לתוך גרמניה. בפראג קיבלנו עזרה מאנשי הג׳וינט ושוכנו בבית־דירות גדול עד להמשך דרכנו. במשך שהותנו בפראג הספקנו, דינה ואני, לטייל בעיר ושנינו התרשמנו מעיר יפה זו. והדבר הבולט שמשך את תשומת לב שנינו היה כמובן השעון המתנשא על מגדל גבוה וספרותיו שהן אותיות עבריות. הספקנו גם לבקר בבית קולנוע ולראות סרט, והיינו מלאי התפעלות מהקהל שהקדים ובא למקום לפני תחילת ההצגה וישב באולם מבלי להוציא הגה, ובזמן ההמתנה עד לתחילת הצגת הסרט, היו מרבית האנשים עסוקים בקריאת עיתונים וספרים. כמובן, שבעת שהותנו בעיר לא פסחנו גם על ההזדמנות לרחוץ בבית המרחץ הידוע של פראג וליהנות שם מהסאונה, משירותי המסאז׳ וממתקני ההתעמלות המשוכללים.

ארבעה חודשים עברו מאז תום המלחמה, ופראג הצ׳כית עוד לא התאוששה לגמרי מספיחי המלחמה; תושביה עמדו בשקט בתורים לקניית מנות המזון המוקצבות, ובחנויות האחרות שהיו פתוחות לקהל אפשר היה להשיג רק מזכרות פשוטות מהעיר.

לאחר שלושה ימי שהות בפראג עזבנו את העיר ופנינו לכיוון דרום־מערב, לגבול הגרמני. הובאנו למרחק של כשני קילומטרים מגבול גרמניה, ועם רדת הערב יצאנו ברגל לכיוון הגבול, והלכנו בשטח מישורי עד שהגענו לחורשה דלילת עצים, חצינו אותה ונמצאנו כבר בשטחה של גרמניה, לא הרחק מהעיר הוֹף.
בכל מקום בגרמניה רחשו תחנות הרכבת ממאות אנשים, בעיקר לא גרמנים, אשר נעו בכל כיוון ובכל סוגי הרכבות שנזדמנו להם. גם אנחנו הגענו לתחנת רכבת ועלינו על הרכבת הראשונה שנזדמנה לנו – רכבת משא, ולפי ההוראות שקיבלנו המשכנו לכיוון העיר מינכן, שֶׁבְּבַוואריָה. בהגיענו למינכן המתינו לנו חברים משלנו והוליכו אותנו אל משאיות של האונרר״א ובהן הגענו, בתחילת חודש אוקטובר 1945, ללנדסברג שעל הנהר לֶך.
בלנדסברג קיבל את פנינו ישראל קרולינסקי (אשכולי), שהיה בעצמו מיוצאי ההכשרות החלוציות לפני המלחמה, ומראשוני הפעילים של תנועת ״דרור״ בלנדסברג.

בלנדסברג שבגרמניה

בימי שלוט הנאצים היו באזור לנדסברג מספר מחנות לעובדי־כפייה, שהשתייכו ארגונית למחנה־הריכוז הידוע לשמצה דַכַאו; וכמה מאות יהודים מכלואי מחנות אלה זכו לשרוד עד לשחרורם על ידי הצבא האמריקאי. בין המשוחררים הללו היו יהודים מיוצאי קובנה ושאבל, שבליטא, בעלי ותק בפעילות ציונית וכלל ציבורית בארץ מוצאם. אנשים אלה על מטענם האינטלקטואלי וניסיונם האישי בפעילות ציבורית – למרות היותם חלשים גופנית ורצוצים מבחינה נפשית – הקימו ועד, אשר החל בארגון המשוחררים ודאג ליצור תנאים שיאפשרו להם לחיות במקום, עד שהמצב יתבהר וימצאו את דרכם לעתיד.
אנשי הוועד השיגו את הסכמת האמריקאים לרכז את הניצולים במבני הקסרקטין הגרמני הגדול שהיה במבואות העיר על גבעה, ותוך זמן קצר צמח כאן יישוב יהודי של ניצולי המחנות, ובמשך הזמן נקלטו במקום זה גם יהודים נוספים, שהגיעו ללנדסברג מפולין ומארצות אירופה אחרות.
הוועד שנבחר מבין התושבים הקים מוסדות־עזר לניהול חיים תקינים ביישוב: ועדה לענייני תרבות וחינוך, ועדה לענייני נוער, דת משטרה ועוד.
כשהגעתי ללנדסברג יחד עם קבוצת בני הנוער שהובלתי מפולין עד לכאן,

הוקצו לנו מגורים באחד המבנים הדו־קומתיים של הקסרקטין לשעבר ובמבנה נוסף, שנשא את השם "קרַאצֶר קֶלֶר", שהיה מרוחק מעט. ה"קרַאצֶר קֶלֶר" שימש מועדון לחיילים הגרמנים, וכעת קיבלנו אותו לצורכי ה"קיבוץ" שלנו. מבנה ה"קרַאצֶר קֶלֶר" כלל מרתף עם חדרי קירור לשמירת מצרכים בהקפאה, והיו בו חדרים נוספים לאחסון מזון וציוד מסוג אחר. במרתף זה נמצא גם מקום להדרכת החניכים לשימוש בנשק, ולקחתי חלק פעיל בהדרכה זו. בקומה שמעל למרתף היה אולם גדול ולצדו מטבח ובו כל הציוד הנחוץ לבישול עבור כמות אנשים גדולה, ולאחר שה"קיבוץ" קיבל לרשותו את ה"קרַאצֶר קֶלֶר" הופעל המטבח והחל למלא את יעודו, והאולם שלידו הפך לחדר־האוכל של ה"קיבוץ".

מעל לקומה זו היו מספר חדרי מגורים ואנחנו, דינה, אמהּ ואני - השתכנו באחד מהם. החדרים האחרים שבקומה זו יושבו בחברים בעלי משפחה. חדרים אלה לא היו מרווחים דיים, אך מחמת המחסור במגורים, נוספו לחדר שלנו שתי דיירות: חברתנו לֶרַה (לרקה) רוזנבלום, ומאוחר יותר גם פניה, חברה ותיקה בתנועה שעלה בידה להינצל כשהיא התחזתה בימי המלחמה לנוצרייה מצאו מקום בחדרנו. פניה "גויסה" לעבודה בגרמניה ולאחר שהשתחררה הגיעה ללנדסברג והתחילה לעבוד כאחות במרפאת המחנה. לפי הלכי הרוח דאז לא ראינו כל מגרעת בהצטופפות זו, מה גם שלא העליתי על הדעת שנצטרך להישאר בלנדסברג זמן ארוך, כפי שקרה במציאות.

מתחילה לא נטיתי לעסוק בהדרכה, כפי שעשו רבים מחבריי שהיו בעלי עבר תנועתי כמוני. שימשתי נציג "הקיבוצים" שלנו כלפי הוועד המקומי והתמסרתי, בעיקר להוצאה לאור של עיתון מרכז תנועת הנוער "דרור" שבגרמניה וכן סייעתי בהוצאת העיתון של פועלי ציון צ.ס. ובפרסום ספרים של התנועה *[בין אלה היה גם קובץ הרצאות של יצחק טבנקין, מראשי "הקיבוץ המאוחד" בארץ, שהיה בשליחות התנועה בגרמניה והרצה בסמינר העולמי הראשון של "דרור"]*. ולעת הצורך גם בהוצאה לאור של כתבים שונים נוספים, כמו ה"הגדה של פסח" תש"ו של קיבוצי "דרור" *[עותק מקורי נמצא באוסף "הגדות פסח" של מר אברהם פז מקיבוץ משמר העמק. בפנייתו אליי פירטתי בפניו את הליך הכנת ה"הגדה" שנכתבה ביד ושוכפלה באמצעות הקטוגרף]*.

בלנדסברג לא נמצא בעת ההיא בית־דפוס שהיו בו אותיות עבריות וננקטו פעולות שונות כדי לפרסם דברים ולהפיצם בעותקים רבים. כך מצאו להם יזמי הוצאת העיתון היהודי בלנדסברג, דרך להוציא את העיתון "לאנדסבערגער צייטונג": העיתון הודפס בשפת אידיש, אולם באותיות

לטיניות. אנחנו לא יכולנו להרשות לעצמנו לפרסם את דבר התנועה בדרך זו ובחרנו באפשרות השכפול באמצעות ההקטוגרף, מכשיר שכפול פשוט והדורש השקעת עבודה רבה. לעזרתי באו שתי נערות מה"קיבוץ", בעלות כתב־יד יפה, והן הכינו את "המקור" שנכתב על גבי נייר מיוחד, ובדיו מיוחדת. ה"מקור" הוצמד לשעוונית ההקטוגרף, הודק בגלגלת ולאחר שהוסר מההקטוגרף שוכפלו ממנו העותקים. המבצע היה מייגע מאוד, אולם בימים ההם נחשב הדבר להישג. בשלב מאוחר יותר הצלחתי להשיג סטנסיל, רשת, גליל וצבע והתחלתי לכתוב בחרט על גבי השעוונית שהוצמדה לרשת, ובלחץ הגליל הועבר הכתוב על גבי נייר השכפול, דף אחרי דף.
התפוקה בדרך שכפול זו הייתה גדולה יותר מאשר בהקטוגרף, אך בגלל הנייר, שטיבו היה ירוד ולא ספג במידה מספקת את דיו השכפול, היו מתקבלים עותקים שהאותיות בהן "התמזגו" עד כדי כך, שלפעמים לא ניתן היה לקרוא את הכתוב בדף. רק בקיץ 1946 הגיעה לידי מכונת כתיבה עברית, קטנה ובעלת אותיות מגושמות, אבל היא הייתה תקינה לחלוטין. באותו זמן בערך, השגנו גם מכונת שכפול ידנית, והעסק השתכלל מאוד. מכאן, ההתפתחות הייתה מהירה: התנועה רכשה אותיות דפוס עבריות וחבר תנועת "העובד", דפס מקצועי, הכין את סְדָר־הדפוס בתוך מסגרות, ואלה הועברו להדפסה לבית דפוס בלנדסברג, שבעליו היה גרמני, ותמורת תשלום הדפיס את החומר שלנו. לאחר מכן הובא החומר המודפס ל"קְרַאצֶר קֶלֶר" למיון ולכריכה. זה היה עיסוקי במשך כל אותה עת כשהתנאים אילצו אותי להישאר בגרמניה.

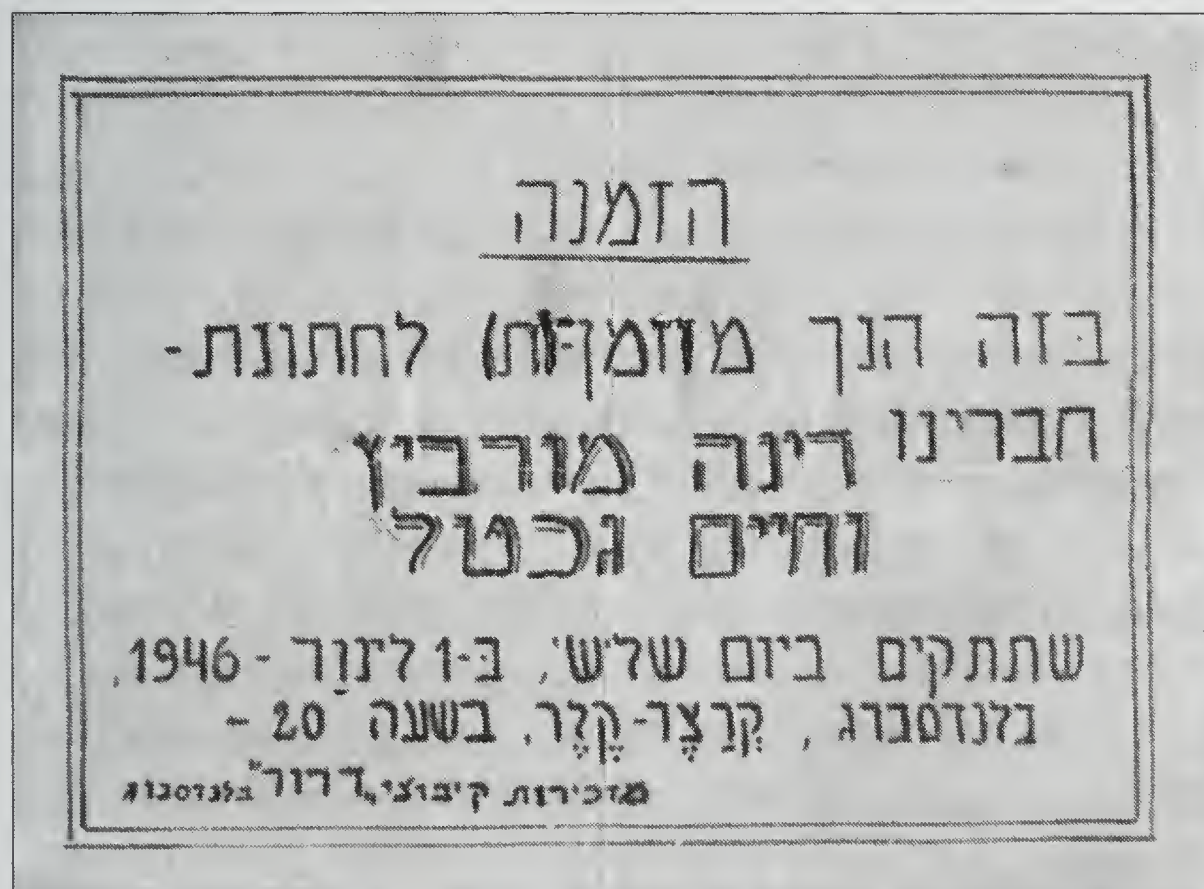
דינה ואני מתחתנים

באחד בינואר 1946 היה לנו, לדינה ולי, יום חג. ביום זה התחתנו. בתקופה ההיא חתונת צעירים יהודים משארית פליטת השואה לא הייתה חיזיון נפרץ. איכשהו קרה, שדווקא על אדמת גרמניה באנו, דינה ואני, בברית הנישואין והעיר לנדסברג אַם־לֶך זכתה להירשם בכתובה שלנו – התעודה הרשמית לאות בואנו בברית הנישואין – כמקום להתחלת בניית משפחתנו, ואולי יש בכך משהו מהסמליות.
ראויה הייתה גרמניה שתיחרב ותימחה עד היסוד מעל פני האדמה בגלל חטאיה ופשעיה שביצעה, ומשום העוול הגדול שאין כדוגמתו בתולדות העמים שגרמה לנו, בהביאה כְּליה כמעט מלאה על יהודי אירופה. צר מאוד

שגרמניה והגרמנים כאחד, לא נענשו על פי גודל עוונם. ואנחנו שרדנו ומתארחים בגרמניה! הדחקנו את הכאב, אבל לא את הזעם. אולצנו לאזור את כל הכוח שבנו למלחמה החדשה – על הזכות לפלס דרך הביתה, לארץ ישראל. ההווה היה ארעי והעתיד היה די מעורפל, אך הייתה תקווה, החלטנו להתחתן ובאנו בברית הנישואין בשעה טובה.

כאמור, המעשה לא היה שגרתי, לא היו כלל דפוסים לציון אירוע שכזה; והמסיבה שנערכה לכבודנו ב"קיבוץ" נשאה אופי של "אסיפת חברים", אמנם חגיגית ומלווה שלא כרגיל בארוחה, אך הייתה דומה לאחת האסיפות הרבות, השכיחות בתקופה ההיא. היו הרבה נאומים ובין נושאי הדברים מעל הבמה, שבחדר־האוכל של ה"קיבוץ", בלטו בנוכחותם ראשי הקהילה והמנהיגים הציוניים של שארית הפליטה בגרמניה. אלמלא האיחולים לזוג הצעיר, כלומר לדינה ולי, שבהם סיימו הנואמים את דבריהם, לא היו הנוכחים מרגישים שזו מסיבת כלולות.

צילומים מהאירוע הזה לא נשארו, בגלל סיבה פשוטה מאוד – כי לא צילמו. רק הזיכרון נשאר עִמנו ויש בכתובים: ההזמנה מקורית למסיבה שהודפסה בהקטוגרף, ה"כתובה" – שנכתבה, בכתב־יד על גבי נייר פשוט בידי הרב שערך את הקידושין, כשמצדה האחורי חותמת – אישור מחלקת הדת במחנה לנדסברג ושלוש ברכות שפורסמו בעיתון המקומי בעברית, באותיות לאטיניות.

הזמנה

בזה הנך מוזמן(ת) לחתונת-
חברינו דינה מורבינץ
וחיים גכטל
שתתקים ביום שלישי, ב-1 לינור - 1946.
בלנדסברג, קֶרְצֶר-קֶהֶר, בשעה 20 -
מזכירות קיבוץ "דרור" בלנדסברג

בעזה"ת

בשלישי בשבת שלשה ועשרים יום לחדש טבת שנת חמשת אלפים ושבע מאות
ושבע לבריאת עולם למנין שאנו מנין [illegible] / איך [illegible] הבחור
חיים בן [illegible] אמר לה להדא בתולתא דינה בת [illegible] הוי לי לאנתו כדת
משה וישראל ואנא אפלח ואוקיר ואזון ואפרנס ותיכי כהלכת גוברין יהודאין
דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי
כסף זוזי מאתן דחזי ליכי מדאורייתא ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל
לותיכי כאורח כל ארעא וצביאת מרת דינה בתולתא דא והות ליה
לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה [illegible] דין בכסף דין בזהב
דין בתכשיטין במאני דלבושא בשימושי דירה ובשימושא דערסא הכל
הכל קבל עליו הבחור חיים חתן דנן במאה זקוקים כסף צרוף
וצבי הבחור חיים חתן דנן והוסיף לה מן דיליה עוד מאה זקוקים
כסף צרוף אחרים כנגדן סך הכל מאתים זקוקים כסף צרוף
וכך אמר הבחור חיים חתן דנן אחריות שטר כתובתא דא נדוניא
דין ותוספתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל
שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי
ודעתיד אנא למקנא נכסין דאית להון אחריות ודלית להון
אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא
דא נדוניא דין ותוספתא דא מנאי ואפילו מן גלימא דעל
כתפאי בחיי ובמותי מן יומא דנן ולעלם ואחריות שטר כתובתא
דא נדוניא דין ותוספתא דא קבל עליו הבחור חיים חתן דנן
כחומר כל שטרי כתובות ותוספתות דנהגין בבנות ישראל העשוין
כתיקון [illegible] דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן
כתיקון חז"ל
ר' חיים בן [illegible] חתן דנן למרת דינה בת ר' [illegible]
בתולתא דא על כל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא
בו. הכל שריר וקים
נאם משה [illegible] בן [illegible] עד
ונאם שלום בן קלונימוס קלמן [illegible]

ה"כתובָּה" שלנו

Lejom klulat chawerejnu haahuwim

DINA MURAWITZ
w' CHAIM GECHTEL

anu szolchim et mejtaw birchotejnu weachulejnu: Bnu bekarow et bejtchem b'kibuc haarec.
Kibuc "Lochamej hagetaot",
"Dror" al szem "Frumka"
Landsberg.

ליום כלולות חברינו דינה מורביץ' וחיים גכטל אנו שולחים את מיטב ברכותינו ואיחולינו: בנו בקרוב את ביתכם בקיבוץ בארץ.
קיבוץ "לוחמי הגיטאות" "דרור" על שם "פרומקה" לנדסברג.

Dina w' Chaim! Kablu et birchotejnu l' jom klulatchem: thej darkejnu hachalucit ner b' raglejchem tamit, ubnu chajejchem b' kibuc haarec.
Hamazkirut haraszit szel
kibuc "Dror"
Landsberg.

דינה וחיים! קבלו את ברכותינו ליום כלולתיכם: תהי דרכנו החלוצית נר לרגליכם תמיד, ובנו חייכם בקיבוץ בארץ.
המזכירות הראשית של קיבוץ "דרור". לנדסברג.

Dina w' Chaim! lejom symchat lewawchem birkat chalucim nemana baderech litchijat haam meachlim.
Kibuc "Lochamej hagetaot"
"Dror" al szem Mordchaj
Landsberg. Tenenbaum.

דינה וחיים! ליום שמחת לבבכם ברכת חלוצים נאמנה בדרך לתחיית העם.
מאחלים: קיבוץ "לוחמי הגיטאות" "דרור" על שם מרדכי טננבוים.
לנדסברג.

ברכות שנשלחו לנו באמצעות השבועון Landsberger Cajtung, שהופיע במחנה של שארית הפליטה בלנדסברג אם־לך (העיתון יצא לאור באותיות לטיניות מחמת היעדר אותיות דפוס עבריות)

זיכרון מחורז מהחתונה שלנו

לאירוע החגיגי תפרו לכלה שמלה מבד לבן, שבמקור היה מיועד להיות ציפוי למזרן, החתן, כלומר אני, לבש בגדים רגילים לגמרי לא מתאימים ליום שבו מתחתנים.

מאחר ולא השיגו טבעות חדשות,
העניק לנו ה"קיבוץ", במתנה, משומשות.
כל "ההבטחות" שנרשמו בכתובה לזכות הכלה
"נכפו" עליי, ולא נתבקשתי אפילו לתת הסכמה
נדוניה לא קיבלתי – לעניין זה הג'וינט לא הקציב פרוטה
ואילו היה נותן – זה היה, כמובן, נבלע בקופת הקבוצה.
את העדים שחתמו על הכתובה לא הכרתי
וכך "נמכרתי",
כשעיני הרב, שערך את טכס הקידושין
זורות אימה ורושפות כזיקוקין.

גם לאחר החתונה, המשכתי בעבודתי ודינה לימדה עברית את צעירי "הקיבוץ".
האוכלוסייה במחנה העקורים (D.P.) של לנדסברג התייצבה כמעט, ויהודים שהמשיכו להגיע מארצות אירופה, בעיקר מפולין, לאזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה כוונו על ידי הארגון של שארית הפליטה במינכן, למחנות הפליטים החדשים שנוסדו במקומות אחרים באזור. גם חבורות הנוער – "הקיבוצים" – שהמשיכו לבוא מהארצות ההן, ובתוכם "קיבוצי דרור", יושבו במקומות החדשים, לפי הוראת המרכז לשארית הפליטה.
חברינו מקובנה, מהתנועה ומהפרטיזנים, שאתם התחלתי את דרכי לארץ ישראל, הגיעו זה מכבר לאיטליה ובחלקם אף הצליחו לעלות ארצה, ורק מי שנתקע בדרך הגיע לגרמניה. בין אלה הייתי גם אני, שהפסקתי את המסע המשותף יחד עם חבריי מרומניה לאיטליה וחזרתי לפולין, וכן דינה ולרקה, ששוחררו ממחנות העבודה באיחור, יצחק קופצ'בסקי שלא המשיך במסע שלנו שהתחלנו מליטא ונשאר בפולין, פנינה (סוקניק) וברוך גרודניק שניסו לעשות את דרכם לארץ ישראל, דרך דונבס – אפשרות שדחיתי אותה – הצליחו להיחלץ משם בקושי, הגיעו גם הם לגרמניה. גם גיטה פוגר, שבדרכה מליטא לרומניה נאסרה על ידי השלטונות הסובייטים ונכלאה בבית סוהר לשנה תמימה הגיעה בעת ההיא עם בעלה לעתיד, אברמצ'יק טורצ'ין, לגרמניה, הם היו במחנה הפליטים בפרנוואלד, ונפגשנו מספר פעמים.

חיפוש קרובים

מיד עם תחילת הנדידה שלנו בדרכי אירופה, כשחתרנו אל חופי ארץ ישראל יחד עם צעירים רבים אחרים, לפני סיום המלחמה - ניסו הכל לחפש קרובים, חברים, בני עיר וסתם מכרים, שדרכיהם נפרדו בזמן המלחמה. החיפוש התבצע במספר מישורים: ראשית, כל הנפגשים בדרכים שוחחו ביניהם, וניסו לברר אחד אצל השני מאין הוא בא, ואולי פגש בדרכו את פלוני או אלמוני ממקום זה ואחר. בשיחות הללו היו האנשים מנסים לדלות מזיכרונם את הידוע והזכור להם מפגישותיהם עם אנשים בימי המלחמה. דרך אחרת ומקובלת מאוד לאיתור "מבוקשים" הייתה שיטת ה"גרפיטי". מאחר והאנשים היו עוברים בנתיבים כמעט קבועים ושוהים באותן האכסניות, היו רבים מבין העוברים רושמים את שמותיהם, את מקום הימצאם ופרטים אישיים נוספים על גבי הקירות, הדלתות ובכל מקום אפשרי, כדי לְיַדֵּעַ את הבאים אחריהם למקום הזה, על קיומם, בתקווה שיעבור שם מישהו שמעונין לפוגשם. רישום זה היה נפוץ מאוד, ואנשים לא ביררו את המקומות, איפה ועל גבי מה לכתוב, ורשמו את שמותיהם בכל מקום. כך מצאנו, דינה ואני, באחד הביקורים שלנו בקריית הוואתיקן ברומא את שמו של מכר שלנו רשום על הקיר באחד הפרוזדורים שהוליכו אל ה"קאפלה הסיסטינית", שבכנסיית פטרוס, שלא להזכיר את השמות הרבים שמצאנו כתובים על גבי "שער טיטוס" ובמקומות דומים אחרים. בנקודות מעבר מ"סודרות" היו רושמים את מי שעברו שם ומפרסמים את השמות על גבי לוח מודעות, לידיעת כל המעוניינים, והיו שאיתרו בדרך זו קרובים ומכרים.

מאורעות המלחמה גרמו לניתוק הקשרים בין בני משפחה. קרה שקרובים בארצות אחרות השכיחו ומחקו, מהזיכרון את כתובותיהם של הקרובים בארצות אלה, ורק לאחר התאוששות כלשהי, בעת הישיבה הארעית בגרמניה, התעוררו אנשים פרטיים וארגונים לחפש את קרוביהם. לעזרת העניין באו ארגוני ה"לנדסמנשפטים" - יוצאי ארצות, ערים ועיירות - שפעלו בצפון אמריקה ובחלק מארצות אמריקה הדרומית. רשימות שמיות של ניצולים, יוצאי הארצות שהיו תחת הכיבוש הגרמני, התפרסמו בעיתונים היהודיים שהופיעו בארצות שונות. הניצולים נהגו להפנות בקשות לחיפוש קרובים ל"לנדסמנשפטים", ובדרך זו אותרו קרובים ובני עיר.

לחיה, אמה של דינה, היו בארצות הברית אח ואחות שהיגרו לשם לפני שנים רבות, מליטא. עד לפרוץ המלחמה הם קיימו ביניהם קשר מכתבים,

אך מאז המלחמה נותק קשר זה, וגם הכתובות מאמריקה אבדו. שלחנו מכתב לאיגוד יוצאי ליטא בניו יורק, בבקשה לאתר את בני משפחתה של חיה מורביץ' (לבית שַבֶל). האיגוד היהודי של יוצאי ליטא בארצות הברית היה מפרסם את שמות המבקשים והמבוקשים בעיתון האידי שהופיע שם, ובדרך זאת נודע לאלתר שַבֶל, אחיה של חיה, על אחותו חיה ובתה דינה הנמצאות בלנדסברג, בגרמניה. אלתר לא השתהה הרבה והודיע מיד לבתו רוז, שהייתה אז בשירות הכוחות הצבאיים האמריקאיים בגרמניה, לחפש את חיה ובתה וליצור קשר עִמנו במחנה העקורים בלנדסברג.

כשרוז קיבלה את הודעת אביה היא התקשרה טלפונית למשרד האונרר"א, ונציגיו באו אלינו ובישרו לנו שרוז שבל, המשרתת בצבא האמריקאי ביקשה שנגיע למשרדם כדי לשוחח אתה בטלפון. הגענו למשרד אונרר"א, וכעבור זמן קצר נקראנו לטלפון לשוחח עם רוז שדיברה ממתקן צבאי אמריקאי בעיר היידלברג. רוז התקשתה לדבר באידיש, ולנו לא הייתה ידיעה מספקת באנגלית אך בסיכומה של השיחה הביעה את רצונה לבקר אותנו.

רוז עמדה בדיבורה והגיעה אלינו בג'יפ צבאי, שנהג בו חייל אמריקאי שחום־עור. חיה, אמה של דינה הייתה נרגשת יותר מכולם מהפגישה עם בת אחיה, ורוז התרגשה גם היא מאוד בחבקה את דודתה, שהייתה דומה לאביה. לדבריה של רוז לא הייתה כל אפשרות לטעות – חיה היא אחותו של אביה אלתר, ושניהם דומים כשתי טיפות מים.

באותם הימים היה איתור קרוב משפחה אחד הפלאים. גם אם לא הכרת ולא פגשת באיש מעולם, והיו לך רק חילופי מכתבים עם האיש שנמצא בקצהו השני של העולם – זה כבר הספיק לתת לך את ההרגשה של שיוך לבני משפחה חיים – שאנחנו השרידים כל כך רצינו בקיומם.

לאט־לאט נזכרה רוז באידיש שידעה מבית הוריה והתחילה להבין מה שסיפרנו לה, אך חסרו לה מילים בשפה זו כדי לומר לנו כל מה שהרגישה. אולם בסך הכל הייתה הפגישה מוצלחת.

כנראה שרוז התרשמה שאנחנו, קרוביה, שונים מאותו "פליט טיפוסי", כפי שהצטייר ניצול השואה בדמיונם של האנשים "הנורמליים" והיא יכולה אפילו להביא אותנו בקהל חבריה וידידיה האמריקאים, כך שהזמינה אותנו – את דינה ואותי – להתארח אצלה בהיידלברג.

כמו רבים מחיילי ארצות הברית, במנהל המטה הראשי של צבא ארצות הברית שחנה בהיידלברג, התגוררה גם רוז בבית מלון, ולצורכי האירוח שלנו הועמד לרשותה חדר נוסף לסוף שבוע באותו בית מלון. להיידלברג הגענו ברכבת ביום שישי אחרי הצהריים, ורוז חיכתה לנו בתחנה והוסענו

משם למעונה, ולאחר שהתמקמנו בחדר שקיבלנו הלכנו יחד עם רוז לשתות קפה.

מהרגע שבאנו להיידלברג המשכנו לשוחח ולספר; השתדלנו לקלוט ולהבין את סיפוריה ועשינו מאמצים שדברינו יובנו על ידה כהלכה, אך הרגשנו שפרטים מסוימים הולכים לאיבוד בשל מחסום השפות שבינינו.

ההפתעה הגדולה חיכתה לנו למחרת: בשבת בבוקר כשהתכוננו ללכת עם רוז לחדר האוכל של המלון, נשמעה נקישה בדלת ולחדר נכנס בחור במדי צבא, כשחיוך נסוך על פניו, הוא בירך אותנו ב"שבת שלום" והמשיך לדבר אלינו בעברית שוטפת. הבנו שרוז חיפשה דרך להקל על "ההידברות" בינינו, ופתרה זאת באמצעותו של אפרים לווין, לימים אפרים הלוי, אשר חילץ את רוז ואותנו מסבך אי־ההבנות שנוצרו מידי פעם בינינו, בגלל היעדר "שפה משותפת". בעזרת אפרים יכולנו עתה לדבר ולהבין - כל צד את הצד השני - ללא קושי. רוז סיפרה על עצמה ועל בית הוריה בארצות הברית, ודינה סיפרה על עצמה ועל קורות משפחתה לפני, ובעת המלחמה, וגם אני הוספתי משלי - על עצמי ועל הוריה של דינה שהספקתי להכירם בהיותי בגטו קובנה.

אפרים היה בוגר אוניברסיטה, למד בבית המדרש לרבנים בארצות הברית והשתייך לחוג צעירים בעלי זיקה ציונית ודוברי עברית בעיר מגוריו בוסטון. רוז ואפרים עבדו במנהל האמריקאי בגרמניה במחלקות שונות, אך היו להם מקומות מפגש משותפים. רוז הכירה את אפרים וידעה שהוא דובר עברית ולאחר שנוכחה לדעת שגם אנחנו דוברי שפה זו, ביקשה ממנו להיות לה לעזר בפגישה אתנו, והוא ניאות לעשות זאת.

מאותו רגע שנפגשנו עם אפרים, הוא התלווה כל העת לשיחות שלנו עם רוז, ומההיכרות האקראית שלנו צמחה בינינו חברות עמוקה. כחודשיים לאחר פגישתנו הראשונה עם רוז היא השתחררה מהצבא ושבה לארצות הברית, אך הקשר עם אפרים שנשאר במקום, הלך והעמיק; הביקורים ההדדיים תכפו ונהיינו לחברים קרובים מאוד.

כעבור כחצי שנה, הגיע מועד סיום שירותו הצבאי והוא עמד לחזור לארצות הברית. אולם השלטונות הצבאיים האמריקאים הציעו לו להמשיך בתפקידו בסטטוס של אזרח בשירות המנהל הצבאי. אפרים קיבל את ההצעה בתנאי, שיתאפשר לו לנסוע לפני כן הביתה כדי לשאת לאישה את בחירת לבו באמריקה ולחזור עמה לגרמניה. ואכן, אפרים יצא לארצות הברית, התחתן עם רחל ושניהם באו להיידלברג. כמובן, שמיד עם בואם של בני הזוג לגרמניה הוזמנו להכיר את רחל ולחגוג את נישואי רחל ואפרים, ומאותה

בטורְדה, רומניה (יוני 1945). אני, בשורה השנייה מלמטה, שישי מימין.

בטורְדה, רומניה (יוני 1945). אני בפינה הימנית למעלה.

אצל רוז בהיידלברג (1946).
מימין לשמאל: אני, דינה, רוֹז שַבֶל - בת־הדוד של דינה ואפרים לֶוין.

פגישה בלַנדסבֶּרג (1946).
מימין לשמאל: רוֹז שַבֶל, בת אחיה של חיה מוּרביץ, חיה מוּרביץ', דינה ואני.

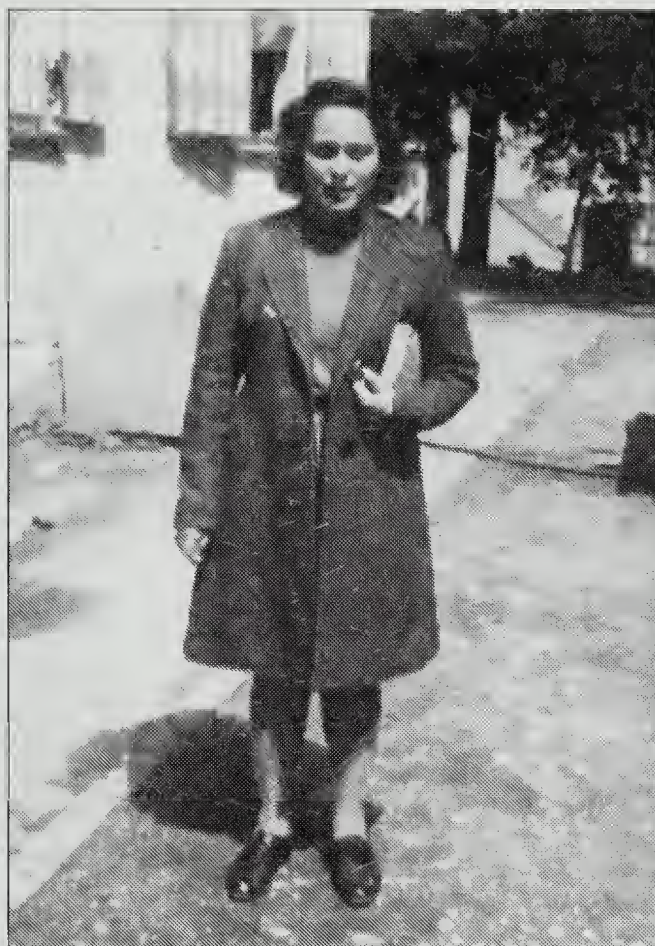
יולי 1945. דינה בלודז'.

יולי 1945. לֶרָה, אני ודינה בלודז'.

נובמבר 1945. דינה ואני בּלַנדסבֶּרג.

1946. דינה, בלַנדסבֶּרג.

1946. רוז שַבֶל, בעת שירותה בגרמניה.

עת נעשינו חברים גם של רחל, אשתו של אפרים.
התמדנו בקשר מכתבים עם רוז והוריה. כתבנו אליהם באידיש והם כתבו לנו באנגלית וכל אחד מצא דרך לפענח את הכתוב. בשלב מסוים הציעה לנו משפחתה של רוז להגר לארצות הברית. הם כתבו לנו שידאגו להסדיר עבורנו את המסמכים הדרושים מבלי שנצטרך לטרוח. דחינו באדיבות את הצעתם - כי רצינו רק לארץ ישראל.
החברות שלנו - של דינה ושלי - עם רחל ואפרים נמשכה, ולאחר שעברנו לאיטליה הם באו לבקרנו ובילינו יחד במשך כמה ימים. בני הזוג לווין תכננו לעלות לארץ ישראל לאחר תום מועד התחייבותו של אפרים לעבוד בגרמניה, אולם כששבו לארצות הברית תכניותיהם השתנו, ושניהם שבו לספסל הלימודים; אפרים התמחה בשפות סלביות ונתמנה לפרופסור באוניברסיטה, ואשתו רחל למדה עד שהוכתרה בתואר ד"ר לפסיכולוגיה קלינית ועבדה במקצוע זה במשך כל זמן שהותם בארצות הברית. רחל, אפרים ושתי בנותיהם עלו ארצה בשנות השבעים והמשיכו לעסוק גם כאן, כל אחד במקצועו.
ב־1948 קיבלנו מכתב מאפרים שחבריהם חנה ודב בן־אבא, המשתייכים לאותו חוג ציוני, עומדים לעלות ארצה. אפרים כתב שמסר להם את כתובתנו במשק יגור, וכשיגיעו ארצה יבואו לבקר אותנו. ואכן, כעבור זמן קצר קיבלנו את פניהם של חנה ודב אצלנו ביגור, וכבר בפגישה הראשונה שלנו נוצרו בינינו יחסי חברות לבביים.
דב גם הוא היה חייל בצבא ארצות הברית בימי המלחמה, ושניהם - חנה ודב - היו בעלי השכלה אקדמאית, ולאחר עלייתם ארצה הם התיישבו בירושלים. חנה קיבלה משרה כמורה בבית ספר תיכון בעיר ודב עבד באופן חלקי כעיתונאי בסוכנות ידיעות אמריקאית והיה גם מורה בבית ספר תיכון. לאחר מכן החל דב לעבוד במערכת האנציקלופדיה העברית, כתב ערכים לאנציקלופדיה, ובהמשך נתמנה למזכיר המערכת.
בעת כתיבת דברים אלה דב ואפרים - נמצאים כבר בעולם האמת, והם נשארו בזיכרוננו כאנשים וכיהודים יפים. עם רחל, חנה ובניהם אנחנו ממשיכים את קשרי הרעות.

חשבון נפש ומעשים

הזמן חולף, עברו שנתיים מאז שהמלחמה הסתיימה, ועדיין לא התחלנו להקים בסיס כלשהו לעתידנו. לכאורה, הכל פתוח בפנינו, אך אין בכך ממש – כי כל עוד לא התיישבנו בארץ ישראל שום דבר אינו קבוע ויציב – והדרך לארץ עדיין חסומה...

המוני היהודים היושבים במחנות הפליטים בגרמניה ובארצות אחרות נועדו להוות לחץ על מצפון העולם. אומות העולם, ובראשן ארצות הברית של אמריקה, אמורות היו להפעיל את השפעתן על בריטניה הגדולה, "בעלת הבית" בארץ ישראל, לפתוח את שערי הארץ בפני הפליטים הללו – ולא כלום!

טיפין־טיפין יוצאים אנשינו לדרך העפלה, "לגנוב גבולות"; למסעות מפרכים, בדרכים פלתלות ומשובשות ברכב וברגל; בהרים ובגיאיות נודדים צעירים, וגם לא כל כך צעירים, כדי להגיע אל אנייה המפליגה לארץ, וגם כשמצליחים לעלות על אניית מעפילים, הרי שהסיכוי לנחות בחוף הארץ קלוש מאוד. אניות הצי המלכותי של בריטניה הגדולה אורבות לספינות המעפילים בכל דרכי הים, המעפילים נשבים, לרוב תוך התנגדות אקטיבית, וגם אם יש קורבנות בנפש, אין זה משנה את המצב. המעפילים נתפסים והם מגורשים מחופי הארץ ומובלים למחנות בקפריסין. שנות חיי אדם מתבזבזות, אין קץ לסבל, אך לא מתייאשים – הכל מחכים לרגע שיקבלו את האות לצאת לדרך. גם אנחנו, דינה ואני, רצינו כבר מזמן לצאת לדרך, להגיע לארץ – והתכוונּנו להצטרף בארץ לקיבוץ. אולם יציאתנו מגרמניה נדחתה יתר על המידה, כי לא יכולנו להסכים לכך שאמה של דינה תעשה את הדרך הקשה של העפלה בעלייה ב׳.

לאחר מאמצים רבים והמתנה ארוכה קרה הדבר: ובקיץ 1947 ניתן לאמא רישיון הגירה רשמי מטעם הממשל הבריטי לעלות ארצה. בסוף יוני 1947 ליוויתי את אמא למחנה הפליטים בברגן־בלזן, באזור שנשלט על ידי הבריטים, משם היא אמורה הייתה לצאת לארץ ישראל. בברגן־בלזן נפגשנו עם חברינו גיטה ואברמצ׳יק טורצ׳ין, שגם הם צורפו לקבוצה זו המפליגה ארצה, כשברשותם "ניירות מפוברקים" – עלייה ד׳ במונחים דאז. כעבור כמה ימי שהייה בברגן־בלזן הם יצאו משם ונסעו לנמל מארסיי בצרפת ומשם הפליגו ארצה. כמובן ששניהם, גיטה ואברמצ׳יק, לקחו על עצמם ברצון את המשימה לעזור לאמא בדרך, ככל שיידרש, ואני חזרתי ללנדסברג אל דינה.

אמא הגיעה לנמל חיפה ב־20 ביולי 1947, משם נשלחה למחנה העולים בפרדס חנה, וכעבור זמן לא רב נתקבלה לקיבוץ יגור. האסֵפה הכללית של הקיבוץ אִשרה את הצטרפותה לקיבוץ בסטטוס של "הורֶה" לחברים, על סמך הצהרתנו - של דינה ושלי - שגם אנחנו הצעירים נתיישב בקיבוץ יגור לאחר שנעלה ארצה, והדבר יצא לפועל רק כעבור עשרה חודשים.
לאחר שאמא עזבה את לנדסברג האצנו בחברי מרכז התנועה בגרמניה שנצורף בהקדם לאחת הקבוצות היוצאות בדרך "הרגילה" לאיטליה, ומשם לארץ, ובתחילת אוגוסט של שנת 1947 עזבנו את לנדסברג ויצאנו לדרך; נתיבי ההעפלה היו אז כמעט קבועים, והמסלול שנקבע לנו עבר דרך גרמניה הדרומית לאוסטריה, ומשם לאיטליה.
למסע עִמנו, הצטרפה גם אביבית רודניק, נערה צעירה מקיבוץ "דרור" בלנדסברג. אביבית הגיעה מהארץ לפני פרוץ המלחמה, יחד עם אמה ואחותה הבכירה, ימימה, לביקור קרובים בליטא ובעודן שם פרצה המלחמה, והן לא הצליחו לצאת בחזרה ארצה, וכך פקד אותן הגורל של כל היהודים בשטחים שנכבשו על ידי הגרמנים. אך למזלן, ניצלו שלושתן ושרדו בחיים. אמן של השתיים, מרת רודניק, ישבה בלנדסברג עד שיצאה והפליגה ארצה עם הבת הבכירה, ומשלושתן רק אביבית עדיין נותרה במקום. לפני שגברת רודניק, אמה של אביבית, יצאה את לנדסברג בדרך לארץ היא ביקשה מאתנו שבעוזבנו את לנדסברג בדרך לעלייה נקח עִמנו את בתה אביבית, והבטחנו לה שנעשה כן. כעת, כשהגיע מועד יציאתנו לעלייה מילאנו את בקשתה.
עזבנו את לנדסברג, והגענו לנקודת הריכוז של המעפילים בדרום גרמניה, בסמוך לגבול האוסטרי. בלילה עברנו את הגבול בהסתר ברגל, והגענו לעיירה זַלפֶלדן שבאוסטריה. בזלפלדן שהינו כיומיים והמשכנו בדרכנו דרומה לכיוון איטליה, אולם כדי להגיע לאיטליה היה עלינו לחצות ברגל את הגבול בין אוסטריה לאיטליה העובר בהרי האלפים. היה עלינו להגיע ברגל אל פסגות האלפים, ולאחר מכן לרדת בצדו השני של ההר - שם איטליה - וזאת מלאכה לא קלה.
לפנות בוקר יצאנו לדרכנו זו, רגלית, כשבחוץ עדיין שרר החושך. שלושה מדריכים ליוו אותנו בשבילי ההר שהיו מוכרים להם היטב, וכשהשחר הפציע נמצאנו במעלה ההר ששיפועו היה מתון. ככל שהאיר היום התגלה בפניי, ביתר בהירות, נוף מרהיב עין - הכל ירוק - עצים שיחים ושטחים גדולים מכוסים בעשב רענן הנוצץ מאגלי הטל שירד על הכל במשך הלילה, ומסביב היה הכל שקט. לא נפגשנו בדרכנו באנשים ובשטח גם לא נראו חיות כלשהן, רק ציפורים מכל המינים היו מידי פעם מופיעות ביעף מעל לראשינו.

דינה התקשתה ללכת, וכדי להקל עליה בהליכה לקחתי ממנה את התרמיל עם מעט הבגדים וקצת המזון שהיו בו, שהיא נשאה על גבה. כל זה לא היה כבד במשקל, אבל גם המשא הקטן הזה הכביד עליה, וגם עתה היה זה מאמץ גדול עבורה להתגבר על קשיי ההליכה. המדריכים כיוונו את קצב ההליכה של האנשים כך, שלא יהיו מפגרים ולכן עצרו מידי פעם את הצועדים בראש, עד שאחרוני ההולכים הדביקו את הקבוצה.

לפני שיצאנו לדרך צויד כל אחד מההולכים במזון שאמור היה להספיק לכל הזמן שנימצא בדרכי הרי האלפים. במים לא היה צורך להצטייד, כי לאורך כל הדרך, היו פלגי מים צלולים וקרים שמהם שתינו. דרכנו בהרי האלפים ארכה שתי יממות ומחצית היממה; לילה אחד לנו בכעין אכסניה, בשטח מישורי, מסביב לבקתת עץ שהיא בעצמה נבלעה בתוך גוש עצים עבותים שאמיריהם התאחדו ויצרו "גג" מעל לראשי הנחים מתחתם.

בהמשך נעשה ההר תלול יותר ויותר וההליכה הייתה יותר יותר קשה. קצב ההליכה הואט ונאלצנו לעשות הפסקות תכופות כדי לאגור כוח ולהמשיך בדרכנו. כשהגענו לפסגות ההר היה השטח מכוסה שלג וקרח – למרות שהיה אז אמצע הקיץ. אני לא התקשיתי בהליכה, אך לדינה זה עלה בקושי רב, והיא נזקקה לתמיכה. לאחר מנוחה קצרה בפסגת ההר נפרדו מאתנו מורי־הדרך והורו לנו את השבילים שנלך בהם, שיובילו אותנו אל שטח מישורי שבתחתית ההר ושם ימתינו לנו מורי־הדרך של הצד האיטלקי.

התחלנו לרדת מההר, הלילה היה חשוך והמורדות היו תלולים מאוד; צריך היה להפעיל את כל היכולות, כדי לשמור על שיווי־המשקל. לא אחד ולא פעם, מעדו בעת הירידה מההר, אך תמיד נמצא מישהו בסביבה שעזר לנופלים לקום ולהמשיך.

להפתעתי הרבה נמשכה הירידה מההר שעות רבות, מעבר לזמן ששיערתי. כשנסתיימה הגענו לשטח מישורי, שם מצאנו משאיות שעמדו והמתינו כדי להסיע אותנו משם. לפי הוראות, פעילי ארגון העפלה שבמקום, עלינו למשאיות המחופות בברזנטים מכל צדדיהן, ולאחר שעלינו לרכב וזזנו מהמקום הורד למטה גם הברזנט שמעל הדופן האחורית של המכונית, ואנחנו נצטווינו להיות בשקט.

את הדרך לא ראיתי, אך הרגשתי טִלטולים עזים, לפיכך הסקתי שאנחנו נעים בדרך משובשת שרבות בה המהמורות. לאחר שעברנו כברת דרך די ארוכה הרגשתי שעלינו על כביש, כי הנסיעה הפכה להיות חלקה והטלטולים פסקו, כמעט לגמרי. אולם הנסיעה בכביש לא ארכה זמן רב והמשאיות עצרו. כשירדנו מהמשאיות החל להפציע השחר ומצאתי את עצמי, יחד עם

כל האחרים במסע שלנו, על הכביש לפני גשר.
המשאיות עזבו את המקום, ואחד הפעילים שבא לקבל את פנינו, הודיע לנו שלעת עתה עלינו לרדת אל מתחת לגשר ולהמתין עד שיגיע ה"פּוּלמַן" – אוטובוס גדול, שייקח אותנו למִילַנוֹ. לדבריו, נצטרך לחכות כשעתיים, ועד אז אין לצאת ממקום המסתור שלנו. הבחור נעלם כלעומת שהופיע, ואנחנו התמקמנו מתחת לגשר וחיכינו, הזמן זחל לאטו. עברו שעתיים והגיע מועד בואו של ה"פּוּלמַן", כפי שהובטח לנו, אך דבר לא קרה. חלפה עוד שעה ועוד שעה, והאוטובוס אינו מופיע. עם כל רגע נוסף שחלף גברה בנו הדריכות, האנשים התמרמרו, רגזו, ולא היה מי שיכול לומר מה לעשות.

"קבלת פנים"

השמש עלתה במלואה וחום עז העיק. הצמא הציק לנו אך מים לשתייה אין. בסמוך למקום שהייתנו, השתרע שדה – מקשת־אבטיחים, ובודדים הסתננו מידי פעם לשדה זה וחזרו עם השלל – אבטיח. גם אני עשיתי כך, אך האבטיח לכל היותר הרטיב את השפתיים ואת החֵך, והצמא המשיך להציק, בעוד "המושיע" – האוטובוס שלנו – לא מגיע. וכך שהינו שם, מתחת לגשר, ללא מעש כשהזמן נמשך ונמשך. יום זה היה ארוך מאוד.
לפנות ערב שב אותו בחור, שבפקודתו נכנסנו לשבת מתחת לגשר, ובפיו התנצלות קלושה: "לאוטובוס קרתה תקלה, ולא נמצא אחר במקומו." לדבריו, לא הייתה כל אפשרות להוציא אותנו מהמקום במשך כל היום. למרות הכעס שהצטבר לא הרבינו בטענות, והמשאלה היחידה שלנו הייתה להתקדם, לצאת מכאן. הבחור הסביר לנו שבמצב זה יש רק ברירה אחת: להגיע לתחנת הרכבת הקרובה ולהמשיך את דרכנו למילנו ברכבת. הוא נתן לכל אחד מאתנו כסף איטלקי לקניית כרטיס נסיעה ברכבת, והוסיף שלאחר שנבוא למילנו עלינו להגיע לכתובת הידועה – וְיה־אוּנִיוֹנֶה 5, ושם כבר יורו לנו מה לעשות. כך חתם את דבריו ונעלם.
שמחנו שנמצא פתרון לבעיה ויצאנו ברגל בקבוצות קטנות, כדי לא לעורר תשומת לב מיותרת אצל התושבים, אל תחנת הרכבת, שהייתה במרחק לא רב. בתחנה קנינו כרטיסים ועלינו לרכבת היוצאת למילנו.
הפעילים המקומיים היו מאוד בטוחים, כנראה, בעצמם עקב ההצלחות שנחלו עד עתה בשילוח האנשים מאזור זה – "מעבר הבְּרֶנֶר הבלתי ליגלי" הסמוך לגבול האוסטרי – למילנו, ולא מצאו לנכון לתדרך אותנו איך לנהוג

כשנבוא בקהל של איטלקים. להושיט כסף לקופאי ולומר "מילנו", זה דבר פשוט מאוד, אך להיות מודע לכללי ההתנהגות המקומיים, זה דבר שונה לגמרי – איך לא לבלוט כזר, חריג, בתוך האוכלוסייה המקומית, על כגון דא לא נאמר לנו דבר.

עלינו לרכבת, ובפנים היה צפוף מרוב נוסעים, ואנשינו התפזרו בין כל הקרונות. מקומות הישיבה היו תפוסים כולם, גם במעברים עמדו הנוסעים דחוסים מאוד; נורות חשמל בעלות עוצמה האירו את הקרון, ובתוך כל זה פשטו אנשי משטרת הגבולות האיטלקים לקרון שלנו, סקרו את הנוכחים וחיפשו מסתננים, מי שהגיע לאיטליה באופן בלתי חוקי, כמונו. עמדתי במעבר, באמצע הקרון, עייף מכל מה שעבר עליי בימים האחרונים, ובמיוחד ביממה האחרונה. שני השוטרים פנו אליי באיטלקית. כמובן, שלא ידעתי לענות להם והם לקחו אותי לפינה מבודדת בקרון, שם מצאתי כבר כמה מאנשינו, שגם הם נחשפו על ידי השוטרים כזרים והופקד עליהם משמר. צורפתי לקבוצה זו, מבלי לדעת מה מצפה לי בהמשך, באין לי יכולת להידבר עמם. דינה ואביבית ראו שאני מובל על ידי השוטרים, הלכו מאחוריי וכך נפלו גם הן לאותה מלכודת.

בסך הכל נאסרנו שבעה: חמישה גברים – ואני בתוכם – וגם דינה ואביבית. בתחנת הרכבת הבאה הורידו אותנו מהרכבת והובאנו למשרד התחנה, כששני שוטרים חמושים שומרים עלינו. כעבור כרבע שעה הגיע לתחנה רכב משטרתי ובו שוטרים לבושי אזרחית ונלקחנו לחקירה, למשטרה העירונית.

מכיוון שלא ידענו איטלקית ניסה החוקר בגרמנית רצוצה שהייתה בפיו, להוציא מאתנו הודאה שהגענו לאיטליה מגרמניה בדרך לא חוקית, דרך "מעבר הבְּרֶנֶר". אולם אנחנו, מבלי להידבר בינינו, טענו שדבר זה אינו נכון וכי אנחנו שוהים באיטליה זה מזמן ואפשר לשאול עלינו במרכז הפליטים היהודי במילנו. בדרך זו רצינו להעביר הודעה ל"מרכז לגולה" בוִיה־אוּניוֹנֶה 5 שבמילנו, שאנחנו אסורים במשטרה. ברוב תמימותי חשבתי שהמשטרה האיטלקית תפנה לכתובת שמסרנו כדי לברר את זהותנו, וכשדבר מאסרנו ייוודע יבואו מיד לחלצנו; ואף מסרתי, כמו האחרים, את שמי הנכון מתוך ביטחון שיימצא מישהו שמכיר אותי ואת החבר'ה, שנאסרו יחד עמי, וכשרשימת השמות שלנו תגיע לויה אוניונה 5, החברים יפעלו ויוציאו אותנו לחופשי. אולם "תחבולה" זו לא הצליחה. בדיעבד הסתבר שהאיטלקים לא פנו כלל, ולא ניסו לברר דבר בכתובת שמסרתי להם.

האחרים, שעברנו אתם את הגבול לאיטליה עלו לרכבת עִמנו והמשיכו

בנסיעתם למילנו. היינו בטוחים שמישהו מהם יודיע על מאסרנו, אך טעינו. לא היה אפילו אחד מהם שהרגיש בחסרוננו, והם כלל לא ידעו שנאסרנו והורדנו בכוח מהרכבת.

זו הייתה הפעם היחידה בכל "הקריירה" שלי "בגניבת גבולות" שנעצרתי. עד למקרה זה עברתי כבר גבולות רבים בין ארצות, אם בניירות מזויפים או בהסתר בחשכת הלילה; החל ממעבר הגבול מברית המועצות לליטא, בדצמבר 1939. לאחר מכן, באפריל 1945 מליטא ומברית המועצות לפולין, מפולין לצ'כיה, מצ'כיה להונגריה ובהמשך - לרומניה. ושוב - מרומניה להונגריה ולפולין, דרך צ'כיה, ועוד מפולין דרך צ'כיה לגרמניה, ובמסע זה - מגרמניה לאוסטריה ולאיטליה. לפי מניין זה - שלושה עשר גבולות. ורק בזה, האחרון, במעבר הגבול לאיטליה נתפסתי על ידי המשטרה והואשמתי במעבר הגבול באופן בלתי חוקי.

בחצות הלילה הועברנו מהמשטרה לכלא בעיר טרֶנטוֹ, שבצפון איטליה. "קיבלו" אותי במשרד בית הסוהר, וכמקובל במקום כזה, נלקחו ממני כל החפצים שהיו עמי ונשארתי רק בבגדים שלבשתי. לוח שנה עברי שנמצא בכיסי עורר אצל ראש הסוהרים חשדות שהפנקס מכיל כתב־סתר - קודים, להעברת שידורי רדיו, ונחקרתי על כך ארוכות. הייתי לבוש מעיל בצבע תכלת, הדומה לזה שלבשו אנשי חיל האוויר האמריקאי, והיה לי גם פנס צבאי אמריקאי, עם מנגנון לאיתות, ופריטים אלה הגבירו את החשד שאני מרגל, או לפחות ראש כנופיה מסוכנת. מכיוון שכך, הכתירו אותי הסוהרים כ"ראש הקבוצה". לאחר שכל רכושי נלקח ממני, הוכנסתי עם ארבעת חבריי לתא־מאסר. החדר היה גדול באופן יחסי, והיו בו כעשרה אסירים. כמובן, שבתא לא היו מיטות ואפילו לא מזרנים לשינה, לא ספסל, לא שולחן ולא כיסא. דלת התא נטרקה מבחוץ, ואנחנו בעולם שונה מזה שהיינו רגילים - כלואים ללא יכולת לבוא במגע עם אנשים שמחוץ לתא האסירים. דינה ואביבית "שוכנו" באגף הנשים של בית הסוהר, והוכנסו לתא שהיה מאוכלס בהרבה נשים.

בבוקר יום המחרת "עשינו הכרה" עם שכנינו בתא; כל האסירים היו שפוטים לתקופות מאסר שונות בגין עבירות מרמה, זיוף, מיני הונאה וגניבה. הם לא הבינו בדיוק את הסיבה שבגללה נאסרנו, וגם לא ניסו להתעמק בדבר. היו עסוקים בשלהם - העבירו את הזמן במשחקים, בשינה ובשיחות ביניהם, שאנחנו לא הבנו מילה מהן. בין האסירים הללו היה אחד, תושב האזור הצפוני של איטליה, ממוצא אוסטרי. הוא דיבר גרמנית ודרכו הצלחנו לתקשר מעט עם האסירים האחרים. האסירים לא היו אלימים וכלל לא ניסו להכחיש

את מעשיהם שבגללם נשפטו ונשלל מהם החופש, כאילו הייתה זו דרך־חיים נורמלית. אנחנו "נקלטנו" ביניהם, אבל נשארנו ייחודיים – לא השתלבנו בחוגם מפני שלא היו בינינו בעלי עבר פלילי. לשאלותיהם על סיבת המאסר שלנו ענינו, שנעצרנו בטעות, וכי הדבר יתברר בהקדם, ובקרוב נצא לחופשי. אולם המציאות הייתה אחרת – עברו ימים ולא הייתה תזוזה; לא חוקרים אותנו, לא שופטים אותנו, כלום. דבר לא קורה. רק יושבים סגורים. כך גם דינה ואביבית, אלא שדינה לא שקטה והחלה לפעול לפי יכולתה בתוך בית הסוהר, למען שחרורנו. בשבוע השני להיותנו כלואים התחלפה הסוהרת באגף הנשים ובמקום הסוהרת חמורת הסבר שהייתה, באה אנה־מריה, סוהרת חייכנית ומסבירה פנים. כשאנה־מריה נכנסה למשמרתה היא עשתה הכרה עם האסירות החדשות – דינה ואביבית – והיא הבחינה מיד שהן אינן מסוג הנשים הנאסרות ומובאות לכלא זה, כרגיל. מכיוון שהיא ידעה לדבר גרמנית לא־היה לה קשה להידבר עם דינה, שהשפה הגרמנית הייתה שגורה בפיה, וכך נודע לאנה־מריה מי אנחנו. אנה מריה הייתה בימי המלחמה פרטיזנית שלחמה בנאצים ובפשיסטים, ונוסף להיותה אדם בעל רגש אנושי היא הזדהתה עִם השקפת עולמנו.

באגף הנשים של בית הסוהר היו כלואות נשים בגין עבירות מוסר, גניבות ומעשי מרמה, עבירות שנחשבו לא חמורות. אבל הייתה שם גם אישה אחת שהואשמה ברצח בעלה. אישה זו ישבה בכלא עם תינוקה הרך, ומחמת מצבה וצורכיה המיוחדים נהנתה מהפריבילגיה שילדיה האחרים, אלה שנותרו בביתה, יכלו לבקר אותה לעתים קרובות בתוך כותלי בית הסוהר.

לאחר שדינה עשתה הכרה עם הסוהרת אנה־מריה, וזו גילתה כלפיה סימפטיה, היא ביקשה מהסוהרת שתוציא אותה ואת אביבית מהתא המשותף ותעביר אותן לתא נפרד, ואנה־מריה הבטיחה לה להשיג את הסכמתו של מנהל הכלא. לאנה־מריה היו קשרים אינטימיים עם מנהל בית הסוהר ולפי המלצתה, הועברו דינה ואביבית לתא נפרד. בהמשך למעשה זה, ביקשה דינה לסלק את המזרונים מתאה, משום ששרצו פשפשים. גם בקשה זו נענתה בחיוב. הבקשות של דינה נראו תמוהות בעיני אנה־מריה, וכל שכן בעיני מנהל הכלא, כי בדרך כלל נטו האסירות להימצא בחברותא, כדי להתבדר ולהפיג את השעמום וכמובן, כדי שלא לישון על הרצפה הקשה. בערב, לאחר שעת כיבוי האורות, הרשתה לעצמה אנה־מריה להזמין את דינה לחדרה לשיחה. דינה רצתה למצוא דרך להעביר הודעה למרכז במילנו על מצבנו, וביקשה לשם כך את עזרתה של אנה־מריה. אנה־מריה סיפרה לה, שבטרנטו ישנו יהודי מקומי שבא לעתים לבית הסוהר לראות האם

ישנם אסירים יהודים, ובפרט מי שנתפסו במעבר הגבול באופן בלתי ליגלי, ומוצא דרכים לשחרר אותם. אך לאחרונה הוא לא נראה, אולם הסוהרת הבטיחה לדינה שאחרי סיום משמרתה תחפש את היהודי הזה ותספר לו על מצוקתנו.

משמרת־עבודה של אנה־מריה הייתה בת שבוע. היא הייתה בין כותלי הכלא – יומם ולילה, ורק בתום המשמרת המלאה הייתה עוזבת את בית הסוהר לחופשה של שבוע, וחוזרת שוב לעבודה. דינה תלתה תקווה בשליחות שאנה־מריה לקחה על עצמה וניסתה בדרך כלשהי להעביר אליי את הידיעה, ולכן גם ביקשה, בהתאם לזכות הניתנת לבני זוג נשואים בבית הסוהר להיפגש אתי. לאחר שבקשתה של דינה הגיעה למנהל בית הסוהר, הוא נענה לה ואִפשר לנו להיפגש במשרד בית הסוהר בנוכחות שומרים. הייתי מזוקן, מפני שמאז שנכלאתי לא התגלחתי, תמיד הייתי רזה והפעם נראיתי בעיניה של דינה ירוד מאוד מבחינה גופנית, היא הייתה מודאגת, וביקשה ממני לשמור על עצמי. הבטחתי.

חיכינו לאותו האיש שיבוא לבקרנו, אך לשווא, ורק לאחר שובה של אנה־מריה מחופשתה נודע לדינה שאנה־מריה חיפשה ומצאה את היהודי, אבל הוא סירב לראות אותנו בגלל המקרה הבא: לאחר מצוות "התרת אסירים" האחרונה שמילא, כשהצליח לשחרר שני יהודים מבית הסוהר הזה, הוא הביאם אליו הביתה, האכילם והלין אותם אצלו. אלא כששני הברנשים נשארו לזמן קצר בביתו לבדם, הם "גמלו" לו בכך שגנבו מביתו כל דבר ערך שהיה שם ונעלמו. לאחר דבר כזה, אמרה אנה־מריה, נשבע לא להתעניין עוד באסירים ולא לפעול למען שחרורם. "כל מה שסיפרתי אודותכם, לא השפיעו על האיש," אמרה אנה־מריה.

דינה הצליחה להודיע לי, בעזרת פתק שהטמינה בתוך אחת הלחמניות שהיא שלחה לי, שפעולתה לא הצליחה לעת עתה, אבל היא תנסה בשנית. היינו כבר כשלושה שבועות בכלא, לא נחקרנו, לא ידענו מה יהיה בהמשך והחלטנו לפתוח בשביתת רעב – בתא הגברים. דבר השביתה הגיע לאוזניו של מנהל בית הכלא ומפיו גם לאנה־מריה שגילתה את הדבר לדינה. דינה הייתה מודאגת מאוד והעבירה לי פתק נוסף ובו ביקשה שנפסיק את שביתת הרעב וכן סיפרה על כך שהיא ממשיכה לפעול לשחרורנו.

היא החליטה לכתוב לאותו איש מכתב וביקשה ממנו רק זאת: שיבוא לפגוש אותה. אלא שפתק זה אמור היה לחכות עד לצאת "הדואר" שלה עם אנה־מריה, כשזו תצא לחופשתה הבאה, ולתשובת האיש יהיה צורך להמתין שבוע נוסף. לכן העלתה דינה רעיון חדש, להעביר את המכתב, באמצעות

אחד מבניה של האישה שהייתה כלואה בגין רצח בעלה שבא לבקרה. אנה־מריה הסכימה, ואף שכנעה את הנער למסור את מכתבה של דינה – שנכתב בגרמנית – לאיש.

האיש שלנו התרשם לטובה ממכתבה של דינה, והחליט לבוא לבית הסוהר ולשוחח אִתה. היא נקראה למשרד הכלא, ושם התקיימה השיחה בין השניים. בתום השיחה הפקיד האיש לזכותנו סכום כסף במשרד כדי שנוכל לקנות בקנטינה של הכלא דברים שניתן להשיג שם, ובנוסף לכך יצא העירה וחזר עמוס בחבילות ובהן סבון, סיגריות וממתקים עבור כולנו. והעיקר – הוא לקח על עצמו לנסוע למילנו למשרדי הגו'ינט לטפל בשחרורנו מהכלא, כפי שנודע לי בהמשך. אחר כך הופיעו סוהרי הכלא בתא שלנו והביאו לנו את המתנות שמסר עבורנו האיש והבנתי שחל מפנה לטובה והפסקנו את שביתת הרעב.

האיש, הגואל שלנו, הבטיח וקיים: הוא נסע למילנו לג'וינט ומסר מה שקרה לנו. כפי שהוא סיפר אחר כך, האנשים במשרד הג'וינט לא התייחסו בכובד ראש למצוקתנו, והניחו שמי שנתפס ונכלא הִנו מבריח סחורות, ספקולנט. אם אמנם היינו בקבוצה של מעפילים, כיצד זה הפקירה אותנו הקבוצה ועזבה אותנו לנפשנו?! האיש שלנו הסביר להם שלאחר שפגש את דינה הוא משוכנע שאיננו מבריחים ושנפלנו בידי אנשי משמר הגבול בגלל שיבושים שחלו עם הגעתנו לאיטליה. הוא לא מש ממשרד הג'וינט עד שאנשי הארגון הבטיחו לו שיטפלו בנו.

כעבור יומיים הגיעו לבית הסוהר אנשי הג'וינט לברר מי אנחנו, ולאחר שהם נפגשו עִמנו ונוכחו לדעת שבפניהם צעירים חלוצים, כפי שהיינו באמת, הם החלו בהליך השחרור מבית הסוהר, שנמשך יומיים נוספים. בינתיים הביאו לנו שפע של פרי ומזון אחר, סיגריות וממתקים והשאירו עבורנו במשרד בית הסוהר כסף, למקרה שנרצה לקנות משהו לפני שחרורנו המלא. חילקנו לאסירים שהיו עִמנו בתא מהמצרכים שהביאו לנו אנשי הג'וינט, וגם להם הייתה חגיגה.

מצב רוחנו השתפר, אך עדיין היינו בציפייה לרגע שנצא מבית הסוהר, לשחרור הממשי. ואכן, למחרת יום ביקורם של אנשי הג'וינט, נצטווינו לבוא למשרד מנהל הכלא. במעמד זה הוחזרו לכל אחד ואחד מאתנו החפצים שנלקחו ממנו בעת "שנקלטנו" בבית הסוהר. היות ולא היו לי חפצים רבים זכרתי כל פריט ופריט, ועכשו החזירו לי הכל, פרט לפנס הצבאי האמריקאי שקיבלתי מידי אפרים לווין. דרשתי שיחזירו לי את הפנס שהם "שכחו" לתת לי, ומנהל הכלא אמר שאת הפנס לא יחזיר לי כי "באיטליה כל המקומות

מוארים דים ואין צורך בפנס". לא היה טעם להתווכח בעניין זה, כי במילא לא הייתי משיג את הפנס.

לאחר שעברנו את ההליך הפורמלי של השחרור הלכנו עם האיש למסעדה ונתכבדנו בארוחת בוקר. הוא היה מאושר לא פחות מאתנו. לאחר זאת ליווה אותנו לתחנת הרכבת ומשם נסענו למילנו. מרוב התרגשות שאחזה בי אז, לא נחרת בזיכרוני שמו של האיש הטוב הזה, וחבל.

דינה ואני הגענו לויה אוניונה 5 במילנו בערב יום הכיפורים, ביום שלישי ה־23 בספטמבר 1947, בשעות המאוחרות של הצהריים כשאנו עייפים ורצוצים. משרדי המרכז שהיו אמורים לקבל אותנו ולהנחות אותנו להמשך הדרך היו סגורים, ואנשים רבים התגודדו בחצר המשרד, שהייתה מרוצפת באבנים גסות. במבנה שעמד בחצר היו מספר חדרים לאכסון הבאים לזמן קצר, עד שיצאו משם למקומות אחרים, אולם אלה היו תפוסים על ידי אנשים שהקדימו אותנו. השירותים היו מלוכלכים ומוזנחים, ולא היה אל מי לפנות כדי לברר מה עלינו לעשות. רק עם בואנו למקום הזה, הסתבר לנו שנצטרך להישאר שם בתנאים האלה עד ליום שלאחרי יום הכיפורים. ביום חמישי יש סיכוי שהמשרד ייפתח ואז נוכל לברר מה לעשות בהמשך. בתוך החצר מצאתי מיטת ברזל עזובה, ללא מזרן "ואימצתי" אותה לעצמי. העייפות, המתח הכריעו אותנו, ונרדמנו שנינו על מיטת הברזל הצרה ללא תלונות – זה מה שהיה בנמצא...

ביום חמישי, למחרת יום הכיפורים, נפתחו המשרדים והתייצבנו אצל האנשים המטפלים בבאים. לאחר שסיפרנו מי אנחנו, ומה שקרה לנו בדרך לכאן, הפנו אותנו לאיש המטפל בחברי תנועת "דרור" והוא הסדיר לנו נסיעה לנוֹנַנטוֹלָה, מקום שבו התרכזו אנשי התנועה שלנו שהיו בהמתנה לעלייה ארצה. גם אנחנו היינו בסטטוס זה, אך עקב כל מה שעבר עלינו הוכרזנו כמי שזקוקים לתקופת הבראה, לפני שנמשיך בדרך; שלושה שבועות נישאר במקום זה למנוחה, פטורים מכל דאגה, כשמפטמים אותנו באוכל בריא שיחזיר לנו את כוחותינו שתשו.

כבר בתקופת "ההבראה" הציעו לנו אנשי מרכז התנועה במקום, שנישאר לפעילות בתנועה באיטליה, אבל סירבנו, כי רצינו לנסוע לארץ ישראל ולהתחיל סוף סוף בחיים נורמליים.

נרתמנו לפעילות התנועה באיטליה, בסורִיאנוֹ

אחרי התלאות שפקדו אותנו במעבר ה"בְּרֶנֶר" באלפים, מאוסטריה לאיטליה שאודותיהן סיפרתי לעיל, גבר רצוננו לסיים את חיי הנדודים ולעלות ארצה, ובהקדם, ואפילו לא נתנו את דעתנו על ההזדמנות שנקרתה בדרכנו – לראות את הארץ היפה, את איטליה על אוצרות האמנות שלה, מעשי ידיהם של אמנים מפורסמים בציור, פיסול וארכיטקטורה; מוזיאונים ומקומות היסטוריים מפורסמים. וכי יכולנו לדמיין לעצמנו בעבר שנבקר אי־פעם באיטליה?! אף על פי כן, לא היה בדעתנו להתעכב שם. בעינינו הייתה איטליה תחנה נוספת קצרת־מועד בדרכנו, לארץ הנכספת. יתר על כן, ידענו שמי שמפליג לחופי הארץ עלול להיתפס על ידי האנגלים ובמקרה הטוב להישלח לקפריסין, שמשם יוצאים ארצה לפי מכסת הסרטיפיקטים. וגם זאת לא הרתיע אותנו מלבקש מהחברים הפעילים במקום לשלח אותנו לארץ.

מי שהצליחה "לקרר" אותנו מהלהיטות לצאת מיד לדרך הייתה רות הֶקטין. היא הייתה חברה בקיבוץ עין־חרוד, ובאותה עת שליחה מטעם "הקיבוץ המאוחד" באיטליה, ופעלה שם בתנועת "דרור", תנועת נוער שזיקתה ל"קיבוץ המאוחד" בארץ.

בכל הזמנים היה מחסור בפעילים לתנועות הנוער החלוציות בעלי רקע תנועתי וידע בעברית. שנינו, דינה ואני, היינו חניכי תנועות נוער: דינה הייתה חניכת "השומר הצעיר" לפני המלחמה. היא גם סיימה גימנסיה עברית בעיר הולדתה קובנה, ואני הייתי חניך "החלוץ הצעיר" ובשנת 1939 הגעתי ל"ריכוז החלוצי" בווילנה ומשם יצאתי עם קבוצת חלוצים להכשרה בעיר טַבְּרִיג. עברית ידעתי מלימודיי בשנות הנעורים בבית הספר ובישיבה ומההשתלמות בהכשרה.

לדינה ולי, לא הייתה נטייה לעסוק – כפי שהוצע לנו פעמים רבות – בהדרכה של בני נוער שאורגנו במסגרות "הקיבוצים". גם כאן, באיטליה כשרות הֶקטין ניסתה לגייס אותנו להיות מדריכים בקיבוץ של "דרור", דחינו את הצעתה. לא רצינו להתעכב באיטליה וגם לא רצינו להיות מדריכים. אך היא הצליחה לשכנע אותנו לשקול את הצעתה מחדש והסבירה שאם נפליג ארצה, אין כל ספק שניתפס על ידי המשמרות האנגלים המפטרלים בחופי הארץ והסיכוי הוא – קפריסין וכל מה שמתלווה לכך. לעומת זאת אם נישאר לפעילות בתנועה באיטליה למשך כשנה היא מבטיחה לנו שנעלה ארצה ב"עלייה ד'". משמעות "עלייה ד'" הייתה קבלת פספורט מזויף, לרוב "פלשתיני א"י", למעשה דרכון אמיתי שתמונת בעל הדרכון הוסרה ובמקומה

הודבקה תמונת העולה.
שקלנו בכובד ראש את הצעתה והסתבר לנו שיש בה היגיון; איטליה כמו קפריסין, שתיהן אינן ארץ ישראל, ומשמעות הבחירה, להישאר לעת עתה באיטליה תוך הבטחה שנעשה את דרכנו לארץ בדרך יותר קלה, שעשויה לחסוך סבל, על כן הסכמנו לקבל על עצמנו את הפעילות בתנועה. כתבנו לאמה של דינה שהייתה כבר בארץ, על החלטתנו ולמרות הגעגועים השלמנו עם הרעיון שהעלייה ארצה – נדחית.
רות הקטין הייתה מרוצה, ואנחנו עשינו הכרה עם שליחי הארץ חברי "הקיבוץ המאוחד", שפעלו אז באיטליה: צבי שאר – חבר קיבוץ יגור; הניה בר מקיבוץ שדות־ים קיסריה וישראל אבינרי, חבר קיבוץ מנרה. כמו כן, הכרתי את חברי המרכז ואת הפעילים בתנועת "דרור". יצאנו לעבודה לסוֹרַיאנוֹ־נֶל צִ'ימִינוֹ, עיירה הסמוכה לרומא.
זמן קצר לפני כן יצאה מסוריאנו קבוצה של בני נוער – "קיבוץ דרור", שאכסנייתו הייתה בבית שכונה "וילה פאנטי" – להעפיל ארצה. באנו לשם, כדי לקבל את פניהם של חברי "קיבוץ" אחר, שאמור היה להגיע לשם בִמקומם, לקלוט אותם ולהיות מדריכיהם עד למועד עלייתם לארץ. לאחר כשבוע הגיעה למקום קבוצת־נוער וזו נמסרה להדרכתנו, בשותפות עם מדריך נוסף שבא עם הקבוצה מגרמניה ועִמו גם בני משפחתו.
מדריך זה היה מבוגר מאתנו, מ"פועלי ציון שמאל", ולאחר זמן קצר מאוד התגלו בינינו חילוקי דעות על רקע דרכי ההדרכה. הוא אימץ לעצמו גישה פאטריארכלית מוחלטת, דגל במסגרת נוקשה ותלותית של הצעירים וניסה להכתיב להם מה ואיך לעשות כל דבר, ואילו אני סברתי שיש לאפשר לחניכים יוזמה עצמית עם פיקוח והכוונה. הצעתי לדוגמא, שהחניכים יבחרו בעצמם את חבריהם לוועדות הפעולה בשטחים השונים, כפי שהיה נהוג בהכשרה אך שותפי ניסה בכל כוחו להשליט את שיטתו. השיחות והניסיונות שנעשו על ידי השליחים מהארץ לשכנע אותו שיוותר לא נשאו פרי והאווירה הייתה מתוחה. אינני יודע איך היה העניין מסתיים אלמלא "הגאולה" שבאה ממקום לא צפוי... תנועת "דרור" החליטה לקיים את הסמינר העולמי השני שלה באיטליה, והמקום שנבחר לצורך זה היה "וילה פאנטי" בסוריאנו. עקב זאת הוציאו את "הקיבוץ" שהיה במקום, ו"שותפי" נשלח ללוותם, המקום נתפנה כדי קלוט את חניכי הסמינר העולמי השני של "דרור". לנו, לדינה ולי, הציע מרכז התנועה להישאר במקום ולקלוט את באי הסמינר ולהשתלב בהדרכת הסמינריסטים. נרתמתי מיד למשימה ובמשך כמה שבועות הייתי עסוק בעניינים הארגוניים של המקום; הכנת

הבית ויצירת תשתית שתבטיח תנאים אופטימליים לקלוט את הבאים – את החניכים ואת צוות ההדרכה שעמד להגיע, רובו מהארץ. לניהול סדיר של הסמינר נעזרתי בחברי מרכז "דרור" באיטליה ובמשה קליגר, חבר קיבוץ רמת הכובש וחבר המזכירות העולמית של תנועת "דרור", שבאותה עת ריכז את פעילות "דרור" בארצות אירופה, ובא לסוריאנו לפקח על ההכנות לקראת פתיחתו של הסמינר.

חניכי הסמינר העולמי של "דרור" הגיעו לסוריאנו קבוצות־קבוצות מאוסטריה, איטליה, אלג'יר, ארצות הברית, בלגיה, גרמניה, הונגריה, טוניס, פולין, צ'ילה, צ'כיה, צרפת ורומניה.

הסמינר נפתח רשמית ב־12 בדצמבר 1947, ולקראת הפתיחה הגיעו מהארץ שליחים נוספים ובראשם יצחק טבנקין וחומה. אני נסעתי לרומא לקבל את פניהם והבאתי אותם במונית לסוריאנו. זו הייתה פגישתי הראשונה עם טבנקין. חומה וטבנקין, התעניינו בי ובעברי, וכשהגענו לסוריאנו הסתכל עליי טבנקין ואמר: "אתה נראה בעיניי כאחד הבחורים שלנו". נהניתי מהמחמאה ולא הבנתי באותו רגע מה זה "משלנו". לאחר תקופה לא ארוכה נוכחתי לדעת שאני לא כל כך "משלנו". בעצם, אף אחד לא נחשב ל"משלנו" אם לא נולד "צבר".

בנוסף לטבנקין ולחומה הגיעו שליחים נוספים מהארץ: משה ברסלבסקי, דוד זהבי המלחין ואשתו מקיבוץ נען, משה הורוביץ מקיבוץ חפצי בה וזיוה ערמוני מקיבוץ בית קשת. כן, השתלב כמרצה בסמינר צבי שאר מקיבוץ יגור, שהיה שליח קבוע במקום, ומרצים נוספים שנזדמנו לאיטליה בהיותם בשליחות אחרת באירופה ובאו להרצות בסמינר כמו: אהרון ציזלינג מעין חרוד, יהודה ברגינסקי, משה קליגר, כסניה ואחרים. מרצים נוספים בסמינר היו משה בַּרַש, על תולדות האמנות, אליעזר הורוביץ, משה נוֹבוֹפרוֹצקי ועוד. ההרצאות היו בדרך כלל באידיש, שפה שרוב באי הסמינר ידעוה. בשבועות האחרונים של הסמינר היו הרצאות גם בעברית, מפני שרבים מהחניכים רכשו מספיק ידע גם בשפה זו.

אני המשכתי במשימתי – בניהול המשק של הסמינר ובהוראת השפה העברית, וגם דינה שובצה כמורה לעברית. בסמינר היו 84 חניכים שבאו מ־13 ארצות, משלוש יבשות – אירופה, אפריקה ואמריקה (הצפונית והדרומית). בבואם לסמינר רובם לא ידעו עברית כלל, וראה זה פלא: בסיום הסמינר, כעבור כחמישה חודשים, הכל, ללא יוצא מן הכלל, ידעו לקרוא, לכתוב ואף לדבר עברית בצורה סבירה. מאמצינו לא היו לשווא. "הקיבוץ המאוחד" עמד בראש "האקטיוויסטים" בארץ, ולכן גם הכשיר את

חבריו לעתיד – חברי תנועת הנוער "דרור" וחברים מתנועות נוער אחרות בעלות זיקה אליו – להשתלב בארגון "ההגנה". משה הורוביץ וזיוה ערמוני הופקדו על ההכשרה הצבאית של הסמינריסטים, ואליהם צורפו בתקופות שונות מדריכים אחרים, הן משליחי הארץ, בחורים מהפלמ"ח ומהפלי"ם ששהו באותה עת בשליחויות שונות בארצות אירופה, והן חברי התנועה משארית הפליטה, שעברו הכשרה מתאימה להדריך ב"ההגנה". בין האחרונים היה מארק הרמן ובחור בשם ישראלי. נוסף ללימודים העיוניים, שהתקיימו לפי תכנית שהוכנה מראש על ידי המרכז העולמי של תנועת "דרור" בשיתוף עם הקיבוץ המאוחד בארץ, עברו חניכי הסמינר אימונים צבאיים בהדרכת אנשי "ההגנה" שכללו הכרת הנשק, תרגילים בג'ודו, קפ"פ והתנסו בשדאות. לרשות המתאמנים היו מספר אקדחים שהובאו על ידי המדריכים ובעניין זה כמעט והוכשלתי, והנה סיפור המעשה: בחורף הועמדו בחדרים תנורי מתכת שהוסקו בעצים לחימום. הרבה חום לא הפיקו, אלא רק בסביבתם, אך די היה באשליה שהתנור מחמם, שלא להרגיש את הקור האמיתי. מה גם שמזג האוויר לא היה ממש חורפי, והחבר'ה היו צעירים. לקראת סיום הסמינר התחלתי באיסוף ה"אינוונטר" ואת מה שהיה מיועד לסילוק, כמו התנורים הללו, ריכזתי לחוד. קבעתי עם איטלקי אחד שיבוא לקחת את התנורים שמכרתי לו, והם הועמדו באחת הפינות שבחצר הקדמית של הבית.

זמן קצר לפני בוא הקונה האיטלקי בא אליי בריצה האחראי על ההדרכה בנשק, כולו מתנשף, חיוור, מגמגם ושואל אותי: "איפה התנורים?" עניתי בשאלה: "מה לך ולתנורים!?" לא הבנתי איזה עניין יש לו בתנורים הללו והוא, לאחר היסוס מה אמר לי: "הסתרתי שם את האקדחים". חיש מהר יצאתי עִמו למקום שעמדו שם התנורים והוצאנו את האקדחים. לא הספקנו להכניסם לתוך הבית, מזל שהם היו עטופים בסמרטוטים, כי ממש ברגע זה הגיע האיטלקי ולא הבחין מה מוסתר בתוך החבילות העטופות שבידינו. כעסתי מאוד על כך שלא הכניסו אותי בסוד עניינים אלה, כי לא רק ש"הסחורה" הייתה הולכת לאיבוד, אלא שהייתה גם סכנה שעובדת הימצאות הנשק אצלנו יכולה הייתה להגיע לידיעת השלטונות והייתה נגרמת תסבוכת. מקרה זה לימד אותי שאני עדיין לא "משלנו", לכן לא סיפרו לי דבר, אם כי מי שהיה אחראי לנושא זה חייב היה לַידע אותי על החזקת הנשק מתוקף תפקידי כאחראי על המקום בפני השלטונות.

האחריות החלקית שנשאתי בה, לקיום התקין של הסמינר לא אפשרה לי להיעדר מהמקום, אולם מידי פעם יצאנו, דינה ואני, לרומא ובהזדמנויות אלה ביקרנו במוזיאונים, בכנסיות ובאתרים מעניינים אחרים בעיר

ובסביבתה, וסיירנו מספר פעמים בוואתיקן ובכנסיית סן־פטר. בימים אלה עדיין לא הייתה תנועת תיירים רבה, כפי שהתפתחה בשנים שלאחר מכן, ובמקום לא הייתה כלל צפיפות, ויכולנו לערוך את ביקורינו במקומות הללו בנחת ולראות כל דבר מקרוב. כל זאת ברומא ובסביבתה הקרובה. לאזורים אחרים באיטליה לא הגענו.

שנינו, דינה ואני, התיידדנו מאוד עם החניכים מהארצות השונות, לעומת זאת המיזוג בין הקבוצות היה די איטי. ההבדלים שנבעו מהמוצא האתני של משתתפי הסמינר היו בולטים מאוד. הקבוצה שבאה מהונגריה התבלטה ביצירתיות האמנותית שלה וחבורתם הייתה מלוכדת מאוד, היה להם קשה לדבר באידיש, אבל רצונם להעניק מהיצירתיות והיכולת שלהם לאחרים גבר על הקושי של היעדר שפה משותפת, ומידי ערב שבת הציגה "להקת השחקנים" שלהם מערכונים הומוריסטיים בנושאים שונים, ובעיקר על ההווי בסמינר בערבוביה של שפות, כשהאידיש היא הדומיננטית.

בסך הכל היו החניכים, משתתפי הסמינר, צעירים בעלי רמה אינלקטואלית גבוהה ובעלי השכלה ברמה של בוגרי בתי ספר תיכון, ואחדים מהם היו כבר בראשית לימודיהם באוניברסיטאות.

דוד זהבי, המלחין, לימד בסמינר שירים עבריים והנעים באקורדיון שלו במסיבות, וזיוה ערמוני הדריכה במחולות ארץ־ישראליים. התנאים במקום היו ברמה סבירה, במיוחד אם זוכרים שלא עבר זמן רב מתום המלחמה. הכל היו בדרכם לארץ ישראל, והישיבה במקום כלשהו הייתה ארעית. הדיור היה בחדרים בבית מבטון, המטבח פעל כהלכה והאוכל היה משביע, אם כי לא כל כך מגוון. גם התנאים הסניטריים ענו על הדרישות בצורה מספקת. לא היה לנו שירות רפואי צמוד, מאידך, לא זכורים לי מקרים של דחיפות בעזרה רפואית, האנשים היו צעירים ובריאים.

הסמינר הסתיים ביום ב', ראשון לחול המועד פסח (בגולה), ב־26 באפריל 1948. "סדר" הפסח נערך לפי המתכונת שהייתה נהוגה בקיבוצים בארץ, בהנחיית השליחים מהארץ שליוו את הסמינר. ול"סדר" באו אנשים נוספים מהארץ ששהו באזור בשליחות מטעם היישוב.

היום שלמחרת הוקדש להכנות האחרונות למסיבת סיום הסמינר, וביום שלאחריו התקיימו תחרויות בספורט ובריקודים ארץ־ישראליים. התחרויות הסתיימו בשעות שלאחר הצהריים וברדת החשכה נערך טכס השבעת החברים לארגון "ההגנה". ההשבעה הייתה אישית, כשכל אחד מהנשבעים מניח את ידו האחת על הנשק – אקדח, ואת השנייה על ספר התנ"ך. את הטכס הנחה משה קליגר וגם אנו, דינה ואני, נשבענו אמונים ל"הגנה".

פעילי "דרור" בפולין, קיץ 1945.
עומדים מימין לשמאל: פישל פארבֶּר, צבי וואפניַאז', רבקה, שרה סוֹקוֹלֶר, [--], חיים גלעין (גֶכטֶל), טוביה בּוֹז'יקוֹבסקי, חיים גֶרטל, צביה לוּבֶּטקין, מֵיאטֶק (חיים) מַלץ, [--], לאה. יושבים: [--], יצחק קָשיב (קוּפֶּצ'בסקי), מיכאל ויגדֶרזוֹן, רפאל פֶּרלמַן, חביבה מִינץ, טֶדִי פִּיק, [--].

עם שליחים מהארץ בגרמניה בעת הוועידה העולמית של "דרור", 1 ביוני 1947, פֶּרֶנוַואלד.
יושבים מימין לשמאל: אריה שריד (לייבלה גוֹלדבֶּרג), אהרון בֶּרדִיצֶ'בסקי, שלמה, דינה גלעין (גכטל), [--]. עומדים: חיים גלעין (גכטל), סיוֹמקָה, [--].

ביקור בוואתיקן.
מימין לשמאל: נתן, אביבית קָשיב (רוּדניק),
ישראל אַביַנרי {שליח מהארץ באיטליה), עוזי הַרפָּז (כמילֶבסקי), אני ודינה.

משתתפי הסמינר העולמי השני של "דרור" בסוֹרַיאנוֹ, איטליה.
אני בשורה התחתונה ראשון משמאל (אפריל 1948).

בסוֹרַיאנוֹ אפריל 1948.
דינה ואני עם צבי שאֵר מיגור.

בסוֹרַיאנוֹ, **אפריל 1948**. דינה ואני עם משה בּרַסלַבסקי מנען.

לכונן מקלט בטוח ע"י משפט גלוי לעם ישראל בארץ ישראל ✡ THE AIM OF ZIONISM IS TO CREATE FOR THE JEWISH PEOPLE A HOME IN PALESTINE SECURED BY PUBLIC LAW

שקל היובל

ZIONIST WORLD ORGANISATION

תש"ח

NAME ..... השם

SURNAME ..... שם המשפחה

OF ..... ב

STREET ..... רחוב

DATE-יום AMOUNT-סך COLLECTOR-המפיץ

№ 853111 אישור

לכונן מקלט בטוח ע"י משפט גלוי לעם ישראל בארץ ישראל ✡ THE AIM OF ZIONISM IS TO CREATE FOR THE JEWISH PEOPLE A HOME IN PALESTINE SECURED BY PUBLIC LAW

שקל היובל

ZIONIST WORLD ORGANISATION

תש"ח

NAME ..... השם

SURNAME ..... שם המשפחה

OF ..... ב

STREET ..... רחוב

DATE-יום AMOUNT-סך COLLECTOR-המפיץ

№ 853112 אישור

"שקל" תש"ח.
אישור לחברות בתנועה הציונית

פארטיזנים וחברי מחתרת מגיטו קובנה.
ה"פגישה" השנתית ה־25 בחורשת כפר לימַן (ספטמבר 1975).

פארטיזנים לשעבר מגדוד "מוות לכובשים" (עם בני משפחה) בפגישה בארץ. מימין לשמאל: חיים גלעין, דינה גלעין, פנינה רוזין, מיכאל יצחקי, בּרוּך גוֹפֶר, יוסף רוֹזין, אפרים סֶניוֹר, חיים נַאדֶל. כורעים: צבי בַּראון, פנינה גוֹפֶר.

שישה מ"הקבוצה הלוחמת", בפגישה בארץ.
מימין לשמאל: דוד טֶפֶּר, זוּנְיָא שטרוֹם, יהודה ליפשיץ, ישראל גוֹלדבְּלַט,
חיים גלעין (גֶכטֶל), קַלְמָן גוֹלדשטֵיין.

פארטיזנים לשעבר מגדוד "מוות לכובשים" בפגישה בארץ.
עומדים מימין לשמאל: דֹב לֶוין, ברוך גוֹפֶר (גרודניק), מלכּה שמאלי (פּוּגַצקי־סניור), מירל'ה
יוֹאֶלס (ווינר), יהודה ליפשיץ. כורעים: ישראל יוֹאֶלס, חיים גלעין (גֶכטֶל), מיכאל יצחקי
(גֶלבּטרוּנק), גרישה שֶׁפֶר (שֵייפֶר).

בחיק המשפחה: עם הילדים עדה ואשר.

הנכדות שלנו: ליהי, רקפת, נטע ודפנה.

הנכדות. מימין לשמאל: רקפת, ליהי ובזרועותיה ענב, נטע, דפנה.

תמונה משפחתית.

שורה תחתונה מימין לשמאל: נטע, רקפת.

שורה שנייה: אשר, דפנה ובזרועותיה ענב, עצמונה, חיים, דינה. עומדים: אורי, עדה, ליהי.

בתום מסדר ההשבעה פנו כל הנוכחים למסיבת הסיום שהייתה מרשימה מאוד, ולמחרת החלו הסמינריסטים לעזוב את סוריאנו, כדי לשוב אל הארצות שמהן באו ולהמשיך שם בעבודה, בקרב בני הנוער.
בסוף חודש אפריל, עם יציאת אחרוני הסמינריסטים מסוריאנו התפנינו לטפל בעלייתנו ארצה. למעשה עשיתי כבר את הצעדים הראשונים לקראת עלייתנו בחודש מרץ, כשלפי הוראת החברים המופקדים על ארגון העלייה נתבקשתי להזמין שני דרכונים בצירות הפולנית ברומא. בתוקף היותי יליד אזור, שעד מלחמת העולם השנייה היה תחת שלטון פולני הייתי זכאי לקבל דרכון פולני וכן גם דינה, בהיותה נשואה לי. הלכתי לצירות הפולנית ברומא והגשתי בקשה בצירוף תצלומים אישיים שלנו – כנדרש, וכעבור כחודש קיבלתי את הדרכונים, דרכונים כשרים למהדרין שעמהם היינו אמורים לנסוע ארצה כתיירים, וכמובן להישאר בה לצמיתות. אולם ברגע שהבאתי את הדרכונים ל"חבר'ה" שלנו הם שמחו מאוד, לקחו אותם מידיי ואמרו לי: "אלה מאוד נחוצים לנו, אתם תקבלו אחרים". כעת, כשעמדנו לעלות ארצה צוידנו בדרכונים של פלשתינה (א"י), כתושבים חוזרים. עוד לפני כן נסענו מסוריאנו למקום ריכוז המועמדים לעלייה, שם שהינו כשבוע ימים ואחר כך יצאנו לנמל האיטלקי גֵנואה ועלינו כנוסעים ליגליים על האניה "טֶטִי".

עולים ארצה, סוף סוף...

ביום שישי, ה־14 במאי 1948, התאוששתי כבר מטלטולי האנייה שבה עשינו את דרכנו – ארצה. לאחר שעלינו על האנייה בנמל גינואה שבאיטליה, הסתבר לנו שהצפיפות באנייה גדולה כל כך עד כי, כמו לרבים אחרים מנוסעי האנייה, אין לנו מקום בתאי המגורים. האניה הייתה אניית־נוסעים, ואנחנו נחשבנו לנוסעים מכובדים – בעלי דרכונים ארץ־ישראליים, תושבי פלשתינה השבים למולדת מסיור באירופה.
פגשנו באנייה שליחה מכרה מהארץ, שעשתה את דרכה הביתה לאחר תום שליחותה באיטליה, שהסכימה לארח את דינה בתאה ואף לאפשר לה לישון במיטתה בשעות שהיא תפנה אותה, כלומר בשעות היום. סידור זה היה דחוק, אבל בכל זאת, במצב הנתון הייתה בכך נחמה כלשהי. התמקמתי על סיפון האנייה בין סירות־ההצלה והחבלים הרבים שהיו חלק מציודה של האניה ובתנאים אלה עברה עליי כל הדרך.

כשעזבתי את בית הוריי השלכתי מאחורי גבי את כל הרגלי הפינוק, והסתגלתי במהירות לתנאים שאליהם נקלעתי. אם לדייק, הרי מאז שיצאתי מהבית ועד להשתקעותנו בארץ זמני חלף, בלשון המעטה, בתנאים לא משופרים, ועל כן תנאי המסע הלא נוחים ב"טטי" לא הטרידו אותי. הארוחות באנייה לא היו מענגות. לא היה די מקום לכל הנוסעים להסב ליד השולחנות שבחדר־האוכל, ובימים הראשונים של ההפלגה, כשעוד הייתי מסוגל לאכול, נאלצתי לעמול לא מעט כדי להשיג מהמזון שהוגש בחדר־האוכל. מזון לא מבושל, כי מי יכול לשאת צלחת מרק דרך סולם העלייה מחדר־האוכל לסיפון האנייה ושתוכנה לא יישפך? על כן, הסתפקתי רק במזון מוצק שעיקרו היה לחם, אי־אלו ירקות וגבינות, ואת צימאוני הרוויתי במים. דינה, למרות היותה דיירת משנה בתא הנוסעים לא הרחק מחדר־האוכל, לא הגיעה לשולחן בחדר־האוכל, והייתי מביא לה מהאוכל שהשגתי אצל המלצר.

ביום השלישי למסענו הים סער, הספינה נטלטלה בחוזקה מצד לצד ואני, כמו רוב הנוסעים באנייה ובמיוחד מי שהיו על הסיפון – רותקתי למקומי. כל ניסיונותיי לקום על רגליי לא צלחו. ראשי היה סחרחר עליי, ומעט המזון שבא אל קרבי מצא את דרכו החוצה בהקאה, ובמצב זה נרתעתי מלאכול, בכלל. בקושי מצאתי כוח לרדת מידי פעם לראות את דינה ולמגינת לבי מצאתי אותה במצב לא יותר טוב משלי.

כשנכנסנו לאזור כרתים, טלטלת האנייה גברה עוד יותר, ונדמה היה שההפלגה תימשך במצב זה, ללא הפוגה. זו הייתה הפעם הראשונה בחיי שהפלגתי באנייה, ולראשונה חוויתי מהי מחלת־הים. מי שארגן את ההפלגה לא טרח לספר לנו ולהכין אותנו לאפשרות שניתקף במחלת־הים ומה לעשות במצב זה. סבלתי יחד עם כל האחרים והתנחמתי בכך שהמסע יגיע בקרוב לקצו, וכל זה ייפסק. לאחר שעברנו את אזור כרתים החלה הסערה לשקוט, עד שהיא שככה כליל. ביום שישי, ביום שלפני האחרון להפלגה שלנו, השתפר מצב הרוח עד כדי כך שהרשינו לעצמנו לבוא בליל השבת לחדר־האוכל. שנינו נמנינו על המעטים שהתאוששו אחרי המסע הקשה ונתקבלנו יפה על ידי חבר העובדים בחדר־האוכל. מישהו מהם תהה, כנראה בצחוק, ואמר: "עד היום לא ידעתי שגם אתם בין הנוסעים באנייה שלנו, אני רואה אתכם היום לראשונה." ואכן, זו הייתה האמת, עד אז לא הצלחנו להגיע לחדר־האוכל של האנייה.

בהיותנו בחדר־האוכל, שמשום מה שררה בו אפלולית, הופיע רב־החובל של האנייה וסיפר לנוכחים, שזה עתה שמע ברדיו שהיהודים בארץ ישראל הכריזו על הקמת מדינה משלהם. הקפנו אותו וביקשנו שיספר פרטים

נוספים, אך הוא טען שאין עִמו ידיעות נוספות. כבמטה־קסם הניף מישהו מהעולים דגל כחול־לבן, וכל הנוכחים פרצו באופן ספונטני בשירת "התקווה". רב־החובל הורה לצוות לכבד אותנו במשקאות ונשא בפנינו נאום קצר. הוא בירך אותנו כאזרחים "טריים" של המדינה היהודית החדשה, ואיחל לה שגשוג והצלחה.
במקור, נמל היעד שלנו היה נמל חיפה, וביום שישי בבוקר המשיכה האנייה כמתוכנן, לחיפה, אולם לקראת הצהריים שינתה נתיב והפליגה לתל־אביב. חיפה, עם הנמל עמוק המים שלה, נוחה הייתה יותר לעגינת ספינה בסדר גודל של ה"טטי", ויש לציין שכל נוסעי האנייה שלנו היו מצוידים במסמכים "כשרים"; מי בדרכונים ארץ־ישראלים כמונו, "השבים לאחר טיול בחוץ־לארץ למקום מגורינו בפלשתינה", ומי כנוסעים עם ויזות של "תיירים הבאים לבקר בארץ". לא היה חשש שהאנגלים, שעדיין פיקחו באותו זמן על נמל חיפה, ינסו להפריע לנוסעים לרדת לחוף. אולם המוסדות המוסמכים ביישוב, שהתכוננו להכריז באותו יום על הקמת המדינה, העדיפו שלא להעמיד את המִנהָל האנגלי בנמל חיפה בניסיון של עימות, ושידרו ל"טטי" להפליג לנמל תל־אביב.
עם אור הבוקר של יום שבת, ה־15 במאי 1948, הטילה אנייתנו עוגן בימה של תל־אביב, במרחק של קילומטרים מעטים מהמזח שבנמל. המים בקרקעית הים שליד מזח הנמל בתל־אביב היו רדודים, ולכן ספינת ה"טטי", לא יכלה לעגון בסמוך לו.
עוד לפני הטלת העוגן, הגיעה לקרבת האנייה סירה, ובה נציגי המוסדות של היישוב: הסוכנות היהודית, משטרת הנמל ואנשי ביטחון שטיפסו ועלו על סיפון האנייה בסולמות־החבלים שצוות האניה שלשל אליהם, ולאחר שהאנייה הטילה עוגן התחלנו לרדת בסולם המדרגות שהוצמד לדופנה, אל סירות־המנוע שהגיעו מהחוף, ובעזרת משיטי הסירות קפצנו לתוכן והפלגנו לחוף.
בשבת בבוקר, ה־15 במאי 1948, השמש זרחה והים התל־אביבי היה חלק כראי. סירות התובלה עבדו במרץ וללא הפסקה, והביאו עוד ועוד מנוסעי האנייה, העולים, אל החוף. הכל נראה בעיניי יפה, אולם לפתע הופרעה השלווה בשל טרטור צמד אווירונים מצריים שהטילו פצצות על העיר תל־אביב והסתלקו.
דינה ואני עלינו על האוטובוס שהמתין לנו, ונסענו למחנה העולים שברעננה.
יום העצמאות – חגם של כל תושבי המדינה וחגם של יהודי התפוצות, הִנו גם החג הפרטי שלנו, של דינה ושלי, שזכינו להיות בין העולים הראשונים שהגיעו ארצה לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, וביום זה התחיל בחיינו פרק חדש, בארץ שלנו.

צללית של המחבר (מגזרת נייר), שנעשתה ע"י אמן בלתי ידוע (פריס), בשנת 1985

גטו קובנה 1943(?)

מן הצפרון

(הקריאה: מלעיל ומלרע לסירוגין)

חברת קמים מדונים — אשריך
זכך את נטל תורך, חבורה גם הלאה
יגיע היום בו שלומות הקדש
מלחמות נקם לעמך אז תשאלה.

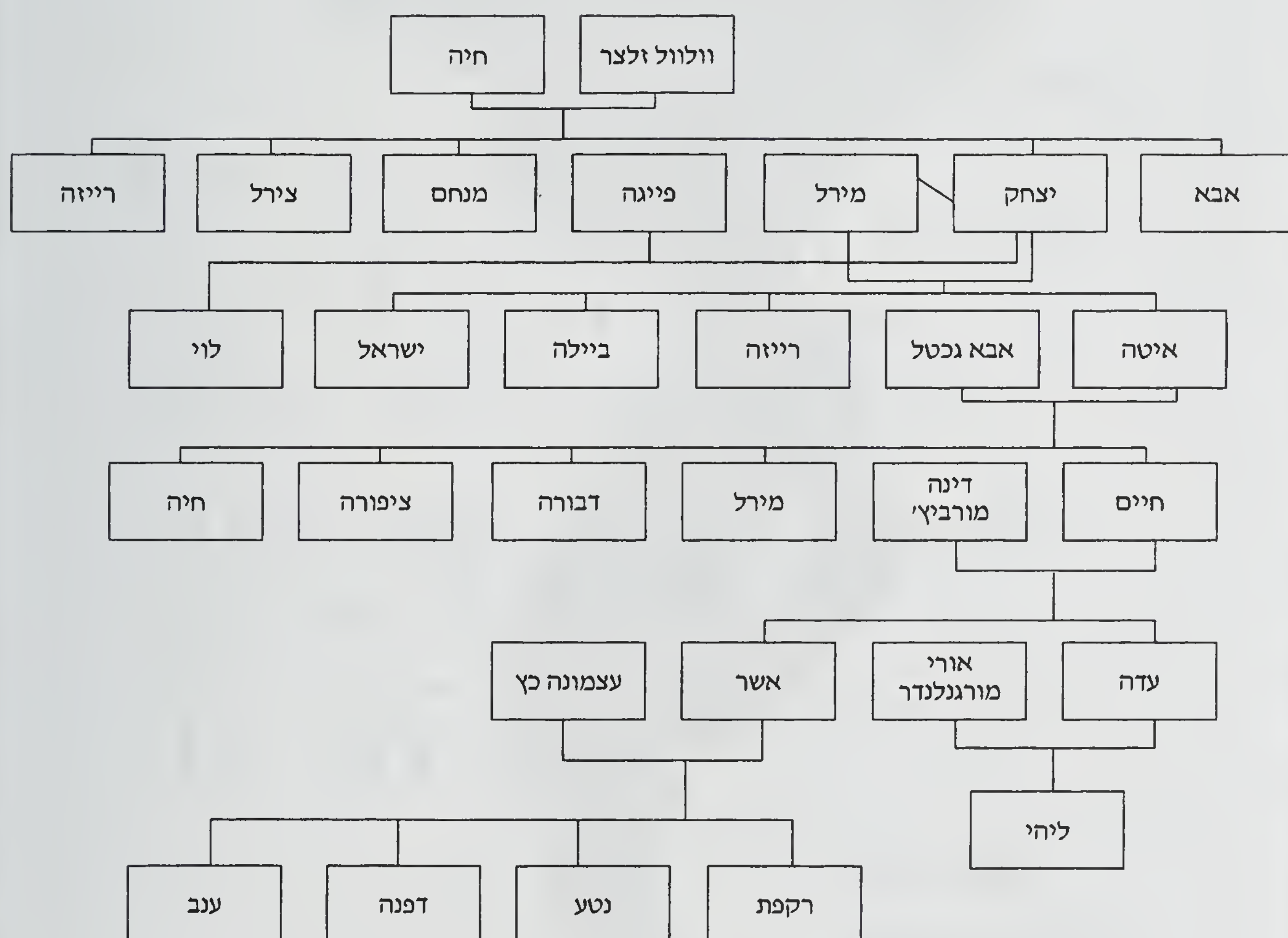
גבורה וקדושה שלמות זו לך החברת
כל פחד מלבך השליכה,
טול דרכך פרידה גם ממני, אחותך
לך העפילי והצליחה.

לחיים גכטל
לבני [illegible] יקר.

הקדשה.

כתבה והקדישה לי לָרה הדרי (לֶרקה רוזנבלום), חברת הקולקטיב "מילדוס ל" בגיטו קובנה, במועד סמוך להצטרפותי לשורות הפרטיזנים (משוחזר).

אילן היוחסין של אמי, איטה זלצר

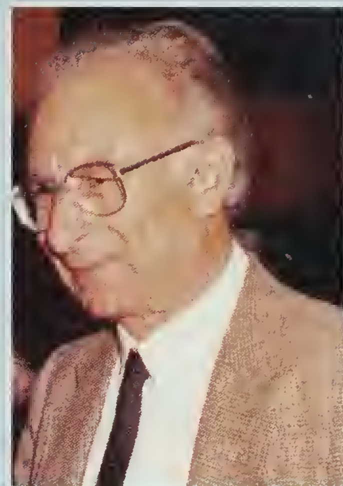
אילן היוחסין של אבי, אבא גכטל

מפתח השמות

רשימת מקומות

"כל המסופר כאן נלקח מהתמונות שהופיעו לנגד עיניי בעת הכתיבה, ואני רק "תרגמתי" אותן למילים."

סיפורו של **חיים גלעין** משתרע על תקופה של עשרים וחמש שנים - החל מילדותו בעיירה פוצ'אייב שבפולין, בפלך ווהלין (אוקראינה) ועד לרגע שבו דרכו רגליו בנמל תל־אביב, בשבת ה־15 במאי 1948, ביום ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל.
ו"בין לבין" - משורטטים חיי העיירה היהודית בצבעים חיים וברמת פירוט המאפשרת לקורא - גם זה שלא היה שם - להציץ מקרוב באנשים, במִנהגים ובמערכת חיים שלמה שנמחתה ונמחקה באחת, באכזריות ולבלי שוב.
המלחמה קטעה את שגרת נעוריו. הנער שקשר גורלו בתנועת נוער ציונית־חלוצית, נקלע לגטו, אולץ לעבוד בעבודת כפייה ולבסוף הצליח לחבור לפרטיזנים הסובייטים. פרק מרתק מקדיש המחבר לתקופה שבה, כלוחם, הכה יחד עם חבריו באויב הנאצי. בפרק זה, המאיר דרכי לחימה והישרדות שלא רבים מבני עמנו זכו להן, תיאור חיי היום־יום ביערות: האופן שבו השיגו הלוחמים היהודים מזון, הקימו מקומות מסתור וניהלו מערכת יחסים מורכבת עם חברים לנשק, אותם שלא היו מבני עמם.
את דינה - נערה צעירה ויפה, פגש חיים בעת שהצטרפה לקולקטיב החלוצי "מילדוס 7", שבגטו קובנה. אחרי שדרכיהם נפרדו, ושניהם עברו תלאות הרבה וזכו להישאר בחיים - נישאו ועלו יחד לארץ. להם בת ובן, עדה ואשר, וחמש נכדות.

"זהו סיפור הפורש פנורמה רחבה של חיים יהודיים. הקורא מתוודע בו, ולא על דרך השגרה, לעיירה היהודית ה'ממשית' ולא לעיירה ה'אידיאולוגית'; לעולמם של בחורי הישיבות ולהשתזרות המיוחדת של קודש בחול. ואחר כך פרוץ המלחמה, תלאות ההימלטות לווילנה, ההתחברות לריכוז החלוצי ודרך הייסורים של גיטו קובנה, המחתרת והיציאה ליער, לפרטיזנים. לפנינו סיפור על אדם שידע להיאבק ולשרוד ואף לשמור כל העת על צלם האנוש שבו."

פרופ' מתתיהו מינץ
(מנימוקי הוועדה להענקת פרס "עגיט" לספרו של חיים גלעין)

פנקסי עדות

בית לוחמי הגטאות